

मा.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

१३०

मासिकाचे नांव

मराठी

— २११६५२५५

संपादक —

मासिक क्रमांक —

सन — १९०१

अंक —

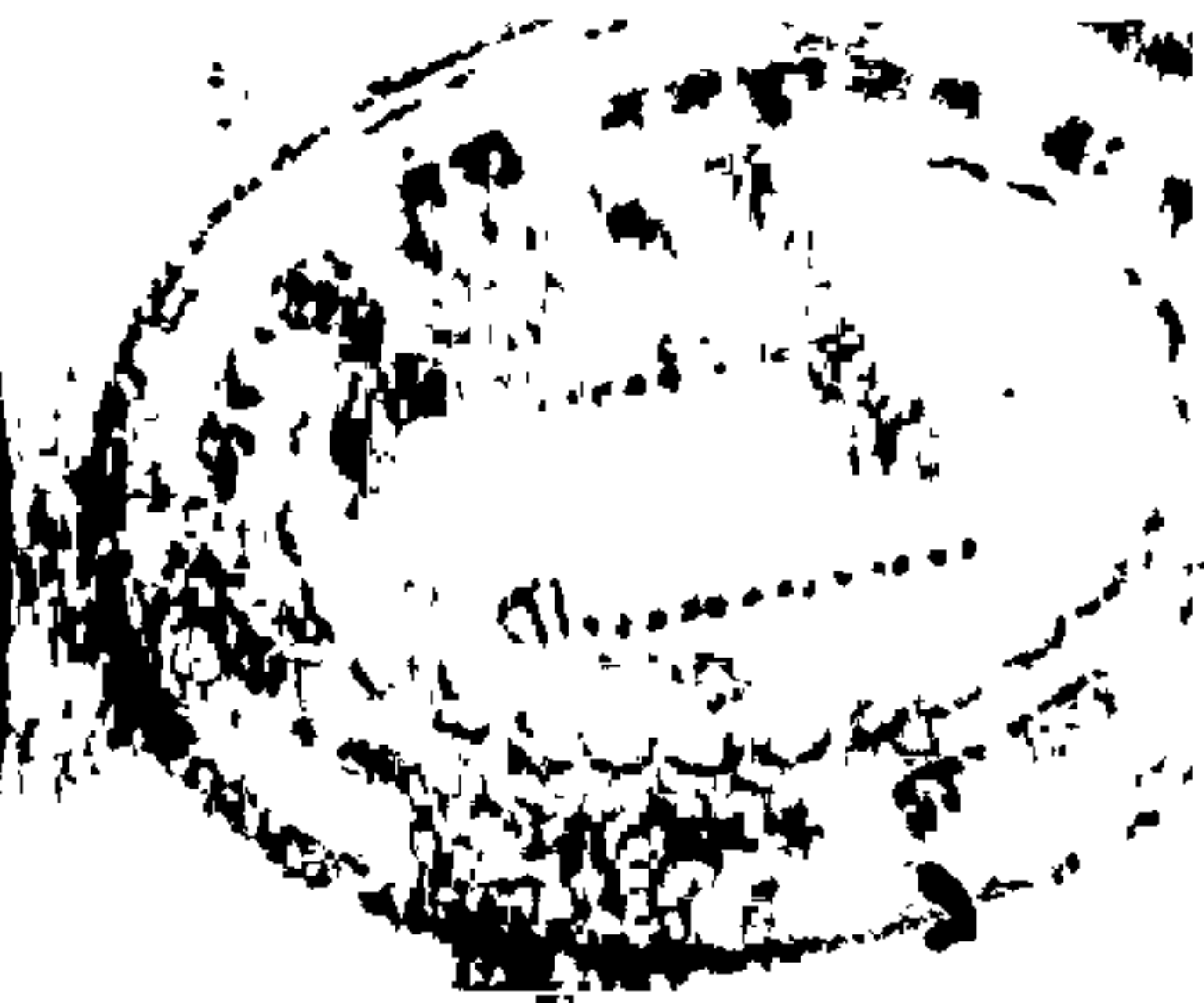
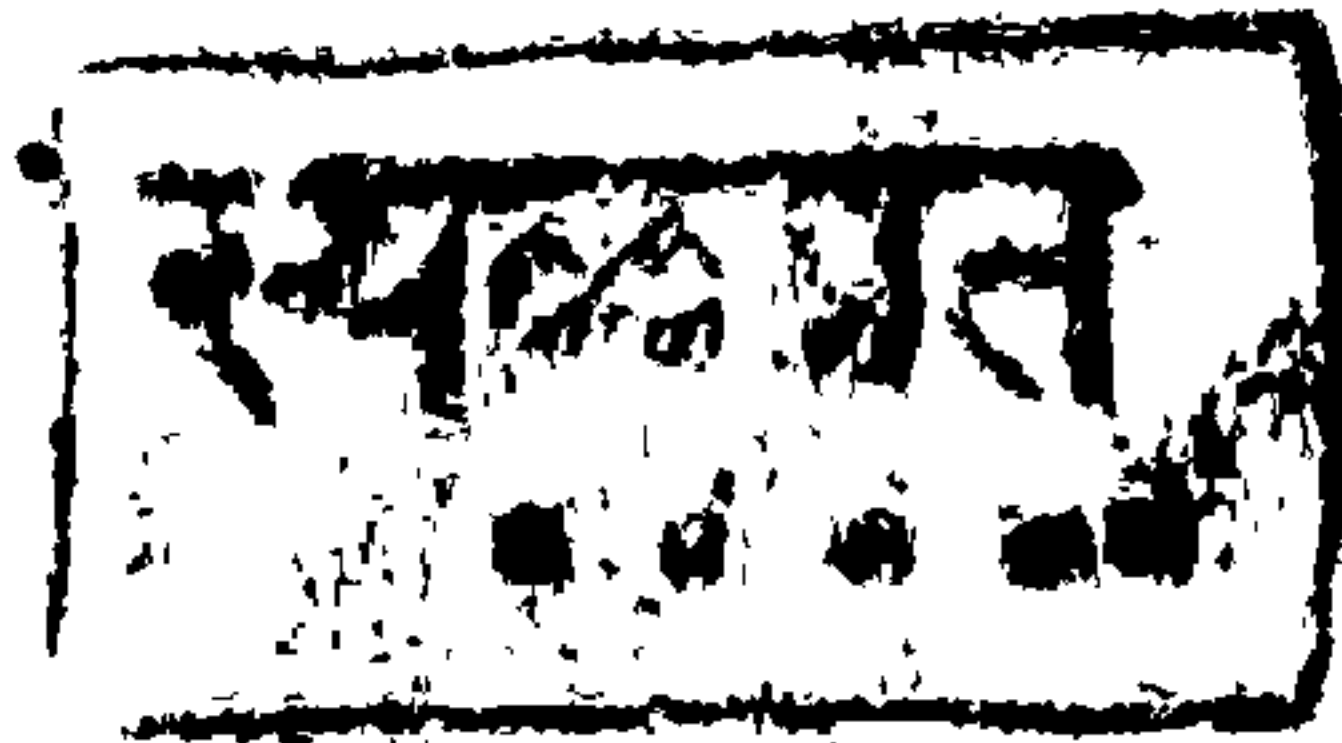
(महिने)

१७१२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे

सं. सं. ३५/१२

शाळाखात्याच्या आश्रयाखाली चाललेले मासिक पुस्तक.

मराठी शालापत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER.

पुस्तक बारावे.

सन १९०१.

येथे शब्द नाही शिष्यांसी । हे अवघे सद्गुरुपार्शी ।
सद्गुरु पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावे । ते हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करून सोडावे । सकळां जनां ॥

रामदास.

व्यवस्थापक व प्रकाशक—शंकर नरहर जोशी.

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस पुणे.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह १०३.

मागाहून किंमत टपालखर्चासह..... २०४.

फुटकळ अंकास ६३.

१० या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क मालक यांनी स्वाधीन ठेविले आहेत.)

विषयांचे सूचिपत्र.

विषय.				
इंग्लंडांतील प्राथमिक शिक्षण	....	....	....	९२
इंग्रजी व देशी पंचांग	....	....	....	१४
रा. सा. काशिनाथ नारायण साने	....	....	८२,१०९	
काव्यरत्नमंजूषा.				
—अंक ९- वसंतक्रीडा-जन्मार्थि मुलगा	...	...	...	२२८
—अंक ११-प्रातःस्मरण-सायंप्रार्थना-संतांची वचने	...	...	...	२५७
चक्रवर्तिनी महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा मृत्यू....	....	....	....	२९
चक्रवर्ती सातवे एडवर्ड महाराज यांचे राज्यारोहण	....	....	....	७३
जाहिराती	....	....	....	२६९
क्राफ्टर स्कालरशिप.				
न्या, इंडियन असोशिएशन धर्म शिक्षण व नीतिशिक्षण	....	....	....	१२५
नवीन मनुष्यगणती	....	....	....	११४
नवीन पुस्तक-रासायनिक परीक्षण	....	....	....	२४४
नीतिशिक्षणसंबंधाचे आणखी काही विचार	....	....	....	१७६
पत्रव्यवहार.				
अंक १--मध्यभागांतील शिक्षकांची स्थिती-मराठी कोशांत सुधारणा.	....	....	....	१६
अंक ४-पुस्तकांतील चूका-गणिताची शंका-छत्रकृत अंकगणिताची	....	....	....	
शंका-गोखलेकृत अंकगणितांतील शंका	...	...	...	९८
-अंक ५-भाषणांतील न्याय-सिद्धांत, कौमुदीतील शंका	...	...	...	१२९
-अंक ६-सिद्धांत कौमुदीतल्या शंकांची उत्तरे	...	...	...	१५५
-अंक ९-भांकड्यांची मौज	...	...	...	२३०
-अंक १०-शंका	...	...	...	२४८
प्रोफेसर मोक्ष मूळर	....	....	....	२७
पुणे ट्रेनिंग कालेजचा रिझल्ट १९००-				अंक २
” ” १९०१	....	....	....	२९९
प्रतिमासिक स्फुट विचार.				
-अंक १-शालापत्रकांतील विषय-कै० मोती बलासा--ट्रेनिंग का-	....	....	....	
लेजाची प्रवेश परीक्षा-नवीन इयत्ताविषयी सूचना	...	...	...	१
-अंक ३-देशीभाषांचा चंचुप्रवेश-महाराणीचे स्मारक	...	...	...	४९
-अंक ६-शिक्षकमित्र	...	...	...	१३७
-अंक ७-कै० रामभाऊ गुंजीकर-प्लेगापासून संरक्षण-निवारक उपा-	....	....	....	
य-प्लेग टांचून घेणे-प्लेग टांचण्याचे तत्व-या युक्तीच्या संबधाचे	....	....	....	
गैरसंभज	...	...	...	१६१
-अंक ८-लांगमनच्या मोडी पुस्त्यांच्या वहा-या नव्या व्यघस्ये-	....	....	....	
पासून पायट्टा काय-एक सूचना-प्राथमिक शिक्षकांची योग्यता.	....	....	....	१८५

अंक ९ - व्याकरण शिकविणे - मलांस शिक्षा देणे - शिक्षणपद्धतीचा विचार.	२०९
- अंक १० - ' फीमेल एज्युकेशन सोसायटी - इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ - फीमेल हायस्कूल.	२३३
प्राथमिक शिक्षणाची गेल्या सालची हकीगत.	६२
मंजूर केलेल्या पुस्तकांची याद:	१९९
मराठी भाषेची लेखनपद्धती.	१६, १३८, १०७.
महादेव गोविंद रानडे. कै० वा०	३६
.....यांविषयी प्रो. सेल्वी यांचे विचार.	१९१
मीठ	२३८
वनस्पतिशास्त्र	२४९
वनस्पतींच्या माहितीचा तक्ता.	अंक १२
वस्तुपठ - घरमाशी.	३२४
वाचन शिकविण्याविषयी.	७
वार्षिक रिपोर्टातील माहितीचा अवशेष.	९९
शिकविण्याच्या कित्येक पद्धतींविषयी.	८९
शिक्षकमित्र [निराळीं पृष्ठे]	१ पासून ८०
शिक्षकांस हितगुज.	१९७
शिक्षणविषयक व्याख्यान (निराळीं पृष्ठे)	१७७ पासून २००
सूक्ततरंग.	१०४, १३२, १९८.
सूक्ष्मदर्शक यंत्र	२१८
हवामान	११०

चित्रे व आकृती.

महाराणी व्हिक्टोरिया	अंक २
सातवे एडवर्ड महाराज	अंक ४
रा. सा. काशिनाथ नारायण साने	अंक ९
हवामानाच्या संबंधाच्या आकृती	अंक ९
निरनिराळ्या प्रकारच्या कांचा	पृष्ठ २२०
नेत्राची रचना	२२१
सूक्ष्मदर्शक यंत्र	२२३
माशी	२२४
माशांचा डोळा, सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिलेला	२२४
वृक्ष व त्याचे अवयव	२५३

शालापत्रक.

येधें शद्ध नाहीं शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ जानेवारी १९०१. . अंक १.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

शालापत्रकांत अमुक विषय असावे, अमुक नसावे, या संबंधानें आ-
शालापत्रकांतील मचेकडे मधून मधून पत्रे येत असतात. अशा
विषय. प्रकारच्या सूचना आमच्या वाचकांकडून येतात,
याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोंत. या सूचनांचा आम्ही सवडी-
प्रमाणें योग्य विचार करीत असतो. परंतु कित्येक वेळा चमत्कारिक
सूचना येतात, याबद्दल आश्चर्य वाटते, व आमच्या शिक्षक मंडळी-
ला आपल्या धंद्याचा व तत्संबंधाच्या विषयांचा व कर्तव्यांचा विसर पडला
कीं काय, असें मनांत येते ! चमत्कारिक सूचनांचे थोडे मासले आजच्या
अंकांत दाखवितों, म्हणजे आमचे म्हणणें चांगलें लक्षांत येईल.
एकजण लिहितात, कीं गणिताची उदाहरणें व तत्संबंधाच्या चम-
त्कारिक रीती, वगैरे पत्रकांत येणें ठीक आहे; परंतु ' गणित कसें
' शिकवावें ' हा विषय घेऊन, ' बाविसांस सातानीं भागलें, तर,
' भाग लागतो तिहींचा, बाकी राहिली एक, ' हें शालापत्रकांत कशाला ?

यावर आम्ही असे विचारतो, कीं गणित हा विषय किंवा दुसरा कोणचाही विषय, अगदी लहान मुलापासून मोठ्यापर्यंत शिकवावा कसा, ह्याची चर्चा शालापत्रकांत जर करावयाची नाही, तर कोठे करावयाची ? अशा प्रकारची ज्यांची दृष्टी आहे, त्यांस आपण कालेजांत मोठे मोठे विषय शिकून तयार झालो, व आपणास आतां 'वेकंवे' शिकवावे लागते, याची लाज वाटत असेल ! शिक्षक केवढालेही मोठाले विषय शिकून तयार झाला असला, तरी त्याला 'लहानाबरोबर लहान' होऊन, त्याच्या बोवड्या बोलांचे ही अनुकरण करण्याची हौस असल्याखेरीज तो उत्तम शिक्षक होणारच नाही. व असे क्षुल्लुक वाटणारे ही विषय कुल्लुक नव्हत, हे दाखविण्यासाठी शालापत्रककारही असले 'पोरकट' विषय घेतात. दुसरे एक शंकाकार म्हणतात, कीं, "संस्कृतांतून मराठीत शब्द कसे येतात, हा विषय व्याकरणाचा नव्हे, तर भाषाशास्त्राचा आहे." व याचे मते व्याकरणाची चर्चा देखील शालापत्रकांत उपयोगी नाही. मग व्याकरणाच्या पलीकडले जे भाषाशास्त्र त्याची चर्चा शालापत्रकांत कशाला ? आणखी कित्येकजणांनी 'शुद्धलेखनपद्धतीच्या संवधाची चर्चा शालापत्रकांत कां करितां ?' म्हणून अनेकवार विचारले आहे. एका मुंबईकर निनावी गृहस्थांनी तर आम्हांस अशी धास्ती घातली आहे, कीं 'साने, गोडबोले, हतवळणे व तुम्ही मिळून कितीही हुतूतू घातलीत, तरी तुमचे कोणीही ऐकणार नाही, व तुमच्या प्रयत्नांनी कांहीं व्हावयाचे नाही !' या संबधाने आमचे एवढेच म्हणणे आहे, कीं मराठी भाषेची लिहिण्याची पद्धती व्यवस्थित असावी, असे आम्हांस वाटत आहे, व त्या पद्धतीत कांहीं अव्यवस्थेचे प्रकार असल्यास ते काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणे हे आम्ही आपले कर्तव्य समजतो; व ते आम्ही यथाशक्ती बजावीत आहो. आमच्या सूचना ज्यांना योग्य वाटतील त्यांनी ध्याव्या. 'आमची आपली पूर्वापार व्यवस्था जी आहे ती ठांक आहे,' असे कोणास वाटत असल्यास त्यांनी ती आपली अव्यवस्था घेऊन खुशाल बसावे. त्यांना हरकत कोणाची आहे ? कित्येकांना शा-

शालापत्रकांत मनोरंजक विषय पाहिजे आहेत. किल्येकांस 'ब्रान्ढाल ब्रिटिश सरकारानें खालसा करावें कीं नाहीं ? ' हिंदुस्थानांत दुष्काळ कशां-
 ने पडतात ? ' राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष कोणास नेमावें ? असल्या विष-
 यांवरही चर्चा पाहिजे आहे असें वाटतें. अशा प्रकारच्या कोणच्याही
 वाचकाची मनीषा आमच्यानें तृप्त करवत नाहीं, याबद्दल आम्हास दिलगिरी
 वाटते. शालापत्रक हें शिक्षक लोकांच्या उद्योगास उपयोगी पडतील, व
 त्यांना ज्यां गसून शिकवितांना साहाय्य होईल अशा प्रकारचे विषय लिहि-
 ण्यासाठीं आहे. असे विषय जितके 'मनोरंजक' होणें शक्य आहे, तितके
 करण्याचा आमचा प्रयत्न नेहमीं चाललेला असतो. तसेंच शालापत्रकांत
 अमुक विषय यावे व त्यांची चर्चा अमुक तऱ्हेनें व्हावी, अशा रीतीची
 दिशा ठरलेली आहे. तेव्हां त्या मर्यादेचे उल्लंघन आम्हास करितां याव-
 याचें नाहीं. यासंबंधानें आमच्या वाचकांचें आम्हांस साह्य पाहिजे. परंतु
 तें मिळावें तसें मिळत नाहीं, याबद्दल वाईट वाटतें. काहीं ठरीव मंडळी
 खेरीज शालापत्रकांस कोणी काहीं लिहून धाडीत नाहीं. शिक्षक लोकांस
 मनोरंजक होणारा विषय म्हटला म्हणजे निरनिराळे विषय शिकवितांना
 आलेले अनुभव, हा होय. परंतु त्या संबधानें लिहावें असें कधीं ही को-
 णाच्या मनांत येत नाहीं. एकंदरीत पाहतां आमच्या शिक्षक लोकांचे
 वृत्तींत आपल्या धंद्याचे संबधानें अगदीं शिथिलता दृष्टीस पडते. यांचीं
 कारणें काय, याचा तर्क आम्हांस होत नाहीं असें नाहीं. परंतु त्याचें
 निराकरण शालापत्रकांतील विषयचर्चेच्या बाहेरचें आहे, तें आमचा
 उपाय नाहीं. शिक्षक लोकांचे पंगार, त्यांच्या बदल्या, त्यांच्या हक्काकडे
 दुर्लक्ष, त्यांस दुष्काळांत महागाई न देणें, इत्यादि विषय ही बऱ्याच अंशी
 शालापत्रकाच्या मर्यादेच्या बाहेर आहेत. शिवाय दुसरी गोष्ट अशी आहे,
 कीं असल्या विषयाचे संबधानें जीं पत्रें येतात, तीं बिननावीं, अपूर्ण माहि-
 तीनें, भीत भीत, आपणावर काहीं जबाबदारी येणार नाहीं, अशा रीतीनें
 लिहिलेलीं, अशीं येतात. तेव्हां अशा माहितीवर विश्वासून पत्रककारांनीं
 असल्या भागगडीत कसें पडावें ? यामुळे असले विषय शिक्षकांच्या हिता-

हिताचे असतांहीं तिकडे दुर्लक्ष करणेंच भाग पडतें. सरते शेवटीं आमचीं आमच्या वाचकांस एवढीच प्रार्थना आहे कीं, शालापत्रकांतील विषय मनोरंजक करणें हें बहुतांशीं आमच्या वाचकांच्या प्रयत्नांवर अवलंबून आहे. आम्ही आपलें कर्तव्य यथाशक्ती करीत आहों. तसाच त्यांनींही फुरसतीप्रमाणें हातभार लाविला असतां पुष्कळ उपयोग होईल.

पुणें येथील न्यूइंग्लिश स्कुलांतील शिक्षक व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे लाईफ मॅबर मोती बुलासा भट्ट, कै० मोती बुलासा. हे इंग्लंडास एकेश्वरी पंथाच्या आश्रयाखाली धर्म-शिक्षण शिकण्यासाठीं जात होते, ते आगबोटीवरच अज्जुमी फूडून पोर्ट-सेड येथें मृत्यू पावले, हें दुर्वृत्त वर्तमानपत्रांवरून आमच्या वाचकांचे कानीं आलेच असेल. यांच्या मरणानें आमच्या प्रांतांतील शिक्षक मंडळींतला एक उत्तम गृहस्थ अकालीं आपल्यास नाहीसा होऊन अपरंपार नुकसान झालें आहे. मोती बुलासा हे जातीचे मारवाडी होते. या लोकांतले हे पहिलेच प्रचाजुएट होते. हे मारवाडी असतांही यांना मराठी भाषा अगदीं स्वभाषेप्रमाणें येत होती, व त्यांना त्या भाषेंत लेख लिहिण्याची लहानपणापासून हौस असे. त्याचप्रमाणें ते उत्तम प्रकारचे शिक्षक होते. शिष्यांस त्यांच्या अभ्यासांत व परीक्षेचें विषय तयार करण्यांत उत्तम रीतीनें साहाय्य कसें करावें, ह्या गोष्टींच्यासंबंधानें त्यांचें कुशलत्व वाखाणण्यासारखे असे; व विद्यार्थ्यांस वर्तनाचें संबंधानें चांगलें वळण लागावें व त्यांचे विचारांस चांगली दिशा लागावी, यासाठीं त्यांचे नेहमीं परिश्रम चाललेले असत. यामुळें ते त्यांच्या हाताखालच्या विद्यार्थ्यांस व सैही मंडळींस अत्यंत प्रिय असत. विद्यार्थी तयार करणें व मराठी लेख लिहिणें, या दोन्ही गोष्टींत ते नागपुरचे प्रख्यात विद्वान व थोर गुरू कै० हरी माधव पंडित यांचे शिष्य होते; व या कामांतली त्यांची हतोटी त्यांनीं पूर्णपणें उचलली होती. पुण्यास आल्यावर न्यूइंग्लिश स्कुलांतलें आपलें काम संभाळून शिवाय अनेक लोकोपयोगीं कामांत ते मन घालीत.

असत. त्यांच्या मित्र मंडळींचा एक क्लब आहे, त्याचे मार्फत अनेक उपयुक्त विषयांवर गेल्या वर्षी पुण्यास जी व्याख्याने झाली, ती यांचेच प्रयत्नांनी झाली. न्यूइंग्लिश स्कूलास जे बोर्डिंग जोडले होते, त्याची व्यवस्था बरेच दिवस यांचेकडे असे, व अशा प्रकारची संस्था पाश्चत्य देशांतल्या संस्थांप्रमाणे उपयुक्त व लोकप्रिय व्हावी, म्हणून यांचे प्रयत्न चालू होते. परंतु प्लेगमुळे ती संस्था तूर्त बंद करणे भाग पडले. इंग्लंडांत जाऊन तिकडील शिक्षणपद्धतीचे अवलोकन करावे, तिकडील बोर्डिंगे पाहावी, व तिकडच्या गोष्टी इकडे शिक्षण पद्धतींत कितपत लागू पडतील हे पाहावे, व आमच्या शिक्षणक्रमांत सुधारणा करण्याचा यत्न करावा, अशी त्यांची फार दिवसांपासून इच्छा असे. ती त्यांच्या तिकडे जाण्याने पुष्कळ अशांनी पूर्ण झाली असती, पण आपल्या दुर्भाग्यापुढे इलाज नाही. आमच्या इकडून विलायतेस धर्म-शिक्षण घेण्यास जाणे म्हणजे काय, अशाबद्दल पुष्कळांस शंका येईल. तर त्याची हकीकत अशी आहे, कीं एकेश्वर मंडळी म्हणू एक धर्मपंथ आहे; त्या लोकांची मते अशी आहेत, कीं देव एक आहे, असे सर्वांनी मानावे. मग धर्मसंबंधी इतर व्यवहार कोणाचे कसेही असले तरी चिंता नाही. मात्र सर्व धर्मांचे मते व जगांतील व्यवहाराचे दृष्टीने ज्या गोष्टी पातके म्हणून गणल्या आहेत, त्या अमान्य असल्या पाहिजेत. ह्या पंथाचे अनुयायी सर्व पृथ्वीभर पसरलेले आहेत, व या पंथांत सर्व धर्मांतले लोक येऊ शकतात. इंग्लंडांत माक्समूलरसारखे व मारटिन्यूसारखे थोर लोक या पंथांत असत व आहेत, आणि आमचे इकडले ब्राह्मपंथी व प्रार्थना-समाजपंथी, यांचा ही या पंथांत समावेश होतो. या पंथाच्या लोकांनी आक्सफर्ड येथे एक विद्यालय स्थापन केले आहे. या विद्यालयांत शिकविण्याचा मुख्य विषय धर्मतत्वांचा विचार, हा आहे. त्यामध्ये सध्याच्या कालमानाप्रमाणे सर्व धर्मांचा उदारदृष्टीने विचार कसा करावा, हे शिकवितात, व पृथ्वीवरील सर्व धर्मांची माहिती करून देतात. तेव्हां धर्मविचार हा आमच्या लोकांत जुन्या काळापासून किती ही असला, तरी अशा नव्या तऱ्हेने पृथ्वीवरील सर्व धर्मांचा विचार करणे, ही गोष्ट तिकडे

जाऊनच शिकावयास पाहिजे. या उद्देशाने तिकडे शिकावयास जाण्यासाठी मोती यांस एकेश्वरी पंथाकडून स्कालरशिप मिळाली होती; व शिवाय आपला आवडता विषय जो शिक्षण, त्यासंबंधाने तिकडे मोती हे मुद्दाम माहिती करून घेणार होते. तेव्हा त्यांचे मरणाने आपल्या नव्या पिढीचे मोठे नुकसान झाले, असे म्हटले पाहिजे. आम्हीच्या शिक्षणपद्धतीस सध्या पाश्चिमात्य वळण लागले आहे, हे कितपत हितावह आहे, त्यांत उणीवी काय आहेत, वगैरे गोष्टी इंग्लंडांत व शिक्षणाचे संबंधाने नांवाजलेले जे जर्मनी, स्वित्सरलंड, अमेरिका वगैरे इतर देश, तेथे जाऊन प्रत्यक्ष पाहाण्याची फार जरूर आहे. मोती हे या गोष्टी वेळांतवेळ करून पाहाणार होते. परंतु मुद्दाम त्यासाठी तिकडे जाऊन इकट्ठी गोष्टींची माहिती मिळविण्याचा यत्न कोणी केल्यास मोठा उपयोग होईल. मोती यांच्या मित्रमंडळीस आमची अशी सूचना आहे, की त्यांनी त्यांची व्याख्यान-मालिका गतवर्षाप्रमाणेच यंदाही होईल अशी तजवीज करावी; व तिला 'मोती बुलासा-व्याख्यानमाला,' असे नांव देऊन, ते त्यांचे स्मारक करावे.

ट्रेनिंग कालेजच्या प्रवेश परीक्षेच्या संबंधाने आम्ही मार्गे अशी सूचना केली होती, की ही परीक्षा प्रश्नांचे कागद वेश परीक्षा. जिल्हा जिल्हाला पाठवून घ्यावी. अशा व्यवस्थेची जरूर किती आहे, हे यंदा दिसून आले. यंदा प्रथमतः साठ विद्यार्थी नवीन घ्यावयाचे अशी नोटीस होती; व १३६ विद्यार्थी परीक्षेस आले. त्यांतले अखेरीस ४१ विद्यार्थी घेतले; म्हणजे अर्थात् सव्वाशे लोकांस ठिकठिकाणाहून पुण्यास उगाच यावे लागले. तेव्हा अशा रीतीने इतक्या जणांस त्रास व व्यर्थ खर्च करणे भाग पडणार, त्यापेक्षा ट्रेनिंगच्या शिक्षकांनी प्रश्न काढून त्यांची उत्तरे बघेऊन लिहून आणिली, म्हणून त्यांत नुकसान काय होईल? विद्यार्थ्यांची उत्तरे तपासून त्यांची योग्यता पाहणे हे काम ट्रेनिंगचे प्रिन्सिपाल साहेब यांजकडेसच राहिल. शिवाय विद्यार्थ्यांची शरीरप्रकृती नीट न दिसल्यास त्यांस येथे

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

आल्यावर ही परत जावें लागेल, एवढें ठरविलें म्हणजे झालें. ट्रॅनिंगचे प्रिन्सिपाल साहेब या आमच्या सूचनेचा विचार करून अशी काही व्यवस्था करविण्याची शिफारस करतील तर पुष्कळ गरीब विद्यार्थ्यांचा नास चुकेल.

नवीन इयत्ताविषयी सूचनापर अशीं कित्येक पत्रे आमचेकडे आलीं आहेत. परंतु नवीन ठरवावयाच्या इयत्ता शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांकडून ठरवून झाल्या व त्या लौकरच प्रसिद्ध होतील. यासाठीं आतां चर्चा करण्यांत अर्थ नाही. खेरीज आमचेकडे जीं पत्रे आतां शिल्लक आहेत, त्यांत आजपर्यंत शाळापत्रकांत येऊन गेलेल्या चर्चेपेक्षां जास्त कांहीं नाही. नवीन इयत्ता झाल्यावर त्यांप्रमाणें व शिक्षणसभेत झालेल्या चर्चेप्रमाणें शिकविण्यास योग्य अशीं पुस्तके तयार करणें, या गोष्टीची जरूर आहे. यासाठीं पुस्तकांच्या संबंधानें कोणास कांहीं लिहिणें असल्यास लिहावें.

वाचन शिकविण्याच्या व्यर्थ स्वटपटी.

आमच्या देशांत प्राचीन काळां गुरूनें तोंडानें सांगावयाचें व शिष्यानें तें ऐकून तसें म्हणावयाचें व पाठ करावयाचें, अशी कोणचीही विद्या शिकविण्याची पद्धत होती. ज्यावेळीं छापखानें नव्हते, व ग्रंथ पुष्कळ लिहितां येतील अशा रीतीचे कागद ही नव्हते, तेव्हां हीच पद्धत विशेष सोयीची होती, हें उघड आहे. आमचे इकडे छापखान्याचा प्रघात जरी लौकर पडला नाही, तरी ब्राह्मण, बौद्ध व जैन धर्मांच्या लोकांमधील विद्याप्रसारामुळें ग्रंथ लिहून काढणें, त्यांच्या निरनिराळ्या प्रती बनविणें व ग्रंथावरून विषय पाहाणें किंवा वाचणें या गोष्टींचा प्रघात पुष्कळ दिवसांपासून आहे. विद्या व शास्त्रे यांची मर्यादा जसजशी वाढत गेली, तसतसे ग्रंथही पुष्कळ होत गेले, व ते आपल्या स्वतःच्या संग्रहासाठीं किंवा लोकांसाठीं लिहून काढणें हा धंदाच झाला. सर्व देशभर चोहोंकडे विद्याव्यासंगी

शालापत्रकः

लोकांची पुस्तकसंग्रहस्थानें मागें आमचें इकडे पुष्कळ असत, व केवळ स्वतः पुस्तकावरून वांचून विद्याभ्यास करणारे लोक ही पुष्कळ असत. 'वाचन' या शब्दाचा मूळचा अर्थ पाहिला तर 'बोलविणें,' 'म्हणविणें,' असा आहे. म्हणजे गुरूनें प्रथमतः आपण म्हणणें ('वच्-बोलणें किंवा म्हणणें'), व मग शिष्याकडून तसें म्हणून घेणें; (वच्-याचें प्रयोजक 'वाच्-बोलविणें, म्हणविणें'). तेव्हां 'वाचन' या शब्दाच्या इतिहासावरून पुस्तकाकडे पाहून तेथें लिहिलें असेल तें तोडानें आपण म्हणणें, याला प्रथमतः वाचन म्हणत असतील असें वाटत नाहीं. तर गुरुमुखांतून जी 'संधा' मिळें, ती परत म्हणणें, यद्वा वाचन म्हणत असें दिसतें. पुढें जरासे पुढें गेलेले, व बरेच स्वावलंबी झालेले विद्यार्थी यांस गुरूच्या टिकाणीं ग्रंथ झाल्यावर, ग्रंथाकडे पाहून म्हणणें, याला 'वाचन' हाच शब्द लावूं लागले; व याच अर्थानें हा शब्द पुढें विशेष प्रचारांत राहिला. 'वाचन' या शब्दाचा मूळचा अर्थ काय, व सांप्रत कोणचा अर्थ झाला आहे, हें स्पष्ट रीतीचें सांगण्याचें कारण असें आहे, कीं सांप्रत आमच्या शाळांत वाचावयास शिकविण्याचा जी पद्धत पडत चालली आहे, व जिच्याकरितां आज अनेक प्रकारच्या खटपटी सुरू आहेत, त्यासंबंधानें जी थोडी टीका आज आम्ही करणार आहों, ती निटपणें लक्षांत यावी.

आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस जरी इंग्रजी भाषा येत नसली, तरी त्या भाषेची व दुसऱ्या पुष्कळ युरोपियन भाषांची लिपी कशी आहे, हें बहुधा सर्व शिक्षक लोकांस ठाऊक झालेलें असेलच. कदाचित् कोणास नीटपणें ठाऊक नसल्यास, त्यानें या गोष्टीची माहिती करून घ्यावी; कारण त्या माहितीचा शिक्षणाचे कामांत उपयोग आहे. इंग्रजी भाषेची व तिच्या लिपीची अशी स्थिती आहे, कीं भाषेंत जे निरनिराळ्या प्रकारचे उच्चार होतात, ते सर्व पृथक्पणें दाखवितां येतील, इतकीं मुळाक्षरें त्या लिपींत नाहींत. यामुळें अशी स्थिती झाली आहे, कीं एकाच अक्षराचे वाच्यतास एकापेक्षां जास्त, केव्हां केव्हां आठ दाहां सुद्धां उच्चार

येनात. असें असल्यावर इंग्रजीसारख्या भाषेंत ' वाचन ' हा विषय कठीण होईल, व तो शिकविण्यास गुरूंकडून विशेष यत्न झाले पाहिजेत, हें उघड आहे. आमच्या देशांतल्या सर्व भाषा, व त्यांची मूळची संस्कृत भाषा व त्या सर्वांची जी देवनागरी लिपी, किंवा तिच्याच अनुरोधानें झालेल्या दुसऱ्या लिप्या, यांची गोष्ट अशी आहे, कीं या भाषांत जेवढे म्हणून उच्चार होतात, ते सर्व दाखविण्याची सोय त्यांत आहे. हे उच्चार ही पुनः चिनीभाषेसारखे पांचचारशें नाहींत, कीं तितक्यांना खुणा ठरविल्या पाहिजेत. तर ते थोडेच असून एकासारखा दुसरा उच्चार असे. जिगत्तिगाळ्या शब्दांत होणारे सारखे उच्चार ठरलेले आहेत. यामुळे ' अमुक एक अक्षर आले कीं अमुक उच्चार व्हावयाचा व असे वाचावयाचे ' असे सांगून दिले, कीं मग तशीं अक्षरे जेथें येतील, तेथें वाचणारास पुस्तकावर लिहिलेले पाहून तसेंच वाचितां येईल. त्यांत मग चुकी होणार नाहीं. अशा प्रकारची हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांची सोय आहे. आता उत्तर हिंदुस्थानांतील कित्येक देशी भाषांना आरबी व पारशी भाषांचा सहवास झाल्यामुळे, व अलीकडे इंग्रजीभाषेतून शब्द घ्यावे लागतात, यामुळे जे दाखविण्यास खुणा म्हणजे मुळाक्षरे नाहींत, असे बरेच उच्चार आमच्या भाषांतून आले आहेत. पण सध्या कठीण आरबी व पारशी शब्द भाषेतून काढून टाकण्याकडे प्रवृत्ती पार आहे; व जे तसले शब्द निरुपायास्तव भाषेंत राहणारच, त्यांच्या उच्चाराला बहुतेक आम्हीं स्वरूप देऊन टाकिले आहे. असा प्रकार इंग्रजी शब्दांचे संबंधानें ही झाला आहे व होत आहे. खेरीज इंग्रजी भाषेचा प्रसार आपल्या लोकांत पार झाल्यामुळे, इंग्रजी शब्द देशीभाषेंत लिहिण्याचा प्रसंग आल्यास आम्हीं ते मूळच्या लिपींत ही लिहितो; व ते वाचण्याची आम्हांस अडचण पडत नाहीं. तेव्हां परकी शब्द आम्हांस आमच्या लिपींत कसे लिहितां व वाचतां येतील, या गोष्टाची आम्हांस पारशी काळजी करावयास नको. दुसरी गोष्ट अशी आहे, कीं आमची देवनागरी लिपी अशा चमत्कारिक प्रकारें सोयीची आहे, कीं तिच्यामध्ये थोडीशी कांहीं युक्तो करून हवेयों भाषेंतले उच्चार सहज लिहितां व वाचितां

शालापत्रकः

येतात. तेव्हां इंग्रजी भाषेच्या लिपींत ज्या अडचणी येतात, त्या आमच्या भाषेच्या लिपींत येण्याचा संभव फार कमी आहे, हें सहज लक्षांत येईल.

आमच्या लिपीमध्ये एकुणतीस व्यंजनें, चौदा स्वर व अनुस्वार आणि विसर्ग, मिळून पंचेचाळीस खुणा आहेत. त्यांच्या योगानें आमच्या भाषे-तले सर्व उच्चार लिहितां येतात. इंग्रजी भाषेच्या लिपींत सर्व अक्षरें सव्वीस असून, खरोखर उपयोगाचीं अशीं अक्षरे तेवीसच आहेत; व त्यांत फक्त पांचस्वर व दोन अर्ध स्वर आहेत. परंतु स्वरांचे व व्यंजनांचे मिळून स्पष्ट उच्चार ३६ आहेत, व त्यांच्या सर्व मिळून एकंदर तन्हा ६९ आहेत. इतक्या तन्हा थोड्या अक्षरांस व विशेषेकरून थोडक्या स्वरांस व त्यांच्या निरनिराळ्या संयोगांस वाटून द्यावयाचे, म्हणजे त्यापासून वाचन फार कठीण होईल, हें उघडच आहे. तेव्हां मुख्यतः या कारणानें इंग्रजींत वाचन हा विषय कठीण झाला आहे. असाच प्रकार फ्रेंच भाषेच्या संबधानें ही आहे. जर्मन भाषेच्या संबधानें मात्र व्यवस्थित प्रकार आहे, व यामुळे त्या भाषेतील उच्चार व तिचें वाचन तितकें कठीण नाहीं असें म्हणतात.

इंग्रजी भाषेचें वाचन कठीण असल्यामुळे तें लहान मुलांना शिकविण्याच्या अनेक पद्धती आजपर्यंत निघाल्या आहेत व निघत आहेत. त्या सर्वांचा उद्देश असा, कीं मुलांना लिहिलेला शब्द पाहिल्याबरोबर थोडक्यांत त्या शब्दाचा उच्चार कळावा. यासाठीं एकाच अक्षराचे भिन्न उच्चार कळण्यासाठीं त्यांचेवर तन्हेतन्हेच्या खुणा करितात. शिवाय निरनिराळ्या शब्दांची ओळख पटण्यासाठीं चित्रे काढितात. अशा रीतीनें सचित्र मुळाक्षरें व अक्षरांचे चित्रपट उपयोगांत आले आहेत. त्यांचें अनुकरण आमच्या इकडेही मोठ्या झपाट्यानें होत आहे.

वर जें सांगितले आहे, त्यावरून आमची लिपी व तिचें वाचन आणि पाश्चात्य लिपी व तिचें वाचन यांमध्ये भेद केवढा आहे, व तिकडल्या वाचन शिकविण्याच्या पद्धतीचें अनुकरण आम्हीं करणें कितपत फायद्याचें किंवा नुकसानीचें आहे, हें विचारी शिक्षकास दिसून येईल. अलीकडे मूळाक्षराचीं सचित्र पुस्तके व चित्रपट पुष्कळ झाले आहेत व नवीन तयार होत आहेत. त्यांचा मूळ उद्देश व आपली लिपी या गोष्टी नीट

लक्षांत न ठेवितां जर त्यांचा केवळ अनुकरणदृष्टीनें उपयोग केला तर उलट हीं पुस्तके वगैरे उपयुक्त न होतां घातक होतील. त्यांपासून कदाचित् कोवळ्या मनाच्या मुलांना असे वाटण्याचा संभव आहे, कीं वाचन हा केवढा कठीण विषय आहे? या पुस्तकांचा व चित्रांचा मूळ उद्देश असा आहे, कीं चित्रे काढून त्यावरून मुलांना अक्षरांची ओळख करून द्यावी. अक्षरांचे उच्चार कठीण नाहींत, व इंग्रजी लिपीप्रमाणें एकाच अक्षराचे अनेक उच्चार आमच्या लिपींत नाहींत, यामुळे मुलांना आम्हांस चित्रांवरून उच्चारांची व शब्दांची ओळख करून द्यावयास नको आहे. या आमच्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणार्थ थोडी उदाहरणे सांगतो.

‘अ’ या अक्षराची ओळख करून देण्यासाठीं ‘अननस’ ह्या फळाचें चित्र दिलें असतें. या सोप्या शब्दांत तीन मुळाक्षरे आहेत; व ‘अननस’ हें फळ ज्या मुलांनीं पाहिलें असेल, त्यांना ‘अ’ या अक्षराची व पाहिजे तरी ह्या तिन्ही अक्षरांची ओळख करून देण्यास सोपें जाईल. पण हें फळ महाराष्ट्रांतील कांहीं नियमित भागांत मात्र दृष्टीस पडतें. बाकीच्या ठिकाणच्या मुलांना ‘अननस’ म्हणजे काय, हें समजून देण्यास शिक्षकास केवढी खटपट करावी लागेल? ही खटपट ‘अ’ ‘न’ आणि ‘स’ ह्या तिन्ही अक्षरांच्या सोपेपणाचे मनानें खरोखरी विलक्षणच होईल! दुसरा शब्द ‘इंडलिंबू’ हा घ्या. इतकीं अक्षरे व या फळाबद्दलची माहिती, एवढ्या खटपटीनें शिकवावयाचें काय, तर ‘ई’ हें अक्षर! हें ‘इंडलिंबू’ फार थोड्या मुलांना माहित असेल, व थोड्याच ठिकाणां याची माहिती करून देणें शक्य आहे. ‘ऋ’ या अक्षराची माहिती करून देण्यास ‘ऋषी’ चें चित्र काढिलें असतें. अगोदर ‘ऋ’ हें अक्षर कठीण आहे; व त्याचा उपयोगही साध्या मराठी शब्दांत होत नाहीं. तेव्हां त्याची माहिती आरंभीच मुलांना न झाली तरी चालणार आहे. याच उद्देशानें आमच्या जुन्या वर्णमालेत ऋ, ऋ, लृ, लृ, हीं अक्षरे गणतीमध्ये धरीत देखील नसत. केवळ ‘ऋ’ हें अक्षर लिहिण्याचें कठीण आहे असें नाहीं. त्याचा उच्चार कठीण आहे. वास्तवीक हें अक्षरच त्याचा उच्चार, इतकें

तेव्हांच ध्यानांत राहिल. परंतु आधींच 'ऋ' अक्षर कठीण; त्यांत आणखी त्यावरोवरच उच्चारस फार कठीण, असे 'ष' हे अक्षर मुलांस सांगावयाचे, व खेरीज प्राचीन 'ऋषी' ची ओळख करून द्यावयाची !

आतां कित्येक अक्षरांकरितां जें चित्रें काढीत असतात, तीं फार सोपीं आहेत, व मुलांच्या दृष्टीसमोर असणाऱ्या पदार्थांची आहेत, उदाहरणार्थ, कमळ, घर, चवरी, छत्री, दग, दरवाजा, धनुष्य, नगागा, पसंग, भटजी, हस्ती, वगैरे. अशा सारख्या पदार्थांची चित्रें व काचित ते पदार्थही दाखवून, "अमुक पदार्थाचे नांव फळ्यावर कसे लिहावयाचे, तें पहा," अशा रीतीने मुलांचे लक्ष तिकडे जाईसे करून, अक्षर ओळख करितां येईल. परंतु ध्यानांत येण्यास कठीण, कधी दृष्टी नसणारा, अशा पदार्थांचे चित्रें दाखविण्यापेक्षां तें अक्षराच नुस्तें फळ्यावर लिहावे, व 'हे अमुक अक्षर' म्हणून सांगावे म्हणजे झाले. दुसरी गोष्ट अशी आहे, कीं चित्रपटावर जें चित्र काढलें असतें, त्यांतल्या सर्व अक्षरांची ओळख करून देण्याचा तें चित्रकाढण्यांत उद्देश नसतो, तर आद्याक्षर तेवढे मुलांस समजून देण्याचा उद्देश असतो. संबंध शब्द हा केवळ शिक्षकांकरितां असतो. चित्रपटाचा उपयोग करितांना हेही लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

यावर कोणी असे म्हणेल, कीं सोपे असे शब्द जर नाहींत, तर काय करावे ? मग कठीण शब्दही दाखविण्यास नकोत काय ? तर य स उत्तर एवढेंच आहे, कीं सोपे शब्द नाहींत, या बद्दलचा दोष कोणाकडे नाही. पण सोपे शब्द नाहींत म्हणून कठीण शब्द दाखवून आरंभींच शिकवावयाच्या प्राथम्य मुलांना कंटाळवाणा हाईक असें करणें इष्ट नाही तेव्हां चित्रें देण्यांत व चित्रें दाखविण्यांत तारतम्यभाव न राहिल्यामुळे जी चुकी होण्याचा संभव आहे, तिच्याकडे आमचा कटाक्ष आहे, हे वाचकांनीं लक्षांत ठेवावे.

लहान मुलांची बुद्धी फार तरतरीत असते, दृष्टलोभ विलक्षण असतो, व चित्रें वगैरे पाहण्याची हीस फार असते. यासाठीं प्रथमारंभीं मुलांचे हातांत द्यावयाची पुस्तके चित्रमय असावी. परंतु अगदीं आरंभीं चित्रें देणें तीं जे पदार्थ मुलांना माहित आहेत, त्यांचीच देऊन, आपण चित्र

ओळखले, याबद्दल मुलांस भूषण घाटेळ अशी तजवीज ठेवावी. मग त्यांतले त्यांतच अक्षर ओळख करावी. पण सहजी दाखवितां येईल अशा चित्राने अक्षर ओळख करावी. प्रथमतः चित्राची व त्या पदार्थाची ओळख, व मग अक्षरांची ओळख, असली खटपट करूं नये. यासाठी ओळखीचे पदार्थ दाखवितां येत नाहींत, असल्या अक्षरांची ओळख सोयीसोयीने झाली तरी चालेल. कारण आम्हीं मागे सांगितलेच आहे, कीं आमचीं अक्षरे बाचायला फार कठीण नाहींत, व अक्षरांची जीं नांवे तेच त्यांचे उच्चार, अशी सोय असल्यामुळे अक्षरओळख होण्यास फारशी खटपट नको आहे.

बऱ्याच अक्षरांची ओळख झाल्यावर, झाडे, पशु पक्षी, डोंगर, नद्या घरे, देवळे इत्यादि चित्रे दाखवावीं. हीं चित्रेही प्रथमतः मुल म्हणून साक्षरी ओळखतील, अशीच असावीं. नंतर पायरी पायरीने अधि- अधि- अधिक कठीण, अशा पदार्थांची चित्रे दाखवून, मुलांचे मनोरंजन होऊन पदार्थांची माहिती होईल असे करावे, व त्यांबरोबरच अक्षर ओळख करावी.

तेव्हां अक्षरओळख होण्यासाठी झालेलीं सचित्र पुस्तके व चित्रपट यांध्य मंडवानें शालेतील शिक्षक व वरी मुलांस माहिती करून देणारी मंडळी, यांस इतकीच सावधगिरीची सूचना करणे इष्ट आहे, कीं हीं जीं पुस्तके व चित्रपट आहेत, त्यांचा मूळ हेतू लक्ष ठेवावा चित्रे दाखविणे हा वास्तविक मूळ हेतू नाहीं. तर मुळाखेरे शिकविणे, हा मूळ हेतू आहे. सध्याच्या कित्येक पुस्तकांतून व चित्रपटांतून हा हेतू वेगळीं रूपाने जाऊन काढलेलीं चित्रे आहेत. कित्येकांत फार आहेत, कित्येकांत कमी आहेत. अमुक एक अक्षरासाठीं बहिर्वाटीतल्या पदार्थांचे चित्र काढतां येत असो वा नसो, एक चित्र काढून दिलेंच पाहिजे अशी समजूत हीं चित्रे काढणाराची झालेली दिसते. ही तजवीज म्हणजे पश्चिमात्य देशांत अशा प्रकारच्या तजवीजीचे घईट अनुकरण असल्यामुळे असल्या चुकां आरंभाला होणे साहाजिक आहे. परंतु शिकविणारांनी सावधगिरी राखून दुष्परिणाम टाळले पाहिजेत. नाहीं तर या सर्व वाचन शिकविण्याच्या खटपटी व्यर्थ होऊन वाचन हा मोठा बाऊ आहे अशी मात्र लहान मुलांच्या मनात अढी बसेल व ती काढणे फार कठीण पडे.

इसवी सन १९०१] इंग्रजी व देशी पंचांग [शके १८२२-२३

तारीख.	जानेवारी.		फेब्रुवारी.		मार्च.		एप्रिल.		मे.		जून.	
	पौष, माघ.		माघ, फाल्गुन.		फाल्गुन, चैत्र.		चैत्र, वैशाख.		वैशाख, ज्येष्ठ.		ज्येष्ठ, आषाढ.	
	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.
१	११	मं.	१३	शु.	११	शु.	१३	सो.	१३	शु.	१५	शु.
२	१२	सो.	१४	सो.	१२	सो.	१४	सो.	१४	सो.	१६	सो.
३	१३	मं.	१५	मं.	१३	मं.	१५	मं.	१५	मं.	१७	मं.
४	१४	सो.	१६	सो.	१४	सो.	१६	सो.	१६	सो.	१८	सो.
५	१५	मं.	१७	मं.	१५	मं.	१७	मं.	१७	मं.	१९	मं.
६	१६	सो.	१८	सो.	१६	सो.	१८	सो.	१८	सो.	२०	सो.
७	१७	मं.	१९	मं.	१७	मं.	१९	मं.	१९	मं.	२१	मं.
८	१८	सो.	२०	सो.	१८	सो.	२०	सो.	२०	सो.	२२	सो.
९	१९	मं.	२१	मं.	१९	मं.	२१	मं.	२१	मं.	२३	मं.
१०	२०	सो.	२२	सो.	२०	सो.	२२	सो.	२२	सो.	२४	सो.
११	२१	मं.	२३	मं.	२१	मं.	२३	मं.	२३	मं.	२५	मं.
१२	२२	सो.	२४	सो.	२२	सो.	२४	सो.	२४	सो.	२६	सो.
१३	२३	मं.	२५	मं.	२३	मं.	२५	मं.	२५	मं.	२७	मं.
१४	२४	सो.	२६	सो.	२४	सो.	२६	सो.	२६	सो.	२८	सो.
१५	२५	मं.	२७	मं.	२५	मं.	२७	मं.	२७	मं.	२९	मं.
१६	२६	सो.	२८	सो.	२६	सो.	२८	सो.	२८	सो.	३०	सो.
१७	२७	मं.	२९	मं.	२७	मं.	२९	मं.	२९	मं.	३१	मं.
१८	२८	सो.	३०	सो.	२८	सो.	३०	सो.	३०	सो.		
१९	२९	मं.	३१	मं.	२९	मं.	३१	मं.	३१	मं.		
२०	३०	सो.		सो.	३०	सो.		सो.		सो.		
२१	३१	मं.		मं.	३१	मं.		मं.		मं.		

पत्रव्यवहार.

(१) मध्य भागांतील शिक्षक लोक व त्यांची स्थिती.

काही कारणपरत्वे शाळाघायांतील सेंट्रल डिविजनचा मास्तर लोकांची डायरेक्टरी पाहण्याचा प्रसंग आला त्या नवकरून जे विचार सूचले आहेत ते आपणास सादर करित आहे. या सेंट्रल डिविजनमध्ये पुणे, सातारा, सोलापूर, अहमदनगर, नाशिक, खानदेश हे जिल्हे तर आहेत, परंतु याशिवाय या डायरेक्टरीमध्ये मुंबई बेट ठाणे, कुळाबा, रत्नागिरी यांही जिल्हांचा समावेश केला आहे. एकंदरीने पाहिले तर हा बराच मोठा टापू आहे. तेव्हां यांतील विद्यादान देण्याचे काम कोणकोणत्या जातींनी उचलले आहे व त्याबद्दल त्यांना मुशाहिरा काय मिळत असतो, याचा विचार केला असता अगदीच वावगे हांगार नाही असे वाटते. या डायरेक्टरीमध्ये फक्त ट्रेनिंगकालेजामधून जे मास्तर पास होऊन आले आहेत त्यांचीच फक्त नावे आहेत. व शिवाय (untrained) न शिकलेले परंतु हेडमास्तरच्या कामावर असलेले लोक यांचीही पण नावे आहेत. शिवाय संस्थानांत काम करित असलेल्या मंडळींचीही नावे दिली आहेत. या एकंदर शिक्षक समूहाची संख्या २८९१ आहे. यांपैकी बहुतेक ट्रेनिंग कालेजामधील आहेत, याचा विचार केला म्हणजे सरकारने लोकांस खरोखर चांगले शिक्षक दिले आहेत यांत संशय नाही; व ट्रेनिंगकालेजाचा हेतू पुष्कळ अंशी सिद्धीस गेला आहे, हे पाहून सरकारास धन्यता वाटणे अगदी साहजिक आहे. इतक्या लोकांनी ट्रेनिंग कालेजांत शिक्षक होण्यासाठी जाणे हे जसे विवक्षित जातींना शिक्षक होण्याची हौस आहे असे दाखविते, तसेच त्या ट्रेनिंग कालेजांत काही तरी मोहकपणा अवश्य आहे असेही प्रत्ययास आणते. कारण वन्हाडांतील ट्रेनिंग कालेजांत विद्यार्थी मिळण्याची मारामार पडते आणि येथे पाहावे तो तोबा उडतो. याचे कारण ही पण उघड आहे. ते हेच की या ठिकाणी शिक्षक लोकांना योग्य मुशाहिरा मिळत असा-

वा व असा समज होणे हे साहजिक आहे. परंतु वस्तुस्थिती तशी आहे की, काय हे आपण पाहू. वरील सांगितलेल्या संख्येपैकी जिल्हेवार शिक्षकांची वांटणी येणेप्रमाणे आहे. जिल्हा पुणे ३२१ शिक्षक मंडळी; सातारा जिल्हा ३५९, सोलापूर २५४, नगर ७४, नासिक २६१, खानदेश ५४३, मुंबईबेट ९३, ठाणे २४८, कुलाबा २१३, रत्नागिरी २७५, या शिक्षकांपैकी ब्राम्हण, मुसलमान मराठे, व इतर मंडळींची जिल्हेवार जातवारी पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. या जातवारीत ब्राम्हण या संज्ञेमध्ये गौड ब्राम्हण, शेणवी, व क्वचित् प्रसंगी कायस्थ प्रभु यांचीही गणना केली आहे. मराठे या जातीत निव्वळ मराठे गणले असून शिवाय कुणबी, लाडसेकवाणी, भंडारी, वगैरे मंडळींचीही गणना केली आहे; या शिवाय इतर ब्राम्हण जातीचे शिक्षकलोक आहेत. त्यांची गणना त्यांची संख्या फार अल्प असल्याकारणाने केली नाही व या कारणामुळे आंकड्यास आंकडा बरोबर मिळणार नाही. शिक्षकांची जिल्हेवार जातवारी येणेप्रमाणे आहे:—

जिल्हे.	ब्राम्हण.	मुसलमान.	मराठे.
पुणे.	२६३	१३	३६
सातारा.	३२५	६	२८
सोलापूर.	१९७	१०	४७
नगर.	२३१	११	३२
*खानदेश.	४१७	३६	८०
नासिक.	२१०	२०	३१
+ठाणे	२२३x	६	१९
कुलाबा.	१८३	७	८*
रत्नागिरी.	२४०	५	२२
मुंबई बेट.	६०+	१	९x

*१० महार वेगळे जातीचे आहेत. +२० कायस्थ प्रभु आहेत. x गौडब्राम्हणासहित. *५ कायस्थ प्रभु आहेत. + गौडब्राम्हण व कायस्थ प्रभुसहित x अयहूदी.

यावरील जातीवरून पाहतां शिक्षकवर्गांत ब्राम्हण जातीचा भरणा जास्त आहे. सरासरी पाउणपटीपेक्षांही जास्त वर्ग त्यांचाच आहे, आणि दुसऱ्या श्रमाच्या, आंगमेहनतीच्या व त्यांच्या दृष्टीनें ताज्य ठरलेल्या धंद्यांविषयी त्यांची जी स्वाभाविक अनिश्चिती दिसते, त्या दृष्टीनें पाहिले असतां अल्पसंतोषी शिक्षकवृत्तीच्या वेतनावर त्यांची मदर असणें अगदीं स्वाभाविक आहे. परंतु ही स्पृहणीय स्थिती आहे, असें मात्र कोणी समजू नये. कारण जरी हा शिक्षकाचा धंदा फारच महत्त्वाचा आहे, किंबहुना देशाचा अभ्युदय करण्याचें अतिशय महत्त्वाचें काम यांच्यावर सोपविलेले आहे, तरी त्याबद्दल यांना जें वेतन मिळतें तें इतकें भिकार असतें कीं, त्यावर इतक्या लोकांनीं आपली संसाराची भिस्त काय घेवून ठेवावी याचा मोठा अचंबा वाटतो. सर्वांत मोठें आश्चर्य हें वाटतें कीं या लोकांना जो पगार चांगल्या सुवृत्तीच्या दिवसांत देखील प्रपंचाच्या निर्वाहास पुरण्याची मारामार असते, त्या लोकांनीं लागोपाठ येणाऱ्या दुष्काळांत व प्लेगच्या दिवसांत कसे दिवस कंठले असतील ? अर्थातच हे लोक जेव्हां एकभुक्त राहिले असतील तेव्हांच त्यांनीं हे दिवस पाहिले असतील. शिक्षकासारखा महत्त्वाचा परंतु जिकीरीचा दुसरा धंदाच नाही. आणि त्यांत एकभुक्त असणें म्हणजे काम किती उत्तम झालें असेल, याची कल्पना करणें नलगे. परंतु अशा स्थितींत देखील पुष्कळांनीं इमानानें पोट बांधून काढिले; व विचारांना बक्षिस काय तर दुष्काळांत किंवा प्लेगमध्ये काम करावें लागणें. सरकारानें अशी स्थिती ठरणें हें खरोखर योग्य नाही. सरकारास या शिक्षकवर्गाला चांगलेसे वेतन देतां येणें ही गोष्ट अगदीं अशक्य नाही. ही गोष्ट सरकारच्या लक्षांत आली नसतल असें आमच्यानें म्हणवत नाही. परंतु याबाबतींत शिक्षकवर्गानें अद्याप पावेतो उठावणी केली नाही. जर केली तर सरकार त्याचा कांहीं तरी विचार अवश्य करील यांत संशय नाही. असो. आतां शिक्षकवर्गाला वेतन कसे कसे मिळतें त्यांचें वर्ग पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहेत.

शिक्षकवर्गाचे पगार ६ रु. पासून ९ रु. पर्यंत आहेत. व कांहीं-कांहीं पगार तर एक एक रुपयानें वाढले आहेत. थोडक्यांत ९ पासून

६० पर्यंत जर उजळणी म्हटली, तर जितके अंक होतात तितक्या वर्गीचे मास्तरलोकांचे पगार आहेत, असे म्हटले असतां मास्तर लोकांच्या पगारांची बरीच कल्पना होईल, अशी माझी समजूत आहे. बहुतेक सर्व शिक्षक मंडळींना ट्रेनिंग कॉलेजची ९-१२-१५-२०-२५ या रुप-यांची सर्टिफिकीटें मिळालीं आहेत. परंतु सर्टिफिकीट मिळालेल्या मंडळींना त्यांच्या सर्टिफिकीटाशिवाय जास्त बढतीच्या जागा मिळाल्या आहेत असे फार काचित् दृष्टोत्पत्तीस येते. अर्थात्च काहींकांना बहडल्या मिळाल्या आहेत. पण एकंदरीत असा वर्ग फार थोडका आहे. असो निर-निराळ्या जिल्ह्यांत १५ व १५ पासून वर पगाराच्या जागा किती आहेत याचे कोष्टक खाली लिहिल्या प्रमाणे आहे:—

जिल्हा पुणे.

पगार रु.	जागा.
६०	= २
५०	= १
४० - ५५	= ४
३० - ४०	= १४
२० - ३०	= ३६
१५ - २०	= ५९

११६ एकंदर.

सातान्यांत १५६ आहेत
त्यांचा तपशील.

रु.	जागा
६० -	१
५० -	१
४० - ४५	= २
३० - ४०	= १४
२० - ३०	= ३६
१५ - २०	= ७२

एकंदर. १५६

सोलापूर जिल्ह्यांत ६३ आहेत.

रु.	जागा.
६० -	१
४० - ५०	= ४
३० - ४०	= १४
२० - ३०	= २२
१५ - २०	= ४२
	<hr/>
	६३

अहमदनगर ११३

रु.	जागा.
५० -	१
४० - ५०	= ४
३० - ४०	= १२
२० - ३०	= ३८
१५ - २०	= ५८
	<hr/>
	११३

नासिक जिल्हा.

रु.	जागा.
४० - ४५ =	७
३० - ४० =	९
२० - ३० =	३७
१५ - २० =	४१
	<u>९४</u>

एकंदर ९४ आहे.

टाणे जिल्हा.

रु.	जागा.
४० - ५० =	५
३० - ४० =	८
२० - ३० =	४६
१५ - २० =	२६
	<u>८५</u>

एकंदर ८५ आहेत.

रत्नागिरी जिल्हा.

रु.	जागा.
५० वर =	६
४० - ५० =	४
३० - ४० =	१५
२० - ३० =	४६
१५ - २० =	४३
	<u>११४</u>

एकंदर ११४ आहेत.

खानदेश जिल्हा.

रु.	जागा.
६० -	२
५० - ६० =	४
४० - ५० =	१६
३० - ४० =	१०
२० - ३० =	८६
१५ - २० =	९५

एकंदर २१३.

कुलुवा जिल्हा.

रु.	जागा.
५० -	२
४० - ५० =	५
३० - ४० =	७
२० - ३० =	४२
१५ - २० =	४१

एकंदर ९७ आहेत.

याप्रमाणे एकंदर जागा सर्व जिल्ह्यांमध्ये १५ रुपयावर व १५ रुपयांच्या भिन्न १०५१ आहेत, परंतु यांत १५ रुपयाच्याच फार आहेत. श्रमाच्या मानाने हा मोबदला फार कमी आहे असे म्हणावे लागते. जास्त पगाराच्या जागा कमी आहेत. व ५०-६० च्या तर अगदीच थोडक्या आहेत. ही स्थिती सरकाराने सुधा-

रात्री व वरील पगाराच्या जागा जास्त कराव्यात, अशी सरकारास नम्र सूचना आहे. शिक्षक वर्गात वाढणं झालेच शिक्षक २३६९ आहेत.

मुसळमान ज्ञातीची मंडळी ११४ आहेत, व मराठे या सदराखाली येणारी मंडळी ३१३ आहेत. बहुतेक शिकलेल्या (Trained) शिक्षकांना संस्कृत किंवा परासियन भाषेचें ज्ञान आहे. इंग्रजी भाषेचें ज्ञान असलेली मंडळी फारच थोडकी आहेत, व त्यांची संख्या १० पासून २० च्या आंत आहे. विश्वविद्यालयांची परीक्षा एखादी तरी दिलेल्या मंडळीची संख्या १० पर्यंत येईल किंवा नाही, याची शंकाच आहे. जे काहीं थोडे इसम आहेत, त्यांना पगार चांगले आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. ट्रेनिंग कालेजची इतकी मंडळी या खात्यांत शिरण्यास कोणतीं कारणें उत्तेजक आहेत याचा आपण विचार करूं. मुख्यत्वेकरून शाळाखात्यांत जागा मिळण्यास पब्लिक सर्व्हिसची एखादी तरी परीक्षा दिलेल्या लायकीचा मनुष्य असला तर तें काम तो बरेच चांगले प्रकारें पार पाडील. [याबद्दल मोठी शंका आहे कारण अनुभव निराळा येतो शा. प. क.] परंतु दुसरा एक नियम असा घालून ठेविला आहे की पेनशन ज्या नौकरीस आहे अशी नौकरी फक्त ट्रेनिंगच्याच लोकांस लागू करावयाची. या नियमाची अमलबजावणी जरा सक्तीनें होत असल्याकारणानें शाळाखात्यांत शिरणाऱ्या लोकांस ट्रेनिंगची एकादी तरी परीक्षा देऊन आपली नौकरी पेनशनलायक करणें भाग पडतें; आणि म्हणूनच बहुतेक शिक्षक "ट्रेंड" असा शिक्का मिळवून मोकळे झालेले असतात. विश्वविद्यालयाची अतिशय उच्च प्रतीची परीक्षा दिलेलीं माणसें जर हा शिक्का मिळविलेलीं नसलीं, तर त्यांची शिक्षकाची नौकरी अर्थातच पेनशन मिळण्यास नालायक अशी समजली जावयाची व जातेही [ही समजूत चुकीची आहे शा. प. कर्ते] शाळाखात्यांतल डायरेक्टर पाहून मला जे दोन विचार सुचले, ते शिक्षकवर्गापुढें व अधिकाऱ्यांपुढें ठेविले आहेत. त्यांचा विचार ते करतील व शिक्षकांचें ओझे थोडेसें कमी करण्याचें जर अधिकारी श्रेय घेतील तर या लेखाचा कर्ता आपणास कृतकृत्य मानील.

अमळनेर जि० खानदेश }

आपणा सर्वांचा नम्र सेवक

ता० ६ जानेवारी १९०१. }

विष्णुशर्मा.

(२) मराठी कोशांत सुधारणा.

कोश सुधारणारास विज्ञप्ती.

वि. वि. मोल्स्वर्थ साहेबांनी मराठी-इंग्रजी कोश सन १८३१ त छापून सिद्ध केला. त्यांची दुसरी आवृत्ती सन १८९७ निघाली. त्याला आज तेचाळीस वर्षे झाली, तरी मराठी भाषेच्या कोशाची सुधारणा करण्याचे कोणाच्या मनांत आले नाही, हे आम्हां महाराष्ट्रियांचे दुर्दैव असंच समजून स्वस्थ वसण्याची पाळी आली होती. पण इतक्यांत डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ती रानडे व प्रो. काथवटे, या विद्वान् त्रैमूर्तींच्या देखरेखीखाली महाराष्ट्र कोशाचे काम पार पडणार आहे असे ऐकून कोणा महाराष्ट्रियास आनंद होणार नाही? मागे कै. नर्मदाजी यांनी कोशाचे काम आंगावर घेतल्यामुळे झालेल्या आनंदांत लढकरच विरजण पडले होते. तसे आतां तरी पडणार नाही अशी उमेद व खात्री आहे. ती वृथा न होवो म्हणजे झाले. आतां हा कोश तयार होईलच; तरी मला वाटतात त्या सूचना प्रसिद्ध करण्याकरितां आपल्याकडेस पाठवित आहे. ज्यांना ज्यांना कोशांत अमुक एक सुधारणा होणे इष्ट आहे असे वाटत असेल, त्यांनी त्यांनी काय सुधारणा करावयाच्या ते सुचविल्यास कोशप्रकाशकांस उपयोग होईल. याकरितां आळस न करितां प्रत्येकाने आपले मत प्रसिद्ध करावे अशी सर्वांस विनंती आहे.

१. जुन्या कोशांत महाराष्ट्र कवी ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, वामन, इत्यादिकांच्या कृतींतील समग्र कठीण शब्दांचा समावेश झालेला नाही. यासाठीं सर्व कवींच्या कृतींतील कठीण शब्दांचा समावेश सोदाहरण करावा.

२. जुन्या वखरी, शकावली, तयारिखी, कैफियती, ऐतिहासिक पत्रे, वगैरे जुन्या लेखांतील फारशी व इतर तूर्त प्रचारांत नसलेल्या शब्दांचा सोदाहरण समावेश व्हावा.

३. अलीकडे शास्त्रीय, राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे निरनिराळ्या विषयांवर मराठी भाषेत नवीन शब्द ग्रंथ झाले आहेत व होत

हेत. त्यांत त्या त्या ग्रंथकर्त्यांनीं आपापल्या मताप्रमाणें संस्कृताधारें नवीन शब्द बनविले आहेत; ते हुडकून काढून त्यांचा कोशांत समावेश व्हावा.

४. आंग्लमहाराष्ट्रभाषाकोविद जितके म्हणून शास्त्रवेत्ते आहेत, तितक्यां कडेस आंग्लशास्त्रीयशब्दांस संस्कृताधारें मराठी पारिभाषिक शब्द बनविण्यास विनवावें, व सर्वांकडून शब्द तयार होऊन आल्यावर त्यांतील सर्वसंमत पारिभाषिक शब्दांचा एकाच ठिकाणीं समावेश करावा, व नवीन ग्रंथकारांनीं त्या शब्दांचा उपयोग करावा.

५. प्रत्येक शब्दाची व्यवस्थेशीर व्युत्पत्ती द्यावी. प्रत्येक शब्द मूळ कोणता, प्रत्यय कोणत्या अर्थीं लागला, उपसर्ग व धातू यांचे अर्थ, उपसर्ग धातू आणि प्रत्यय यांचा अर्थ मिळून अर्थ काय झाला, हें सविस्तर सांगितलेलें असावें.

६. प्रत्येक शब्द व्याकरणाच्या कोणत्या जातींत जातो तें सोदाहरण सांगितलेलें असावें.

७. शब्दांचा अर्थ सांगावाचा तो शास्त्रीयरीत्या वर्णनपर सांगून शिवाय पर्याय शब्दही द्यावे.

८. ' म्हण ' या शब्दाखालीं महाराष्ट्रभाषेंत जितक्या म्हणून म्हणी प्रचारांत असतील त्या सर्वांचा संग्रह करावा. व त्या म्हणी मूळ प्रचारांत कशा आल्या व त्यांचा उपयोग कोणत्या प्रसंगीं करितात, हें सांगून त्यांशीं समानार्थक अशा आंग्लवाङ्मयांतील म्हणी द्याव्या.

९. 'न्याय' या शब्दाखालीं जितके म्हणून भाषणांतील न्याय आहेत, जे शब्दकल्पद्रुम नांवाच्या कलकत्यास प्रसिद्ध झालेल्या कोशांत साकल्येकरून आहेत, तितक्या सर्वांचा एकत्र संग्रह करावा. कोणताही न्याय पहिल्यानें प्रचारांत कसा आला, त्याचा उपयोग कोणत्या प्रसंगीं करितात हें सांगून त्याच्या तोडीचे आंग्लवाङ्मयांत न्याय असल्यास ते सांगावे.

१०. महाराष्ट्रवाङ्मयांतील सर्व भाषासंप्रदायांचा समावेश करण्यांत यावा

११. कित्येक शब्दाचा अर्थ मूळच्या अर्थाच्या उलट झाला आहे. तो चुलासेवार सांगावा.

१२. हा कोश गोरगरिवांसही घेतां यात्रा म्हणून याची किंमत शक्य तितकी कमी ठेवितां आली पाहिजे. यासाठी पुढील उपाय अमलांत यावे.

(अ) विद्वानांनी आपल्या विद्वत्तेची मदत फुकट द्यावी.

(ब) श्रीमंत, शेटसावकार, यांनी केवळ परोपकारबुद्धीने द्रव्याचे साहाय्य द्यावे.

(क) ज्यांची मातृभाषा मराठी आहे असे श्रीमंत गायकवाड, होळकर शिंदे, कोल्हापूरकर, सांगलीकर, भिरजकर, कुरुंदवाडकर वगैरे बहुत संस्थानिक, जहागिरदार व सरदार आहेत. त्यांनी या कामास फुकट द्रव्यसाहाय्य देऊन शिवाय आपल्या त्यांच्यातील शाळांच्या लायब्रर्यांस व उत्तेजनार्थ चांगल्या शिक्षकांस बक्षीस देण्याकरितां या कोशाच्या प्रती भरकिंमतीस घ्याव्या.

(ड) आमच्या शाळाखात्याकडून बरीच मदत व्हावी व ती होईलही.

(इ) प्रत्येक महाराष्ट्राभिमानी गृहस्थानें या कोशाची एकेक प्रत घेऊन आपल्या स्नेह्यासोबत्यांस तसें करण्याविषयी सूचना करावी.

आपला नम्र सेवक,

सखाराम गणेश प्रभु, हेडमास्तर रेडी.

आभारपूर्वक स्वीकार—(१) निर्णयसागर छापखान्यची रोजनिशी—ही नेहमीं प्रमाणें चांगली आहे. (२) ग्रंथप्रसारक व संपादक मंडळीची रोजनिशी—प्रकाशक दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, बडोदे व मुंबई. यांचेच पंचांग. दोन्ही नवीनच यंदां निघालीं असून चांगली आहेत. रोजनिशीत न्या० रानडे यांचें चित्र आहे. त्याचप्रमाणें भाऊ गोविंद सापकर यांचीही रोजनिशी आमचेकडे आली आहे ती इतर रोजनिशीपेक्षा मोठी असल्यामुळे संग्रहणीय आहे.

या अंकातील पंचांग येथील ट्रेनिंग कालेजातील विद्यार्थी रा० रा० दत्तात्रय विष्णु कुळकर्णी यांनी तयार करून पाठविले, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आमच्या व आमच्या वाचकांच्या तर्फे आभारी आहो.

करितात तें असें:—एक तर आपण जें मुलांस सांगतो त्यांवर तीं पूर्णपणें विश्वास ठेवितात, कधीं दिक्कत घेत नाहींत, दुसरें असें कीं, लोक खोटे आहेत असें आढळून येईपर्यंत त्यांवर भरंवसा ठेवण्याविषयी आपल्या मनाची बळकट प्रवृत्ती असते. खेरीज हरएक व्यवहारांत लोकांच्या व्यवस्था करितात त्या त्यांच्या प्रामाणिकपणावर दृढ विश्वास आहे म्हणून त्यांना करितां येतात. फार काय सांगवें, खुद्द मिथ्यावादी लोकांची भिरत दुसऱ्यांच्या विश्वासबुद्धीवर, म्हणजे हे सांगतात तें खरेंच असेल अशी जी लोकांची श्रद्धा, तिजवरच असते. ह्या प्रमाणांवरून सत्याकडेच मनाची प्रवृत्ती असते असें उघड होतें. पण त्याच्या विरुद्ध असें म्हणतां येईल कीं, मुलें सांगणारावर किंवा वडील माणसांवर जो भरंवसा ठेवितात तो तीं (वडील माणसें) सत्यशील आहेत असा त्यांस आलेला जो अनुभव त्यांवरून ठेवितात, उगीच ठेवीत नाहींत; आणि दुसऱ्यांच्या प्रामाणिकपणावर जो आपण भरंवसा ठेवितों तोही ते प्रामाणिक आहेत असें आपल्या अनुभवास आलें तरच ठेवितों. आणि त्यांनीं प्रामाणिकपणानें वागावें यांतच त्यांचा फायदा आहे म्हणून तेही तसे वागतात. तेव्हां मनुष्याच्या मनाचा कल स्वभावतः सत्याकडे असतो असें नाहीं; बाह्य गोष्टींमुळे त्यांस सत्याचा अवलंब करावा लागतो. असो, हा जो मतभेद उत्पन्न झाला आहे, तो कशामुळे हें आपण पाहूं. मनाच्या कोणत्याही कलाचा प्रादुर्भाव होणें तो त्या कलास योग्य परिस्थिती असल्या शिवाय होत नाहीं, ह्या सिद्धांताकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे हा वाद उत्पन्न झाला आहे, असें वाटतें. आतां खोटेपणाचा प्रादुर्भाव प्रथमतः होतो तो खरी गोष्ट छपविणें ह्या रूपानें होतो. पण हा कशामुळे होतो व त्यास परिस्थिती कोणती पाहिजे ? एकांती गोष्ट हातून घडली असतां तिजबद्दल शिक्षा होईल या भयानें किंवा वाईट काम केलें असतांही लोकांनीं आपल्यास चांगलें म्हणार्हे ह्या इच्छेनें मनुष्य खोटें सांगण्यास, व सत्याचा भंग करण्यास, प्रवृत्त होतो. तेव्हां अशी परिस्थिती असतांना मानवी स्वभावाचा कल असत्याकडे असतो कीं नसतो, हा प्रश्न उत्पन्न झाला.

ह्या प्रश्नाचें उत्तर खोटेपणाकडे कल असतो असेंच येईल. अशा पारि-
स्थितींत खरी गोष्ट छपविण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ती साहजिक होते. यावरून
मानवी स्वभावाचा कल असत्याकडे विशेष असतो असें सिद्ध होतें.

२१. असत्याचे उगम व त्याजवर उपायः—मुलांस खरेपणाची संवय
लावणें म्हणजे ज्या गोष्टीमुळें तीं खोटें काम करण्यास प्रवृत्त होतात त्या
गोष्टी आपणांस प्रथम पाहिल्या पाहिजेत.

(अ) त्या गोष्टीपैकीं पहिली गोष्ट भीती ही होय. जेव्हां मूल ए-
खादा अपराध करितें तेव्हां त्या अपराधाविषयीं त्याच्या मनांत डांचत
असतें; आणि अशा अपराधांबद्दल सरसकट कडक शिक्षा होते, ह्या
गोष्टीची स्मृती होऊन त्यास खोटें बोलण्याचा मोह उत्पन्न होतोः—आतां
ह्यास उपाय म्हटला म्हणजे हा; मुलांवर आपली ममता किती आहे,
त्याजविषयीं आपणाला कळवळा किती असतो, आणि आपली न्याय-
बुद्धी कशी जागृत असते, याबद्दल शिक्षकानें मुलांची खातरी केली पाहिजे;
म्हणजे अर्थात् त्यानें मुलांचा विश्वास संपादिला पाहिजे. येणेंकरून
भीती राहणार नाही, आणि खोटें बोलण्याचा जो मोह, तो नाहीसा होईल.

(आ) खोटें काम करण्यास प्रवृत्त करणारी दुसरी गोष्ट म्हटली
म्हणजे वृथाभिमान किंवा पोकळ डौल ही होय. खरोखरी आपल्या
आंगीं योग्यता असेल, तिजपेक्षां अधिक आहे असें दाखविण्याची जी इच्छा,
तिच्यामुळें मुलें, मोठे लोक देखील खोटें काम करण्यास प्रवृत्त होतात. आपल्या-
विषयीं लोकांचें मत चांगलें असावें, आपणास त्यांनीं चांगलें म्हणावें, अशी
आपणास इच्छा असते; परंतु खरें पाहतां तसें त्यांचें मत होण्यापुरती
योग्यता त्यां त्यांमध्ये नसते. तेव्हां तसें चांगले मत आपणाविषयीं
झाल्यास तें अर्थात् वस्तुस्थितीहून फारच निरालें असावयाचें. मूल वाईट
काम करितें, आणि मग त्यास असें वाटतें कीं, जर हें लोकांस समजलें
तर आपल्याविषयीं जो त्यांचा चांगला प्रह झाला आहे, तो बदलेल.
आजपर्यंत आपणास चांगले लेखित होते, ते आतां आपणास वाईट
म्हणूं लागतील. अशा कारणानें त्यास खोटें बोलण्याचा मोह उत्पन्न होतो. ह्याच

कारणामुळे प्रश्नांची उत्तरे देताना दुसऱ्याचे उत्तर पाहून त्यावरून उतरून घेण्यास आणि तो उतारा आपलेच उत्तर, असे शिक्षकास भासविण्यास मूल प्रवृत्त होते. ह्या दोन्ही उदाहरणांत प्रवर्तक कारण पाहू गेलें असतां आपली खरी योग्यता आहे तिजपेक्षां अधिक आपले आंगीं वास करिते, असें म्हणून घेण्याची इच्छा हेंच होय. असा प्रकार असला म्हणजे उपाय हा आहे कीं, अशा मार्गाचे अत्रलंबन केल्यानें तुमचा हेतू कधीहि सफल होणार नाही, तुमची योग्यता मला माहित आहे, ती आहे तिजपेक्षां अधिक भासविल्यानें मी फसणार नाही, अशी शिक्षकानें मुलांची खात्री करावी; आणि नसती योग्यता आंगीं दाखविण्याचा यत्न केल्यानें कशी फजिती होते, त्याच दाखले द्यावे. सत्यशील मनुष्यास लोक विशेष मान देतात, आणि खोटे काम करणाऱ्याचा ते तिरस्कार करतात, हेही त्यांच्या नजरेस वारंवार आणून द्यावे. खेरीज स्वतःच्या उदाहरणावरून आणि वारंवार उपदेश करून बुद्धिमत्तेपेक्षां नीतिमत्तेचे महत्त्व अधिक आहे, ही गोष्ट मुलांच्या मनांवर पक्की ठसेल असें करावे. ज्या मुलांमध्ये नसती बुद्धिमत्ताच दृष्टीस पडेल, त्याची फार वाखाणणी न केल्यानेंही या कामी बराच उपयोग होईल.

२२. सत्यशीलतेचे महत्त्व मुलांच्या मनांत विंबण्यांची साधनें:—मुलांस खरेपणाची संवय लावण्याकरितां ह्या गुणाची थोरवी फार आहे, असें त्यांच्या अंतःकरणांत विंबलें पाहिजे. असें करण्याची साधनें येणेंप्रमाणें:—

(१) सत्यशीलतेच्या महत्त्वाचा उत्तम ठसा उठविण्याचे अत्यंत प्रबल साधन म्हटलें म्हणजे शिक्षकाची स्वतःची एकंदर चालचर्या आणि त्याचे नेहेमाचे प्रत्यक्ष वर्तन हीं दोन्ही अगदीं निर्मळ, व प्रांजळ अशीं असलीं पाहिजेत. असावे एक, आणि दिसावे दुसरे अशीं उपयोगी नाहींत. एका गृहस्थास घर बांधावयाचे असतां मेढ्यानें सुचविलें कीं, या घराच्या खिडक्या अशा ठेवितों कीं, तुम्ही आंत काय करितां तें रस्त्यावरील मनुष्यास बिलकूल दिसूं नये; त्यावर गृहस्थानें उत्तर केलें, “ छे !

छे ! खिडक्या अशा वसवा कीं, मी जें काय घरांत करीन तें रस्त्यांतून जाणाऱ्या येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याच्या सहज दृष्टीस पडावें. ” हें त्या गृहस्था-चें उत्तर प्रत्येक शिक्षकानें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. ह्यासंबंधें शिक्षकाकडून ज्या दोन चुक्या होण्याचा संभव असतो, पण ज्या टाळण्याविषयी त्यानें नेहमीं जपलें पाहिजे, त्या ह्यः—(क) आपल्या मताच्या आणि उपदेशाच्या विरुद्ध आपलें स्वतांचे आचरण म्हणजे एका तऱ्हेनें वागण्यास मुलांना सांगत असतां शिक्षकानें आपण दुसऱ्याच तऱ्हेनें वागणें. उदाहरणार्थ, वेळच्यावेळीं शाळेंत येण्याविषयी सांगत असतां आपण स्वतःच उशीरा येणें; स्वच्छपणा राखावा असा उपदेश करित असतां आपणच घामटपणा करणें; आपल्याहून वडील माणसाशीं आणि आपल्याकडे आलेल्या पाहुण्यांशीं नम्रपणाची आणि आदराची वागणूक ठेवा, असा धडा मुलांस देत असतां स्वतःच्या वारि-ष्टाशीं किंवा शाळा पाहण्यास आलेल्या सद्गृहस्थाशीं उद्धटपणानें व बेअ-दबीनें वागणें इत्यादि. (ख) आपल्या कर्तव्याविषयी खरी कळकळ न बाळगितां बाहेरून देखावा मात्र दाखविणें. उदाहरणार्थः—कोणी सभ्य गृहस्थ शाळा पाहण्यास आले असतां त्या वेळेपुरती अधिक मेहनत घेणें, किंवा अधिक बेंतवात ठेवणें, परंतु इतर वेळीं त्याच्या विरुद्ध वर्तणें. तसेंच इतर वेळीं शाळेची ठाकठिकी कशीबशी असतां परीक्षेच्या वेळीं मात्र कडेकोट तयारी ठेवणें.

(२) सत्यशीलतेचें महत्त्व ठसविण्याचा दुसरा उपायः—कोणतीहि गोष्ट जशी पाहिली किंवा ऐकिली असेल, तशीच तींत कमजास्त किंवा चालढकल न करितां सांगण्याची संवय, हा होय. कोणतीहि गोष्ट सांग-तांना ती जशी घडली असेल, तशीच तंतोतंत सांगण्याची वहिवाट आपण ठेवावी. आणि हाच क्रम मुलांकडूनही ठेवून घेत जावें. डॉक्टर जान्सन् ह्यांचें या संबंधानें असें म्हणणें आहे कीं, खिडकीच्या खालच्या भागांतून पाहिलें असतां वरच्या भागांतून मीं पाहिलें, असें जर एखादा मुलगा म्हणेल, तर ती असली लहानशी चुकी देखील त्याजकडून दुरुस्त करवावी, डॉक्टर साहेबांच्या म्हणण्याचा आशय हा कीं, कितीका किरकोळ गोष्ट

असेना, ती सांगण्यांत देखील चालढकल किंवा हलगर्जीपणा उपयोगी नाही. गोष्ट असेल तशीच तंतोतंत सांगणे, हा मोठा गूण आहे. त्यास कोणी याथातथ्य असे नांव देतात. ह्या गुणाचा सत्यशीलतेची संवय लावण्यांत उपयोग होतो.

(३.) वंशनानिषेध; म्हणजे कोणतीही ठकवणूक ही निंद्य आणि तिरस्कारार्ह आहे असे दाखविणे, हा तिसरा उपाय होय. मुलांच्या वागणुकींत लबाडी धडधडीत नजरेस आली असतां तिचा अत्यंत तिरस्कार आपण करावाच, पण फसविण्याचा यत्किंचित्ही यत्न झाला तरी आपण सहन करूं नये. त्याचाहि तितकाच तिटकारा दाखवावा. अशा किरकोळ यत्नांची उदाहरणे वर्गांत वारंवार घडून येतात. एकादा मुलगा आपल्या शेजारीच्या मुलास हलूच कांहीं सुचवितो, किंवा त्याच्या पाठीवरील कृती चोरल्या दृष्टीने पाहातो. हे फसवणुकीचेच प्रकार होत. एक महापंडित सत्यशीलतेचे महत्त्व इतके समजत असे की, कोणता एका लहान मुलास निजवाचें म्हणून त्याची आई, 'चल, आपण निजुं' असे बोलून त्यास झोप येई तो त्याच्या शेजारी पडून राहिली, हेही त्या पंडितांस खपलें नाही. या तिच्या कृतीसहि त्याने फसवणुकीचे कृत्य, लबाडीची वागणूक, असे नांव ठेविलें.

(४.) खरेपणाचे महत्त्व मुलांच्या मनावर ठसविण्याचे आणखी एक प्रबल साधन आहे ते हे:-मुलांच्या बोलण्यावर आणि आचरणावर आपण नेहमी पूर्ण विश्वास ठेवावा. त्याने आपणास फसविलें असेल तर गोष्ट निराळी. पण तेथपर्यंत त्याच्या बोलण्याविषयी किंवा वर्तनाविषयी दिक्कत आपल्या मनांत कधीहि नसावी. मूल खोटे बोलेल ही गोष्ट अगदी असंभवनीय आहे, अशा समजुतीनेच त्याच्याशी आपण आपली वागणूक ठेवावी. मुलांच्या आचरणावर नजर ठेवण्यांत सावधगिरी ठेवणे हे आपलें काम आहे; पण त्यांच्या आचरणाविषयी आपलें मन दिक्कतखोर नसावें. दिक्कतखोरीचे म्हणजे संशयी वृत्तीचे परिणाम फार घातक होतात. मुलांचे आचरण अशा तऱ्हेचे असेल असा वहीम आपण दाखविला, की त्या मुलास तशाच तऱ्हेचे आचरण ठेवण्याचा प्रबल मोह हटकून उत्पन्न होतो. त्या मुलाचा

खोडसाळपणा आपल्या नजरेस आल्यावरही त्याजवरील आपला भरंवसा दळू लागला आहे, इतकें मात्र दर्शवावें. पण तो एकदम साफ उडाला असें होऊं देऊं नये.

२३. खोटे बोलण्याची खोडः—सत्यशीलतेचें महत्त्व मुलांच्या मनांत कसें विववावें याविषयी विचार झाला. परंतु ज्या मुलांस खोटे बोलण्याची खोड जडलेली आहे, अशा मुलांविषयी आपण काय करावें, ह्या प्रश्नाचा निकाल अद्याप होणें आहे. ही खोड नाहीशी करण्यास कोणते उपाय योजावे तें आतां पाहूं.

(१) प्रथमतः अशी खोड कां लागली तें कारण शोधवें. ज्याच्या योगानें ही खराब आदत मुलांस लागली तें कारण किंवा कारणें शोधून काढण्याचा यत्न करावा. (क) मुलांची स्थिती कदाचित् अशी असेल कीं, त्याजवर आजपर्यंत कोणी भरंवसाच ठेविला नसेल. अशी गोष्ट असेल तर आपण त्याजवर भरंवसा ठेवावा, म्हणजे त्याजवर आपला भरंवसा आहे हें दर्शित होईल, अशा प्रकारचें कांहीं काम त्यास करावयास सांगावें; आणि तें मूल तें काम करील असें मानून विनदिकत स्वस्थ राहावें. ह्याप्रमाणें आपण केलें तर आपण विश्वास ठेविल्यानें मुलास बरें घाटूं लागून तें आपलें आचरण बहुधा सुधारील. (ख) वाईट रीतीनें वागविल्यानेंही खोटे बोलण्याची खोड मुलांस जडते. मार खाण्याच्या किंवा शिव्या बसण्याच्या भीतीनें मूल खोटे बोलण्यास प्रवृत्त होते. अशा ठिकाणीं मुलांशीं आपण आपली वागणूक अत्यंत ममतेची ठेवावी. खोटे बोलण्याबद्दल त्यास शारीर शिक्षा न करितां असत्य भाषण केलेलें पाहून आपणास अत्यंत दुःख झालें, असें दाखविण्याचा यत्न करावा. (ग) ही वाईट खोड कदाचित् वृथाभिनापासून जडलेली असेल. असें असेल तेव्हां लबाड मनुष्याची लबाडी आज नाही उद्यां बाहेर पडून त्याची किती मोठी अवहेलना व तिरस्कार लोकांत होतो, तें स्पष्ट करून सांगावें.

(२.) ह्या खोडीचें स्वरूप मुलांचे मनांत विववावेंः—पातक म्हणजे काय, त्याचें स्वरूप कसें आणि पातकाचीं इहलोकीं आणि पर-

लोकीं आपणास भोगावीं लागणारीं फलें कोणतीं याविषयीं मुलांच्या मनांत बोध ठसेल असें करावें.

(३) खोटें बोलण्याचे प्रसंग न आणिल्यानें जो प्रतिबंध होतो, त्यानेंही असत्य भाषण कडण्याची खोडी कमी कमी होत जाते. ज्यास लबाड बोलण्याची खोड जडलेली असेल, अशा मुलांस तसें बोलण्याची संधी जितकी कमी येईल तितकें चांगलें. अशी संधी त्यास न देण्या-विषयीं आपण जपावें. अशा मुलास आपणाजवळ बोलूं देऊं नये. आणि इतर मुलांशींही त्यास मिसळूं देऊं नये. असें केल्यानें त्यास खोटें बोल-ण्याचे प्रसंग कमी येतील आणि त्याची खोड उत्तरोत्तर नाहीशी होत जाईल.

२४. येथवर सत्यशीलतेबद्दल विवेचन झालें. सदाचरणाचा दुसरा आधारभूत गुण प्रामाणिकपणा हा होय. ह्या गुणाविषयीं आतां विचार करूं.

मुलांच्या मनांत प्रामाणिकपणाचा बीजारोप शिक्षकांनै केला पाहिजे. प्रामाणिकपणाने वागण्याची संवय करणें किती अवश्यक आहे हें मनांत भरून देण्याचे, आणि त्याप्रमाणें मुलांस वागविण्याचे प्रसंग शालेचें काम करितांना बहुत येतात. म्हणून दुसऱ्याच्या जिनसाच्या संब-धाने शालेंतील नीतिमत्ता उत्कृष्ट रीतीने वाढविण्यास बिलकुल अडचण पडणार नाही. लेखण्या, पेन्सिली वगैरे चोरणें किंवा गहाळ झालेल्या वस्तू जवळ ठेवणें, या गोष्टी घडल्या असतां त्यांची वासलात किंवा विल्हे-वाट शिक्षक लावीलच. पण मुलें दुसरीं कांहीं कृत्ये करितात, त्याचाही नीट बंदोबस्त त्यानें केला पाहिजे. या कृत्यांचा नीट बंदोबस्त केल्यानें मुलांच्या मनांत प्रामाणिकपणाच्या तत्वाचा जसा बीजारोप होईल, तसा प्रत्यक्ष चोरीचा बंदोबस्त केल्यानें होणार नाही. अशा कृत्यास आपण क्षुल्लक गोष्टी असें म्हणतो खरे, पण त्यांच्या योगाने मुलांचें आचरण जितकें बिघडतें, तितकें धडधडीत विश्वासघात केल्यानें किंवा प्रबळ मोह उत्पन्न झाल्यानेंही कदाचित् बिघडणार नाही. विश्वासघात आणि उत्कट-मोह यांचें निवारण भीतीच्या योगाने करितां येईल, पण ह्या क्षुल्लक मानिलेल्या कृत्यांचें निवारण तसें करितां येणार नाही. अशीं कृत्ये कर-

प्याची संवय मुलांस लागली म्हणजे त्यांच्यातील प्रामाणिकपणाचें तत्त्वच बिघडलें; असें समजावें. अशीं हीं कृत्ये कोणतीं; व त्यांचा बंदोबस्त कोणत्या प्रकारें करावा, हें आतां सांगू.

(१.) शाळेची मालमत्ता म्हणजे शाळेंची इमारत व तींत ठेविलेलें सामान यांच्याशीं मुलांचें वर्तन हें पहिलें कृत्य होय. शाळेच्या मालमत्तेची खराबी किंवा नासधूस मुलें करूं लागलीं असतां प्रामाणिकपणाची वागणूक म्हणजे काय हें सांगण्याची आणि त्याप्रमाणें मुलें वागतील असें करण्याची जी संधी येते, ती शहाणा शिक्षक कधींही फुकट दवडीत नाही. शाळेच्या दरवाज्यांवर, बांकांवर, खुर्च्यांवर अथवा भिंतीवर ओरखडे ओढण्याची आणि कधीं कधीं लांबवेडे वांकडे शब्द लिहिण्याची पुष्कळ मुलांस संवय असते. अशा प्रसंगीं शिक्षकानें घडलेल्या अपराधाकडे मुलांचें लक्ष्य लावून त्यांत त्यांचा अप्रामाणिकपणा कसा झाला, हें उघडून सांगायें. शाळेच्या मालकानें किंवा सरकारानें आपणावर शाळेंचें घर व सामानसुमान विश्वासानें सोंपविलें असतां अशीच नासधूस केली तर, त्या विश्वासाचा आपण घात केला असें होतें, ही गोष्ट त्यांच्या मनावर विशेष जोरानें ठसवावी. शाळागृहास आणि त्यांतील सामानास खर्च किती मोठा करावा लागतो, हें सांगून त्यांची कोणत्याहि प्रकारें खराबी केली तर आणखी खर्च केल्याशिवाय त्यांची दुरुस्ती होणार नाही, आणि हा जादाखर्च तुमच्या गैरवागणुकीमुळें जर वारंवार पडूं लागला, तर तो भागवितां येणार नाही; आणि आपलें शाळागृह व सामान खराब आणि विद्रूप दिसेल, ह्या गोष्टी त्यांजपुढें उघड्या कराव्या. तसेंच भिंती अगर सामान वेड्यावाकड्या आकृती किंवा शब्द लिहून खराब केलें असलें तर सुंदर वस्तूस तेणेंकरून विद्रूपपणा कसा आला, निर्मळपणा होता तेथें घाणेरडेपणा किती दिसूं लागला, फार जपून ठेविलेला पदार्थ फुटून तुटून कसा निरुपयोगी झाला, हें दाखवून, हें चांगलें झालें काय ? तुमच्या स्वतांच्याच वस्तूस कोणी असें विद्रूप केलें असतें तर तुम्हांस तें बरें वाटलें असतें काय ? अशां प्रकारचे प्रश्न विचारून पुन्हा तसें कृत्य न करण्याविषयीं उपदेश करावा.

सार्थ प्राकृत प्रवाह.

महाराष्ट्र पुस्तक आगचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनी
या पुस्तकाचा प्रकाशनाचा वारसा हांच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे.
प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधील
एक सांगवळी आहे. संस्कृतानून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषात
रूपे कशी आली, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजणे
असं शक्यता येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशी प्राकृताचा निकट संबंध
आहे. तेव्हा ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्याचा उपयोग
करण्यास अडचण असते. शब्दांशी रूपे कशी बनली व त्यांस आचार्या
सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल.
प्राकृत प्रकाशाचे एकदम १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदां
महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत
दांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी
सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी
व हायस्कूलातील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेष
करून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ८० आणे.
टण ल हशील शिवाय. एकदम बरीच पुस्तके घेणारास कडिशान मुक्त
मिळेल. पुस्तके आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

मृष्ट चमत्कार तत्वादर्शः—१ व्या यत्तेचे. यात मृष्टाचा व्यापार
पती. दिनरात्र, कर्तु, प्रहणे २० ची वेगुल माहिती आहे. किं० ८०.
अंकगणित—चौथ्या यत्तेचा सर्व विषय सहज समजेशा उपपत्ते, १०
भरपूर कागद बांधणी उत्तम किं० ७३. मौजेचे चारा खंड—तेव्हा
शास्त्रीय ज्ञान. किं० ८०॥ ४ प्रतीस ८ प्रत कमिशन. शि. ग. पया.
मारोळा ता० ५ जि० नगर.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

मेहेरवान लिब्ररनर साहेब यांनी इंग्रजीत लिहिलेले मिटीशन या
शाब्दाचा या पुस्तकांचे बराठा भाषांतर छापवून प्रकाश तयार केले आहे.
बक डा. आ. प. ई. यांनी मराठी भाषे यत्त करिता केले आहे.

म्याकामिलन ऑफिस कंपनी

१२ चॉक स्ट्री. मुंबई.

बाक्षस. बाक्षस. बाक्षस

रु-बाल।

फक्त २॥ रुपये भरून अ. पा. "कादंबरी कल्पद्रुमास" होणाऱ्या
प्राहकांस फुकट. कल्पद्रु. चे आठ.अंक प्रसिद्ध झाले असून त्यांत "कृष्णकां-
र्चें मृत्युपत्र" ही सर्वोत्कृष्ट कादंबरी संपूर्ण झाली आहे आमच्या प्राहकांस
वरील पुस्तक बाक्षस मिळून वर्ष अखेर उत्कृष्ट बंगाली आणि हिंदी कादं-
बऱ्यांच्या भाषांतराची ६०० पुष्टे संप्रह करावयास सांपडतील.

गणपती आळी-वांडे }
जिल्हा सातारा. }

अनंत केशव चितळ

हिंदुस्थाचा रहिवासी.

मेहेरबान डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रुक्शन साहेब बहादूर यांच्या
हुकमावरून जाहीर करण्यांत येतें कीं:—

सर बुइल्यम लिवर्नर यांनी केलेल्या 'सिटिझन ऑफ इंडिया' ह्या
नांवाच्या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर "हिंदुस्तानचा रहिवासी" हें पुस्तक
मराठी शाळांत चालविण्यासाठी मंजूर केलें आहे. हें पुस्तक पांचव्या
व सहाव्या इयत्तांत वाचन पुस्तकाबरोबरच शिकविण्याचें आहे.

२. शाळांतील वर्गाची पालट नुकतीच झाली आहे, करितां वर
लिहिलेले पुस्तक शिक्षक लोकांनी आपापल्या शाळांत एकदम सुरू करावें.

३. ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या वर्षाकरितां नेमलेल्या पुस्तकांत ह्या
ग्रंथाचा समावेश केला आहे तेव्हा तेथेही हें पुस्तक शिकविलें जाईल.

पुणे एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्य भाग याचे ऑफीस,
तारीख १९।१२।१९००.

J. G. Covernton
ऑक्टोबर एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्यभाग.

विक्रीस तयार.

आमचेकडे लीव्हींग सर्टिफीकेटाचे फार्म व वर्गास लागणारे क्वाट-
लाग विक्रीस तयार आहेत

लीव्हींग सर्टिफीकेटाचे फार्म दर शेकड्यास.

क्वाटलाग दर शेकडा

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस पुणे

वकाशक—शहरं गुरं जाणं

मराठी शाळा पत्रक

MARATHI SCHOOL PAPER

फेब्रुवारी १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
चक्रवर्तिनी महाराणी विहंगोरिया यांचा मृत्यू.	२९
प्रोफेसर मोक्षमुळर.	२७
कै० व्या० महादेव गोविंद रानडे.	३६
शिक्षणविषयक व्याख्यान.	१८५-९२
पुणे ट्रेनिंग कालेज येथील रिझल्ट.	१-४
सन १९००-०१ सालच्या वार्षिक परीक्षेत पसार झालेल्या विद्यार्थ्यांची व शिक्षकांची नावे—...	...

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

सागाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १८३.

कुठळ अंक ४३.

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे

अंकगणित

भाग १२३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चि० रावसाहेब निकळकंठ
शिनयक छत्रे यांनी पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधरणा
करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकठिकाणीं जास्त
उदाहरणें व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता
त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत. म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले
आहेत. भाग पहिला किंमत ४=॥. भाग दुसरा किं० १=.
व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळामास्तरांस
कमिशन मुबलक मिलेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

रंगीत सचित्र अक्षरलिपी.

लहान मुलांस सुलभ रीतीने ओळखीचीं चित्रे पाहून अक्षर ओळख
व्हावी या उद्देशानें हें पुस्तक तयार केलें आहे. शिनयत्तेंत मुलांस नुस्तीं
बालबोध व मोठी अक्षरें वाचावयाचीं असतात म्हणून ज्याच्या नांवच्या
आरंभीं धृळाक्षरांतलें एकेक अक्षर आहे अशा वस्तूंचीं चित्रे देऊन त्यांचे
खाली त्यांचीं नांवें बालबोध व मोठी लिपीत दिलीं आहेत.

पुस्तकाची किंमत ४२ आणि ट० ख० ४॥.

म्यानेजर चि० शा० प्रेस पुणे.

सृष्टचमत्कार—(६ व्या यत्तेकरितां) किं० ४= रा० का० ल०
जोशी शनवार पेठ बर. नं० १५५ पुणे याजकडे शंकाडा २५

अभिधानना मिलेल

चक्रवर्तिनी महाराणी विक्टोरिया.

चित्रशाळा प्रेस पुणे सिटी.

जन्म, २४ मे १८१९,

मृत्यू, २२ जानेवारी १९०३.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ फेब्रुवारी १९०१. अंक २.

चक्रवर्तिनी महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा मृत्यू.

ता० २२ जानेवारी सन १९०१.

आपल्या परम दयाळू व वयोवृद्ध व्हिक्टोरिया महाराणी साहेब यांच्य मृत्यूनें आज संपूर्ण इंग्रजी साम्राज्य शोकाकूल होऊन गेलें आहे. दैव-शाली राणीसाहेब म्हणजे पिकलें पान झाल्या होत्या; व त्यांनीं सुमारे ६४ वर्षांच्या आपल्या लांब कारकीर्दीत उत्तम प्रकारें राज्य चालवून प्रजाजनांची अत्यंत प्रीती संपादिली होती; व त्यांस संतती संपत्ती यांनीं युक्त असें जगांतलें पूर्ण ऐश्वर्य अनुकूल असून, दैववान मनुष्यास या संसारांत जें सुख व्हावयाचें, तें झालें होतें. तसेंच, त्यांचा आपल्या ख्रिस्ती धर्मावर पूर्ण विश्वास असून, त्या धर्माप्रमाणें मरणोत्तर उत्तम गती प्राप्त होण्याचें साधन त्यांनीं निरंतर चालविलें होतें. तेव्हां वस्तुतः त्यांचें मरण कोण-च्याही प्रकारें शोकजनक नव्हे. त्यांचे झालें तें चांगलेंच झालें. परमेश्व-रानें त्यांच्यापासून त्यांचें कर्तव्य करून घेऊन, आता त्यांस त्यांनो आ-पल्या जवळ अक्षय्य सुखांत राहाण्यासाठीं बोलावून घेतलें, हें त्यांच्या इच्छेप्रमाणें योग्यच झालें. परंतु मनुष्यांच्या आपलपोट्या स्वभावाप्रमाणें

असली सुखकारक कारकीर्द आणखी पुष्कळ दिवस चालू राहावी, असे आम्हां प्रजाजनांस वाटत होते. यामुळे त्यांचा जो हा स्वाभाविक मृत्यू त्याबद्दलही आपल्यास वाईट वाटत आहे ! अलीकडे सुमारे दीडवर्ष आफ्रिकेत जी लढाई चालली होती, तिचा शेवट अजून समाधानकारक लागत नाही, याबद्दल या अखेरच्या दिवसांत राणीसाहेब यांस फार वाईट वाटत होते. तेव्हां अशा काळजीतच त्यांचा शेवट झाला, हे एक अर्थी वाईट झाले. परंतु या गोष्टी सर्वशक्तिमान परमेश्वराच्या पूर्ण आधीन आहेत; तेव्हां त्याच्या इच्छेस मान देऊन आपण राहिले पाहिजे.

महाराणीसाहेब यांच्या कारकीर्दीचा एकंदर इतिहास आम्ही षष्ठिवार्षिक उत्सवाच्या वेळीं शालापत्रकांत समग्र दिलाच आहे. तेव्हां आतां जास्त कांहीं लिहावयाचे नाही. थोडक्यांत एवढेच सांगणे पुरे आहे कीं, अलीकडे कित्येक शतकांत आमच्या या भाग्यशाली राणीसाहेबांच्या कारकीर्दी सारखी अत्यंत भरभराटीची व एकंदरीत सुखासमाधानाची कारकीर्द कोणत्याही देशांत झालेली नाही. तसाच त्यांनीं आपल्या मार्गे होणाऱ्या इंग्लंडच्या राजांस अशा प्रकारचा वागणुकीचा कित्ता घालून ठेविला आहे कीं, सांप्रत सर्व देशांतून प्रजाजनांन्य राजसत्ता नसून आपल्या इच्छेप्रमाणें राज्य चालवें असे जें वाटूं लागलें आहे, त्याच्या योगानें वाटणारा राजसत्तेबद्दलचा हेवा इंग्लिश राजसत्तेखालच्या प्रजेस कधीही वाटावयाचे कारण नाही; व या राष्ट्रांत राजतत्व व प्रजातत्व यांच्या मधील सलोखा निरंतर कायम राहिल. तसेच इतर देशांत ज्या कित्येक व्यवस्था राजा व प्रजा यांमध्ये तेंटे होऊन मग झाल्या, त्या इंग्रज लोकांना केवळ शांततेनें प्राप्त होऊन आज काल त्यांचें राष्ट्र उत्कृष्ट राज्यव्यवस्थेखालीं अत्यंत भरभराटीत आहे. या परिणामाचें सर्व श्रेय महाराणी व्हिक्टोरिया यांसच आहे. आजकाल इंग्रजी प्रजा जें स्वातंत्र्य अनुभवीत आहे, तें प्राप्त करून देण्याचें यश प्रजाजनांचे पुढारी या दृष्टीनें जसे ग्लाडस्टन साहेब यांच्याकडे आहे, त्याचप्रमाणें राजसत्तेच्या बाजूनें तें स्वातंत्र्य प्रजेस मिळवून देण्याचें यश व्हिक्टोरिया महाराणीसाहेब यांचे आहे, तेव्हां सरतेशेवटीं परमेश्वराजवळ

सर्व प्रजेनें अशी प्रार्थना करावी, कीं त्यानें राणीसाहेबांच्या आत्म्यास निरंतर शांती द्यावी, व तिच्या पुत्रपौत्रांस तिचा अत्यंत बालबोध कित्त वळवून, नानाविध व लक्षावधी इंद्रजी राजसत्तेखालच्या या प्रजेस सुख देण्याची बुद्धी द्यावी.

महाराणी विक्टोरिया यांच्या मार्गे त्यांचे वडील चिरंजीव आलबर्ट एडवर्ड, माजी प्रिन्स ऑफ वेल्स, हे 'सातवा एडवर्ड राजा' हे नांव धारण करून राज्यपदारूढ झाले आहेत. यांस परमेश्वर दीर्घायु करून, त्यांची कारकीर्द सर्व ब्रिटीश राज्यास त्यांच्या मातोश्रीच्या कारकीर्दीप्रमाणेच अत्यंत सुखावह व्हावी, असे हिंदुस्थानांतील राजनिष्ठ प्रजाजन चिंतीत आहेत. ही प्रजाजनांची प्रार्थना परमेश्वर सफल करो !

प्रोफेसर मोक्षमुळर.

इंग्लंड व जर्मनी या देशांत संस्कृत विद्यांमध्ये प्रवीण असे जे कित्येक विद्वान् गृहस्थ अलीकडे होऊन गेले व आज विद्यमान आहेत, त्यांमध्ये प्रोफेसर फ्रेडरिक मोक्षमुळर हे प्रमुख होते. हिंदुस्थानांत आलेले प्रख्यात इंद्रज गृहस्थ वर्डलसन यांनी प्रथमतः संस्कृताचा अभ्यास करून, ही भाषा उत्कृष्ट आहे इतकेच नव्हे, तर अति प्राचीन इतिहासाचे संबंधाने अनेक गोष्टींचा निकाल होण्यास संस्कृताचा अभ्यास करणे फार जरूरीचें आहे, असे दाखवून दिले. त्यानंतर पुष्कळ जर्मन, फ्रेंच व इंद्रज विद्वानांचे इकडे लक्ष, जाऊन त्यांनी संस्कृत भाषा व तींतील वेद, उपनिषदे, पुराणे, नाटके, यांचा अभ्यास केला व अनेक नवीन शोध लाविले. या सर्व नवीन शोधांचे श्रेय मोक्षमुळर यांस आहे; व त्यांनी आम्हां हिंदूंचे अनंत उपकार केले आहेत. संस्कृत विद्यांचा शोध पाश्चात्यांस लागण्या पूर्वी हिंदू राष्ट्र म्हणजे पृथ्वीवरील इतर अनेक रानटी राष्ट्रांतलेंच एक आहे, अशी बहुतेक सर्व युरोपियन राष्ट्रांची समजूत होती. प्रख्यात इंद्रज इतिहासकार मिल्टु याने असे लिहून ठेविले आहे, कीं सरकाराने एवढे जे प्राच्य देशीय ग्रंथ खर्च करून जमवून

ठेविले आहेत, त्यांची किंमत ते ज्या फळ्यांवर ठेविले आहेत, त्यांच्या किंमती इतकी देखील नाही ! अशी प्रथमतः आमच्या विद्यांच्या संबंधानें मोठ्या विद्वानांची सुद्धां चुकीची व चमत्कारिक समजूत होती. परंतु संस्कृतांतलें विद्याभांडार पाश्चात्यांच्या 'दृष्टीस पडल्यावर, हिंदू राष्ट्र हें एका काळीं अत्यंत सुधारलेलें होतें, त्यांतील लोकांनीं परिश्रम करून लिहून ठेविलेल्या विद्या आजभितीस ही आश्चर्य चकीत करून सोडण्यासारख्या आहेत, व प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांनीं विद्या, कला व तत्वज्ञान या गोष्टींच्या संबंधानें जें कांहीं करून ठेविलें आहे, त्याही पेक्षां किंबहुना हिंदूंनीं जास्त करून ठेविलें आहे, अशी तिकडील विद्वानांची खात्री झाली. तशी खात्री होतांच त्यांनीं संस्कृत विद्येंत मन घातलें, व त्यांचा सर्व जगास उपयोग व्हावा, अशा रीतीची त्यांची उत्तम प्रकारची व्यवस्था लावून दिली. संस्कृत विद्यांचें सर्व भांडार आजपर्यंत कृपणाच्या ठेव्या प्रमाणें किल्ल्याकुलपांत कोंडून पडलें होतें. त्याला बाहेर काढून व त्यावरचा मळ झडपून टाकून त्याचें खरें तेज जगास दाखविण्याचें श्रेय मुख्यतः मोक्षमुळुर यांसच आहे.

मोक्षमुळुर हे जर्मन होते. यांचा जन्म सन १८२३ या वर्षीं झाला, व तिसावें वर्ष लागण्यापूर्वीच ते द्रयाजुष्ट होऊन, विद्यालयांतला त्यांचा अभ्यास पुरा झाला. त्यांना आरंभापासून संस्कृत भाषा आवडली होती. त्यांनीं १८४४ सालांत 'हितोपदेश' या संस्कृत ग्रंथाचें जर्मन भाषेंत भाषांतर केलें. त्यामुळें त्यांची संस्कृत पंडित म्हणून प्रख्याती होऊन, पुढें संस्कृताचा जास्त अभ्यास करण्यासाठीं ते पारीस शहरां गेले. तेंथें यूजिन वारनो या नांवाचे संस्कृतज्ञ होते, त्यांचे ते अंतेवासी झाले. या पंडितांनीं मोक्षमुळुर यांची बुद्धी, विद्वत्ता, परिश्रम करण्याची हौस व तरुणपणची तरतरी पाहून त्यांनीं ऋग्वेद ग्रंथ सभाष्य छापून काढावा, म्हणून त्यांस सुचविलें. हें काम असें तसें नव्हतें. ऋग्वेद व भाष्य यांच्या उत्तम प्रती मिळविणें, ते ग्रंथ युरोपांत बसून नीटपणें समजणें, व पुढें एवढा मोठा खर्च करून पुस्तकें छापणें, हें सर्वच काम अवाढव्य होतें. तथापि मोक्षमुळुर यांनीं त्यास हात घातला. त्या नेळीं ईस्ट इंडिया कंपनीने विला-

यत्तत आपल्या हपिसांत पुष्कळ प्राच्य देशीय ग्रंथ जमविले होते. त्यांत ऋग्वेद व त्याचे भाष्य यांच्या प्रती होत्या. त्या पाहाण्यासाठी व उतरून घेण्यासाठी म्हणून मोक्ष मुल्लर हे विलायतेस गेले. तेथे प्रख्यात संस्कृतज्ञ विर्लसन यांच्या शिफारशीवरून ईस्ट इंडिया कंपनीने मोक्षमुल्लर यांजकडून ऋग्वेद छापविण्याचा वेत केला. सभाष्य ऋग्वेद त्यांतील अनेक प्रकारच्या माहितीसह छापून होतांच मोक्ष मुल्लर हे संस्कृत पंडित म्हणून प्रख्यात झाले, व इंग्लंड, जर्मन, फ्रान्स, अमेरिका या देशांतील युनिव्हर्सिटींनी त्यांस आपले सभासद नेमिले. इंग्लंडांत आक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींत ते संस्कृताचे गुरू झाले व यानंतर ते इंग्लंडचेच रहिवाशी बनले. त्यांस राणी सरकारानेही मोठ्या पदव्या दिल्या आहेत.

यावर कोणी असे विचारील, कीं मोक्ष मुल्लर यांनी ऋग्वेद छापिला, यांत विशेष तें काय केले ? पुस्तक मिळाले व तें छापण्याच्या खर्चाची तजवीज झाली, कीं मग हवे त्यांस हें काम करितां आले असतें. तर हें काम अशांतले सोपें नव्हतें. प्रथमतः ऋग्वेद मूळ शुद्ध करावयाचा. नंतर भाष्य अनेक प्रती पाहून शुद्ध करावयाचे. अशा रीतीने सर्व ऋग्वेद छापून झाल्यावर त्यामधले महत्वाचे, जुने, चमत्कारिक, ऐतिहासिक शब्द, नावे, इत्यादी शोधून काढून त्यांची जंत्री लावावयाची, भाष्यांत जो अर्थ केला असेल त्याचा नीट विचार करावयाचा हें काम फार कठीण होतें; आणि हेच तर मुख्यतः करावयास पाहिजे होतें. कारण असल्या माहितीचा युरोपांतील व दुसऱ्या सर्व देशांतील पंडितांस अनेक प्रकारचे जुने शोध करण्यास मोठा उपयोग व्हावयाचा.

याप्रमाणें ऋग्वेद जगापुढें आणिल्यावर माक्स मुल्लर यांनी त्याचे इंग्रजी भाषेत भाषांतर केले. हें काम तर फारच कठीण होतें. ऋग्वेद हा सान्या पृथ्वींतल्या ग्रंथांतला जुना ग्रंथ. तो ज्यांनी मूळ लिहिला, त्यांचे आचार विचार पृथ्वींतल्या दुसऱ्या राष्ट्रांतील लोकांहून भिन्न होतेंच, पण सांप्रत त्या लोकांचे जे वंशज हिंदुस्थानांत आहेत, त्यांच्या आचार विचारांहूनही भिन्न होते. शिवाय हल्लींच्या हिंदुस्थानवासी लोकांच्या वेदांबद्दल व

त्यांतील विषयांबद्दल चमत्कारिक समजुती. इतक्या गोष्टी लक्षांत घेऊन भाषांतर करावयाचें, तें करितांना अर्थाची चर्चा करावयाची. वेदाचा अर्थ करण्यासाठी तयार केलेली अशी अनेक जुनी साधनें आमचे इकडे आहेत, परंतु सर्व ऋग्वेदाचा अर्थ आमचे इकडे जुन्या काळां कोणी केलेला नव्हता. अगदीं अलीकडे सायणाचार्य किंवा विद्यारण्यस्वामी या नांवाच्या एका दक्षिण हिंदुस्थानांतील पंडितानें वेदांवर भाष्ये केलीं. तीं चांगलीं असल्याबद्दल प्रख्याती आहे. परंतु त्या भाष्यांचा मुख्य दोष असा आहे, कीं वेद हे ग्रंथ मनुष्यकृतीचे नसून प्रत्यक्ष परमेश्वराचें निश्चसित आहेत, त्यांत जें काय आहे तें अत्यंत पवित्र, त्यांच्या अर्थावर टीका करणें तर ती अत्यंत पूज्यभावानेंच केली पाहिजे. अशा प्रकारच्या समजुती ठाम झाल्यानंतर हीं भाष्ये लिहिली असल्यामुळें त्यांतील अर्थाची आधुनिक दृष्टीनें मीमांसा करावयास मोठाच विचार लागतो. सायणाचार्यांचे भाष्यांशिवाय वेदांवर समग्र भाष्य नसलें, तरी अनेकांनीं वेदवाक्यांचा अर्थ प्रसंगानुसार केला आहे. परंतु हे अर्थ करणारे निरनिराळ्या मतांचे पक्षाभिमानी होते. यामुळें त्यांनीं आपापल्या मतास जुळण्याजोगा अनेक वेदवचनांचा निरनिराळा अर्थ करून त्यायोगानें आधुनिक शोधकांना घोटाळ्यांत पाडण्याचें साधन मात्र करून ठेविलें आहे. एवढे सर्व प्रकार मनांत आणले असतां ऋग्वेदाचें भाषांतर करणें हें केवढें जोखमाचें व अवाढव्य काम होतें, हें लक्षांत येईल. या भाषांतराबरोबरच प्राचीन आर्य देव, आर्य लोकांच्या रीतीभाती, व दुसरी अनेक प्रकारची ऐतिहासिक माहिती, इत्यादी प्रकारांचा शोध लावून व त्यावर लेख लिहून माक्स मूलर यांनीं सर्व वैदिक वाङ्मय सुलभ करून सोडिलें आहे. ऋग्वेदाचें भाषांतर व इतर लेख इंग्रजींत आहेत, व इंग्रजी भाषा ही सर्व जगाची भाषा झाली आहे, म्हणून आतां ऋग्वेदही सर्व जगापुढें आला आहे.

गेल्या शतकाच्या आरंभापर्यंत युरोपियन विद्वान् लोकांची अशी समजुत होती, कीं ख्रिस्ती शास्त्राची मूळ भाषा हीब्रू असल्यामुळें परमेश्वरानें मनुष्य प्राण्यास प्रथम जी भाषा दिली, ती हीच होय; व तिच्यापासून

मग पृथ्वीतल्या सर्व भाषा झाल्या. परंतु कित्येक गृहस्थांनी संस्कृताचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांस लौकरच असे आढळून आले, कीं आशिया खंडांतील संस्कृत भाषा व पारशी लोकांची पवित्र भाषा व युरोपांतील ल्याटीन, ग्रीक, आग्लोसक्सन या भाषा, व या सर्व भाषांपासून झालेल्या भाषा, यांचे मूळ एकच असावे. विद्वानांनी या संबधानें शोध करून नवीन भाषाशास्त्र मोक्षमुल्लर यांचे अगोदर बनविले होते. परंतु या नवीन शास्त्राप्रमाणें निरनिराळ्या भाषांची तुलना करून त्यावरून हा शोध ठाम करण्याचें श्रेय मोक्षमुल्लर यांसच आहे. यांनी आणखी असेही दाखवून दिले, कीं या सर्व भाषा ज्या मूळ एका भाषेपासून झाल्या, ती भाषा बोलणारे आर्य लोक प्रथमारंभी मध्य एशियेत राहात असावे, व मग ते तेथून सर्वत्र पसरले. आर्य लोक मूळारंभी कोठें राहात असावे, यासंबंधानें माक्समूलर यांचे मत सध्या सर्वमान्य नाहीं. पुष्कळांचा तर्क आतां असा झाला आहे, कीं आर्य लोक हें प्रथमतः कोठें तरी अगदीं उत्तर दिशेला जेथें निरंतर बर्फ असतो अशा प्रदेशांत राहात असावे; व ज्या वेळेपासून मनुष्यजातीच्या हालचालीचा काहीं तरी इतिहास सांपडतो, त्यावेळेचे पूर्वांच ते पश्चिमेकडे आटलांटिक महासागर व पूर्वेकडे सिंधू व तिच्या पांच नद्या, पृथपर्यंत पसरलेले होते. आर्यांच्या संबधाचा स्थाननिर्णय जरी अद्याप संशयात्मक आहे, तरी भाषांच्या संबधाचा निर्णय व सर्व आर्यांचे पूर्वज केव्हां तरी एकेजार्गी राहात होते व एकभाषा बोलत होते, आणि एकाच प्रकारच्या देवांची भक्ती करून, एकाच पद्धतीने यज्ञयाग करीत होते, व सर्व आर्यांच्या पौराणिक दंतकथा व ऐतिह्ये मुळाशीं एकच आहेत, ही गोष्ट माक्समूलर यांनी पूर्णपणें स्थापित केली आहे. व तिच्या संबधानें ऋग्वेद प्रसिद्ध केल्यावर माक्समूलर यांनी अनेक विद्वानांच्या साहाय्याने प्राच्य लोकांचे पवित्र ग्रंथ इंग्रजींत त्यांची भाषांतरे करून व टीकाविषयक मोठाले निबंध लिहून प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. या प्रचंड उद्योगाचें फळ अशीं सुमारें चाळीस पुस्तके तयार झालीं असून, त्यांमध्ये उपनिषदे, वेदान्त, न्याय, गीता, तत्त्वज्ञान वगैरे विषयांतील हिंदूचे पवित्र

ग्रंथ, बौद्ध लोकांचे बहुतेक धर्मग्रंथ व पारशी लोकांचे प्राचीन पवित्र ग्रंथ इंग्रजी भाषेत झाले आहेत. या ग्रंथांत त्या त्या प्राचीन ग्रंथांचे केवळ भाषांतरच आहे असे नाही, तर सांप्रतच्या शोधक दृष्टीला अनुसरून यांत अनेक प्रकारची ऐतिहासिक व भाषाशास्त्रसंबंधी माहिती भरपूर आहे.

प्रो० मोक्ष मुळर यांनी पृथ्वीतील सर्व भाषांचा साम्यतेच्या दृष्टीने विचार करून जसे भाषाशास्त्रास नवीन स्वरूप आणिले, त्याचप्रमाणे त्यांनी धर्मशास्त्राचे विचारासही नवीन स्वरूप आणिले. त्यांनी आमचा वेदान्त व आमची उपनिषदे यावर मोठाले ग्रंथ लिहिलेच आहेत. पण पृथ्वीवर निरनिराळे धर्म कोणचे आहेत. त्यांची मते काय आहेत, मूळारंभी धर्ममत व तत्संबंधाच्या कल्पना मनुष्यांमध्ये कशा उत्पन्न झाल्या व त्यांची वाढ कशी होत गेली, व ही वाढ होत जाऊन पुढे निरनिराळे धर्मप्रघात व धर्म तें कशी बनत गेली, ह्या गोष्टींची चर्चा उत्तम रीतीने केली आहे. या विषयावरचे प्रो० म्याक्समूलर यांचे ग्रंथ सर्वमान्य आहेत. यांचे आधारें कै० शंकर वाळकृष्ण दिक्षीत यांनी मराठीत एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्याचप्रमाणे म्याक्समूलर यांनी सर्व देशांतील पुराणे दंतकथा व जुन्या गोष्टी यांची साम्यता करून, पौराणिक विचार प्रथमतः कसे बनत गेले, व त्यांवरून जुना इतिहास कसा सांपडतो हेही सिद्ध केले आहे.

प्रो० मोक्ष मुळर यांनी जसे अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले, त्याप्रमाणे त्यांचा असल्या विषयांवर व्याख्याने देण्याचा क्रमही सारखा चालू असे. हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, हिंदूंचा वेदान्त, तुलनादर्शक भाषाशास्त्र वगैरे विषयांवरील त्यांची लोकांसाठीं नेहमीं होणारीं व्याख्याने व युनिव्हर्सिटी-मध्ये विद्यार्थ्यांसाठीं होणारीं व्याख्याने, यांचे योगाने प्राच्य लोकांविषयींच्या व प्राच्य विद्यांच्या संबंधाच्या सर्व गैरसमजुती नाहीशा होऊन, प्राच्य देशांच्या संबंधाने इंग्लंड जर्मनी, फ्रान्स व इतर युरोपियन देश यांतील लोकांचे यथार्थ मत आले आहे.

मोक्ष मुळर यांनी जो निरनिराळ्या विद्यांचा अभ्यास चालविला होता, त्यामुळे त्यांचे एकंदर विद्या प्रसाराकडेही उत्तम प्रकारचे लक्ष

असे. लोकांत शिक्षणाचा प्रसार कोणच्या प्रकारे व्हावा, स्त्रीशिक्षणास, गरीब लोकांचे शिक्षणास व धंदेवाले लोकांचे शिक्षणास योग्य दिशा कशी लागावी, या संबंधाने त्यांचे विचार वेळोवेळीं प्रगट झाले आहेत; व इंग्लंडांत प्राथमिक शिक्षणाचे संबंधाने जेव्हां जेव्हां विद्वानांचे अभिप्राय घेण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां प्रोफेसर म्याक्समुल्लर यांचा अभिप्राय घेतलेला आहे. प्रोफेसर साहेबांचे हे विचार रिपोर्टांमधून वगैरे आढळतात; व त्यांवरून त्यांची जनसमूहांत विद्याप्रसार व्हावा अशी उत्कट इच्छा असे असे दिसून येते. साधारण प्रतीच्या लोकांमध्ये त्यांच्या धंद्यांस उपयोगी पडेल अशा प्रकारच्या शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे, केवळ विद्वत्तेच शिक्षण यांच्या कांहीं एक उपयोगाचें नाहीं, असे आपले विचार त्यांनीं प्रगट केले आहेत.

म्याक्समुल्लर यांस आमच्या विद्यांचा, आमच्या राष्ट्रांचा व आमच्या लोकांचा मोठा अभिमान होता; व त्यांच्या एकंदर उद्योगाने आमचे अत्यंत हित झाले आहे. सर्व लोकांत, सर्व धर्मांत व सर्व ग्रंथांतून जे चांगले म्हणून कांहीं असेल, त्यांचे अभिनंदन करावयाचें ही त्यांच्या स्वभावातील मुख्य गोष्ट असे. आमचे धर्मग्रंथ व आमच्या विद्या व आमचे तत्वज्ञान यांचा आरंभी मिशनरी लोकांनीं पुष्कळ विचार करून त्यांतील गोष्टी जगापुढे आणिल्या आहेत, व त्यामुळे मिशनरी लोकांचेही आमच्यावर उपकार आहेत. परंतु या लोकांनीं आमच्या विद्यादिकांचा केवळ एकपक्षीय विचार केला. दुसऱ्याचे विचार झाले तरी ते असतील असे लोकांपुढे ठेवावे, व लोकांना ज्यांचा त्यांना विचार करूं द्यावा, अशी उदार बुद्धी या उद्योगी पण पूर्ण स्वधर्माभिमाना मिशनरी लोकांमध्ये साहजिकच नव्हती व नाहीं; व या लोकांपैकीं कित्येकांनीं दुसऱ्याच्या विचारांतील नुस्ते दोष काढण्याचेंच काम चालविले आहे. अलीकडे मद्रासेस जीं कित्येक पुस्तके प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांवरून हे दिसून येईल. या पुस्तकांत माहिती उत्तम असते, व नवीन दृष्टीनें एकेक गोष्टीचा विचार करण्याचा यत्नही चांगला केलेला असतो,

परंतु त्यांत केवळ दोषच शोधून काढून दाखविले असतात, त्यामुळे मूळच्या पुस्तकांच्या संबंधाची आदरबुद्धि कमी होते. हीं सर्व मद्रासी पुस्तके मुख्यतः प्रो० म्याक्स मूलर यांच्याच ग्रंथांचे आभारें तयार केलेलीं दिसतात. त्यांतलें दोष काढून टीका करण्याचें काम मात्र तेवढें नवें आहे. प्रो० म्याक्स मूलर यांनीं कोणत्याही ग्रंथाचे संबंधानें असें केलेलें नाहीं. प्रत्येक ग्रंथांत जें कांहीं चांगलें असेल तेवढें निवडून काढून तें एकंदर जगापुढें टेवावें, हा त्याचा निर्भळ हेतू असे, व तो उत्तम रीतीनें सिद्धीस गेला आहे. प्राच्य देशीय विद्या पाश्चात्य विद्वानांपुढें येऊन त्यांच्या संबंधानें त्यांचे मनांत आदरबुद्धी उत्पन्न होणें, व त्या विद्यांच्या उद्भासार्थ नानाप्रकारचे यत्न होणें, व त्या विद्यांपासून अधुनिक जगास उपयोगी असें सार काढून घेणें, या गोष्टीला सर्वस्वी प्रो० म्याक्स मूलर यांचेच यत्न कारणीभूत झाले आहेत. यामुळे सर्व प्राच्य राष्ट्रांयांनीं त्यांचें नांव निरंतर आपल्या दृष्टीपुढें खोडून ठेविलें पाहिजे.

प्रो० म्याक्स मूलर यांचे आम्हां हिंदूवर तर अनंत उपकार आहेत. आमचें राष्ट्र म्हणजे पृथ्वीवरील इतर रानटी राष्ट्रांतलेंच एक होय, ही समजूत त्यांनीं अगदीं खोडून टाकिली. आमचा धर्म म्हणजे केवळ दुसऱ्या अनेक रानटी धर्माप्रमाणें भुतांराक्षसांचा धर्म आहे, या मताचें त्यांनीं सप्रमाण निरसन करून, आमच्या पूर्वजांनीं जेवढा धर्मविचार केला तेवढा कधींच कोणीं केला नाहीं, असें जगास दाखवून दिलें. त्याप्रमाणें आमचे ग्रंथ हे ज्या फळ्यांवर ठेवावयाचे त्या फळ्यांच्या किंमती इतकेही नाहींत, ही समजूत खोटी ठरवून त्यांनीं असें दाखवून दिलें, कीं आमच्या विद्यांच्या इतक्या महत्त्वाच्या विद्या व त्यांवरील ग्रंथ पृथ्वीच्या पाठीवर दुसऱ्या कोणत्याही जुन्या राष्ट्रांत नाहींत. अशा रीतीनें त्यांनीं आमच्या संबंधानें पाश्चात्यांची यथातथ्य बुद्धी करून दिली. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आम्हांस आमचे स्वतःचेच ग्रंथ नीटपणें वाचावयास शिकविलें, असें म्हणण्यासही चिंता नाहीं. आमच्या विद्यांचें खरें तत्व पाहण्याची आमच्यामधील शोधक बुद्धी अलीकडल्या काळीं अगदीं नष्ट झालेली होती. संस्कृत ग्रंथांस ते केवळ

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे.

चित्रशाळा प्रेस पुणे सिटी.

जन्म ता० १८१२।१४४२,

मृत्यू ता० १६।१।१९०१.

पवित्र भाषेतले ग्रंथ म्हणूनच पवित्र मानावे व वादविवाद करून प्रति-
पक्षांचा पाडाव करितां याचा म्हणूनच आमच्या विद्यांचा आम्हांस अ-
भिमान वाटत असे. अमुक एक ग्रंथ केवढा योग्यतेचा, कीं त्यांतील
एकेक कोडे सुटत नाही. अमुक कवी केवढा मोठा, कीं त्याच्या
एकेका श्लोकचे दाहा दाहा अर्थ होतात ! अशा प्रकारच्या आमच्या
विद्यांच्या संबधानें आमच्या अडाणी समजुती असत. परंतु आमच्या इकडे
पाश्चात्य तऱ्हेची विद्या शिकण्याची पद्धत सुरू झाल्यानें आम्ही आमच्या
विद्यांकडे नवीन नजरेनें पाहूं लागलों; व माक्स मूलर यांनीं त्यांतील खरे
गूण निवडून काढून ते आमच्या पुढें मांडल्यामुळे आमच्या विद्यांचा जो
आम्हांस उगाच वृथा अभिमान वाटत असे, तो नष्ट होऊन आतां खरा अभि-
मान वाटू लागला आहे. पूर्वी आपल्याला कोणी आमच्या विद्या थोर कां,
म्हणून विचारलें असतें, तर योग्य रीतीनें कारण सांगतां आलें नसतें.
म्याक्स मूलर यांनीं आपणास जी नवीन दृष्टी दिली आहे, तिच्या योगानें
आम्हांस आमच्या विद्यांचा उत्कृष्टपणा तेव्हांच दाखवितां येईल. इतकेंच
नाहीं, तर मनांत असल्यास व अंगी योग्यता आल्यास आम्हांस आतां
आमच्या पूर्वजांचा उद्योग पुढें चालवून आमचें जुनें नांव आम्हांस
राखतां येईल. तेव्हां या संबधानें प्रो० माक्स मूलर यांचे आमच्यावर
अनंत उपकार आहेत, त्याबद्दल त्यांचे उत्तराई होण्याकरितां व त्यांचें
नांव आमच्या प्राचीन थोर ऋषींच्या नांवांच्या मालिकेंत गोवून टाकून
त्यांना आपण त्यांचेबरोबरच ' महर्षी मोक्ष मूलराचार्य ' असें पवित्र,
गोड व गंभीर असें संस्कृत नामाभिधान द्यावे हें अगदीं योग्य आहे.

कै० न्या० महादेव गोविंद रानडे.

—+—

कै० माधवराव रानडे यांच्या मृत्यूची अत्यंत दुःखकारक घात, आतां
सर्वश्रुत झाली आहे, व त्यांचा एकंदर जीवनवृत्तांत ही सर्वां स ठाऊक
झाला आहे या महापुरुषाच्या मरणानें केवळ महाराष्ट्राचीच नाही, तर

एकंदर हिंदुस्थान देशाची केवढी हानी झाली आहे, हें कोणासही सांगायला नको. माधवरावजी हे आमच्या देशांत जो पाश्चिमात्य विद्यारूपी वृक्ष लाविला गेला, त्याचें पहिलें फल होय; व तें फल अगदी उत्तम असें निपजलें. पाश्चिमात्य विद्याप्रसार देशाला हितप्रद होणार नाही अशी प्रथमारंभी समजूत होती व अजूनही क्वचित् तशी समजूत आहे. परंतु माधवराव रानडे या एकाच उदाहरणानें ही समजूत अगदी निराधार आहे, असें स्पष्टपणें दाखवून दिलें आमच्या सुशिक्षितांनीं विद्यामंदिरांतून विद्याविभूषित होऊन बाहेर पडल्यावर पुढें काय करावें हें ठरविण्यासाठीं माधवराव रानडे यांच्या चरित्राचा कित्ता पुढें ठेवावा. हा कित्ता प्रत्येक मनुष्यास उपयोगी पडेल, कारण यांनीं सरकारी नोकरी केली, देशहिताच्या राजकीय व सामाजिक दोन्ही प्रकारच्या चळवळी केल्या, व त्याही पुनः सरकार व जनसमाज या दोघांसही संतोषित राखून केल्या; त्यांनीं विद्यार्थी शिकविले, त्यांनीं व्याख्यानें दिलीं; त्यांनीं व्यापार केला; त्यांनीं ग्रंथ लिहिले; त्यांनीं अनेक उद्योगांसाठीं मंडळ्या सभा व इतर संस्था स्थापिल्या. सारांश, माधवराव यांनीं ज्याचा कित्ता घालून दिला नाही, असें देशदिताचें कोणचेंच कृत्य नाही. तेव्हां ज्याला देशकार्य कर्तव्य असेल, त्याला अमुक गोष्ट कशी करावी हें पाहण्यास माधवरावजींच्या चरित्राबाहेर मुळींच जावयास नको. यांचें अशी रीतीनें लिहिलें चरित्र लौकरच कोणी तरी तयार करील अशी सर्व लोक आशा करित आहेत. माधवरावजींच्या संबधानें सध्या इतके लेख येऊन गेले आहेत, कीं वस्तुतः आम्हास नवीन कांहीं लिहिण्यासारखें राहिलें नाही. तेव्हां आम्ही तूर्त आमच्या वाचकांसाठीं येथें ठिकठिकाणचे विचार ग्रथित करितों.

अलौकिक बुद्धिमत्ता, दीर्घ व सतत व्यासंग, देशाबद्दलची खरी कळकळ, विद्यार्जनाचें स्वाभाविक जडलेलें व्यसन, अचुक कल्पकपणा, वगैरे अनेक गुणांनीं माधवरावजींचें चरित्र बोधप्रद असून महत्वाचें झालें आहे. याखेरीज राजदरबारी व लोकांत त्यांस जो वेळोवेळीं मान मिळत गेला

व लोकांची आणि सरकारची जी कामगिरी त्यांनीं बजाविली, तीही कांहीं साधारण नाही. दुसऱ्या कोणा पुरुषाच्या हातून एवढी कामगिरी जरी झाली असती तरी देखील त्यांची थोर पुरुषांत गणना करावी लागली असती. पण रावसाहेबांकरितां आज महाराष्ट्रांतील प्रत्येक समजूतदार मनुष्य जो हळहळीत आहे, तो ते कांहीं हायकोर्टाचे जज्ज होते, प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष होते किंवा सामाजिक सुधारणेचे अध्वर्यू होते म्हणूनच केवळ नव्हे. या गोष्टी थोरपणा प्राप्त होण्यास साधनीभूत नाहीत असें नाही. पण तेवढ्यानें माधवरावजीच्या थोरपणाची उपपत्ती लागत नाही अशी आमची समजूत आहे. रावसाहेब रानडे यांच्यासारखी आपला देश, आपले लोक व त्यांची उन्नती, यांची खरी खरी कळकळ रात्रंदिवस मनांत बाळगणारा पुरुष आमच्यांत आजपर्यंत झाला नाही. दुसऱ्या लोकांची देशहिताची कळकळ कांहीं तरी स्वहित साधण्यासाठीं किंवा प्रतिष्ठेकरितां असते. पण यांनीं स्वदेश हितासाठीं झटतांना स्वहिताची परवा केली नाही. इतकेंच नाहीं, पण माधवराव यांस आज कांहीं बाबतींत कोणी जर वाईट म्हणत असेल, तर ते ते देशहिताच्या कामांत पडत असत म्हणूनच म्हणत असेल.

माधवरावजींच्या उद्योगांचें खरें तत्व लक्षांत येण्यास माधवरावजी पुण्यास पहिल्यानें जेव्हां आले तेव्हां पुणें किंवा महाराष्ट्र याची काय स्थिती होती याचें थोडक्यांत निदर्शन केलें पाहिजे. एक राज्य जाऊन दुसरें राज्य कायम होईपर्यंत मध्यंतरीं जो काल जातो तो राष्ट्राच्या अभिवृद्धीस पुष्कळ प्रकारें प्रतिबंधक असतो, हें ऐतिहासिक तत्व सुप्रसिद्ध आहे. सन १८२० पासून सन १८७० पर्यंत महाराष्ट्र देशाची स्थिती अशाच प्रकारची होती. ज्या पुणें शहरांत नानाफडणिसासारख्या मुत्सद्यांनीं कांहीं वर्षे वास्तव्य करून मराठी राज्याचा गाडा हांकला, व जेथें पेशवाईची अखेर होईपर्यंत मुत्सदी व शूर पुरुषांची परंपरा कायम होती तेथें एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत सर्व बाबतींत बहुतेक प्रेतकळा आली होती असें म्हटलें असतां त्यांत अतिशयोक्ती होणार नाही. ज्या सरदारघराण्यांतील पुरुषांनीं पेशवाईंत मोठी मोठी कामे केलीं होती त्यांच्या वंशजास इंग्रजसरकारानें पेन्शन घेऊन स्वस्थ

वसण्यास सांगितलें असल्यामुळें नवीन राज्यव्यवस्थेच्या बरेवाईटपणाबद्दल विचार करण्याचें त्यांचें कुलव्रत त्यांनीं सोडून दिलें होतें. देशाचे पुढारीच असे कर्तव्यपराङ्मुख झाल्यावर गरीब रयतेची स्थिती कशी झाली असेल हें सांगावयास नकोच. आमच्या सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांची राज्य करण्याची शिस्थवार रीत, चाहोंकडे त्यांनीं घालून दिलेलीं कायद्याची बंधनें, जमीनपाहाणी, आगगाड्या, तारायंत्रें, शाळा, पोस्टऑफिसें वगैरे राज्यव्यवस्थेच्या अपूर्व धाटानें लोक दिपावून गेल्यासारखे झाले होते. त्यांतून बंडवाल्यांचा पराभव झाल्यानंतर इंग्रजी राज्याची अधिकच छाप बसली गेली. जुन्या सरदार घराण्यांतील पुरुषांस राजकारणांत पडण्याची जरूर नसल्यामुळें त्यांच्या आंगचे गूण लुप्तप्राय झाले, व पुणेंपाठशाळे-तून तयार झालेले नवीन विद्वान सरकारी नौकरांत आणि त्यामुळें प्राप्त झालेल्या मानांतच दंग होऊन राहिले. जी पुण्याची तीच सगळ्या महा-राष्ट्राची स्थिती होती. माधवरावजी पुण्यास येण्यापूर्वी येथील विश्रामबाग कॉलेज किंवा पुनाकालेज यांमधून बुद्धिवान व विद्वान् मंडळी तयार होऊन बाहेर पडली नव्हती असें नाहीं, पण वर निर्दिष्ट केलेल्या अनेक कारणांमुळें राष्ट्रामधील चळवळ अगदीं बंद पडून गेली होती व कोणास आपण पुढें काय कारावें हें सुचत नसून आपली हल्लींची स्थिति बरी किंवा वाईट हेंही कळत नव्हते. ज्या प्रांतांतील लोकांनीं एकदां मराठी राज्याचा गाडा हांकला होता त्यांतील पुढाऱ्यांच्या वंशजांची दोन पिढ्यांत अशी स्थिती होऊन जावी ही मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट होय. पण माधवरावजींनीं पुण्यांत जेव्हां पाऊल ठेवलें तेव्हां या महाराष्ट्राच्या जुन्या राजधानीची स्थिती वरच्याप्रमाणें झाली होती यांत विलकूल संदेह नाहीं. कोणत्याही प्रकारची चळवळ करण्याविषयीं पराङ्मुखता आणि केवळ स्वहितपरायणतेमुळें अथवा पूर्वीच्या अमदानांत ज्या गुणांची चहा होत होती तेच गुण नेटिवांच्या अंगीं असण्याची आवश्यकता न राहिल्यामुळें एक प्रकारचें लोकांच्या पुढाऱ्यांच्या अंगीं आलेलें शैथिल्य हेंच काय तें सर्व देशभर नजरेस येत होतें. लोकांच्या आंगचें तेज अगदींच नाहींसे झालेलें होतें असें नाहीं, पण वर लिहि-

लेल्या कारणामुळे महाराष्ट्र देश म्हणजे त्या वेळीं एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेने उब दिली असतां तो पुनः सजीव होईल, व हातपाय हालवूं लागेल याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुनः जिवंत करण्याचें दुर्धर काम आंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावजींनींच केली असें म्हटलें पाहिजे; व आमच्या मतें हेंच त्यांच्या थोरवीचें किंवा असामान्य मोठेपणाचें मुख्य चिन्ह होय; मुंबईच्या कालेजांत विद्याभ्यास करीत असतां इंग्रजी विद्येनें माधवरावजींच्या मनावर जे परिणाम झाले असतील अथवा त्यांच्या अंतःकरणांत जो प्रकाश पडला असेल त्याखेरीज त्यांच्या मनाची सार्वजनिक चळवळी कडे प्रवृत्ती होण्यास डा० भाऊदाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांचीं उदाहरणें बरींच कारणीभूत झालीं असावीं. एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, माधवराव मुंबई सोडून कायमचे पुण्याच्या प्रिन्सिपाल सदर अभिनच्या जागेवर आले, तेव्हां दादाभाई नौरोजीसारख्या पुढारी गृहस्थांच्या उदाहरणानें व कृतीनें त्यांच्या मनावर बराच परिणाम झालेला होता, माधवरावजी मुंबईसच राहते तर आपल्या असाधारण बुद्धिसामर्थ्यानें त्यांनीं तेथेही उत्तम लौकिक संपादन केला असता यांत विलकुल शंका नाही. तथापि महाराष्ट्राची राजधानी जें पुणें शहर तेथें येऊन त्यांस जी कामगिरी करावयास सांपडली त्यामुळे माधवरावजींच्या आंगचे अलौकिक गूण लोकांच्या पूर्णपणें नजरेस आले असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. सरकारी नोकरीचें काम चांगल्या रीतीनें संभाळून देशाच्या उत्कर्षाकरितां कोणकोणत्या दिशेनें काय काय प्रयत्न केले पाहिजेत हें ठरविणें व ते अमलांत आणण्याकरितां सतत परिश्रम करून जागरूकता ठेवणें हें कांहीं सामान्य बुद्धिवान् पुरुषाचें काम नव्हे. कित्येकांस नित्य-व्यवसायापुढें सार्वजनिक कामें सुचत नाहींत; सुचलीं तर करण्याची उमेद नसते; आणि यदाकदाचित् करण्यास प्रवृत्त झाले तर त्यास मनुष्यबळ किंवा इतर जी सामुग्री लागते ती ज्या उपायांनीं प्राप्त करून घ्यावयाची ते उपाय योजण्यास ते असमर्थ असतात. कित्येक

विद्वानांची तर या व्यापक प्रश्नानें बुद्धीच गुंग होऊन जाते, व कित्येक एकदेशीय असून कोणास अमुक एक दिशेनें राष्ट्राची उन्नती होईल असें वाटत असल्यास दुसऱ्यास दुसरीच दिशा पसंत पडते. माधवराव-जींच्या आंगचा पहिला गुण हा होय की, सर्व दिशेनें व सर्व बाजूनीं राष्ट्राची उन्नति झाली पाहिजे असें त्यांस वाटत होतें व या सर्व दिशांचे व बाजूंचे सांगोपांग परीक्षण करून त्यांच्या योग्यायोग्यतेबद्दल निर्णय करण्याइतकी परमेश्वरानें त्यांस प्रगल्भ व व्यापक बुद्धी दिली होती. धर्मव्यवस्था, समाजसुधारणा, उद्योगधंदेशिक्षण, राजकीय व्यवस्था, वगैरे सर्व बाबतींत आम्ही मार्गें आहों व या सर्व गोष्टींत सुधारणा झाल्याखेरीज इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांची आपणांस बरोवरी करतां यावयाची नाही असा त्यांचा पक्का ग्रह झालेला होता. वर सांगिल्याप्रमाणें सर्व प्रकारें थंड झालेल्या देशाच्या प्रत्येक गात्रांस कसें सजीव करतां येईल याचा रात्रंदिवस विचार करणारा तीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत एकच पुरुष झाला. सन १८०० सालीं निवर्तलेल्या नाना फडणिसास मोडकळीस आलेली पेशवाई कशी सुरक्षित ठेवावी याची ज्याप्रमाणें रात्रंदिवस काळजी वाटत असे, तद्वतच एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं पंचवीस तीस वर्षे माधवरावजींनीं राज्यक्रांतीनें कांहीं वेळ स्तब्ध झालेल्या महाराष्ट्रास कसें सजीव करतां येईल या काळजींत घालविलीं. आणि केवळ महाराष्ट्राफरितांच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानाबद्दल अशाच तऱ्हेचे विचार त्यांच्या मनामध्ये सदैव घोळत असत, पाश्चिमात्य शिक्षणाबरोबर एक प्रकारची सार्वजनिक जबाबदारी आपणावर येऊन पडते ही गोष्ट माधवरावजींनीं पुरी ओळखली होती व आपल्या पंचवीस तीस वर्षांच्या वर्तनक्रमानें लोकांस ती जबाबदारी कशी बजावावी याचें उत्कृष्ट उदाहरण घालून देऊन त्यांनीं महाराष्ट्राचाच नव्हे तर हिंदुस्थान देशाचा लौकिक राखिला असें म्हणणें भाग आहे.

हिंदुस्थानची किंवा महाराष्ट्र देशाची जागृति अमुक उपायानें होईल आणि अमुक उपायानें होणार नाही हें ठरविण्यास असामान्य व व्यापक बुद्धी लागते हें वर सांगितलेंच आहे. पण अशा प्रकारची अलौकिक

बुद्धी असूनही जर दुसरे गूण पुढाऱ्यांच्या आंगी नसतील तर त्यांच्या हातून मोठीशी कामगिरी व्हावयाची नाही. राष्ट्राची उन्नती होण्यास ज्या हजारों गोष्टी कराव्या लागतात त्या एकट्याच्या हातून होत नाहीत. त्यास योग्य माणसांची निवड करून त्यांचे साह्य घ्यावे लागते; किंवा अशा प्रकारचीं माणसे तयार करावीं लागतात असे म्हटले तरी चालेल. माणसे तयार करण्याचे हे काम किती कठीण आहे हे अनुभवावांचून समजणे अशक्य आहे. मनुष्याची पारख, त्याच्या हातून चुक्या घडल्या असता त्यास शांतपणे संभाळून घेऊन पुनः उत्तेजन देण्यास आवश्यक लागणारे उत्साह, शांती, वगैरे गूण पुढाऱ्यांचे आंगी जरूर असावे लागतात. माधवरावजींच्या आंगी हे गूण पूर्णपणे वसत होते व म्हणूनच त्यांच्या हातून इतकीं कामे येथे सिद्धीस गेलीं. सार्वजनिक सभा, वक्तृत्व सभा, लवाद कोर्ट, प्रार्थनासमाज, फीमेल हायस्कूल, औद्योगिक चळवळ, वगैरे ज्या संस्था पुणे शहरांत झाल्या किंवा आहेत त्या सर्वांशीं माधवरावजींचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने संबंध होता असे आढळून येईल. या सर्व चळवळीं सुरू ठेवण्याबद्दल लोकमत जागृत करून ठेवणे, निरनिराळ्या संस्थांकरितां निरनिराळीं मनुष्ये पाहून त्यांच्या हातून तीं कामे करून घेणे, देशांतल्या किंवा परदेशांतल्या सर्व प्रकारच्या हालचालींवर नजर ठेऊन त्यांचा स्वदेशाच्या उत्कर्षाशीं कसा संबंध पोंहोचतो याचे अहोरात्र मनन करणे, हे माधवरावजींचे व्यसनच होऊन राहिले होते. त्यांच्या घरीं केव्हांही जा, तेथे कांहीं नाही कांहीं तरी सार्वजनिक कामांतल्या विषयांची चर्चा चालू असावयाचीच. बारा आणि बाराचोविस तास अशा रीतीने सार्वजनिक कामांत एकसारखे मन घालून तीं सुयंत्रिक रीतीने चालविण्याइतके बुद्धिसामर्थ्यच आधी थोड्या लोकांत असते. आणि ज्या थोड्या लोकांच्या आंगी अशा प्रकारचे सामर्थ्य असते त्यांस आलस्याने, स्वहितपरतेने किंवा उत्साहभंगाने पछाडलेले असल्यामुळे युनिव्हर्सिटींतून दरसाल शेंकडों प्राय्युएट बाहेर पडताहेत, तरी रात्रंदिवस देशहितार्थ तनमनधन अर्पणारा 'यततामपि सिद्धानां काश्चिन्मामपि वेत्ति तत्त्वतः' या न्यायाने एखादाच माधवरावजींसारखा पुरुष निर्माण होतो. माधवरावजींनीं अंगीकृत केलेले

काम किती कठीण होतें, याची कल्पना अलीकडे दाहा पंधरा वर्षे मो कोणी पुण्यामध्ये राहिलेला असेल त्यास होईल. आमची नवीन तरूण मंडळी कर्तव्यपराङ्मुख असूनही आणखी तिच्यामध्ये पोकळ स्वाभिमान व कांहीं न करितां दाखवावयाचा ढोल, हे देशकार्यास विघातक असणारे गुण हवे तितके आहेत. अशी मंडळी एकदिलानें काम करील हे म्हणावयास नको. यामुळें माधवरावजींसारखा युक्तिवान्, सहनशील, आपला स्वतःचा मानापमान देशहितासाठीं वाजूस ठेवणारा, असा खरा साधुपुरुष अप्रेसर असतांही आमच्या मंडळींत निरंतर आपसांत तंटे होतच आहेत. अखेरीस ते तंटे खुद्द माधवरावांसारख्यांसही आवरले नाहींत. राजा घेऊन येथें येऊन राहिल्यावर प्रथमतः हे तंटे मोढावयाचे असा त्यांचा उद्देश होता; आणि त्यांनीं आपल्या युक्तीनें ते खास मोडले असते, यांत शंका नाहीं. असा पुरुष आपल्यामधून गेला असतां एकाएकी सूर्यास्त झाल्याप्रमाणें सर्व लोक दिङ्मूढ झाले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

माधवरावजींनीं जीं हीं सर्व कामें केलीं ती त्यांस सुखानें करतां आलीं अशी जर कोणाची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. मुंबईपेक्षां पुणें किंवा महाराष्ट्र देश यांतील लोक अधिक एकरूप असल्यामुळें सार्वजनिक चळवळींचें माधवरावजींनीं मुंबईहून आणिलेलें बीं येथें लवकरच उदयास आलें. हें गेल्या पंचवीस तीस वर्षांच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासावरून कोणासही सहज समजण्यासारखें आहे. हें बीं रुजत घालून त्यास पाणी घालणें व पुढें तज्जन्य वृक्षाचें पालनपोषण करणें हें सर्व काम माधवरावजींच करित होते. त्यांस मदत करणारे लोक अनेक होते, पण या सर्व गहस्थांची व त्यांनीं चालविलेल्या कामांची मदार काय ती माधवरावजींवरच असे. महाराष्ट्रांतील लोकांस सार्वजनिक बाबतींत चळवळ करण्याचें जर कोणी शिक्षण देत असेल तर ते माधवरावजींच होत, ही गोष्ट सरकारास कळूनही चुकली होती. माधवरावजींनीं स्थापिलेली सार्वजनिक सभा ही राजद्रोही आहे असा सर रिचर्ड टेंपलच्या फारकीर्दीत बूट निघालाही होता. पण या सर्व अडचणींतून आणि संकटांतून धिमे-

पणानें माधवरावजीनीं हातांत धरलेलीं सर्वं कार्ये तडीस नेलीं. यांच्या-
पेक्षां कमी उत्साहाचा पुरूष अशा प्रसंगीं उगमगून गेला असता, पण
रावसाहेबांच्या बुद्धीचें व्यापकत्वं जितकें अलौकिक होतें तितकाच शांती
हा गूण त्यांचे अंगांत असामान्य असल्यामुळे त्यांच्या दीर्घयोगास अखे-
रीस यश येऊन मुंबई इलाख्याच्या मध्यभागास एक प्रकारची विशेष
जागृती प्राप्त झाली. पुष्कळ लोक सार्वजनिक कामें करण्यास रुपेरी त्रिही
ही आडकाठी आहे असें मानितात. पण माधवराव यांनीं आपल्या वर्त-
नानें असें दाखवून दिलें कीं कळकळीनें उद्योग करणारास ही अडचण
मुळींच नाही. अखेरीस सार्वजनिक सभेवर प्रत्यक्ष सरकारचाही पुष्कळ
भरंसा बसला होता, व ही सभा जीं मते प्रतिपादन करिते ती महारा-
ष्ट्रांतिल सुशिक्षित पुढारी लोकांची मते आहेत असें सरकार समजूं
लागलें होतें, हें सर्वप्रसिद्धच आहे. अशा रीतीनें निदान आमच्या
महाराष्ट्रास एक प्रकारें राजकीय सजीवपणा प्राप्त झाला होता. माधव-
रावजींसारखे पुरुष जेथे निपजले नाहींत तेथल्या आणि महाराष्ट्राच्या
स्थितीची तुलना केली असतां आमच्या म्हणण्याची सत्यता कळून येईल.

अशा तऱ्हेचा पुरुष देशांत निर्माण होणें हें देशाचें एक भाग्यच
आहे. विद्वत्ता, मुत्सद्दीपणा, काम करण्याची हौस, सार्वजनिक हित को-
णत्या उपायांनीं करितां येईल याबद्दल एकसारखा निदिध्यास, आणि
लोकांनीं नेहमीं आपल्या उन्नतीच्या चळवळींत व्यग्र असावें अशी अनि-
वार इच्छा, इतके गूण आंगीं बसत असलेले थोर पुरुष राष्ट्रांत वारंवार
निपजत नसतात. महाराष्ट्र देशांत अठराव्या शतकांत नाना फडनीस हे
अशा प्रकारचे मुत्सद्दी होऊन गेले खरे, पण विद्वतेचें मान लक्षांत
आणितां त्यांची आणि माधवरावजींची तुलना करण्यापेक्षां महाराष्ट्राच्या
किंवा दक्षिणेच्या प्राचीन इतिहासांत प्रसिद्धीस आलेले हेमाद्री किंवा मा-
धवाचार्य यांची उपमा आमच्यामते माधवरावजींस अधिक सजण्यासार-
खी आहे. माधवाचार्याची बुद्धी चोहोंकडे अंकुठित असल्यामुळे त्यांस
' सर्वज्ञः स हि माधवः ' असें म्हणत असत. माधवरावजींचें बद्धिवैभवं

ही अशाच प्रकारचे विस्तृत व व्यापक होतें; व या इंग्रजी राज्यांत जर हायकोर्टच्या जज्याच्या कामापलीकडे त्यांच्या विशालबुद्धीचा उपयोग झाला नाही तर तो दोष माधवरावजींचा नव्हे, हंल्लीच्या राज्यपद्धतीचा आहे हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

माधवराज्यांचा महाराष्ट्राकडे आणि महाराष्ट्रीयानांचा माधवरावजींकडे विशेष ओढा कां होता याचा यावरून विशेष खुलासा होईल. कायदे पंडित, लेखक वगैरे बाबतींत माधवरावजींची योग्यता इतर कोणत्याही राष्ट्रीय पुढान्यापेक्षां कमी नव्हती. किंबहुना सर्व विषय अवगत करून घेण्याची हौस आणि कोणताही विषय हातीं घेतला असतां त्यासंबंधी कांहीं तरी नवी शकल काढून त्यास मनोहर रूप देण्याची त्यांची हातोटी दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रीय पुढान्यांत सांपडेल असें आम्हांस वाटत नाही. पण याहीपेक्षां त्यांच्या आंगचा लोकोत्तर गूण म्हटला म्हणजे आपल्या राष्ट्राचा अभ्युदय केव्हांना केव्हां तरी खास झाला पाहिजे, किंबहुना ही गोष्ट परमेश्वरानेंच संकल्पित आहे, अशी जी त्यांच्या ठायीं उमेद होती ती होय. भारी सुपरिणामाबद्दल अशा तऱ्हेची निःसंशय मनोवृत्ती फारच थोड्या पुढान्यांचे ठायीं आढळेल. सरकारची ताबेदारी, योग्य माणसांची कमतरता, समाजामध्ये रूढ असलेल्या समजूती, इत्यादी अनेक कारणांनीं माधवरावजींस आपल्या मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी करतां आल्या नाहींत. तथापि दूरवर नजर देऊन धिमेपणानें अंगीकृत कार्ये त्यांनीं अव्याहत रीतीनें चालू ठेविलीं होती. प्राचीन व अर्वाचीन सुधारणेच्या झगड्यांत मनुष्यास पदोपदीं कसें बुचकळ्यासारखें होतें याचे एके प्रसंगीं त्यांनीं मोठ्या मार्मिक रीतीनें वर्णन केले आहे. या सर्व अडचणी सोसून विनतकार देशोन्नतीच्या कार्याकरितां उत्साहानें भगवांझेंडा हातीं धरून सदैव पुढें राहणें हे कांहीं लहानसहान मुत्सद्दीपणाचें काम नव्हे. पण माधवरावजींची लोकसेवा एवढ्यावरच थांबली नाही. त्यांनीं आपल्या हयातींत, आपल्या जन्मभूमीतील लोकांस शहाणे करून सोडण्याचा क्रम अबाधित चालू ठेविला होता. राष्ट्रा-

मध्ये लिहिणारे व बोलणारे पुढारी पुष्कळ असले तरी अशा रीतीने लोकांस समाजामध्ये जागृती उत्पन्न करण्याचे गुरुत्व ज्यांकडे देतां येईल असे लोक फारच विरळा होतात.

न्यायमूर्ती रानडे यांस अमुक एक जातीचा असा अभिमान मुळींच नव्हता. हिंदी या नांवास त्यांचेजवळ सगळ्यांत आद्य मान असे. ते म्हणत, हिंदुस्थानांत असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीने आतां आपण आधीं हिंदुस्थानवासी आणि मग ब्राम्हण किंवा पारशी, किंवा मुसलमान असे नेहमीं मनांत वागवावे. परवां त्यांचेविषयीं बोलतांना एक मुसलमान गृहस्थ म्हणाले, “रानडे हे हिंदूशीं हिंदू, पारशाशीं पारशी व मुसलमानाशीं मुसलमान असत.” अमुक एका विषयाविषयीं म्हणजे त्यांजवळ माहिती नव्हती असे कधीं आढळून आलेच नाहीं. कोणाचाही विषय असो, त्यांत अगदीं पारंगत असणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें त्यांस त्याची माहिती असे. कोणास कोणच्याही गोष्टीची माहिती पाहिजे असो, तो रानडे यांजकडे गेला असतां त्यास माहिती मिळावयाची, अगर माहिती मिळविण्यास लागणारीं सर्व साधनें मिळावयाचीं; इतकेंच नव्हे तर मनुष्य तीं साधनें व तीं माहिती मिळण्याविषयीं खरा आतूर आहे असें आढळून आले, तर तीं साधनें मिळविण्याच्या कार्यां जी काय मदत देणें शक्य असेल, ती मदतही त्यास मिळावयाची. यामुळे त्यांचेकडे माहितीसाठीं अगर सल्ल्यासाठीं हिंदुस्थानांतील सर्व भागांतून लोक यावयाचेच. इतकेंच नव्हे, तर हिंदुस्थानाच्या संबंधानें माहिती लागल्यास परकीय देशांतील लोकही त्यांचेकडे पत्रव्यवहार करीत. न्यायमूर्ती रानडे यांचे आंगीं आणखी एक मोठा गूण हा होता कीं ते जगन्मित्र होते. हिंदुस्थानांत अमक्या एका प्रांतीं किंवा शहरां त्यांचा स्नेही नव्हता असे मुळींच नव्हतें. देशकार्यासाठीं कोणाची कशी मदत लागते याचा मुळींच नेम नसतो. समाजांत अमुक व्यक्ती अधिक उपयोगी व अमुक व्यक्ती कमी उपयोगी किंवा निरुपयोगी अशी बुद्धी त्यांचे ठायीं मुळींच नव्हती. यामुळे ज्या मनुष्याशी त्यांचा परिचय झाला तो कितीही कमी दर्जाचा असला, तरी हे त्यास कधींच तुच्छ न मानतां

त्यांच्याशी स्नेहभावाने वागत. दुसऱ्याच्या भंगी अणुभर गूण असणा-
 तरी तो फार मोठा पर्वताएवढा आहे असे धरून त्यांच्याशी वर्तन करा-
 वयाचें आणि त्याचेकडून जें काम होणें शक्य असेल तेवढें करण्याची
 तो पराकाष्ठा करील इतका उत्साह त्याचें आंगीं आणून द्यावयाचा, हा
 त्यांचा अगदीं ठराविक क्रम असे. यामुळे त्यांनीं सांगितलेलें काम प्रत्येक
 माणूस अगदीं मनःपूर्वक करी व तें आपल्या हातून उत्तम घडावें म्हणून
 आपली पराकाष्ठा करी.

दुसरा त्यांचे आंगचा मोठा गूण निराशाराहित्य. मार्गांत अडचणी
 आल्या असतां त्या दूर कशाच्या होतात, असे निराशेचे उद्गार काढून
 हात जोडून कपाळ टेंकून बसणें त्यांस माहित नव्हतें. आणि तसें
 करण्याचा कोणीं यत्किचित्कल दाखविला तरी ते त्यास होईल तें करून
 भाशेच्या मार्गावर आणून सोडीत. अडचणी या आपल्याला मदत म्हणूनच
 परमेश्वरानें आपल्या मार्गांत पाठवून दिलेल्या असतात असें ते म्हणत.
 या श्रद्धेला अनुसरूनच त्यांचा एकंदर वर्तनक्रम व व्ययसायक्रम असे.
 आज आपल्या प्रयत्नास इष्ट असें फळ मिळालें नाहीं तर उद्यां येईल, सुप्र-
 यत्न आहे तर त्यांचे फळ मिळाल्याखेरीज कधीं सुद्धां रहाणार नाहीं,
 हा त्यांचा दृढ विश्वास; आणि त्या विश्वासाच्या जोरावर त्यांनीं आपला
 एकंदर कार्यव्यवहार चालविल्यामुळे इष्टफळसिद्धी म्हटल्यावेळीं न ज्ञा-
 ह्यानें त्यांस कधीं निराशेनें पछाडलें नाहीं.

दिवसाच्या आठही प्रहरांत स्वदेशहिताचा विचार करण्यांत सर्वथा
 निमग्न होणारा गृहस्थ हिंदुस्थानांत एकच ज्ञाला व तो म० रानडे
 होय. ह्यामसाहेब त्यांस नेहमीं 'आमचे गुरु' असें म्हणत, तें अगदीं यथार्थ
 होय. ते खरोखर देशहितबुद्धी मनांत बाळगूनच अहोरात्र व्यवसाय करीत
 असत. माधवरावजींचें धोरण, चांगलीं माणसें विद्येनें व सहवासानें जितकीं
 अधिक तयार होतील तितकीं करण्याकडे विशेष आहे, असें त्यांच्या
 एकंदर कृतीवरून व बोलण्यावरून दिसून येई. कोणीही अंमळ चणचणीत
 व होतकरू असा मनुष्य त्यांनीं पाहिल्या कीं, त्यांच्यासारखें काम त्याला

देण्यास त्यांचे जवळ असेच. कोणत्याही मनुष्याचा त्याच्या योग्यतेप्रमाणे उपयोग करून घ्यावाच असे त्यांचे धोरण असे. आपल्या देशांत असावी तशी कामे नाहीत, तीं असतीं तर लोकांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे उद्योगधंदा लावून देण्यामध्ये माधवरावजींस पुष्कळच अवकाश सांपडला असता. गुणी मनुष्याचा उत्कर्ष व्हावा, त्याला उत्तेजन मिळावे आणि त्याचा आयुष्यक्रम सुखानंदांत व शांतिसमाधानांत जावा, अशी त्यांची फार इच्छा असे.

माधवराव हे अलौकिक विद्वान होते, हे सर्वप्रसिद्ध आहे. सरकारी काम व सार्वजनिक कामे, ह्या गोष्टी झाल्यावर, अगदीं जरूर अशा विश्रांतीमध्ये जो काळ जाई, त्याशिवाय त्यांचा बाकी राहिलेला काळ नेहमीं विद्याव्यासंगांत जात असे. आपण एवढी विद्वत्ता कशी संपादिली आपल्या वाचनाचे प्रिय विषय कोणचे आहेत, आपणास इंद्रजीचे एवढे ज्ञान कसे झाले, व आपला विद्याव्यासंग कसा चालतो, असे त्यांस एकदां कोणी विचारले असतां यांनीं असे उत्तर दिले होते:—

“शास्त्र, तत्वज्ञान इतिहास, काव्य वगैरे अनेक विषयांवरील ग्रंथ मी वाचात असतो. परंतु त्यांत विशेषकरून इतिहास व अर्थशास्त्र ह्या विषयांकडे माझा ओढा असल्यामुळे त्यासंबंधाचे ग्रंथ बहुतेक माझ्या पाहाण्यांत आले आहेत व तत्संबंधीं अज्ञानही जे जे नवीन ग्रंथ होतात ते सर्व मी वाचतो. शेक्सपियरचीं नाटके व वाल्टरस्काटच्या कादंबऱ्या मी वाचल्या आहेत. परंतु इतर ग्रंथकारांच्या कादंबऱ्या किंवा नाटके ह्यांकडे माझे फारसे लक्ष नाही. कोणताही ग्रंथ वाचला म्हणजे त्याचा सारांश तो ग्रंथ बाजूस ठेवून मी लिहून काढतो व ह्याप्रमाणे मला सारांश लिहितां आला म्हणजे त्या ग्रंथाचे हृदय मला कळले असे मी समजतो. अशा सारांश लिहून ठेविलेल्या शेंकडों वद्द्या मजजवळ आहेत व त्यांचा मला वारंवार उपयोग होतो. लेकीचा इतिहास सन १८६९ सालीं माझे वाचण्यांत आला होता, त्यावेळीं त्याचा मी सारांश लिहून काढला होता. परवा एके प्रसंगीं मला त्या ग्रंथातील माहितीची कांहीं जरूर पडली, तेव्हां तो ग्रंथ न पाहतां माझ्या सारांशाच्या मदतीनें मी आपले काम केले. अद्यापिही एखादा ग्रंथ मला कठीण लागतो. परंतु तो समजून घेण्याकरितां मी पुन्हांपुन्हा त्यांचे वाचन करतो व मग मला तो ग्रंथ सहज समजतो. अमुकच वेळेस अमुक काम करावे असा हल्लीं माझा क्रम नाही.

नोकरांचें काम व सार्वजनिक काम संभाळून जी फुरसत मला मिळते ती मी वाचनांत किंवा लेखनांत घालवितों. त्याशिवाय मला दुसरा उद्योगच नाही. इंग्रजी भाषेसंबंधानें विशेष प्रकारचे श्रम मी केलेले नाहींत, परंतु मी कालेजांत होतों तेव्हांपासून कोणत्याही भाषण करण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग मीं वाया जाऊं दिला नाही. वर्तमानपत्रांतून लिहिणें व सभांतून बोलणें ह्यांपासून इंग्रजी भाषा लिहिण्यास व बोलण्यास मला उपयोग झाला आहे. आगाऊ लिहून काढल्याशिवाय मी कोणतेंही भाषण करीत नाहीं व विचार केल्याशिवाय कांहीं लेख लिहीत नाहीं. असा क्रम ठेविला म्हणजे भाषा आपोआप येते. माझ्या ज्ञानाबद्दल लोकांस नवल वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण ज्ञान संपादन करण्यास मला जितकी अनुकूल स्थिती होती तितकी दुसऱ्यांस क्वचितच असेल. सर अलेक्झांडर ग्र्यांट हे माझे गुरू होते व विद्यार्जनांत त्यांची मला फारच मदत झाली. तसे गुरू अलीकडील तुम्हां विद्यार्थ्यांस मिळत नाहींत यामुळें तुमची व्हावी तशी तयारी होत नाहीं. विद्यार्थी, फेलो व प्रोफेसर, म्हणून एकंदर दहा बारा वर्षे मला कालेजांत घालविण्यास सांपडलीं व त्या काळांत मला कालेजांतील लायब्ररीचा बराच उपयोग करून घेतां आला. माझ्या वेळचे विद्यार्थी, कालेजांत मिळणाऱ्या सुद्धा फुकट घालवीत नसत. सुद्धेंत कांहीं तरी विषय नेमून घेऊन त्यावर आम्ही परिश्रम करीत असूं.”

माधवराव यांनीं कांहीं दिवस कालेजमध्ये विद्यार्थ्यांस शिकविण्याचे काम केलें, हें अप्रतिम केलें अशी त्यांची ख्याती आहे. जें कांहीं शिकवावयाचें, तें त्याचे संबंदाची माहिती मिळणें शक्य असेल तेवढी मिळवून शिकवावयाचें असा त्यांचा वाणा होता. त्यांनीं विद्यार्थ्यांस दिलेलें व्याख्यान ऐकावयास स्वतः युरोपियन प्रोफेसर येऊन बसत, असे सुप्रसिद्ध आहे. पुढें ते व्याख्यानरूपानें देव्हां लोकशिक्षणाचें काम करीत, तेव्हां त्यांचें व्याख्यान कोठेंही असो, व कोणत्याही विषयावर असो, तें ऐकण्यास लोक मोठ्या उत्सुकतेनें जमत असत.

(२) कपडे आणि खेळः—आपले कपडे, पुस्तके, पाठ्या वगैरे सामान ह्याविषयीं मुलांचें वर्तन वाईट असेल तेव्हांही ह्या सद्गुणा-विषयीं प्रत्यक्ष पाठ देण्याची संधि उत्तम असते. कपड्यास आणि पुस्तकादिकांस जपलें पाहिजे; नाहीं तर आईबापाशीं अप्रामाणिकपणानें वागण्याचा दोष येतो, व त्यांचा विश्वासघात होतो, हें मुलांच्या मनांत अशा प्रसंगीं चांगलें बिंबवितां येईल. कधीं कधीं मुलें आपल्या टोप्या चेंडूसारख्या वर फेकितात अगर लाथेनें उडवितात, आणि अशामुळे टोप्याची खराबी होते; गोठ्या खेळतांना गुडघे टेकून बसल्यानें धोतराची किंवा विजारीची खराबी होतें; कधीं कधीं तर मुलें सपशेल धुळींत लोळतात, आणि त्यामुळे सर्वत्र कपडे खराब होतात; अशा प्रकारचे सर्व खेळ बंद करावे. तसेंच ज्या खेळाच्या योगानें मुलें लोभाविष्ट होण्याचा संभव असेल, तेही खेळ बंद करावे.

(३.) चोरून दुसऱ्याच्या उत्तराचे उतारे करणेंः—ज्या शाळेंत नीतिमत्तेचें मान अगदींच खालवलेलें असतें, त्या शाळेंतील मुलांस आपल्या शेजारच्या मुलाच्या पाटीकडे किंवा कागदाकडे चोरच्या दृष्टीनें पाहून त्यांच्या उत्तराचा किंवा कृतीचा उतारा करण्याची चटक असते. असें करण्यांत कोणतें पातक घडतें, हें मुलांस उघड करून सांगावें. चोरी करूं नये, अशी शास्त्राची आज्ञा आहे; आणि त्या आज्ञेचें उल्लंघन हें मोठें पातक आहे, ही गोष्ट त्यांच्या मनांत ठसवावी. दुसऱ्याची मौल्यवान् वस्तु अथवा त्याचा पैसा याचा अपहार केला तरच चोरी होते असें नाहीं; तर आपली ज्या वस्तूवर सत्ता नाहीं अशा कोणत्याहि वस्तूचा अपहार करणें ही देखील चोरीच होय. मोठ्या मोलाची वस्तु चोरिली असो, वा हलक्या किंमतीची चोरली असो दोन्ही प्रकारांचा निषेध शास्त्रानें केला आहे. जी गोष्ट आपणास येत नाहीं, ती येते आहे असें भासविणें हें अप्रामाणिकपणाचें वर्तन होय. अशा अप्रामाणिकपणाच्या वर्तनास लोक नावें ठेवितात आणि त्याचा तिटकारा करितात, असें शिक्षकानें मुलांस समजून सांगावें. तसेंच त्यांची हळू हळू अशी समजूत करावी कीं, आपणास कोणताहि विषय

समजतो, असें भासविण्यापेक्षां त्या विषयाचें यथार्थ ज्ञान आपणामध्ये खरोखर वसणें हेंच खऱ्या संतोषाचें कारण आहे.

(४) शिक्षकाचें उदाहरण— शिक्षकानें खुद्द आपलें वर्तन फार प्रामाणिकपणाचें ठेवावें; आणि तें केलून आपण प्रामाणिकपणास फार चाहतां, असें स्पष्ट करावें. हें त्यांस खाली लिहिल्याप्रमाणें आचरण ठेविल्यानें साधेल.

(क) आपलें कर्तव्य दक्षतेनें करावें, (ख) शाळागृह आणि त्यांतील सामानसुमान ह्यांस मोठ्या काळजीनें जपावें; त्याचप्रमाणें मुलांच्या सामानासही जपावें. (ग) दुसऱ्याची वस्तु आपणास सांपडली तर ती आपणाकडे न ठेवितां चौकशी करून ज्याची त्यास पावेल, असें करावें. (घ) प्रामाणिकपणाचें वर्तन कोठेंही आढळून येवो, आणि कोणाचेंहि असो, भशा वर्तनाची वाखाणणी करावी. (ङ) सदाचाराविरुद्ध वर्तन करण्याविषयीं कोणत्याहि प्रकारें मुलांस मोह उत्पन्न करण्याचें टाळावें.

२५. येथवर सदाचाराला आधारभूत जें दोन सद्गुण सत्यशीलता आणि प्रामाणिकपणा, ह्या विषयीं विवेचन झालें. आतां त्यांशिवाय दुसरे कोणते गुण मुलांमध्ये आपण उत्पन्न केले पाहिजेत, तें पाहूं. ह्या गुणां पैकीं कांहींचा उल्लेख पूर्वी प्रसंगवशात् झाला असेल; तथापि त्याजबद्दल विशेष विचार करणें इष्ट आहे.

२६. ईश्वराविषयीं खरें ज्ञान करून देणें हें नीतिशिक्षण देणाऱ्याचें पहिलें काम आहे. ईश्वरज्ञान आणि नीति यांची सांगड मुळापासूनच आहे. ईश्वरज्ञानाच्या पोटीच नीतीचा उगम आहे, असें म्हटलें असतां अधिक शोभेल. कोणताहि धर्म ध्या, त्यांत ईश्वरज्ञान म्हणजे ईश्वराच्या स्वरूपाचें निरूपण आणि सदाचार असे दोन मुख्य भाग आहेतच. कोणताहि धर्मग्रंथ वाचा, त्यांतील गोष्टी साक्षात् किंवा परंपरेनें या दोन भागांत आल्याच पाहिजेत. तेव्हां सर्व नीतिमत्तेचा प्रभव ज्यापासून होतो, तें ईश्वरज्ञान गुरूनें मुलांस करून देणें अत्यंत आवश्यक आहे. ईश्वराचें अस्तित्व, त्याची अनंतशक्ति, अगाध चातुर्य, अखंड प्रेम इत्यादि

गोष्ठी मुलांच्या मनांत स्वतंत्र रीतीने किंवा ओघानेंच प्रसंग आला असतां विंबवून ईश्वराविषयीं प्रेम आणि पूज्यबुद्धि उत्पन्न करावी. ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं मुलांची खातरी करण्यास फार प्रयास नकोत. प्रत्येक कार्याला कांहीं तरी कारण असलें पाहिजे. हा भाव लहान मोठ्या सर्व मनुष्यांच्या मनांत स्वभावतःच असतो. मुलांच्या मनांत तो सूक्ष्मरूपानें वास करितो, त्यास प्रगल्भ दशेस आणावें. एकादा खाण्याचा पदार्थ, खेळण्याचें सामान, घर इत्यादि पदार्थ दाखवून हे कोणी केले, कोणत्या कारागिरानें हे निर्मिले, असे प्रश्न करून तो कार्यकारणभाव जागृत करावा. ह्या साध्या कल्पना पुढें वाढवीत वाढवीत मुलांचा पल्टा प्राणी व त्यांचा उत्पन्नकर्ता ईश्वर एथपर्यंत नेऊन पोहोचवावा. भागीरथी, ड्यान्यूब, नैल, आमाझोन अशा असंख्य नद्या समुद्रांत, निरंतर वाहत असून समुद्राचें पाणी यत्किंचित्ही वाढत नाही. हें कसें ? अत्यंत सूक्ष्म प्रवालकीटक समुद्रांत मोठमोठीं प्रवालाचीं बेटें तयार करितात, एवढी अचाट शक्ति ह्या क्षुद्र प्राण्यांस कोणी दिली ? हिमालय, आल्प्स, आंडीज वगैरे मोठमोठे पर्वत व त्याचप्रमाणें मुंग्या, व त्याहूनहि अत्यंत सूक्ष्म कीटक हे कोणी उत्पन्न केले ? हे व असे दुसरे प्रश्न करून ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं जी स्वाभाविक बुद्धि ती दृढ करावी. ईश्वराचें अगाध चातुर्य आणि अप्रतिम वत्सलता हीं, मनुष्य, पशुपक्षी इत्यादिकांसाठीं उपजीविकेच्या साधनाची जी व्यवस्था त्यानें केली आहे तीत कशीं दिसून येतात, तें फोड करून सांगावें. ईश्वराचें अगाध ज्ञान, अप्रतिम चातुर्य, आणि अद्वितीय प्रेम हीं त्यानें निर्माण केलेल्या प्रत्येक वस्तूंत कशीं दाखविलीं आहेत, हें शोधण्याचें वळण मुलांस लहानपणापासून लावावें. कधीं एखादी क्षुल्लक वस्तु घेऊन तिजपासून केवढा विचित्र परिणाम होतो, त्यावरून त्याची अनंत शक्ति आणि प्राणिमात्रावरील अप्रतिम प्रेम हीं त्यांचे मनांत विंबवावीं. गव्हाच्या एका दाण्यापासून सात आठ हजार दाणे कसे उत्पन्न होतात, तसेंच एका लहानशा आंब्याच्या बाट्यापासून शेकडों मधुर अम्रफळे आपणास कशीं प्राप्त होतात, हे सांगून आपणाकरितां ईश्वरानें उप-

जीविकेची व तशीच उपभोगाची ही साधनें किती विपुल करून ठेविली आहेत, हे मुलांस स्पष्ट करून सांगावे. पुढें मूल उपजणार तो आधीच स्तनाची तयारी केलेली असते ह्यावरून त्याच्या वत्सलतेचें स्वरूप त्यांच्या ध्यानामध्ये आणून द्यावे.

२७ आत्म्याविषयी मुलांस ज्ञान करून देणें आणि आपण केलेल्या कृत्यांची जबाबदारी आपणावरच राहते ह्या दोन्ही गोष्टी सांगणें इष्ट आहे. आत्मा अमर आहे, ह्या गोष्टीची कल्पना मुलांस करून देणें हें सकृददर्शनी फार कठीण आहे असें वाटतें खरें; परंतु वस्तुतः तें तितकें कठीण नाही. मुलांस प्रथमतः धोंडा आणि फुलझाड ह्यांच्या गुणाची तुलना करण्यास सांगावे. नंतर धोंडा, फुलझाड आणि घड्याळ ह्यांची तुलना त्यांजकडून करावी. नंतर जनावरें आणि त्यानंतर मानवी प्राणी ह्यांचीहि त्यांच्याशी तुलना करावी. तुलना करून घेतांना मुलांच्या नजरेस असें आणून द्यावे कीं, क्रमाक्रमानें पुढच्या वस्तूत मागच्या वस्तूचे कांहीं गुण असून आणखी कांहीं नवीन गुणहि आहेत; शेवटीं ती परंपरा मानवी प्राण्याजवळ येऊन ठेपल्यावर असें दृष्टोत्पत्तीस आणून द्यावे कीं, मानवी प्राण्यांत जीव, चलनचलनादि व्यापार आणि मानसिकशक्ति ह्या तिन्ही गोष्टींची जशी सांगड पडली आहे, तशी सांगड धोंड्यांत, फुल झाडांत, घड्याळांत किंवा पशुपक्ष्यादि इतर प्राण्यांत पडलेली दिसत नाही; तर मग आपणामध्ये असें कांहीं तत्व आहे कीं, तें आपणांत आहे ह्याबद्दल आपण निःसंशय आहों; आणि त्या त्या शक्तिहि नेहमीं आपण अनुभवितों, परंतु तें तत्व काय आहे, तें आपणास सांगतां येत नाही. असें जें विलक्षण तत्व मनुष्यमात्रांत विद्यमान असतें तोच आत्मा. तो शाश्वत म्हणजे चिरकाळ टिकणारा आहे, आणि पुण्यपाप, सदाचारण, दुराचरण, ह्यांचीं फळे जशीं इहलोकीं तशीं परलोकींहि त्यास भोगावीं लागतात. शरीराचा आणि आत्म्याचा संबंध तुटला म्हणजे त्यास आपण मृत्यु असें म्हणतो; पण शरीराचा जसा नाश होतो, तसा आत्म्याचा नाश होत नाही. जुनीं वस्त्रें टाकून आपण जशीं नवीं वस्त्रें घेतों, तद्वतच ही अवस्था सोडून आत्मा दुसऱ्या अवस्थेंत जातो.

२८. त्याचप्रमाणें परमेश्वरानें मनुष्यांत सदसद्विवेचनाची म्हणजे सदाचार कोणता आणि दुराचार कोणता हें ओळखून काढण्याची शक्तिहि ठेविली आहे; तिची माहिती करून घावी. ही सदसद्विवेचनशक्ति म्हणजे एक आन्तरदीपच होय. ह्या अंतरीचा दिवा प्रज्वलित ठेवून त्याच्या प्रकाशानें आपण जें जें करतो, तें तें पाहण्याचें वळण मुलांस लावावें, म्हणजे बरें कोणतें आणि वाईट कोणतें तें त्यांस समजू लागेल. मुलांच्या मनांत दुसरी गोष्ट विंबविण्याची ती ही कीं, परमेश्वर आपणास निरंतर पाहत आहे; त्याची दृष्टी आपणास कधीं चुकवितां येत नाही; आणि त्याच्या शक्तीस अडथळाहि करितां येत नाही. मनुष्यास आपली माहिती बाहेरून मात्र होईल, पण परमेश्वर आपलें अंतरंग जाणतो. त्याची इच्छा कोणती, बरें कोणतें वाईट कोणतें वगैरे समजविण्याकरितांच त्यानें हा आन्तरदीप (ही मनोदेवता) आपणास दिला आहे. अशाप्रकारें सदसद्विवेचनशक्तीविषयीं माहिती करून दिली म्हणजे सद्वर्तनाकडे मुलांचें मन वळेल. परमेश्वराचे, आत्म्याचें आणि ह्या सदसद्विवेचनशक्तीचें ज्ञान मुलांस करून घावयाचें तें त्यांच्या वयाच्या आणि समजुतीच्या मानानें दिलें पाहिजे. ह्या गोष्टीचा विसर पडतां कामा नये. पांच किंवा सात महिन्याच्या मुलांस दुधावरच पोशिलें पाहिजे, त्यांस जडान्न घालणें उपयोगीं नाही; त्याचप्रमाणें ह्या गोष्टी हळू हळू मुलांस त्याच्या आकलनशक्तीप्रमाणें प्रसंगानुसार सांगितल्या पाहिजेत, हें ध्यानांत ठेवावें.

२९. कोणतेहि एकादें कृत्य आपणाकडून पुनः पुनः होत गेलें म्हणजे त्याच पौनःपुन्याच्या योगानें तें करण्याचा आपणास अभ्यास होतो. हा अभ्यास दृढ होत गेला असतां त्यांस आपण संवय म्हणतो. म्हणून सत्कृत्याची संवय लागण्याकरितां तें वारंवार करविलें पाहिजे. दुष्कृत्याचा प्रादुर्भावच होऊं घावयाचा नाही म्हणून ते प्रथमपासूनच मना केलें पाहिजे. सत्कृत्य हें सुखाचें साधन आहे, दुष्कृत्यापासून दुःख निष्पन्न होतें, असें वारंवार दाखवून सत्कृत्याचें व समाधानाचें जें साहचर्य तें दृढ करावें; आणि दुष्कृत्य व दुःख ह्यांची सांगड नेहमीं कशी असते तें स्पष्ट

करावें, चांगल्या संवयी लावण्यांत प्रथम आपल्या अधिकाराचा उपयोग करावा, आणि उदाहरणाचाहि उपयोग करावा. पण हळू हळू सदाचरणाचा अभ्यास इतका दृढ करावा कीं, पुढें पुढें तें अमलांत आणण्यास आपल्या अधिकाराची किंवा उदाहरणाची जरूरी पडूं नये. चांगलें वर्तन हें रोजच्या परिपाठांतलें होऊन तसें वर्तन ठेवण्यास कांहीं यत्नच पडूं नये, सहजगत्या तें घडून यावें; व स्वभावच तसा बनून जावा, हें धोरण नीतिशिक्षण देतांना शिक्षकानें ठेवावें.

३० असो, आणखी कोणत्या चांगल्या संवयी शिक्षकानें मुलांस लाविल्या पाहिजेत त्याविषयी सांगूं.

३१ स्वच्छपणा—मुलांचें शरीर, कपडे, जोडे, पुस्तकें वगैरे सामान हें नेहमीं निर्मळ राहिल, असें करावें. देहाची स्वच्छता ठेविल्यानें प्रकृति दुरुस्त राहून समाधान कसें वाटतें, तें उघडून सांगावें. घाणेरड्या मुलांची कधींहि क्षमा करूं नये. निर्मळ मुलावर शिक्षकाची कृपा अधिक आहे असें नजरेस आलें म्हणजे दुसरीं मुलें स्वच्छ राहण्याविषयी यत्न करितील. रामदासाच्या 'दंत, चक्षु, आणि प्राण । पाणि, वसन आणि चरण । सर्व काळ जयाचे मलिन । तो एक मूर्ख ।' या ओवीचा अर्थ मुलांच्या मनांत ठसवावा. तोंड, हात, पाय, दांत नाक धुऊन साफ केलेले नसल्यास मुलास परत पाठवून ते घासून स्वच्छ करून घेण्यास सांगावें. आणि परत आल्यावर उशीर झालेल्या मुलांत त्याची गणना करावी. शरीर स्वच्छ, कपडे धुतलेले, जोडे साफसूफ केलेले, केस विंचरलेले, अशा मुलास शाबासकी दिल्याशिवाय कधींहि राहूं नये.

३२. आत्मसंयमनः—हा गुण मुख्यतः हावरेपणा व आधाशी पणा ह्यांच्या संबंधानें मुलांच्या मनांत विववावा. खाण्यापिण्याचा अतिरेक झाल्यानें व इतर अयोग्य अशा वासनांची तृप्ति करीत गेल्यानें किती हानि होतें, हें उदाहरणें देऊन स्पष्ट करावें. तसेंच आहारविहार योग्य आणि नियमित ठेविल्यानें समाधान कसें होतें, त्यांचींहि उदाहरणें द्यावीं. फ्रेंच लोकांत एक म्हण आहे कीं, थोडक्यावर निर्वाह करणें हें सर्व स्वातंत्र्याचें

बीज होय. पण जो खाण्यांपिण्याच्या आवडीचाच बंदा नोकर होऊन राहिला त्यास तें कल्याणरूपी स्वातंत्र्य कसे मिळेल ? कधी मिळणार नाही. ही गोष्ट मुलांस समजावून द्यावी. हावरेपणानें आणि आधाशीपणानें श्रीमंत कुटुंबांचीही कशी दुर्दशा होते, ह्याची उदाहरणे दिली असतां मुलांस देखील समजतील. आपलें स्वतःचें सुख एकीकडे ठेवून दुसऱ्याच्या दुःखाचें निवारण प्रथम करून ज्यांनीं दृढ आत्मसंयमन व मनाचा व्यक्तपणा थोर केला, अशांची उदाहरणे द्यावी; आणि हावरेपणा व आधाशीपणा ह्यांपासून मुलांस निवृत्त करावें.

३४. सभ्यपणा आणि विनय:-दुसऱ्याशीं सभ्यपणानें वागलें असतां तेहि आपणाशीं तसेंच वागतात, आणि ह्यामुळें उभयतांसहि सामाधान होतें; म्हणून ह्या गुणाचें संपादन करण्याविषयीं मुलांस उत्तेजन द्यावें. हा सभ्यपणा वास्तविक आंगीं बाणलेला असावा, त्यांत ढोंग उपयोगी नाही. खेरीज शिष्टसंप्रदायास अनुसरून मुलांची वागणूक शाळेंत रहावयाची, ती नुसते नियम घालून दिल्यानेंच राहणार नाही. अशी वागणूक निष्पन्न होण्यास तिची संवयच मुलांस झाली पाहिजे. याकरितां शिक्षकानें वारंवार ह्या गोष्टीकडे मुलांचें लक्ष्य लावावें. व्यवस्थितपणा, आणि नीटनेटकेपणा जेणेंकरून मुलांच्या आंगीं येईल, अशा रीतीनें मुलांस उभे करणें अगर बसविणें, कोणी योग्य रीतीनें बसण्याचें व उभे राहण्याचें वर्ज करील तर त्यास तडितोब दटावणें, खुद्द आपणाशीं मुलें फाजील सलगी करूं लागलीं, तर त्यांस तसें करूं न देणें, स्वतः आपणाशीं किंवा आपआपसामध्ये त्यांचें यकित्चित्हि दांडगाईचें वर्तन झाल्यास त्याबद्दल आपली तत्काल इतराजी दाखविणें, अशा साधनांनीं मुलांस शिष्टसंप्रदायानें वागण्यास लावावें. तसेंच, चांगल्या रीतीनें बसणें किंवा उभे राहणें ह्यापासून प्रकृति दुरुस्त राहते, तीस अपाय होत नाही; रेळ्या लोळत्या बैठकीनें प्रकृतीस अपाय होतो, हेहि समजून द्यावें. दुसरें लोफ आपणास नीट सांगत असतां त्याकडे दुर्लक्ष्य करणें हें असभ्यपणाचें व कृतघ्नपणाचें काम हीय. गलबल किंवा धांगडधिंगा करणें हें

अत्यंत अयोग्य वर्तन असून तें कोणत्याहि शिष्ट लोकांस विलकुल खपत नाही. मोठेपणीं लोक जसे सभ्यपणानें वागतात — आणि तुम्हींही पुढें तसें वागूं लागाल— तसें आतांही आपल्या सोबत्याशीं आणि शिक्षकांशीं वागत जावें, अशा प्रकारचा प्रत्यक्ष उपदेशहि केला पाहिजे. याप्रमाणें योग्य रीतीनें योग्य प्रसंगीं वाहवा केली असतां देखील मुलांच्या वागणुकींत चांगला फरक पडून त्यांना चांगल्या संवयी लागतात, हेहि ध्यानांत ठेवावें. सभ्यपणाची वागणूक दृष्टीस पडली असतां तेथें शात्रासकी अवश्य द्यावी, व आपल्यास तें वर्तन पसंत पडलें असें जरूर दर्शवावें. अशा गोष्टीची संवय लावण्याच्या कामांत मुलांच्या वर्तनांतील दोष काढून त्याबद्दल दूषण ठेवण्यापेक्षां चांगल्या वागणुकीबद्दल वाहवा करण्यास (शात्रासकी देण्यास) कोठें सांपडेल इकडे शिक्षकानें विशेष लक्ष्य ठेवावें.

याच संबंधानें आणखी कांहीं गोष्टींचा खुलासा करणें इष्ट आहे. आपल्या शाळांतून ह्या गोष्टींच्या संबंधें बहुत सुधारणा करितां येईल. मात्र शिक्षकाची या कामीं उत्सुकता पाहिजे.

(१) शाळेंत येतांना आणि शाळेंतून परत जातांना मुलांनीं मुकाट्यानें व मर्यादेनें येणें व जाणें हें अगदीं अवश्यक आहे. पण ह्या गोष्टीकडे आपल्या शाळांत लक्ष्य दिलेले क्वचितच आढळेल. ह्या प्रकारें मुलांचा प्रवेश आणि निर्गम होणें अगदीं जरूर आहे. आणि त्या प्रमाणें अंमल करण्यास शिक्षकानें कसूर करूं नये. आरडाओरड, अमर्याद बोलणें चालणें वगैरे प्रकारची वागणूक आपल्या घरांत कोणी सहन करणार नाही. त्याप्रमाणें शाळागृहांतहि शिक्षकानें सहन करूं नये. अशी वहिवाट ठेविल्यानें शाळागृहांत मर्यादेनें वागण्याची संवय मुलांस लागेल. घरांत शिरतांना जसे प्रथम आपले जोडे आपण काढून ठेवितों, आणि तेथें जे कोणी असतील त्यांस प्रणाम (नमस्कार, रामराम, सलाम वगैरे) करतो, त्याप्रमाणें शाळेंत शिरतांना बाहेर नेमल्या ठिकाणीं जोडे काढून शिक्षकांस व मुलांस प्रणाम करावा; आणि हें झाल्यावर आपल्या जागेवर मुकाट्यानें बसून आपलें सामानसुमान जागच्याजागीं

पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

सन १९००-०१ सालच्या वार्षिक परीक्षेत पसार झालेल्या
विद्यार्थ्यांची व शिक्षकांची नावे:—

वर्ष तिसरे.

अ. नं.	नांव.	गुण.	जिल्हा.
१	पुरुषोत्तम ना० वर्तक	६७.७	रत्नागिरी.
२	दामेदर ग० भालेराव	६६.२	नाशिक.
३	त्रिष्णू आ० प्रभू	६३.७	मुंबई.
४	गंजानन बा. क्षीरसागर	६३.५	पुणे.
५	पांडुरंग बा. भागवत	६२.५	नगर.
६	गंगाधर के. रिसबूड	६०.५	कुळावा.
७	पांडुरंग के. कुळकर्णी	६०.३	सातारा.
८	मुजादखान बा सांडेखान	५८.८	खानदेश.
९	विठ्ठल खं. क्षीरसागर	५८.३	नाशिक.
१०	सखाराम द० वंजारी	५८.१	खानदेश.
११	कृष्णाजी त्रि० फाटक	५७.४	सोलापूर.
१२	तिताराम ना० मर्डेकर	५५.३	खानदेश.
१३	गोविंद त्रि० कर्वे	५५.१	ठाणे.
१४	नारायण गो० मुजूमदार	५४.६	खानदेश.
१५	मुरालिधर पां० शिर्पा	५२.२	पुणे.
१६	चंद्रक कृ. कुळकर्णी	४८.५	सातारा.
१७	हरी बा० पेंडसे	४७.२	विजापूर.
१८	कृष्णाजी ज० वर्तक	४६.५	जंजिरा.
१९	वामन भि० गोन्हे	४५.४	पुणे.

२०	बापूजी कै. करंदीकर	४४.१	ठाणे.
२१	श्रीधर वि० दर्शने	४१.९	सातारा (शिक्षक)
२२	जयराम ना. पाटील	४०.४	नाशिक.

वर्ष २ रें.

(तिसऱ्या वर्षाकरितां ठेविलेले.)

अ. नं.	नांव	गुण	जिल्हा
१	निकाजी मो. मांडुसकर.	६९.९	ठाणे.
२	*नाळकंठ वा. आंत्रिके.	६७.९	सातारा.
३	विनायक म. महाजन.	६७.१	पुणे.
४	नारायण सि. देव.	६७.०	पुणे. (ड्रा० माफ)
५	वासुदेव भा. साने.	६६.७	कुलाबा.
६	*गजानन एन. बोकील.	६६.४	नगर.
७	दिनकर न. कुबेर.	६४.७	सोलापूर.
८	गणेश वि. पटवर्धन.	६२.७	कुलाबा.
९	*नरहर बा. कुळकर्णी.	६२.६	बेळगांव.
१०	शहाबुद्दीन व. इमामभाई	६१.९	मुंबई. (ड्रा० माफ)
११	बळकृष्ण ना. जोशी.	६९.९	मुंबई.

पास झालेले.

१२	हरी शा. सुकठगकर.	९२.४	मुंबई. (शिक्षक)
१३	नारायण रा. कुळकर्णी.	९८.८	नगर (ड्रा० माफ)
१४	*यज्ञेश्वर सि. खटावकर.	९७.८	सातारा.
१५	यशवंत मो. पराडकर.	९७.४	सोलापूर.
१६	विनायक ज्ञा. राहाणे.	९६.८	नगर.
१७	हरी दा. नित्पुरे.	९६.६	रत्नागिरी.
१८	गणेश सि. उमराणी.	९६.०	सातारा.

१९	मारुती वि. पिठके.	५५.६	सोलापूर.
२०	भार्गव गो. चितळे.	५४.७	रत्नागिरी.
२१	*भास्कर दे. तुरा	५४.७	ठाणे.
२२	*गोपाळ ग. गोविलकर.	५४.४	कुडाबा.
२३	केशव कृ. मांडके.	५३.५	पुणे. (ड्रा० माफ.)
२४	गोपाळ सी. मर्हेकर.	५३.३	मुंबई. (ड्रा० मफ.)
२५	*गणेश रा. कुळकर्णी.	५३.२	बेळगांव.
२६	*केशव ग्या. शिंदे.	५३.२	ठाणे.
२७	भिमजी श्री. प्रभू.	५२.९	बेळगांव. (ड्रा० मफ)
२८	गणेश बा. राखे.	५२.५	पुणे.
२९	*सीताराम ह. शिखळकर.	५२.४	ठाणे.
३०	गोविंद रं. हिंगणे.	५२.२	नगर. (शिक्षक)
३१	*किसनसिंग पं. रजपूत.	५१.९	सोलापूर. (ड्रा० माफ)
३२	*आत्माराम रा. पुसाळकर.	५१.५	सातारा.
३३	*दामोदर गणेश गोरे.	५१.३	नगर.
३४	*महादेव ह. गरड.	५०.९	नगर.
३५	*बाबाजी म्हा. शेठे.	५०.९	ठाणे.
३६	*रामचंद्र कृ. हर्डीकर.	४८.८	रत्नागिरी.
३७	*दाजी वि. पाटील.	४८.३	सोलापूर.
३८	*रघुनाथ स. डोंगरे.	४८.२	ठाणे.
३९	*दत्तात्रय वि. प्रभू.	४८.१	ठाणे.
४०	*गोपाळ स. पेंगशे.	४७.५	रत्नागिरी.
४१	नरहर गो. ब्रम्हे.	४५.४	पुणे. (शिक्षक.)
४२	गणेश गो. रेणात्रीकर.	४४.८	सातारा.

(पहिल्या वर्षाचे मॅट्रिकीट मिलालेले)

१ व्यंकटेश ब. पतके

सातारा (१८९८) (ड्रा. माफ)

१	दिगंबर श्री. देशपांडे	पुणे (१८९८)
३	* भालचंद्र झा. महाळर्गी	पुणे (१८९८)
४	* बापू ल० कुळकर्णी	सातारा (१८९८)
५	* राजोजी गो० फाटक	रत्नगिरी (१८९८)
६	* कृष्णाजी गं. देशपांडे	कुडावा (१८९८) ड्रा. माफ
७	* केशव बा० पाळंदे	कुडावा (१८९८)
८	* नारायण बा० वळामे	सोलापूर (१८९८)

१	गोविंद अ. देशपांडे	४८२	पुणे (शिक्षक)
२	गणेश मा० भालेराव	४८१	नगर (शिक्षक)

टीप—ज्यांच्या मागे * खूण केली आहे, ते ड्राइंगच्या परीक्षेत
घसर न झाल्यामुळे त्यांस सर्टिफिकेट देण्यांत आले नाही.

पुणे ट्रेनिंग कालेज }
१३ फेब्रुवारी १९०१. } R. P. GODBOL'S
आर्किटिंग प्रिन्सिपल.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरह पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनी प्रासेद प्राकृत वैयाकरण वररुची यांच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषा यांमधील एक सांख्यी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपे कशी आली, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असे लगतां येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशी प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांची रूपे कशी बनली व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी यांच्या संबंधाच्या मुद्द मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कुलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी यांसे विशेषकरून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ४८ आहे. टप. ल. हशाल, शिवाय. एकदम वरीच पुस्तक घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तक आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

सृष्टचमत्कार तत्वादर्शः—६ व्या यत्तेचे. यांत पृथ्वीचा आकार; गती, दिनरात्र, ऋतु, ग्रहणे इ० ची त्रिपुल माहिती आहे. किं० ४२॥. अंकगणित—चौथ्या यत्तेचा सर्व विषय सहज समजेशी उपपत्ति, उदा० भरपूर कागद बांधणी उत्तम किं० ४३. मौजेचे वारा खेळ—खेळांत शास्त्रीय ज्ञान. किं० ४४॥. ४ प्रतीस १ प्रत कमिशन. शि. ग. पवार. सारोळा ता० व जि० नगर.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

मेहेरवान लिब्रारनर साहेब यांनी इंग्रजीत लिहिलेले सिटीजन आफ इंडिया या पुस्तकांचे बराठी भाषांतर छापून विक्रीस तयार आहे. व हे थुक डा. आ. प. ई. यांनी मराठी ९।६ यत्तेकरितां नेमले आहे.

म्याकमिलन आणि कंपनी.

बक्षिस. बक्षिस. बक्षिसं त-रु-वाला.

फक्त २॥ रुपये भरून आमच्या "कादंबरी कल्पद्रुमास" होणाऱ्या ग्राहकांस फुकट. कल्पद्रुमाचे आठ अंक प्रसिद्ध झाले असून त्यांत "कृष्णकां-
ताचें मृत्युपत्र" ही सर्वोत्कृष्ट कादंबरी संपूर्ण झाली आहे. आमच्या ग्राहकांस
बरील पुस्तक बक्षिस मिळून वर्षअखेर उत्कृष्ट बंगाली आणि हिंदी कादं-
बऱ्यांच्या भाषांतराची ६०० पृष्ठें संग्रह करावयास सांपडतील.

गणपती आळी-वांई } अनंत केशव चितळे
जिल्हा सातारा. }

हिंदुस्थाचा रहिवासी.

मेहेरबाब डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन साहेब बहादूर यांच्या हुकमावरून जाहीर करण्यांत येतें कीः—

सर बुइल्यम लिवार्नर यांनी केलेल्या 'सिटिझन ऑफ इंडिया' ह्या नांवाच्या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर "हिंदुस्तानचा रहिवासी" हें पुस्तक मराठी शाळांत चालविण्यासाठी मंजूर केलें आहे. हें पुस्तक पांचव्या व सहाव्या इयशांत वाचन पुस्तकाबरोबरच शिक्विण्याचें आहे.

२. शाळांतील वर्गांची पालट नुकतीच झाली आहे, करितां वर लिहिलेलें पुस्तक शिक्षक लोकांनी आपापल्या शाळांत एकदम सुरू करावें.

३. ट्रेनिंग कॉलेजांतील पहिल्या वर्षाकरितां नेमलेल्या पुस्तकांत ह्या ग्रंथाचा समावेश केला आहे तेव्हां तेथेही हें पुस्तक शिक्विलें जाईल.

पुणे, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर } J. G. Covernton.
मध्यभाग याचें ऑफीस, } अॅक्टिंग एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
तारीख १९।१२।१९००. } मध्यभाग.

विक्रीस तयार.

आमचेकडे लॉव्हींग सर्टिफीकटाचे फार्म व वर्गास लागणारे क्याष्ट-
लाग विक्रीस तयार आहेत.

लॉव्हींग सर्टिफीकटाचे फार्म दर शेकड्यास ६८.

क्याष्टलाग दर शेकडा १६.

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस पुणे.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

मार्च १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	४९
देशी भाषांचा चंचुप्रवेश-महाराणीचे स्मारक.	
इंग्लंडांतील प्राथमिक शिक्षणाची थोडी माहिती.	५३
मराठी भाषेची लेखनपद्धती.	५६
प्राथमिक शिक्षणाची गेल्यासालची हकीगत.	६२
शिक्षणविषयक व्याख्यान.	१९३-२००

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

भागाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १८३.

मराठी कापी-बुकें मंजूर झालीं.

जाहिरात.

१. मेहेरबान डायरेक्टर आफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन साहेब वहादूर ह्यांच्या हुकुमावरून डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्ड व म्युनिसिपलबोर्ड ह्यांनी चालविलेल्या सर्व शाळा, त्याचप्रमाणें विद्याखात्याकडून ज्या प्राथमिक शाळांस मदत होत आहे अशा सर्व शाळा, ह्यांच्या माहिती करितां जाहीर करण्यांत येतें कीं, मुंबई येथील मेसर्स लांगमन ग्रीन आणि कंपनी ह्यांनी इयत्ता २ ते ९ ह्यांसाठी तयार केलेलीं कापी-बुकें विद्याखात्याकडून मंजूर करण्यांत आली आहेत; आणि प्रत्येक इयत्तेतील (इयत्ता २ ते ९) विद्यार्थ्यांनै त्या त्या इयत्तेस नेभिलेलें कापी-बुक सर्व लिहून पुरें केलेलें असें वार्षिक परिक्षेचे वेळीं हजर केलें पाहिजे.

२. आणखी असें जाहीर करण्यांत येतें कीं, विद्यार्थ्यांनी सर्व वर्षभर हीच कापी-बुकें लिहिल्यास अर्थात् चांगलें; परंतु ज्या अर्थी हीं कापी-बुकें नेहेमीं वापरणें हें खर्चाचें काम आहे त्या अर्थी विद्याखात्याची या कामीं सक्ती नाही. तथापि जेथें पुष्कळ कापीबुकें घेण्याचें विद्यार्थ्यांस सामर्थ्य असेल तेथें हीच कापीबुकें वर्षभर लिहिण्यास विद्यार्थ्यांस उत्तेजन देण्यांत यावें.

पुणे, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्यभाग ह्यांचें आफिस;
ता० १६ मार्च १९०१ इ.

J. G. CONVENTION.

आर्किट्ग एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर

मध्यभाग.

सृष्टचमत्कार तत्वादर्शः—६ व्या यत्तेचें. यांत पृथ्वीचा आकार; गती, दिनरात्र, ऋतु, ग्रहणें इ० ची त्रिपुल माहिती आहे. किं० ४२॥. अंकगणित—चौथ्या यत्तेचा सर्व विषय सहज समजेशी उपपात्ति, उदा० भरपूर कागदें बांधणी उत्तम किं० ४३. मौजेचे वारा खेळ—खेळांत शास्त्रीय ज्ञान. किं० ४४॥. ४ प्रतीस १ प्रत कमिशन. शि. ग. पवार.. सारोळा ता० व जि० नगर.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १५ मार्च १९०१.

अंक ३.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

देशी भाषांचा
चंचुप्रवेश.

देशी भाषांचा युनिव्हर्सिटींत प्रवेश व्हावा या
करितां आज कित्येक वर्षे जो यत्न चालला

आहे, त्यास अंशतः तरी यश आलें, ही थोडीशी समाधानाची गोष्ट आहे,
यांत संशय नाही. एम्. ए. या परीक्षेस जे विद्यार्थी भाषा हा विषय घेतील,
त्यांनी पाहिजे तर मराठी, कानडी किंवा गुजराथी यांतली एकादी भाषा घ्यावी
असें युनिव्हर्सिटीने ठरविलें आहे. - आतां हा विषय घेणारांसाठीं मरा-
ठीच्या संबंधाच्या कोणकोणच्या गोष्टी सिंडिकेट ठरविल्ये तें पाहाणें आहे.
बाकी एवढ्यानें देशी भाषांना विशेष मोठेंसे उत्तेजन येईल असें वाटत
नाहीं. याचें कारण एम. ए. च्या परीक्षेस प्रत्येक वर्षी भाषाविषयांत फा-
रच थोडे विद्यार्थी असतात. त्यांतले कित्येक संस्कृत भाषेमध्ये बक्षिसें,
पदक वगैरे असल्यामुळे संस्कृत भाषा घेणार. एम्. ए. च्या परीक्षेस साधा-
रणतः हुषार लोकच जातात, म्हणून संस्कृत भाषा कठीण याच कारणामुळे
देशी भाषा कोणी घेईल असें कधीही व्हावयाचें नाही. तर देशी भाषा
घेणारे ती केवळ हीसेनें घेणार. असे विद्यार्थी वर्षाचे कांठीं एक दोन अस-

तील किंवा मुळीच कोणी नसेल, असाच प्रकार होणार आहे. शिवाय एम्. ए. च्या परीक्षेचा अभ्यास कालेजामध्ये नियमित रीतीने व्याख्यानं वगैरे देऊन कोणीही चालवीत नाही. यामुळे 'कोणचीही देशी भाषा' या विषयाचा प्रोफेसर कालेजमध्ये नेमला जाऊन त्या विषयाचा कांहीं शोध वगैरे होईल, असे म्हणावयास नको. भाषासाम्य, भाषेचा इतिहास, कविता, भाषेची व्युत्पत्ती व वाद, इत्यादि विषय एम्. ए. या परीक्षेसाठी नेमिले असतां, एम्. ए. चे विद्यार्थी अगोदरच चांगले शिकलेले असल्यामुळे त्यांचेकडून स्वभाषेचा अभ्यास थोडा बहुत तरी होईल, यांत शंका नाही. परंतु वस्तुस्थिती वर सांगितल्याप्रमाणे असल्यामुळे हा विषय नेमल्याने विशेष कांहीं उपयोग होईल असे वाटत नाही. आतां याचा उपयोग करून घेणे हे आमच्या मंडळीच्या हातीं आहे. युनिव्हर्सिटीने उपाप्रमाणे विषय नेमला, त्याप्रमाणे संस्कृत या विषयास आहे तशी एकादी स्कालरशिप, फेलोशिप किंवा मेडल् नेमला जाण्याची खटपट आमची मंडळी लौकरच करील तर फार चांगले होईल. कै० रानडे यांचे स्मारक करण्याचा विचार आमची मंडळी करित आहे. तर त्यांचे स्मारक यासारखे दुसरे कोणचेही चांगले होणार नाही. या विषयाच्या संबधाने दीर्घ प्रयत्न करून त्याची इतकी तरी अखेरी लावण्याचे सर्वश्रेय कै० रानडे यांकडे आहे. तेव्हां मराठी, गुजराथी व कानडी या निरनिराळ्या प्रांतातल्या मंडळीने निरनिराळे तीन फंड करून तीन निरनिराळ्या स्कालरशिप रानडे यांच्या नांवाच्या नेमाव्या. म्हणजे दरवर्षी निदान एक तरी विद्यार्थी या विषयाचा अभ्यास लक्षपूर्वक करील. एवढा तरी यत्न आमच्या मंडळीच्या हातून होईल काय ?

स्वर्गवासी महाराणी विक्टोरिया यांची स्मारके सर्वत्र करण्याचे घाट-
त आहे, त्याप्रमाणे आमच्या इकडेही करण्याचा
महाराणीचे स्मारक.

विचार चालू आहे. परंतु आमचा देश अफाट पडल्यामुळे व प्रजाजनही निरनिराळ्या प्रकारचे असल्यामुळे हे स्मारक कोठे असावे व कोणचे असावे, याबद्दल मोठा कडाक्याचा वाद चालला

आहे. लार्ड कर्शन, व्हाईसराय व हिंदुस्थानचे गव्हर्नर, यांचे म्हणणे असे आहे की, कलकत्ता येथे एक जंगी राष्ट्रीय स्मारक करावे. तेथे एक मोठा भव्य, सुंदर, विस्तृत असा हॉल उभारावा, व त्यांत राणीच्या कारकीर्दीतली व दुसरी अनेक जुनी स्मारके, जुन्या व नव्या इतिहासप्रसिद्ध व प्रख्यात गृहस्थांच्या तसबिरा, पुतळे वगैरे ठेवावे. ठिकठिकाणच्या लोकांचे म्हणणे असे आहे, की आम्ही सर्व जरी हिंदुस्थातचे प्रजाजन आहो, व कलकत्ता ही जरी आमची राजधानी आहे, तरी ही राजधानी इतकी लांब अंतरावर आहे, व आमचे लोकांपैकी पुष्कळ इतके गरीब आहेत, की कित्येकांस कित्येक पिढ्यांमध्ये सुद्धा कलकत्त्याचे दर्शन कधी होणार नाही. तेव्हां ठिकठिकाणच्या लोकांच्या पैशाने निरनिराळ्या ठिकाणी स्मारके करावी, म्हणजे सर्वास उपयोग होऊन सर्वांनाही महाराणीचे स्मरण चिरकाल राहिल. दुसरे असे एक म्हणणे आहे, की स्मारक करणे ते कांहीं तरी लोकोपयोगी असावे. नुस्ता एकादा भव्य हॉल उभारून काय उपयोग? हिंदुस्थानचे प्रजाजन फार गरीब आहेत. राजे-लोकांनी जरी मोठमोठ्या रकमा दिल्या, तरी त्या ते गरीब प्रजेपासूनच घेतलेल्या पैशांतून देणार. तेव्हां स्मारक असणे ते उपयुक्त असावे. अशा रीतीने निरनिराळ्या लोकांचे निरनिराळे विचार आहेत. ते एकवटून या कामांत एकमत होणे कठीण दिसते. असे मतवैचित्र्य असले म्हणून त्यांत नवल ही नाही. कारण राणीसरकारच्या स्मरणाचे संबंधाने प्रीतिभाव असणे, या एका गोष्टीखेरीज इतर गोष्टींत एक मत होणे संभवतच नाही. यासाठीं याला उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे ठिकठिकाणी जी रक्कम जमेल, त्यांतला अमुक एक भाग राष्ट्रीय स्मारकाकडे देऊन बाकीच्या रकमेने स्थानिक स्मारके करावी, अशी व्यवस्था ठरवावी. याशिवाय ज्यास वाटेल त्यास फक्त राष्ट्रीय स्मारकास किंवा कांहीं इकडे व कांहीं तिकडे, अशी वांटून रक्कम देण्यास हरकत नसावी. अशा रीतीची तडजोडीची व्यवस्था सर्वानुमते ठरेल तर फार बरे होईल. आतां दुसरी गोष्ट, स्मारक काय असावे. कलकत्त्यास होणारे जे राष्ट्रीय स्मारक ते

म्हणजे एक जंगी हॉल असून त्यामध्ये अनेक प्रकारचे राष्ट्रीय इतिहासाचे स्मरण देणारे व मुख्यतः महाराणीच्या कारकीर्दीचे स्मरण देणारे असे पदार्थ, व दुसऱ्या स्मरणीय गोष्टी असाव्या हे ठीक आहे. परंतु ठिकठिकाणची स्मारके ही कांहीं तरी लोकोपयोगी गोष्टींच्या स्वरूपाने असावी, हे अगदी योग्य आहे. आमच्या देशामध्ये लोकोपयोगी कामांमध्ये सर्वांत कमी पैसा म्हटला तर विद्यार्जनाच्या वांट्यास येतो. निरनिराळ्या खात्यांमध्ये आपापल्या गरजेप्रमाणे हव्या तशा रकमा काढून घेतात. व गरीब विद्याच्या विद्याखात्याला अगदी कमी पैसा मिळतो. यासाठी ठिकठिकाणी कांहीं तरी विद्यासंस्था निघाव्या. मुंबईत टाटायुनिव्हरसिटीची जी खटपट चालू आहे, तिळाच 'विक्टोरिया युनिव्हरसिटी' असे नांव देऊन बरीच रक्कम तिकडे द्यावी व ते एक स्मारक करावे असे पुष्कळांचे मत आहे. पण ज्याप्रमाणे कलकत्यास होणारा हॉल सर्व लोकांस पसंत पडणार नाही, त्याप्रमाणे मुंबईस होणारी ही गोष्ट ही सर्व प्रजाजनांस पसंत पडेल असे नाही. तेव्हा ठिकठिकाणी निरनिराळी स्मारके होणे, याशिवाय सर्वांना पसंत पडण्यासारखी गोष्ट दिसत नाही. याची व्यवस्था अशी होणे योग्य दिसते की, प्रथमतः कलकत्यास राष्ट्रीय स्मारक करून त्यासाठी सर्व ठिकाणच्या रकमांतून योग्य वांटो घ्यावा. नंतर 'टाटा युनिव्हरसिटी' ही सुद्धा मोठी सर्वोपयोगी अशी राष्ट्रीय संस्थाच व्हावयाची आहे, यासाठी सर्व स्मारक फंडांतून या युनिव्हरसिटीकरिता थोडा थोडा वांटो घ्यावा. आणि मग ठिकठिकाणच्या लोकांनी आपल्या मर्जीनुसार स्थानिक स्मारकांची व्यवस्था करावी. आतां अशा प्रकारची व्यवस्था कोणी ठरवावी हा मोठा प्रश्न आहे. कारण नामदार व्हाईसरॉय साहेब सर्व देशाचे जंगी एकच स्मारक असावे असे म्हणत आहेत. ठिकठिकाणचे लोक आपली निरनिराळी स्मारके असावी, असे म्हणतात. परंतु व्हाईसरॉय साहेबांच्या विरुद्ध जाऊन निराळीच व्यवस्था करावी असे पुष्कळांस आवडणार नाही. याचा परिणाम मात्र असा होईल की ठिकठिकाणचे लोक आपल्या मनासारखी व्यवस्था होत नाही म्हणून उदासीन राहातील, व पैसे

जमाविण्याचे काम नीट होणार नाही. तेव्हा ठिकठिकाणच्या लोकांनी वेळीच व्यवस्था करून व्हाईसराय साहेबांशी बोलणे सुरू करावे, व सर्वांस आवडेल अशी तडजोडीची एकच व्यवस्था कायती ठरवून कामास लागावे, हा यांतला उत्तम मार्ग होय. व्हाईसराय साहेब मोठे चाणाक्ष दूरदृष्टी व धोरणी आहेत; तेव्हा ते सर्व गोष्टी ध्यानांत आणून सर्वांस मानवेल अशी व्यवस्था ठरवितील अशी पुष्कळांची खात्री आहे.

इंग्लंडातील प्राथमिक शिक्षणाची थोडी माहिती.

इंग्लंड व वेल्स यांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांचा मूळ १८९८ व ९९ सालचा रिपोर्ट नुकताच पाहाण्यांत आला. त्यांतली थोडीशी माहिती आमच्या वाचकांसाठी येथे देतो. सन १८८९ सालापासून या सालापर्यंत सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांची संख्या शेकडा १६ या प्रमाणाने वाढली आहे. इंग्लंडातील शाळांमध्ये दोन प्रकारचे विद्यार्थी असतात; एक फी देणारे व दुसरे ज्यांस फुकट शिक्षण दिले जाते, असे. या दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या वाढीचे प्रमाण असे आहे:—

साल.	फी देणारे.	फी न देणारे.
१८९९	७८०३१०	४९१९१९९
१८९६	७६११४७	४६६१८४२
१८९७	७३९१४२	४७७१८९७
१८९८	७०६२९१	४८७०६१९

यावरून दिसून येईल की प्रथमतः फुकट शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या तिकडे फार मोठी आहे. शिवाय उत्तरोत्तर फी देणाऱ्या मुलांची संख्या कमी होऊन फी न देणाऱ्या मुलांची संख्या वाढत आहे. तेव्हा या गोष्टीने काय सिद्ध होते ? लोकांना फुकट शिक्षणाची जरूर फार आहे, व फी देण्यास नको आहे. असा प्रकार जर इंग्लंडासारख्या

श्रीमंत देशांत आहे, तर आमच्या इकडे ही असलाच पाहिजे हें उघड आहे. आमच्या इकडे मागसलेल्या लोकांना शिक्षणास उत्तेजन देण्यासाठी अनेक युक्त्या केलेल्या आहेत. पण वरील इंग्लंड देशांतल्या स्थितीवरून दिसून येईल, की शिक्षण फुकट देण्याचे ठराविले यासारखी उत्तेजनपर दुसरी कोणचीही युक्ती नाही.

अशा स्थितीमुळे प्राथमिक शिक्षणास सरकार जी घ्यांट देते, तिची रक्कमही उत्तरोत्तर वाढत आहे. ती अशी:—

साल.	प्राथमिक शाळांना दिलेली खर्चाची घ्यांट पौंड.	मुलांची फी भरण्यासाठी दिलेली घ्यांट पौंड.
१८९५	४०८१२८१	२१५१४६८
१८९६	४२१७५०६	२१९६८०८
१८९७	४३३९७३९	२२२६५२२
१८९८	४५५४९३२	२२६५३१९

इंग्लंडमध्ये असा कायदा आहे, की अमुक वयापर्यंत मुलास सर्व वेळ शाळेत घातले पाहिजे, पुढे अमुक वयापर्यंत (२१ वर्षापर्यंत) निदान अमुक तास तरी घातले पाहिजे. बाकीच्या वेळांत हे विद्यार्थी आपला घरचा धंदा शिकतात, व आईबापांस त्यांचे पोटाचे धंद्यांत मदत करितात. असे विद्यार्थी रात्रीच्या शाळांत शिकतात. या शाळा नुकत्याच स्थापन होऊं लागल्या आहेत, व त्या मोठ्या महत्वाच्या आहेत. यांत लेखनवाचनादि विषय शिकवून शिवाय घरगुती उपयुक्त विषयही शिकवितात. या शाळांच्या संबंधाची थोडीशी माहिती पुढे देतो. त्या माहितीवरून या शाळांची कशी भरभराट होत चालली आहे, हें दिसून येईल. या शाळांपैकी पुष्कळ मिश्र आशा आहेत; म्हणजे त्यांमध्ये मुलगे व मुली एकत्र शिकत असतात.

माहिती.	१८९५	१८९६	१८९७	१८९८
एकंदर रात्रीच्या शाळा.	३९४७	४३४७	४९८०	५५३५
एकंदर विद्यार्थी.	२७०२८५	२९८७२४	३५८६२८	४३५५००
तपशीलः—				
१४ वर्षांचे आंतले	४३०४९	६११९५	८५८७७	११९४९२
वय १४ ते १८	१५३८७९	१६३६४३	१८६४३५	२२०४६२
१८ ते २१	३७६४०	३८०७०	४३४८४	४८५३६
२१ वर्षावर	३५७१७	३५८१५	४१८३२	४७११०
ज्यांच्या शिक्षणास मदत मिळते असे	९८१३३	१०८७०८	१२२४३०	१६६७५४
डार्इंग शिकविणाऱ्या शाळा.	१३३८	१०४८	११४६	११८३
हस्तशिक्षण.	३९९	४३८	४४९	५२५
स्वयंपाक.	५०१	५३१	६२३	६५५
परीटकाम.	४१	४७	७६	९८
छियांचे घरकाम	१२	९	६	१०
सरकारची वार्षिक मदत पाँड.	११२०८४	१२९५४२	१६२१५८	१८८७६३

वरील आंकड्यांवरून दिसून येईल की, कामधंदा करणारे लोकांना आपल्यास शिक्षण मिळावे अशी इच्छा अधिकाधिक होत चालली आहे व त्यामुळे काम संभाळून शिकण्याच्या ज्या शाळा आहेत त्यांतील विद्यार्थी वाढत आहेत. त्यांतही पुनः १८ ते २१ व २१ सां पुढील वयाचे विद्यार्थी, यांची संख्या फार झपाट्याने वाढत चालली आहे. तशीच या विद्यार्थी

पैकी ज्यांना सरकारी मदत मिळते अशा विद्यार्थ्यांची संख्याही उत्तरोत्तर वाढत आहे. यावरून लोकांना शिक्षण फुकटच पाहिजे आहे, व लोकांत शिक्षणाचा प्रसार होण्यास फुकटच्या शाळा पुष्कळ स्थापित केल्या पाहिजेत, व त्यांतही बऱ्याचशा संध्याकाळच्या व रात्रीच्या शाळा असल्या पाहिजेत असे सिद्ध होतें. इकडे आमच्या शिक्षणाचे अधिकारी, म्युनिसिपल कमिश्न्यांचे सभासद व लोकल बोर्डांचे सभासद यांचे लक्ष जाईल अशी आम्ही आशा करितों.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

—*—

या विषयावर गेल्या आक्टोबरच्या अंकांत लेख आला होता. त्यानंतर अनेक घड्यांच्या विषयांपुढे हा विषय मार्गे पडला होता. आतां हा लोकरच संपवून टाकून.

गेल्या खेपेस रा • हतवळणे यांच्या पुस्तकांतील पृष्ठ ३७ सांपर्यंतच्या विषयाचा विचार झाला. आतां पुढे क्रियापदांच्या रूपांचा विचार आला आहे. नामांच्या रूपाप्रमाणेच हीं रूपां फार महत्वाचीं आहेत. यांतही पुस्तककारांनीं प्रथमतः अत्यंत भानगडीची अशी ठरलेली गोष्ट अमुक ठिकाणीं अनुस्वार द्यावा कीं न द्यावा, हीच विचारासाठीं घेतली आहे. या ठिकाणीं व इतरत्र पुस्तककारांनीं जे विचार प्रघट केले आहेत, त्यांवरून वाचकांच्या लक्षांत एक गोष्ट आल्याशिवाय राहाणार नाही. ती ही, कीं ग्रंथकारांच्या मनांत, पुष्कळांना अनुस्वार नको आहेत ही गोष्ट नेहमीं वागत होती, व यामुळे त्यांनीं पुष्कळ ठिकाणीं ऐतिहासिक परंपरेसही धाव्यावर बसविल्यासारखे केले आहे. मराठीत अनुनासिकत्व पुष्कळ असेल; व ते पुष्कळांस नकोसेही झाले असेल. पण तेथे धाव्यावरूनच केवळ ते एकीकडे जुगारून देण्यास लायक ठरते, असें मुळींच होत नाही. अनुस्वाराची चालू बहिवाट फारा दिवसांची आहे; आणि ज्या अनुस्वारांना इतिहासाचा आधार आहे, ते अशा रीतीनें कधीही दूर होणार

नाहींत. या संबधाने मागे या विषयास आरंभ करितांना आम्ही चर्चा केळीच आहे, ती वाचकांनी ध्यानांत ठेवावी.

क्रियापदांचा विचार करावयास आरंभ करण्यापूर्वी ग्रंथकारांनी मराठी क्रियापदांच्या उत्पत्तीचा व इतिहासाचा विचार मुळीच केला नाहीं, असे आम्हांस मोठ्या दिलगिरीने म्हणावे लागत आहे. ग्रंथकारांनी उलट असा शेर मारला आहे;—“संस्कृत, प्राकृत, व मराठी या भाषांतील काळ व अर्थ यांच्या संबधाने एकवाक्यता नाहीं, इतकेच नाहीं, तर भेद पुष्कळ आहे. काळाच्या व अर्थाच्या बाबतीतील प्रकार संस्कृत व प्राकृत यांशी न जुळतां इंग्रजीची विशेष जुळतो.” हा ग्रंथकारांचा शेर अगदी गैरसमजाचा आहे. यातील दोन्ही विधाने अगदी चुकीची आहेत, हे आतां आम्ही या खेपेस बळकट पुराव्याने सिद्ध करणार आहो. मराठीतील क्रियापदरूपे मराठीची आई जी प्राकृत भाषा, व तिची आज्ञा जी संस्कृत, तिच्यातील रूपांपासून अगदी सरळ रीतीने ऐतिहासिक परंपरेने सिद्ध होतात. संस्कृत भाषेपासून मध्यंतरी प्राकृताच्या द्वारे मराठीची उत्पत्ती होण्यास सुमारे तेरा चौदाशे वर्षे लागली आहेत असा आमचा अजमास आहे. एवढ्या बऱ्याच लांब व घडामोडीच्या काळांत ऐतिहासिक दृष्टीने जेवढा फेरफार होणे अगदी रास्त दिसते, त्याशिवाय अधिक फेरफार या रूपांत झालेले दिसत नाहींत. उलट कित्येक बाबतींत तर मूळची संस्कृत रूपे व प्रस्तुतची मराठी रूपे यांमध्ये आश्चर्य वाटण्यासारखे साम्य व एकवाक्यता आहे. या संबधाने शाब्दापत्रकांत बरेच दिवसांपूर्वी एकां थोडेंसे लिहिलें होतें; व याचा विस्तृत विचार रा० जोशी यांच्या ‘प्रौढबोध’ व्याकरणाच्या इंग्रजी आवृत्तीच्या क्रियापद प्रकरणांत आहे. तथापि या ठिकाणी विषयमाहात्म्यामुळे आमच्या वाचकांसाठी विशेष खुलासा करणे इष्ट आहे.

संस्कृत भाषेत काळ व अर्थ, मिळून दाहा आख्यात विभक्ती आहेत. त्यांना लकार असे नांव देतात. हे संस्कृतांतले दाहा लकार असे आहेत:—

काळांचें नांव	लकारसंज्ञा	'हसृ' धातूचें रूप, तृ. पु. ए. व.
१ वर्तमान	लट्	हसति
२ भूत (साधा)	लुङ् •	अहसीत्
३ अनद्यतन भूत	लङ्	•अहसत्
४ परोक्षभूत	लिट्	जहास
५ भविष्यत् (साधा)	लृट्	हसिष्यति
६ अनद्यतन भविष्यत्	लृट्	हसिता
७ आज्ञार्थ	लोट्	हसतु
८ विध्यर्थ	विधिलिङ्	हसेत्
९ आशीर्वादार्थ	आशीर्लिङ्	हस्यात्
१० संकेतार्थ	• लृङ्	अहसिष्यत्.

टीप—संस्कृतांत कोणच्याही काळाचीं रूपें लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत व या सर्व काळांना सकर्मक धातू असतां कर्मणि व अकर्मक, असतां भावे रूपें आहेत.

आतां मराठीमध्ये काळ व अर्थ मिळून आख्यात विभक्ती आठ आहेत, त्यांची व्यवस्था अशा प्रकारची आहे:—

काळांचें नांव	तृतीय पुरुष एकवचनी रूप	विशेष प्रकार.
१ जुना वर्तमान	हंसे; करी	लिंगाप्रमाणें न फिरणारा.
२ चालू वर्तमान	हंसतो	लिंगाप्रमाणें फिरणारा.
३ साधा भुत	हंसला; केला	लिंगाप्रमाणें फिरणारा.
४ रीतिभूत	हंसे; करी	लिंगाप्रमाणें न फिरणारा.
५ भविष्य	हंसेल; करील	लिंगाप्रमाणें न फिरणारा.
६ आज्ञार्थ	हंसो	लिंगाप्रमाणें न फिरणारा.
७ विध्यर्थ	हंसावा	लिंगाप्रमाणें फिरणारा.
८ संकेतार्थ	हंसता	लिंगाप्रमाणें फिरणारा.

टीप— यांपैकीं साधा भूत व विध्यर्थ ह्या काळीं सकर्मक धातूवरून केवळ कर्मणि किंवा भावीप्रयोग होतो; इतर काळीं फक्त कर्तरिप्रयोग होतो.

हे जे मराठींतले आठ काळ, यांपैकीं जुनावर्तमान, रीतिभूत भविष्य भाज्ञार्थ हे चार संस्कृतांतील शुद्ध काळांच्या रूपांपासून झाले म्हणून त्यांचीं रूपे लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत. बाकीचे चार संस्कृत धातुसाधित विशेषणावरून साधतात, म्हणून त्यांचीं रूपे लिंगावरून फिरतात; हे पुढें हीं सर्व रूपे कशीं झालीं आहेत, हे सांगितलें आहे, त्यावरून दिसून येईल.

आतां हे काळ कसे झाले आहेत हें पहा. जुना वर्तमान काळ हा संस्कृतांतल्या वर्तमानावरून झाला. या काळाचा प्राचीन मराठींत वर्तमान, भूत व भविष्य या तिन्ही काळीं उपयोग होत असे. याची उदाहरणे कवितेंत वारंवार येतात, व चिपळूणकरकृत निबंधांत तीं सांगितलीं आहेत, तीं आमच्या वाचकांनीं पाहिलेलीं आहेत, यासाठीं तीं येथें सांगायलास नकोत. हा जो वर्तमान काळाचा भूतकाळीं उपयोग असे, तो तसाच राहून त्याचा पुढें रीतिभूत बनला. भविष्यकाळीं या वर्तमानकाळाच्या रूपांचा उपयोग प्रथमतः जशाचे तसाच होत असे, नंतर त्या रूपांच्या पुढें ' ल , हें अक्षर घालण्याची चाल पडली. या ' ल 'चा प्रथमपुरुषीं एक वचनीं ' न ' झाला, व अनेकवचनीं ' ल ' चा लोप झाला. या प्रकारें पुढें भविष्यकाळाचीं रूपे अशीं बनलीं:—

मी	करी-न	आम्ही	करूं
तूं	करिशी-ल	तुम्ही	करा-ल
तो	करी-ल	ते	करीती-ल

हा ' ल ' कोठून आला याचा शोध अद्यापि लागला नाहीं. परंतु प्रथमतः वर्तमानाचींच नुस्तीं रूपे भविष्यकाळीं उपयोगांत येत असून त्यांत पुढें ' ल ' मिळविण्याची चाल केव्हां पडली, हें मात्र स्पष्टपणें सांगतां येतें. मराठी भाषेंतले जुने शिलालेख एक मुंबई नजीकच्या परळ गांवांतील ११८६ सनांतला, व दुसरा माळेगांवाजवळील पाटण नामक जुन्या गांवांतला १२०६ सनांतला, असे उपलब्ध आहेत. या दोहींमध्ये केवळ वर्तमानाचीं

रूपे घालून भविष्यकाळ केला आहे. पण यानंतरचा प्रख्यात मराठी ग्रंथ ज्ञानेश्वरी, जो सन १२९० त पूर्ण झाला, त्यामध्ये या रूपांत सर्वत्र 'ल' घातलेला आहे. यावरून 'ल' लावण्याची चाल सन १२०६ पासून सन १२९० पर्यंतच्या मध्यंतरीच्या काळांत केव्हां तरी पडली असावी.

तेव्हा जुना वर्तमान, रीतीभूत व भविष्य हे तीन काळ संस्कृत वर्तमानावरून झाले; व अज्ञार्थ हा संस्कृत अज्ञार्थावरून झाला. या प्रमाणे दोन संस्कृत काळांवरून चार मराठी काळ झाले.

चालू वर्तमान, साधुभूतकाळ व विध्यर्थ हे अनुक्रमे वर्तमान, भूत व विध्यर्थ यांच्या विशेषणांस 'आहे' धातूचीं रूपे जोडून झाले, व संकेतार्थाचीं रूपे हीं वास्तविक चालू वर्तमानचींच रूपे थोड्या फरकाने आहेत. हीं रूपे कशीं सिद्ध होतात. हे थोडेंसे पुढे दाखवितों. 'त' प्रत्ययान्त वर्तमानकालवाचक विशेषणें जात, येत, इत्यादी व ल-प्रत्ययान्त भूतकालवाचक विशेषणें केला, गेला, इत्यादी व विध्यर्थक विशेषणें करावा, यावी, इत्यादी, हीं मूळ संस्कृतापासून कशीं झालीं हे सांगायचास नकोच.

[पु० मी] गेला + आहे = गेलाहें; गेलोहें, असेंही रूप क्वचित् कवितेंत येतें. नंतर 'ह' चा लोप दोऊन गेलाएँ व गेलोयूँ अशीं रूपे झाली. हीं अद्यापि कोकणी भाषांतून आहेत. गेलाएँ किंवा गेलोयूँ याचें थोड्यासे 'गेलो' असें झालें.

[ली० मी] गेली + आहे = गेल्याहें, गेल्याएँ, गेल्वेयूँ इत्यादी. याचें सोपें रूप 'गेल्ये' झालें, व पुढे त्याहून सोपें 'गेलें' असें झालें. या ठिकाणी 'ह' हें व्यंजन व 'ए' हा स्वर हीं अक्षरे जरी नाहीशी झाली, तरी अनुस्वार कायम राहतो हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

[तो] जाता + आहे = जातोय्, जाताए = जातो.

[ती] जाती + आहे = जातिये, जातिए = जात्ये, जाते; इत्यादी.

अशा रीतीने चालू वर्तमान भूत व विध्यर्थ यांचीं सर्व रूपे बनवितां येतात. याचा विस्तार करण्याचें कारण दिसत नाही.

आतां या सर्व रूपांत अनुस्वार कोठें आहेत व ते कां आहेत हे सांगतो:—(१) जुना वर्तमान, चालू वर्तमान रितीभूत, साधाभूत, यांच्या प्रथमपुरुषां उभयवचनीं अनुस्वार आहे. याला कारण मूळ संस्कृत प्रत्ययसंज्ञेला मकार आहे. यांपैकी कित्येक काळांच्या द्वितीय पुरुषांच्या बहुवचनीं अनुस्वार देतात, जसें, आहां, आहांत, गेलां, गेलांत, इत्यादी. परंतु हा अनुस्वार वैकल्पिक आहे, यावरून तो कारणाशिवाय आलेला दिसतो. यासाठीं हा काढून टाकिला असतां कोणासही अडचण वाटणार नाही. आतां जीं क्रियापदरूपे लिंगावरून फिरतात, त्यांच्या कित्येक नपुंसकलिंगी रूपांचे अंती अनुस्वार येतो. जसें, होतें, झालें, होतीं, झालीं, इ० यांचे कारण नपुंसकलिंगी शब्द असला व त्याचे अंती 'अ' शिवाय स्वर असला म्हणजे त्या अंत्य स्वरावर अनुस्वार द्यावा, हा नपुंसकलिंगी शब्दांचे संबंधचा नियम होय. हा नियम मागील निबंधात सांगितल्याप्रमाणे नामांचे रूपांत जसा सांपडतो तसा क्रियापदांचे रूपांतही सांपडतो.

धरील सर्व विवेचनावरून मराठी क्रियापदरूपे संस्कृत रूपांशीं जुळत नाहीत हे म्हणणे व्यर्थ आहे, असें दिसून येईल. शिवाय या रूपांत जे थोडे अनुस्वार आहेत, त्यांना व्युत्पत्तीचा पूर्ण आधार आहे, अशी कोणाचीही खात्री होईल. मराठीतल्या कित्येक रूपांचे संस्कृत क्रियापदरूपांशीं चमत्कार वाटण्यासारखे साम्य दिसते असें मागे म्हटलें आहे, त्यांची उदाहरणे सांगतो. जुन्या मराठीत सर्व काळां संस्कृताप्रमाणे कर्मणी व भावी रूपे होत असत (जसें, कीजशी, कीजेल, धरियलें, इ०). यांत प्रत्ययापूर्वी 'ज' (किंवा 'य') अक्षर लावीत. हे अक्षर संस्कृतांतील कर्मणी प्रत्यय जो 'य' (जसें, क्रियते गीयते, इ०) त्याच्याशीं आश्चर्य वाटण्यासारखे जुळते. त्याचप्रमाणे मराठीतल्या जुन्या वर्तमान काळांचे द्वितीयपुरुषांचे एकवचन व तृतीयपुरुषांचे बहुवचन हीं संस्कृतांतल्या त्या त्या रूपांशीं चमत्कारिक रीतीनें साम्य पावतात. तशींच आज्ञार्थाचीं रूपेही संस्कृतांतल्या त्या रूपांना फारच जवळ आहेत. एवढे

साम्य केवळ सहजो घडून आले आहे, असे कोणाच्यानेही कधी म्हणवणार नाही. याशिवाय क्रियापदरूपांचे संबधाने गैरमाहितपणाची व चुकीची अनेक विधाने लेखकारांनी केलेली आहेत. परंतु त्यांचे खंडण करित बसण्याचे काही कारण दिसत नाही ग्रंथकारांच्या या एकंदर प्रतिपादनावरून असे मात्र दिसून येते, की आहे ही एकंदर व्यवस्था आपल्या मर्जेनुरूप नाही, म्हणून तिला काहीतरी नावे ठेवावी ! असे. आतां आमची क्रियापदांरूपे इंग्रजीशी मुळांच जुळत नाहीत, हेही थोडक्यांत दाखवितो. मराठीत निरनिळ्या प्रकारचे काळ व अर्थ मिळून आख्यात-विभक्ती आठ आहेत; इंग्रजीत फक्त तीनच आहेत. त्यांतही इंग्रजीतला भविष्यकाळ तर स्वतंत्र नसून तो साह्यकारी क्रियापदांचे साह्याने होतो. इंग्रजीत मराठीप्रमाणे विध्यर्थ व संकेतार्थ यांस स्वतंत्र रूपे नाहीत. आज्ञार्थाला फक्त द्वितीय पुरुषी रूपे आहेत. इंग्रजीत मराठीसारखा रीतिभूत काळही नाही. मराठीतल्या काही काळांचीं रूपे लिंगांप्रमाणे फिरतात, इंग्रजीत तशी कोणच्याही काळाची फिरत नाहीत. मराठीत दोन काळ फक्त कर्मणी व बाकीचे सर्व फक्त कर्तरी आहेत; इंग्रजीत तिन्ही काळांचीं रूपे कर्तरी व कर्मणी अशीं दोन्ही प्रकारचीं करितां येतात. इंग्रजीत क्रियापदांना फक्त कर्तरी व कर्मणी असे दोन प्रयोग असतात. मराठीत भावी म्हणून एक निराळाच प्रयोग असून तो संस्कृताच्या सादृश्यावरून आला आहे. याशिवाय मराठी क्रियापदांचे प्रत्यय इंग्रजीवरून झाले आहेत असे कधीच कोणास म्हणतां येणार नाही. तेव्हां आतां मराठी क्रियापदांचे इंग्रजीशी साम्य कोणत्या बाबतीत खरोखरी दिसून येते, हे कोणी सांगेल काय ?

प्राथमिक शिक्षणाची गेल्या सालची हकीगत.

सन १८९९-१९०० सालाबद्दलचा मुंबई इलाख्यातील विद्यालयांच्या रिपोर्ट थोडे दिवसांपूर्वी प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांतून प्राथ-

प्राथमिक शिक्षणाची गेल्या वर्षाची हालहवाल शाळापत्रकाच्या वाचकांकरिता थोडक्यांत देण्याचा विचार आहे.

प्राथमिक शाळा व त्यांत शिकत असलेल्या मुलांची माहिती.

	१८९९ । १९००		१८९८ । ९९	
	शाळा.	विद्यार्थी.	शाळा	विद्यार्थी.
सरकारी	९	११८२	९	९९३
लोकलबोर्ड	३८८९	२०७८२९	३८९२	२१०८२६
म्यु. कमेव्या	९४७	६३८९४	९९१०	९६४२९
संस्थान	२०९१	१३३४६	२१५८	१२५५०१
मदत मि- ळते अशा	१७३५	७०१८५	१७८६	६७५०७
मदत न घेणाऱ्या	९६	३५७८	९६,	३७१७
	८३६७	४६००१३	८४९२	४६९१७३

वरील आंकड्यांचा विचार केला म्हणजे गतवर्षी प्राथमिक शिक्षणाचे पाऊल जरासे मागे पडले आहे असे दिसून येईल. या गोष्टीबद्दल आश्चर्य मानण्याचे मुळाचे कारण नाही. प्लेग, दुष्काळ यांसारखी राष्ट्रीय संकटे दारांत उभी असतांना राष्ट्राची सर्वच गोष्टींत पिच्छेहाट होणार. व्यापार मंदावला म्हणून व्यापारी ओरडणार, पिके बुडाली म्हणून शेतकरी कपाळाला हात लावणार, तिजोरींत जमा व्हावी तशी न झाल्यामुळे व राष्ट्राच्या हिताची सर्व जबाबदारी आपल्यावर आहे व त्याकरिता आपण अश्रांत श्रम केले पाहिजेत ही गोष्ट सारखी नजरेसमोर असल्यामुळे सरकारचेही मन अस्वस्थ रहाणार. अशा स्थितींत निरुपद्रवी शाळाखातेच अपवादाला यादीत कसे असावे ? तरी पण सर्व भयाण स्थिती डोळ्यांसमोर ठेऊनही शाळाखात्याकडे दृष्टी फेंकिली म्हणजे शिक्षणाच्या बाबीत झालेले नुकसान फार आहे असे म्हणता येणार नाही.

मध्यभागांत तीनच शाळा कमी झाल्या पण मुलांची संख्या फारच कमी झालेली आढळून येईल. याचे मुख्य कारण दुष्काळ हे होय.

सोलापूर जिल्ह्यांत पुष्कळ शिक्षक कमी करावे लागले व पुष्कळांना दुष्काळाच्या काळावर पाठवावे लागले. अहमदनगर जिल्ह्यापैकी दुष्काळामुळे सात शाळा बंद करणे भाग पडले.

मि. प्रायर मध्यभागचे ए. इन्स्पेक्टर हे पुणे व सातारा या दोन जिल्ह्यांतून शाळा पाहून आले. त्यांनी दिलेल्या अभिप्रायांत बऱ्याच गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. साहेबांची स्वारी सासवड, परिचें, लोणद यांवरून सातान्यास गेली. यामुळे पुरंदर, वाई, सातारा, कऱ्हाड, व हवेली तालुक्यांतील पुष्कळ शाळा व फलटण संस्थानांतील शाळा त्यांस तयासण्यास मिळाल्या. म्युनिसिपल स्कूल अशी दोनच ठिकाणची पाहिली. एक सातारा व दुसरे रहिमतपूर. सातारच्या शाळांची स्थिती बरी आहे. तथापि प्लेगच्या खर्चाखाली म्युनिसिपालिटी इतकी दडपून गेली आहे की मोठ्या व महत्त्वाच्या शाळेच्या हेडमास्तरचा पगार काय तो ३५ च रु. आहे. राजवाड्यांतील शाळेचे छप्पर मोडकळीस आले असून ते दुरुस्त करण्यास कांमिटीस सामर्थ्य नाही. रहिमतपूरची शाळा चांगली चालली आहे. तेथील छोटेलानी म्युनिसिपालिटीच्या सुदैवाने हुषार, तरुण व मेहनती असे हेडमास्तर तिला लाभले आहेत. मात्र जागा फार दाटीची आहे व अ. मास्तरचे पगार फार थोडे आहेत. जेजुरी व त्रिवक येथील म्युनिसिपालिटीच्यापार्शी आतां मुळांच त्राण उरलेचें नाही आणि दुसऱ्या इतर लहान लहान म्युनिसिपालिटींचे दारिद्र्याकडे लक्ष पुरविले म्हणजे लोकल फंडमधून या शाळा चांगल्या चालतील असे वाटते. सासवडची शाळा प्लेगमुळे बंदच होती व जेजुरी येथील म्युनिसिपालिटीचे दिवाळे वाजल्यामुळे तेथील शाळा अजिच बंद झाली आहे.

बालबोध शाळांपैकी मोहन ता० सातारा, मसूर ता० कऱ्हाड, भुंज ता० वाई व किकवी ता० पुरंदर, या शाळा फारच उत्तम तऱ्हेने चालल्या आहेत. पैकी किकवी येथील शाळा तर एका मराठ्याच्या ताब्यांत आहे. मोठी इयत्तांचा व्हावा तसा प्रसार झालेला दिसत नाही. वाई सा. खंडाळा

येथे एक अशी शाळा आहे. तीत सर्व इयत्ता शिक्षितात, व ती फारच उत्तम तऱ्हेने चालली आहे. महत्वाकांक्षी ब्राम्हण व व्यापारी लोक हे बाल-बोध यत्ताच पाहिजेत असे आपल्या ग्रामस्थ वंचूच्या मनांत भरवीत असतात. आम्ही मागे यत्तांच्या संबंधाने लिहितांना मेडी इयत्ता या लोकप्रिय नाहींत, असे म्हटले होते, त्यांचे हे एक उत्तम प्रमाण आहे. बाकी इन्स्पेक्टर साहेब म्हणतात त्याप्रमाणे ब्राम्हण लोक इतरांचे 'मनांत मुद्दाम भरवितात,' हे म्हणणे योग्य दिसत नाही. त्यांचे अनुकरण इतर लोक करितात एवढे मात्र खरे.

सातारा जिल्ह्यातील शाळांत हलक्या जातीचीं मुले दिसून आली नाहींत व याला कारण दुष्काळ हे सांगण्यांत आले. परंतु हजेरी बुके पाहतां दुष्काळ नसतांना सुद्धा अशीच स्थिती होती असे आढळून आले. ही स्थिती डे० इन्स्पेक्टरांच्या नजरेस आणून दिलेली आहे; व कॉलेक्टर साहेबांस या गोष्टीचे महत्व त्यांच्या हाताखालील कामगारांनीं ग्रामस्थ लोकांस समजावून सांगायें म्हणून विनंती करण्याचे ठरले आहे.

जाम ता० वाई येथील शाळामास्तरने प्लेगच्या कामी चांगली मदत केली होती. त्यास बढती देण्याची तजवीज झाली आहे.

प्लेग व दुष्काळ यांमुळे कसे हाल सोसावे लागतात याचे साहेबांनीं एक हृदयद्रावक उदाहरण दिले आहे. साहेब विचुकले ता० कोरेगांव येथील शाळा पाहण्यास गेले होते व शाळेत गोंधळ चालला होता. मास्तर शाळेत हजर नव्हते. तेथून एक मैलावर तलिये नांवाच्या गांवीं तेथील मास्तरची शुश्रूषा करण्यास ते गेले होते. साहेबही त्या गांवीं गेले. तेथील वृद्ध व मान्य हेडमास्तरावर आलेला प्रसंग त्यांच्या नजरेस पडला. विचान्याच्या डोक्यास मोठी जखम झाली होती. कांहीं महिन्यापूर्वी त्याने आपली मुले माणसे प्लेगमुळे कोरेगांव येथे पाठविली होती, व साहेब तेथे गेले त्याच्या आदल्या दिवशीं मास्तर आपल्या मुलां-माणसांस भेटावयास गेले होते. तिकडून परत येतांना वाटेत खिडीत एक खूब मोठा दगड त्यांच्या डोक्यांत बसला, व त्याने ते खाली बसले. हे कथ दुष्काळाने पीडित अशा माणसाच्या हातून झालेले असावे. कांहीं वेळाने त्यांजपाशीं पैसे वगैरे जें सांपडले तें सर्व घेऊन तो माणूस

पळून गेला. या मास्तरांची त्यांच्या सोईकरिता पुढे कोरेगांव येथे बदली करण्यांत आली, व तेथे ते आतां सुखाने रहात असतील अशी आशा आहे.

सातार जिल्ह्यांत रजिष्टर झालेल्या शाळा दिंमून आल्या नाहींत. यावरून सरकार खासगी शाळांस मदत देते ही गोष्ट तिकडे चांगलीशी प्रसिद्ध झालेली दिसत नाहीं. साहेबांच्या आगमनाने पुष्कळ मास्तर लोकांस कांहीं थोडे तरी प्रमोशन आपल्यास मिळेल असे वाटू लागले होते व या ठिकाणी बऱ्याच मास्तरलोकांनी प्रमोशनबद्दल साहेबास विनंती केली. पण डेप्युटी इ. यांजकडून या बाबतींत पूर्वेच योग्य तजवीज झाली होती असे साहेबांचे नजरेस आले. कांहीं थोड्या गोष्टींत, मुख्यत्वेकरून पुष्कळ नोकरी झालेल्या अशा अनूटेन्ड लोकांस-योग्यता पाहून प्रमोशन देण्याची शिफारस झाली. पुष्कळ कमी पगाराचे लोकांनी भत्याबद्दल गोष्ट काढली. पण या गोष्टीचा अद्याप विचार व्हावयाचा आहे.

शाळांच्या इमारतींचे कामांत पाहिजे तितके लक्ष पोंचत नाहीं व या बाबतींत ठिकठिकाणच्या ग्रामस्थांकडून मिळावी तितकी मदत मिळत नाहीं. याचे एक साहेबांनी उदाहरण दिले आहे ते लक्षांत घेण्यासारखे आहे. पाडळी ता. सातारा येथील शाळेत इमारतीची फारच जरूर आहे. ग्रामस्थ लोकांस विचारतां १०० रुपयांपर्यंत आपण मदत करूं असे म्हणाले. याच गावांत एका मोठ्या देवळाचे काम चाललेले साहेबांच्या दृष्टीस पडले. प्रथम साहेबांस वाटले की येथीलच मुंबईला वगैरे जाऊन पैसा कमावून आलेल्या एकाद्या श्रीमान गृहस्थाचे नांव देवळाच्या बाबतींत पुढे येईल. पण आश्चर्याची गोष्ट ही की याकामी खर्च होणारे ३००० रुपये ग्रामस्थानींच वर्गगीने गोळा केले होते !

उत्तर भागांतही शाळांचे व मुठांचे मान बरेच कमी झालेले आहे व याचे मुख्य कारण दुष्काळ. कांहीं ठिकाणी प्लेगही कारण झालेला आहे. या भागांत मोडी यत्तांचा मात्र प्रसार अग्रीक होत आहे असे दिसून येते.

दक्षिण भागांत शाळा तीन कमी झाल्या, पण विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच जास्त झाली. ही वाढ बहुतेक धारवाड जिल्ह्यांत झालेली आहे. कानडा, रत्नागिरी व कुडावा जिल्हांतही संख्या कमी झालेली आहे.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत संख्या कमी झाली याचे कारण प्लेग हें होय. लोकल बोर्डाची पैशासंबंधी स्थिती फार शोचनीय झाली आहे. हल्लीं आहेत त्याच शाळा उत्तम तऱ्हेने चालविण्याची मारामार पडूं लागली आहे. अशा स्थितीत नवीन शाळा काढणे मुळींच शक्य नाही.

सिंध प्रांतांत एक शाळा जास्त झाली व विद्यार्थ्यांची संख्या २९३ नीं वाढली. शिकारपूर डि. लो. बोर्डने शाळाखात्याने ठरविलेल्या दराप्रमाणे फी वसूल करण्याची सुरवात केल्यामुळे फीचे उत्पन्न वाढलें आहे.

शिकारपूर जिल्ह्यांत पराठिकाणचे लोकांकरीतां म्हणून बोर्डिंगची पद्धत चांगल्या तऱ्हेने चालली आहे. तेथे १४ शाळा असून बाहेर गांवचे असे ३७० विद्यार्थी शिकत आहेत. त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था तेथील जमीनदार व शाळामास्तर हे कारितात. ही व्यवस्था कधी कधी फुकट व कधी कधी विद्यार्थ्यांच्या नातेवाईकांकडून खाण्याचा खर्च घेऊन केली जाते. असे म्हणतात की ज्या ठिकाणच्या हेड-मास्तराची कीर्ती फार त्या ठिकाणीं बाहेर गांवच्या मुलांचा फार भरणा होतो.

म्युनिसिपल् शाळा.—मध्यभागांत शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच कमी झाली. याला कारणे म्हणजे कमिच्यांची दरिद्रावस्था, प्लेग दुष्काळ, वगैरे होत. मुंबई शहरांत विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच वाढली आहे. याचे कारण लोक प्लेग असून मुद्रां पळाले नाहींत. येथील उर्दू शाळांतून ट्रेन्ड शिक्षक नाहींत, यांबद्दल उर्दू शाळांचे डेप्युटीनीं दिलगिरी प्रदर्शित केली आहे.

अॅक्टिंग इन्स्पेक्टर साहेब यानीं पुणे जिल्ह्यांतील बारामती व शिरूर येथील शाळांची फार शिफारस केली आहे. ते म्हणतात की या ठिकाणच्या म्युनिसिपालिच्या शाळांची स्थिती उत्तम राहावी म्हणून जरूर अशा खर्चाच्या बाबींत कधीही कसूर करीत नाहींत. पण पंढरपूर म्युनिसिपालिटीची स्थिती अगदीं उलट आहे. हिची खटपट कमी पगाराचे व (अर्थात्) गैरहुषार शिक्षक पैदा करण्याकरितां चालते. व्यायामशिक्षणाच्या बाबदींत तर पंढरपूर कमिटी अगदींच बेफिकीर आहे. म्युनिसिपालिच्यांची नेहमाचीं व प्रवृत्ती शिक्षणाकडे काटकसर करणाची असते.

उत्तरभागांत म्युनिसिपल् शाळांची व मुलांची संख्या जरी वाढलेली दिसते

तरी तिला वाढ न म्हणतां थोडीशी सुधारणा असंच म्हणणें वरें. कारण ही संख्या म्हणजे १८९६-९७ सालांत असलेल्या संख्येपेक्षां अजून फारच कमी आहे. अमदावाद बोर्डाची एल. एम्. वाडिया अध्यक्ष असतांना असलेल्या शिक्षणव्यवस्थेबद्दल इन्स्पेक्टर यांनी फार स्तुती केली आहे. सुरतच्या म्युनिसिपल शाळांचेही काम इन्स्पेक्टर साहेबांस पसंत पडलें. भडोच, विरमगांव व धोलका या ठिकाणची व्यवस्था वाईट आहे असे त्यांचें म्हणणें पडतें. विरमगांव व धोलका येथील बोर्डें तर शाळाखात्याच्या सूचनांकडे अगदीं दुर्लक्ष करितात असा त्यांजवर आरोप आहे.

दक्षिण भागांतील म्युनिसिपल शाळांची संख्या आहे तीच असून विद्यार्थ्यांची संख्या वाढलेली आहे. कांहीं ठिकाणच्या शाळा प्लेगमुळें पुष्कळ दिवस बंद ठेवाव्या लागल्या होत्या. वेळगांव येथील शाळांची तर पुरीच दैना उडाली. एकंदरीत दक्षिणभागांतील म्युनिसिपल शाळांची व्यवस्था चांगल्या प्रकारें चालली. इमारतीही चांगल्या आहेत. मात्र कांहीं गांवांत मोठ्या पगाराच्या जागा कमी करून त्या जागांवर कमिटींत जो पक्ष बळावलेला असेल त्या पक्षाच्या मर्जेतील कमी दर्जाच्या माणसांची योजना करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. कमिटींत दुसराच पक्ष बळावला म्हणजे ज्यांना अगोदर गैरराजकी प्रमोशन मिळालेलें असतें, असे शिक्षक परत नेण्याबद्दल सरकारकडे विनंती होते, असे इन्स्पेक्टरांचे अभिप्राय आहेत.

सिंधमधील शाळांची संख्या खूप असून विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. कराची व हैद्राबाद येथे प्लेग उद्भवला होता. अॅक्टिंग इन्स्पेक्टरांचा कमेच्यांच्या शाळांबद्दल अभिप्राय चांगला आहे. कांहीं कांहीं गांवांतून शाळागृहांबद्दल कुरकुर राहिली आहे. पग तूर्त सरकारची कमेटीची स्थिती समाधानकारक नसल्यामुळें या गोष्टीस इलाज नाही. रोहरी व कांवर येथील शाळांचो तरीकू केडली आहे.

संस्थानें. संस्थानांनीं चालविलेल्या शाळांची संख्या व विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली आहे. हा प्रकार विशेषतः उत्तरभाग व कांठवाड यांत दिसून येतो. मोडी इयत्तांच्या शाळांची संख्या कमी झाली आहे व याचें मुख्य

कारण दुष्काळामुळे पुष्कळ लोक गावे सोडून गेले हे होय. चांगले दिवस येतांच शिक्षणाची सरशी होते असा नेहमीचा अनुभव आहे.

मध्यभागांत शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे. यांतील बरीच वाढ अक्कलकोट संस्थानाचे वाठ्यास येईल. परंतु सर्व संस्थानांत थोडी बहुत वाढ आहेच. भोरसंस्थानच्या शाळांची स्थिती असमाधानकारक आहे. डे० इन्स्पेक्टर जिल्हा पुणे यांनी तपासलेल्या पंधरा शाळांत एकही ट्रेन्ड शिक्षक नाही. कुलाब्याच्या डेप्युटीचे हेच म्हणणे आहे. कांहीं शाळा तर देवळांतूनच आहेत. पाली येथील शाळेची इमारत धोक्याची आहे.

अक्कलकोट संस्थानांत झालेल्या वाढीचे कारण तेथे प्लेग नव्हता व त्यामुळे परगांवच्या लोकांचा फार भरणा झाला हे होय. संस्थानच्या शाळांतून शिक्षण चांगल्या तऱ्हेचे मिळत नाही. सर्व यत्ना कोठेच शिकविल्या जात नाहीत. ट्रेन्ड शिक्षकांचा पुरा अभाव आहे. व्यायाम शिक्षणावर बरेच दुर्लक्ष असते. सुरगान जि. नासिक येथील शाळेच्यासंबंधाने चांगला अभिप्राय आला आहे. मध्यभागचे अकिंटग इन्स्पेक्टरचे म्हणणे असे आहे की एकदरीत संस्थानच्या शाळांची स्थिती वाईट आहे. अधिकाऱ्यांचे लक्ष शाळांच्या संख्येकडे असते. पुष्कळ वाईट शाळांपेक्षा थोड्याच पण चांगल्या शाळा असणे फार चांगले. ट्रेनिंग कालेजांतून लोकां तयार करून आणण्याची संस्थानांनी अवश्य तजवीज केली पाहिजे.

उत्तर भागांतील संस्थानच्या शाळांची संख्या वाढली आहे. पण विद्यार्थ्यांची संख्या फार कमी झाली आहे. याचे कारण बऱ्याच संस्थानां-तील दुष्काळ हे होय. हल्लींची स्थिती लक्षांत घेतली तर एकदरीत उत्तर भागांतील संस्थानच्या शाळा चांगल्या दिवसांत खालसा इलाख्यांतील शाळांची बरोबरी करतील.

दक्षिण भागांतील शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली आहे. कोल्हापूर, सांगली, जमखिंडी, निरज, जंजिराव मुजोळ या संस्थानांतून ट्रेन्ड शिक्षकांची योजना केलेली आहे. मात्र सावंतवाडी संस्थानांतील ९४ शाळांमि

ळून टेन्ड् शिक्षक काय तो एकच आहे!“एकंदरीत बऱ्याच संस्थानांत शाळा गृह चांगली आढळून आली. परंतु मिरजच्या आजुबाजूच्या खेड्यांतील कांहीं शाळा, कुहंवाड, जत व डकळापूर पैकीं बऱ्याच शाळा यांस इमारतीचीं अगदीच गैरसोय आहे. शिवाय शिक्षक गैरहजार व फारच कमी पगाराचे असून शाळांची स्थिती वाईट आहे. ”

सिंधेत खैरपूर संस्थानांत शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे यावरून या संस्थानांत शिक्षकाची अभिरुची वाढत आहे.

सरकारांतून मदत मिळते अशा शाळा—या प्रकारच्या शाळांची संख्या ९१ नीं कमी झाली आहे पण विद्यार्थ्यांच्या संख्येत बरीच भर पडली आहे. उत्तरभाग, मध्यभाग व दक्षिणभाग या तिन्ही भागांत या शाळांची संख्या कमी झालेली आहे. यापैकीं बऱ्याच शाळा मिशनरींनीं चालवलेल्या आहेत, त्यांची व्यवस्था बरी आहे. नातूंची पंढरपूर येथील शाळा हननबेगयांची बालसंग येथील शाळा, सोलापूर येथील अमेरिकन मिशनरी शाळा, त्याप्रमाणेंच राहुरी, वाडलें, सोनाई, कालैगांव, केंडाळ येथील मिशनस्कूल व अहमदनगर येथील ख्रिश्चियन व्हर्नाक्यूलर सोसायटीचे मॉडेल स्कूल या शाळांची शिफारस झाली आहे. सिंधुप्रांतांत शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली आहे; व त्या प्रांतात या शाळांची स्थिती हळू हळू सुधारत चालली आहे.

नाइस्कूलस अथवा रात्रीच्या शाळा.—याही शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या बरीच कमी झाली आहे. काठेवाडांत तर ही संख्या फारच कमी झालेली आहे. प्लेग व दुष्काळ यामुळे कोणत्याही गोष्टीस हल्लीं कायमपणा नाही; अशा स्थितीत या शाळांचें पाऊल मार्गें पडलें यांत आश्चर्य नाही. मि० कॉव्हर्नरन्टन् अ. इन्स्पेक्टर यांचें म्हणणें असें आहे कीं जरी या शाळांची व्यवस्था बरी आहे तरी ती असावी तशी नाही. त्यांच्या मते

असल्या शाळांचा पुष्कळ उपयोग म्हणजे शहरांतील कारागार गिरणी-
तील मजूर वगैरे लोकांना ज्ञाना पाहिजे व या शाळांचा फायदा घेण्याचें
मजूर लोकांचे मनांत येण्यास त्या शाळांची स्थिती सुधारली पाहिजे. हें
काम चांगल्या देखरेखीचें व कळकळीचें आहे. हें आस्थेवाद्दक व मेहनती
स्कूल कमिठ्यांनीं मनोवर घेतल्यास सहज होईल. हें सरकाराकडून होणें
अशक्य आहे.

रजिष्टर न झालेल्या शाळा.—या शाळांची व विद्यार्थ्यांची संख्या
कमी झाली आहे. या शाळांतून व्यवहारीक शिक्षण मुळीच मिळत नाहीं,
असा अक्टिंग इन्स्पेक्टरचा अभिप्राय आहे. त्यांची अशी सूचना आहे
कीं सरकारनें या शाळांच्या व्यवस्थापकांस आपल्या शाळा रजिष्टर
करून घेण्यास लावावें, कॉन्व्हर्नटन् यांच्या रिपोर्टांमध्ये आणखी एक
त्यांनीं महत्वाची सूचना केली आहे. तींतील आशय असा आहे कीं
दारूच्या गुत्त्यांना सरकारचा परवाना लागत असतो, पण विन परवा-
न्यावांचून काढलेल्या या शिक्षणगुत्त्यांकडे सरकार भगदींच काना-
डोळा करते. वास्तविक पहातां अशा गुत्त्यांपासून किती अनहित होत
अहे याची कल्पनाच करणें फठीण. या शाळांत लहानपणीं जाणारिं
पुष्कळ मुले अगदीं विघडून जातात.

रेन्डिन्ग आफिसरांचे शिष्यांमैकीं कांहीं महत्वाचे उतारे.

मि. के. आर. बोमनजी. कले. रत्नागिरी.—“शाळांत शिकत असलेल्या
मागसलेल्या मुलांची संख्या जराशी कमी झाली आहे.....अशा
मुलांच्या सेईकरीतां मालवण येथें लोकलबोर्डाचा एकच वर्ग आहे.”
मागसलेल्या लोकांची आजपर्यंत नीट काळजी घेतलेली नाहीं
असें मला वाटतें. १८९१ च्या खानेसुमारीवरून जिल्ह्यांत शेकडा ८.०६
इतके महार आहेत. असें असून सर्व जिल्ह्यांत या जातीचे विद्यार्थी
कायते ६३ च आहेत. ही संख्या इतकी सुक्ष्म आहे कीं, या लोकांस
मुळींच शिक्षण मिळत नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

“ गेल्या फेब्रुआरींत मी ही गोष्ट डायरेक्टर साहेबांच्या नजरेस, आणिली होती. त्यांत हलक्या जातीच्या विद्यार्थ्यांस स्कालरशिपा देण्या-कारितां प्रतिवर्षीं कांहीं तरी रक्कम खर्च करावी, व नंतर अशातऱ्हेनें तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांचा शिक्षक म्हणून उपयोग करावा अशी सूचना केली होती. आनंदाची गोष्ट कीं अशा प्रकारच्या दरमहा २ रुपये प्रमाणें १० स्कालरशिपा देण्याची मजुरी मिळाली आहे.

औद्योगिक शाळा अशी एकच रत्नागिरीस आहे. तेथें सुतारकाम, टेबलें, पेथ्या करणें, लांकडावर खोदीं व नकशी वगैरे शिकविण्याची सोय आहे. ९ यत्तापर्यंत प्राथमिक शिक्षण दिले जातें. मात्र कांहीं विषय कमी करून ड्राइंग हा विषय शिकविला जातो. या शाळेंत गुदस्त सार्हीं मुलांची संख्या २४९ असून हल्ली २६९ आहे. फी वगैरे कांहीं नाहीं, उलट विद्यार्थ्यांस त्यांच्या यत्तेप्रमाणें दरमहा कांहीं पगार मिळतो. याच पद्धतीवर दापोली तालुक्यांत वनकवली येथें डा. विश्राम रामजी धोले यांच्या आश्रयानें शाळा सुरू झाली आहे. तीकरितां इमारत बांधण्याची व्यवस्था सुरू आहे ”

मि० जे. घोसाळ. असि० कले० कुलाबा..... “मी. मुलींच्या शाळा पाहिल्या पण त्यांची व्यवस्था समाधानकारक वाटली नाहीं, ज्या शाळेंत नवरावायको शिक्षक असावयाचीं अशी पद्धत आहे. अशा प्रकारची एक शाळा मी एकदां पहाण्यास गेलो होतो. मुली इतका गोंधळ करीत होत्या कीं मी आलो हें कोणालाच कळलें नाहीं. सुट्टीचा जरी तास नव्हता तरी मुली खेळ खेळत होत्या. मास्तर व मास्तरीण यांची धडामस्करी चालली होती ! मास्तरीणवाई बटाटे सोलीत बसल्या होत्या. टोपलींतील बटाटे चुलीवर टाकण्यास योग्य झाले होते. यावरून माझी तर खात्री झाली कीं मास्तरीणवाई हेंच काम सकाळपासून करीत होत्या. मुलींच्या शाळांत शिवणकाम जेव्हां जेव्हां मागावें तेव्हां तेव्हां पुरें झालेलें काम पुढें करतात. मुलींच्या हातांत प्रत्यक्ष काम चाललें आहे असें चुकून सुद्धां पाहाण्यास सांपडत नाहीं. ”

ठेवावे; असा मुलांस बोध करावा. तसेच शाळा सुटतानाही रांगेनें मुलें उभीं करून त्यांस आपल्यावरोचर शालेच्या दारापर्यंत न्यावे; आणि आपण उभे राहून तीं स्वस्थपणानें घाई न करितां जात आहेत किंवा कसें, इकडे लक्ष्य ठेवावे, कोणी दांडगाई किंवा दुसरे चार करील किंवा एकदम मुसंडी मारून बाहेर पडण्याचा यत्न करील, तर त्यास बोलावून सर्वांचे शेवटीं सोडावे. प्रसंगीं अधिक शिक्षाही करावी.

(२) आपल्या लोकांत एक मोठी निंघ चाल आहे, तीं शपथ वाहण्याची आणि अपशब्द बोलण्याची. वयस्कर पुरुष, आणि खालच्या जातींतल्या बायका आणा वाहतांना व घाणरे शब्द उच्चारतांना आपण किती ऐकतो ! ' देवाच्यान् ' ' तुमच्या गळ्याच्यान् ' वगैरे शपथा घेऊन बोलणें हें काहीं धर्मांमध्ये तर मोठें पाप गणलें आहे. पण तसें जरी नसलें तरी कोणतीही गोष्ट शपथपूर्वक सांगण्याची जरूरी असणें म्हणजे आपल्या नुसत्या बोलण्यावर ऐकणाराचा विलकुल भ्रंवसा नाही, असें व्यक्त करणेंच होत नाही काय? जातां येतां किरकोळ कामांतही जर शपथ घेतल्याशिवाय आपल्यावर लोक विश्वास ठेवीत नाहींत, तर मोठ्या प्रसंगीं आपलें वचन प्रमाण कोण मानील? हा विचार मनांत आणून शपथ वाहून सांगण्या ऐवजी खरें बोलण्याचीच बहिवाट घालावी. आणि आणाशपथांचा प्रकार अगदीं बंद करावा. शपथ घेऊन मुलें तुम्हांस काहीं सांगूं लागलीं असतां त्याबद्दल नाखुशी दाखवून खरें असेल, तेंच तुम्ही सांगा, शपथ घेण्याची आवश्यकता नाही; असें त्यांस बोलून आणा वाहण्याचें विलकुल मना करावे. आपण नुसतें बोलूं त्यावरच दुसऱ्यानें विनदिकत विश्वास ठेवावा, शपथ वाहण्याचा प्रसंग येणें म्हणजे शरमेची गोष्ट, अशा प्रकारचा अभिमान मुलांत उत्पन्न करावा; आणि खेटी शपथ घेणें तर महापातक अशी त्यांची खातरी करावी. तसेंच हलकट, व दुसऱ्याचे जिब्याळीं लागणारे अपशब्द सहजीं उच्चारण्याची खोड बहुतांस असते, ती ही फारच वाईट. बायकां दे खत असे अपशब्द वापरणें तर अत्यंत लज्जास्पद होय. याकरितां अशा शिष्या

वगैरे अपशब्दाचें बीजच शाळेंतून नाहींसें करावें. असे शब्द उच्चारणें हें मर्दपणाचें काम नाहीं, कोणी अपकार केल्यास त्याचा प्रतिकार करणें तो योग्य मार्गानें करावा, पण शिव्या देणें नामर्दपणाचें काम आहे, अशी बुद्धी मुलांमध्ये उत्पन्न करावी. आणि अपशब्द वापरणाऱ्या मुलांस कडक शिक्षा करावी. दुसरी एक गोष्ट अशी आहे, कीं एकाद्यामध्ये कांहीं व्यंग असल्यास तें काढून किंवा कोणाचे घरचा कांहीं अपमानास्पद प्रकार असल्यास त्याबद्दल वोलून दुसऱ्यांस चिडविण्याचा मुलांचा स्वभाव असतो. हा मोडण्याचाही शिक्षकानें अवश्य यत्न करावा. यासाठीं कोणास कोणी हसूं नये, असल्या गोष्टी वाचनाचे पुस्तकांतून आहेत.

(३) भांडखोरपणा हा दुर्गुण आपल्या लोकांत विशेष दिसून येतो. लहान सहान गोष्टीवरून एकमेकांशीं भांडावें, अशी अदत पुष्कळांस लागलेली नजरेस येते. ह्या भांडखोर स्वभावापासून फार नुकसानी होते. मनाचा थोरपणा थोडा जरी प्रदर्शित केला तरी देखील भांडणाचे प्रसंग बहुधा चुकतील, उभयपक्षांनीं थोडी थोडी सबलत केल्यास, थोडें थोडें नमतें घेतल्यास, वाद मिटेल, आणि त्यांत दोघांचेही कल्याण होईल. दोन पक्षांपैकीं एकांनें पडतें घेतल्यानें कोणचेही भांडण तेव्हांच मिटतें. परंतु पडतें घेण्यांत कमीपणा आहे, अशी साधारणतः मनुष्याची समजूत असते. यासाठीं जेव्हां कांहीं नफा तोऱ्याचा विशेषसा संबंध नाहीं किंवा तसा संबंध असूनही जेव्हां वाद तुटत असेल, तेव्हां पडतें घेणें हा थोरपणाचा गूण आहे—किंवाहुना हा ईश्वरी गूण आहे—असें लहानपणापासून मुलांचे मनांत विनविण्याचा यत्न करावा. एका पक्षानें थोडें पडतें घेतलें कीं दुसरा सहज तसें करितो. प्रसंग विशेषीं तसें त्यानें नाहीं केलें, तरी पहिल्या पक्षानें गम खाल्ती, त्यांत त्याचा थोरपणा उलटा जास्तच दिसून आला, असें मुलांना समजेसें करावें. ' तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ' हें समर्थीचें महावाक्य मुलांचे मनांत पक्कें ठसेल

असे करावे. अशा रीतीने शिक्षकाने वास्वा उपदेश करून व त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष तंटे मिटवून मुलांत हा दुर्गुण उत्पन्न होणार नाही असे करावे.

(४) चवथी गोष्ट फार महत्वाची आहे. हिच्याकडे प्रत्येक शिक्षकाने जरूर लक्ष दिले पाहिजे जातिभेद किंवा धर्मभेद मनांत न आणतां सर्वांनी एकमेकांशीं सल्लुख्याने वागावे याविषयी कोणत्याही प्रसंगी उपदेश करण्याचे, व त्याप्रमाणे आपण स्वतः वागण्याचे टाळू नये. कुलाभिमान, जात्याभिमान, देशाभिमान हे गूण प्रत्येक व्यक्तींत जागृत असलेच पाहिजेत. अशा अभिमानाशिवाय मनुष्यांत किंवा राष्ट्रांत पाणीदारपणा आणि तरतरी कधीही उत्पन्न होणार नाही. पण प्रत्येक व्यक्तीस असा अभिमान असावा, ह्यावरूनच प्रत्येकाच्या अभिमानास कांहीं मर्यादा आहे, असे होते. ती मर्यादा अर्थात् ही की, आपल्या अभिमानापासून दुसऱ्याच्या अभिमानास धक्का पोहोचू नये. परधर्मीयास कमीपणा आहे असे मानून त्याचा अपमान करणे याचे कारण फाजिल स्वाभिमान हे आहे. तेव्हां स्वाभिमान अंतःकरणांत असावा हे जरी खरे, तरी तो अमर्याद होतां कामा नये. मुलांचे मनांत असे भरवून द्यावे की आपणास आपल्या धर्माचा अभिमान जसा असतो, व तो बाळगण्याचा आपणास जसा हक्क आहे, तसा अभिमान दुसऱ्यास त्याच्या स्वतःच्या धर्माबद्दलही असतो, व तो मनांत बाळगण्याचा हक्क त्यासही आहे. स्वधर्म किंवा स्वजाती यांचा नुस्ता अभिमान बाळगण्याने तंटे होत नसतात. तर तो अभिमान दुसऱ्याच्या अभिमानाच्या मर्यादेत जेव्हां शिखं पाहतो, तेव्हां तंत्र्यास कारण होते. यासाठीं हा अभिमान प्रत्येकाने आपल्या पुरता बाळगून तो दुसऱ्यास चीढ येण्यास कारणीभूत होणार नाही असे वर्तन ठेवण्याचा कित्ता लहानपणींच घालून द्यावा. कोणतीही जात असो, कोणताही धर्म असो, त्या त्या जातींत आणि धर्मांत कांहीं विशिष्ट गूण असतातच. याकरितां त्या लक्ष विशिष्ट गुणांसाठीं, त्यांच्या

कुळाची जातीची किंवा धर्माची प्रशंसा करणें. आणि त्या गुणांचा स्वीकार करणें, हें आपलें काम आहे. म्हणून 'हा काय कुणवट! यास काय येणारि आहे ?' 'हा प्रत्यक्ष लोहार । ह्यानें ऐरणी घनाकडे वळारिं.' 'अहो हा देशस्थ म्हणजे वेशिस्त?' अशा प्रकारचे उद्गार शिक्षकांनै स्वतः कधीच काढूं नयेत. आणि कोणी मुलें अशा प्रकारें एकमेकांस हिणांबूं लागल्यास त्यां- सही वेळच्या वेळीं दावून, विद्यांही जातीवर किंवा धर्मावर अवलंबून नाहीं अशा प्रकारची उदाहरणें त्यांस सांगार्वीं. धान्याचें पीक होण्यास जशी देशविशेषाची जरूरी नाहीं, जमीन पाणी आणि मेहेनत हीं मि- ळालीं असतां धान्य पाहिजे त्या देशांत पिकतें, त्याचप्रमाणें विद्येचें आहे. तिचें जो परिशीलन करील तो कोणत्या का जातीचा अ- सेना, त्यास ती प्राप्त होईल. हीन जातीचा मनुष्य असून तो केवळ आपल्या आंगच्या विद्येनें मोठें पद पावला, अशा प्रकारचीं कांहीं प्रसिद्ध उदाहरणें मुलांस गोष्टींच्या रूपानें सांगार्वीं. प्रख्यात ऋषी वाल्मीकी हा मुळचा बाल्याकोळी होता, प्रख्यात इंग्रज यंत्रकार आर्नर्राईट हा न्हा- व्याचा मुलगा होता, असलीं उदाहरणें जमवून ठेवून त्यांचा योग्य वे- ळीं मुलांस सांगण्याकडे उपयोग करावा. तशींच उदाहरणें प्रत्यक्ष वर्गी- तलीं ही दाखवार्वीं. पण तीं दाखवितांना मुलांचें मन दुखविलें जाणार नाहीं अशा खुत्रीनें दाखविलीं पाहिजेत. असो ह्या प्रकारें जातिमहत्वा- चा प्रादुर्भाव होऊं लागला असतां किंवा जातीच्या उच्चनीचत्वाविषयीं वादविवाद निघाला असतां तो मोडून टाकावा. कधींही वाढूं देऊं नये. शिक्षक उच्च गणलेल्या वर्गीतील असल्यास त्यानें तर नीच मानलेल्या जातीशीं विशेष ममतेनें वागावें. आणि त्यास शिकण्याविषयीं उत्तेजन द्यावें. मनुष्य आपल्या धर्माप्रमाणें व जातीच्या चालीप्रमाणें वागत असला म्हणजे तो कोणच्याही धर्माचा असला तरी, पूज्यचें आहे, अशी आपल्या लोकांतली एक जुनी समजूत आहे. या समजूतीचा शिक्षकास पुष्कळ उपयोग करून घेतां येईल.

३४. प्रेमभाव म्हणजे दुसऱ्यावर ममता करणे, त्यांच्याशी स्नेहाने वागणे. सदिच्छा, परोपकार, सद्बुद्धी वगैरे गोष्टी प्रेमभावाखालीच मोडतात. मुलांनी एकमेकाशी स्नेहाने वागावे, ममतेने बोलावे, एकमेकाशी सभ्यतेची वर्तणूक ठेवावी, उपकार करण्याचा प्रसंग आला असता तो शक्यनुसार करावा; असा उपदेश मुलांस करून प्रसंगविशेषी गरीब मुलांस कपडे किंवा पुस्तके देण्याच्या कार्यां त्यांकडून मदत करावी. अशी प्रत्यक्ष उपकृती केल्याने किंवा करविल्याने परस्परांमध्ये प्रेमभाव वाढविण्यांत बहुत साहाय्य होते. प्रत्यक्ष कृतीशिवाय कोरडा कळवळा काय कामाचा? त्याने मन उलट्टे निष्ठुर मात्र होते. गरीब मुलांस हलकी सलकी मदत करण्यास इतर मुले नाखुष नसतात इतकेच नव्हे, तर लहान मुलांना दुसऱ्यास देण्याची हौस फार असते, असे थारंवार दिसून येते. दारी भिकारी आला असता थोडी बहुत भिक्षा घेऊन ती त्यास घालण्यास धावणारी अथवा आपले जुने आंगडे देऊं काय, असे आपऱ्याने आईस पुसणारी मुले पुष्कळांस आठवत असतील. तेव्हां मुलांमध्ये बीजरूपाने असलेला हा गूण शिक्षकास यत्नाने वाढवितां येईल. ह्याप्रमाणे मुलांमध्ये प्रेमभाव वृद्धिंगत करतां करतां मनुष्यमात्रावरही ह्याप्रमाणेच प्रेम असावे अशी बुद्धी पुढे उत्पन्न करावी. प्रेमभावाने वागले असता आपल्या चित्तास समाधान होते, दुसऱ्यास मदत होते. आणि परमेश्वराकडे असे सत्कृत्य रुजू होते, ह्या गोष्टी उदाहरणे देऊन उघड कराव्या.

३५. स्त्रियांविषयी पूज्यबुद्धी मुलांमध्ये उत्पन्न करावी, पूर्वी आपले लोक स्त्रियांस बहुत मान देत असत, असे मनुस्मृती, रामायण, भारत इत्यादि ग्रंथांवरून कळून येते. मनूने स्त्रियांस " गृहलक्ष्मी " असे म्हटले आहे, आणि त्यांस संतुष्ट ठेवण्याविषयी त्याचा आदेश आहे. ह्याकारितां स्त्रियांस एकेरी शब्दांनी हाक न मारितां योग्य मान द्यावा. आणि हलकट बीभत्स शब्द त्यांच्या देखत तर कधीत उच्चारूं नयेत, असा उपदेश मुलांस करावा. आपल्या बहिणीस लिहिण्यास, वाचण्यास वगैरे शिकवि-

प्यावदल, त्यांस उत्तेजन द्यावें. लहान किंवा मोठ्या बहिणी बरोबर भांडूं नये असें मुलांस निरंतर सांगत असावें. खालच्या खालच्या जातींत, आणि कोठे कोठे वारिष्ठ जातींतहि मुलें आपल्या आयाबहिणीशीं नीट वागत नाहींत. याचें कारण आयांचा जितका धक्क त्यांवर असावा तितका नसतो. म्हणून भावाबहिणींचा संबंध काय, मायलेकरांचें नातें कसें, ह्या गोष्टी मुलांस समजून द्याव्या. बायकांची ममता स्वभावतःच पुत्रावर व व भावावर असते. त्याचप्रमाणें आपणाहि त्यांजवर ममता करावी, आणि त्यांच्या उपयोगीं पडावें, असा बोध मुलांस वेळोवेळीं करावा. या गोष्टीच्या संबंधानें मुलांस शिक्षण देतांना शिक्षकानें एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. तीही, कीं आमच्या विचारी व थोर शास्त्रकारांनीं जरी शास्त्रांत लिहून ठेविलें आहे, तरी आमच्या लोकांत स्त्रियांस हलक्या मानण्याची चाल प्राचीन काळापासून आहे, व तिचे बीज अंशतः शिक्षकांचे मनांतही रुजलेले असण्याचा संभव आहे. जेवढीं म्हणून दुर्गुगांचीं नांवें आहेत तेवढीं स्त्रीजातीवर ज्यांत लादली आहेत, असें अनेक संस्कृत श्लोक शिक्षकांना सुभाषितें म्हणून वाचलेले आठवत असतीलच. मराठी कवितेमध्ये संस्कृतांतून आलेलीं असलीं कवितारत्नें नाहींत ही मोठी सुभाष्याची गोष्ट होय ! या संबंधानें कांहीं गैरसमज कोणाचे मनांत बिंबलेला असल्यास त्यानें एवढे ध्यानांत ठेवावें कीं ज्या स्त्रीजातीस कित्येक नीच पुरुषांनीं नीच म्हणून म्हटलें आहे, त्यांतली एक आपली जन्मदात्री आहे; एखाददुसरी तरी बहिण असेल; व एखादी धर्मपत्नी असेल. तेव्हां आपल्या मातेस, बहिणीस किंवा बायकोस वाईट म्हटलेलें जर आपणास याकिंचित्ही खपत नाहीं, तर एकंदर स्त्रीजातीसही म्हटलेलें खपूं नये. अशा प्रकारें स्त्रियांस योग्य मान देण्याचे संबंधानें शिक्षकानें प्रथमतः आपल्या मनास सुसंस्कार देऊन, मग असले विचार मुलांचें मनांत येणार नाहींत अशी तजवीज लहाणपणापासून करीत असण्याचा यत्न करावा.

३६. वर प्रेमभाव मनुष्यामात्रीं जागृत करावा, असें सांगितलें; याव-

रून इतर प्राण्याशीं आपण क्रूरपणानें वागावें असा समज होऊं देऊं नये. पशू, पक्षी, कीटक वगैरे मुक्या प्राण्यांच्या संबंधानें मुलें निष्ठुरतेनें वागूं लागल्याचें आढळांत आल्याबरोबर तसें वर्तन मना करावें. सरडे, चेडुक, वगैरे गरीब जीवांवर आणि बांधलेल्या जनावरांवर दगड किंवा काठी मारण्याची खोड कांहीं मुलांस असते. हें कर्म फार निर्दयपणाचें आहे, असें त्यांस समजून सांगावें. आणि पशुपक्ष्यादिकांवरहि प्रेम करणाऱ्या सज्जनांच्या गोष्टी सांगून त्यांस अशा क्रूरकर्मापासून निवृत्त करावें.

३७. साध्या व सुंदर वस्तूविषयीं मुलांच्या मनांत आवड उत्पन्न करावी. वाचनाचे पुस्तकांतून अमेक पदार्थाचा उल्लेख येत असतो. ह्या पदार्थाची व तशा प्रकारच्या दुसऱ्या गोष्टींची माहिती कित्येक वेळां मुलांचे मनांत भरेशी वर्गांतल्या वर्गांत करून देणें कठीण पडेल. पण हीच माहिती मुलांना तो पदार्थ प्रत्यक्ष नेऊन दाखविला असतां प्रसंग विशेषीं शिक्षकानें तोडांतून चकारशब्द न काढतांही होईल. डोंगर, पर्वत, झरा, दरी, नदीचा उगम, धत्रधत्रा, समुद्र, इत्यादिकांची माहिती वर्गांत त्या संबंधानें कितीही सांगितलें तरी जशी होणें शक्य आहे, त्यापेक्षां ते पदार्थ प्रत्यक्ष दृष्टीस पडण्याची संधी असतां तीच माहिती अधिक चांगली होणें शक्य आहे, हें उघड आहे. तेव्हां असले पदार्थ प्रत्यक्ष दाखविण्याचे प्रसंग शिक्षकानें कधींही टाळूं नये. प्रत्यक्ष वस्तू दाखविल्यानें त्याचेच शिकविण्याचे श्रम कमी होतात. शनिवारी रविवारी शिक्षकानें मुलांस बरोबर घेऊन एखाद्या शेतांत, वागांत किंवा डोंगरावर जावें, आणि तेथें त्यांस शेतें, झाडें, फुलें आणि वनशोभा यांचा देखावा दाखवावा. आणि नानाप्रकारच्या पक्ष्यांचा मंजुळ ध्वनी त्यांजकडून ऐकवावा. आणि तेणेंकरून सृष्टिसौंदर्यापासून डोळ्यांना व कानांना विन खर्चानें जो आनंद होतो, तो करून घेण्यास शिकवावें.

३८. सर्वच शिक्षकांस गायनकला साधेल असें नाहीं. तथापि ज्यांस साधेल त्यांनीं यत्न करून ती कला शिकावी, आणि आपल्या मुलांस शिकवावी. नुस्ते श्लोक, आर्या, वगैरे चालीवर म्हणणें व म्हणावयास शि-

कविणें हें कांहीं कठीण नाही. ख्रिस्ती धर्माच्या लोकांच्या शाळेंत रोज नियमानें ईश्वरप्रार्थना होत असते, यामुळें त्या शाळेंतल्या मुलांस थोडें तरी गावयास शिकविण्याचा प्रसंग येतो. आपल्या शाळांतून शिक्षणामध्ये धर्माचा संबंध नसला तरी ईश्वरपर व नीतिपर पद्यें, जां सर्व धर्मातील लोकांस सारखीच मान्य होतील अशीं मुलांस शिकवून, तीं रोजच रोज शाळा मुख्ज्ञाख्याबरोबर सुस्वर व मंत्रुळ गायनाच्या रूपानें म्हणविण्याची चाल पडेल तर त्यांत वाईट नाही. त्यापासून उलट फायदाच होईल. गायनाच्या योगानें मनचा कठोरपणा जाऊन त्यास कोमलता येते; आणि दुःखित मनाला विसावा मिळतो. भक्ती आणि गायन ह्यांचें साहचर्य प्रत्येक देशांत आणि प्रत्येक धर्मांत मानिलेले दृष्टीस पडतें; त्याचें कारण तरी हेंच आहे. गायनानें वृत्ती शांत होऊन परमेशभक्तींत लीन होऊन जातात. आजपर्यंत झालेले देवाचे भक्त ह्यांजकडे पाहिलें असतां त्यांनीं गायनानेंच देवास आळविलें आहे, असें ध्यानांत येईल. व्यवहारांतही गायनापासून मोठी कर्मणूक होते. ह्या कर्मणुकींत मन गुंतविलें असतां त्याची प्रवृत्ती वाईट कल्पना आणि दुर्गुण ह्यांजकडे होण्याचें सहजच बंद पडतें.

सरकारी नौकरीतील कनिष्ठ प्रतीच्या जागा भिळण्यासंबंधाने सरकाराने केलेले नियम. सरकारी ठराव नंबर १८९३. ता. १४ माहे डिसेंबर सन १९००.

जाहिरात.

विद्यार्थांते.

नंबर १८९४ तां. १४ माहे डिसेंबर सन १९००.
शेड्यूल सी.

थर्ड ग्रेट सर्टिफिकीट.

खाली परिक्षेचे दोन प्रकार दिले आहेत, त्या पैकी कोणत्याही प्रकाराखाली दिलेल्या सर्व विषयांत पास होणाऱ्या उमेदवारांस थर्ड ग्रेट सर्टिफिकीट दिले जाईल.

१

(परीक्षा इंग्रजी भाषेच्या द्वारे होईल.)

(१) अंकगणित पूर्ण, युक्लिडची भूमिति पुस्तक पहिले; दुवेरजी जमाखर्चाची सामान्य माहिती.

(२) इंग्रजी गद्य ग्रंथांतील २९० पृष्ठे वाचणे व त्यांतील अर्थ सांगणे; व इंग्रजी कवितांच्या ७५० ओळींचा अर्थ सांगणे. (पुस्तके एक वर्ष आगाऊ नेमण्यांत येतील.) व्याकरण पूर्ण.

सरकारी किंवा व्यापारसंबंधी एकादें पत्र वाचणे व त्याचा अर्थ करणे.

(३) परीक्षकाने दिलेल्या विषयावर रिपोर्ट लिहिणे.

शुद्धलेखन, अक्षर व वर्णरचना

२

(परीक्षा मराठी, गुजराथी कानडी किंवा सिंधी ह्या भाषेच्या द्वारे होईल)

(१) अंकगणित पूर्ण, जमाखर्च, युक्लिडची भूमिति पुस्तक पहिले.

(२) पहिल्या प्रतीच्या (मराठी, गुजराथी कानडी किंवा सिंधी) वाचन पुस्तकांतील गद्य धडे वाचणे व त्यांचा अर्थ करणे. व्याकरण पूर्ण. कविता ३०० ओळी पाठकरणे व त्यांचा अर्थ सांगणे.

हाताने स्वच्छ लिहिलेला (मराठी गुजराथी, कानडी किंवा सिंधी) सरकारी कागद जलद वाचणे.

(३) परीक्षकाने दिलेल्या विषयावर (मराठी गुजराथी, कानडी किंवा सिंधी ह्यांतील सफाईदार

(४) हिंदुस्तानचा इतिहास पूर्ण;
राज्यव्यवस्थेची ठोकळ माहिती.

(५) जगाच्या भूगोळाची सा-
मान्य माहिती व हिंदुस्तानच्या भू-
गोळाची विशेष माहिती.

भूपृष्ठ विद्येची मूलतत्वे.

(६) आरोग्यविद्या.

रिपोर्ट लिहितांना अक्षरांचे व-
ळण, शब्द तोडून लिहिणे व
विराम चिन्हे करणे, ह्यांकडे लक्ष देणे.

(४) हिंदुस्तानचा इतिहास
पूर्ण, राज्यव्यवस्थेची ठोकळ माहिती.

(५) जगाच्या इतिहासाची
सामान्य माहिती. हिंदुस्तानच्या
भूगोळाची विशेष माहिती. भूपृष्ठ-
विद्येची मूलतत्वे.

(६) आरोग्यविद्या.

महत्त्वमापन हा विषय ऐच्छिक आहे. घाटेल तर उमेदवाराने घ्यावा.

टीप—१. दुसऱ्या प्रकारांतील दुसऱ्या विषयाच्या ऐवजी खाली दिलेला
विषय घेण्याची मोकळीक आहे:—

(२) मोडी किंवा वाळबोध वाचनाच्या पहिल्या प्रतीच्या वाचनपु-
स्तकांतील गद्य घडे व 'अखलाके-काशी' हे पुस्तक वाचणे
व त्यांतील अर्थ सांगणे. उर्दू व्याकरण पूर्ण.

हाताने स्वच्छ लिहिलेले (मोडी आणि उर्दू) पत्र जलद वाचणे.

॥ —२. ज्या कचेरींतील काम उर्दू भाषेत चालत असेल अशा कचे-
रींत नोकरी करून इच्छिणाऱ्या उमेदवाराने मराठीच्या ऐवजी
उर्दू भाषेच्या द्वारे दुसऱ्या प्रकारांत सांगितलेली परीक्षा घाटेल
तर द्यावी. 'अखलाके-काशी' हे वाचन पुस्तक नेमिले आहे.

नामदार गव्हर्नर साहेब बहादूर दर इजकास ह्यांच्या हुकुमावरून.

J. DEC. ATKINS.

सेक्रेटरी गव्हर्नमेंट.

J. G. Covernton.

आकिंटग एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर

मध्यभाग.

पुणे, एज्युकेशन इन्स्पेक्टर
मध्यभाग यांचे ऑफीस, तारीख
१२ मार्च सन १९०० इ०

सृष्टचमत्कार—(१ व्या यत्नेकरिता) कि० ८= रा० का० ल०
ओशी शनवार पेठ घर नंबर १५५ पुणे यांजकडे शेंकडा २५
कमिशनवर मिळतो.

लिटिंहग सर्टिफिकिटांत जास्त नमूद करण्याची माहिती.

खालील जाहीर नोटिस, मध्यभागांतील ज्या लोकांचा तिच्याशी संबंध असेल त्या सर्वांच्या माहितीसाठी व तिच्याअन्वये वाहिवाट ठेवण्यासाठी प्रसिद्ध केली आहे.

पुणे एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्यभाग यांचे आफिस;
ता. ३१ आगष्ट सन १९००

J. G. Covernton.

आ० ए० इ० मध्यभाग.

जाहीर नोटिस.

या नोटिशी द्वारे असे जाहिर करण्यांत येते की, एकंदर म्युनिसिपल व इतर मिडल स्कूलचे हेडमास्तर, लोकलबोर्ड शाळांतील अगर इतर प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतील विद्यार्थी आपल्या शाळांत नवीन घेते-वेळी पूर्वीच्या शाळेच्या हेडमास्तरच्या सहीचे जें लिटिंहग सर्टिफिकिट घेत असतात त्या सर्टिफिकिटांत पूर्वीच्या शाळेत मुलाचे नांव दाखल केल्याची तारीख, महिना व सन व ती शाळा सोडल्याची तारीख, महिना व सन अशा दोन्ही तारखा असल्या पाहिजेत; त्याचप्रमाणे पूर्वीच्या शाळेत मुलाचे नांव दाखल करते वेळचे त्याचे वयही या सर्टिफिकिटांत दाखल केलेले असले पाहिजे. शिवाय या सर्टिफिकिटांतील वरील माहितीचे आंकडे शाळेतील रजिष्टरांतील आंकड्यांवरहुकूम आहेत असाही शेर सदर सर्टिफिकिटांत असला पाहिजे. तसेच मुलाचे वर्तन अभ्यास व त्याजकडून सर्व फी वसूल झाली आहे या संबधाने थोडक्यांत सदर सर्टिफिकिटांत शेर असला पाहिजे.

२. लोकलबोर्ड शाळांचे, म्युनिसिपल शाळांचे व सरकारी प्रगॅण्ट मिळणाऱ्या प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांचे हेडमास्तर, यांस या नोटिशी द्वारे अशी ताकीद देण्यांत येत आहे की, या आफिसाकडून गेलेल्या नंबर (सी. बी. ४२७९) ता० ७ आक्टोबर १८९२ च्या पत्रांत नमूद केलेला जो वयाचा दाखला (नमुना Ed. ३३९ M. G.) त्याचा उपयोग त्यांनी केला पाहिजे; व हा दाखला शाळेत नवीन येणाऱ्या प्रत्येक मुलासाठी भरून घेतला पाहिजे. जीं मुळें मिडलस्कूलांत जाण्या-

साठी पूर्वीची शाळा सोडतात त्यांचे वयाचे दाखले या नोटीशांच्या पहिल्या पॅरिग्राफमध्ये सांगितलेल्या लिटिंग सर्टिफिकिटालगत पाठविले पाहिजेत.

J- G. Covernton-

आ० ए० इन्स्पेक्टर मध्यभाग.

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिले)

सतत पंचवीस वर्षे डॉईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य वाटले त्या सर्व शास्त्रीय नियमाने पद्धतशीर बसवून हे बूक तयार केले आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम सहा आणे ठेविली होती परंतु कलेचे शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत जितकी असावी तितकी नसल्या कारणाने व बुकाचा प्रसार फार व्हावा व विद्यार्थ्यांस हे बूक घेण्यास सुलभ जावे करिता याची किंमत अगदीच कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचे बूक हे मराठीत पहिलेच आहे तेव्हां सर्वत्रांनी या बुकाचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची शिफारस आहे.

हे बूक मे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर सा. बा. यांनी मराठी शाळाकरिता व मराठी शाळांचे लायब्रर्यांकरिता आपले मेमो नंबर ६०९४ तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केले आहे. कळावे.

दिनकर मोरेश्वर भाळ्ये.

डॉईंगमास्तर हायरकूल नाशिक.

ग्रंथकर्ता.

बक्षिस. बक्षिस. बक्षिस

त-रु-वाला.

फक्त २॥ रुपये भरून आमच्या "कादंबरी कल्पद्रुमास" होणाऱ्या प्राहकांस फुकट. कल्पद्रुमाचे आठ अंक प्रसिद्ध झाले असून त्यांत "कृष्णकांताचेमृत्युपत्र" ही सर्वोत्कृष्ट कादंबरी संपूर्ण झाली आहे. आमच्या प्राहकांस वरील पुस्तक बक्षिस मिळून वर्षअखेर उत्कृष्ट बंगाली आणि हिंदी कादंबऱ्यांच्या भाषांतराची ६०० पृष्ठे संप्रह करावयास सांपडतील.

पुस्तकालय-वा. १०

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चि० रावसाहेब निळकंठ विनयक छत्रे यांनीं पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधरणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकठिकाणीं जास्त उदाहरणें व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत. म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ०३॥. भाग दुसरा किं० १२. व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळामास्तरांस कमिशन मुबलक मिलेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

रंगीत सचित्र अक्षरलिपी.

लहान मुलांस सुलभ रीतीने ओळखांचीं चित्रे पाहून अक्षर ओळख व्हावी या उद्देशानें हें पुस्तक तयार केलें आहे. विनयत्तेंत मुलांस नुस्तीं बालबोध व मोडी अक्षरें वाचावयाचीं असतात म्हणून ज्यांच्या नांवाच्या आरंभीं धूळाक्षरांतलें एकेक अक्षर आहे अशा वस्तूंचीं चित्रे देऊन त्यांचे खाली त्यांचीं नांवां बालबोध व मोडी लिपींत दिलीं आहेत.

पुस्तकाची किंमत ०२ आणे ट० ख० १॥.

म्यानेजर चि० शा० प्रेस पुणे.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

संदर्भ पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनी प्रासेद्व प्राकृत वैयाकरण वररुची हांच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषा हांमधील एक सांखळी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपे कशी आली, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असे लक्षणता येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशी प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांचीं रूपे कशी बनली व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी हांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कूलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ४८ आहे. टपल हशील शिवाय. एकदम बरीच पुस्तके घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तके आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

मेहेरबान लिठहारनर साहेब यांनी इंग्रजीत लिहिलेले सिटीझन आफ इंडिया या पुस्तकांचे बराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनी मराठी ५।६ यत्तेकरिता नेमले आहे.

म्याकमिलन आणि कंपनी.

१२ ब्याँक स्ट्री. मुंबई.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

एप्रिल १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृ.
चक्रवर्ती सातवे एडवर्ड महाराज यांचे राज्यारोहण	७३
रावसाहेब प्रिन्सिपल काशिनाथ नारायण ठर्फे नावासाहेब साने.	८२
शिक्षविण्याच्या कित्येक पद्धतींविषयी	८९
-(१) धार्मिक शाळा व वर्गपद्धती	...
वार्षिक रिपोर्टाच्या माहितीचा अवशेष	९५
पत्रव्यवहार	९८
-(१) पुस्तकांतर्गत शुका (२) गणितांची शका (३) छत्रेकृत अंकगणितांतर्गत शका (४) गोसलेकृत अंकगणितांतर्गत शका:-	
सूक्ततरंग	१०४

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

भागानुसार वार्षिक वर्गणी, टपालप्रार्थनासह रु० १०१.

पुस्तक अंक १.

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत .

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे, चि० रावसाहेव निळकंठ विनायक छत्रे यांनी पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधारणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकठिकाणी जास्त उदाहरणे व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत. म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ६३।।. भाग दुसरा किं० १८. व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळामास्तरांस कमिशन मुबलक मिळेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

रंगीत सचित्र अक्षरलिपी.

छद्दान मुळांस सुलभ रीतीने ओळखीचीं चित्रे पाहून अक्षर ओळख अहाथी या उद्देशाने हे पुस्तक तयार केले आहे. विनयत्तेत मुळांस नुस्तीं बालबोध व मोठी अक्षरे वाचावयाचीं असतात म्हणून ज्यांच्या नांवाच्या आरंभी धूळाक्षरांतले एकेक अक्षर आहे अशा वस्तूंचीं चित्रे देऊन त्यांचे बालीं त्यांचीं नांवे बालबोध व मोठी लिपीत दिली आहेत.

पुस्तकाची किंमत ६२ आणे ट० ६० १।।.

म्यानेजर चि० शा० प्रेस पुणे.

चक्रवर्ती सातवे एडवर्ड महाराज.

चित्रशाला छा० छा०

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्धांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरूपालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १५ एप्रिल १९०१.

अंक ४.

चक्रवर्ती सातवे एडवर्ड महाराज यांचें राज्यारोहण.

आपले नुकतेच सिंहासनाखूड झालेले चक्रवर्ती-महाराज सातवे एडवर्ड यांच्या राज्यारोहणाची हकीगत सरकारी ठरावासोबत आमच्याकडे प्रसिद्धीसाठी आली आहे, ती पुढें दिली आहे. ती देण्याच्या अगोदर त्यांची थोडीशी हकीगत वाचकांसाठी येथें लिहावयाची आहे. महाराजांचा जन्म सन १८४१ सालीं नव्हेंबर महिन्यांत झाला. तेव्हां यांचें वय हल्लीं साठ वर्षांचें आहे. इंग्लंडांत हें वय म्हणजे पोक्तपणाचें दर्शक असें गणलें आहे; व ज्याची राज्यकारभारांत पडण्याची इच्छा असते, असा कोण-चाही मनुष्य पन्नास साठ वर्षांचा झाल्याखेरीज पोक्तपणांत आला असें समजत नाहीत. इंग्लंडांत होऊन गेलेले जे मोठेमोठे मुत्सदी, त्यांनीं महत्वाचीं कामे याच वयांत संपादित केली आहेत. यांचे वडील प्रिन्स आलबर्ट हे मोठे विद्वान्, राजधोरणी, शांत व गंभीर स्वभावाचे होते. त्यांचा स्वभाव या महाराजांचे आंगीं बहुतांशी उतरला आहे. यांचा विद्याभ्यास प्रिन्स आलबर्ट यांनीं आपल्या देखरेखीखालीं उत्तम रीतीनें करून घेतला आहे. यांनीं बहुतेक सर्व पृथ्वीभर प्रवास केला असून आपल्या

त्रिेस्तीर्ण राज्यांतलें सर्व मुख्य मुख्य प्रदेश यांनीं पाहिले आहेत; व सर्व ठिकाणच्या भिन्न भिन्न प्रकारच्या प्रजाजनांची चांगळी माहिती करून घेतली आहे. विद्याभ्यास होऊन प्रवास वगैरे झाल्यानंतर यांचीं सुमारे तीस वर्षे जीं शांतपणें जगाचा अनुभव घेण्यांत गेलीं, त्याचा त्यांस फार मोठा उपयोग झाला आहे. आपल्या वडिलांचे व मातोश्रींचे शील कसे आहे, याजकडे यांचें प्रथमपासून लक्ष असेल हें उघड आहे, व त्यांस पोक्तरणा झाल्यापासून त्यांनीं आपल्या मातोश्रींच्या कारभाराकडे सारखें लक्ष ठेविलें असेल, यांत शंका नाहीं. अलीकडे कित्येक वर्षे विहकटोरिया राणीसाहेबांची प्रकृती अशक्त झाल्यापासून पुष्कळ किरकोळ कार्भे राणीसाहेब यांसच करावयास सांगल असत. यामुळें राज्यकारभारांत 'आपण आपल्या मातोश्रींचा कित्ता वळविण्याचा वेत केला आहे,' असें जें यांनीं सांगितलें, तें सर्व प्रकारें खरें होईल. कारण महाराणी विहकटोरिया यांचा सौव्वळ कित्ता पाहून व त्यापासून देशाचें असंत हित झालें आहे हें लक्षांत आणून, त्यांचा कित्ता कोणीही विचारी मनुष्य कोणच्याही कामांत वळविणार नाहीं, असें कधीच व्हावयाचें नाहीं. राजेसाहेबांच्या म्हणण्याचा अनुभव लोकांस इतक्यांतच येऊन चुकला आहे. राज्ञी परलोकवासी झाल्यावर राज्यकारभार हत्तीं घेण्याची शपथ घेण्यासाठीं जो पहिलाच दरबार भरला, त्यावेळीं राजपुत्र शुवराज हे पूर्णपणें सातने एडवर्ड महाराज शोभत आहेत असें दरबारांत हजर असणारी मंडळी म्हणूं लागली. कारण पहिल्याच दरबारीं त्यांचेमध्ये गंभीर असें राजकीय तेज चमकूं लागलें. हा एकदम पडलेला फरक पाहून सर्व दरबारी लोकांस मोठेंच आश्चर्य वाटलें. ज्यांना दरबारामध्ये राणीसाहेबांच्या पोक्त वर्तनाची संवय झालेली होती, अशा मुसद्यांच्या स्तुतीस पात्र झालेले राजेसाहेब यांचें वर्तन खरोखरच प्रशंसनीय असलें पाहिजे. या वेळीं त्यांनीं असें दाखवून दिलें, कीं आपण इतके दिवस निमुट्यागें केडलें अवलोकन मुळींच व्यर्थ गेलें नाहीं; व नुस्तें अवलोकन करीत बसण्याचें आजपर्यंतचें काम सोडून देऊन आपण आतां पूर्णपणें

राष्ट्राधिपती व लोकधुरीण बनलों आहों. असें हातून घडून येण्यास आंगी चांगली हुषारी, दूरदृष्टी, व आपल्या हातांत अधिकार यावयाचा आहे तो आपण पुढे अशा रीतीने चालवूं, असा फार दिवसांपासून झालेला वेत पाहिजे.

इंग्लंड देशचा राजा म्हणजे त्याचे हातीं अधिकार कांहीं नसतो, सर्व कारभार प्रधानमंडळीं पार्लमेंटच्या मताप्रमाणे चालविते, अशी आमच्यापैकी पुष्कळांची समजूत आहे. परंतु ही समजूत कशी चुकीची आहे, व इंग्लंडच्या राजाच्या शिरावर केवढी जबाबदारी असते, या संबंधाने आम्हीं सन १८९७ साली महाराणीच्या जुवेलीच्या वेळीं जो विस्तृत लेख लिहिला होता, त्यांत सांगितले आहे. सर्व कारभार प्रधानमंडळ चालविते हे खरे. पण पार्लमेंटांत त्या त्यांस चांगले पाठवळ असल्यास मात्र चालविते. तसें पाठवळ नसल्यास किंवा असलेले नाहीसे झाल्यास प्रधानमंडळी आपापले अधिकार फेकून देऊन मोकळी होईल. पण राजाची गोष्ट तशी नाही. त्यास कसा तरी कारभार चालविणे भाग आहे. एक नाही तर दुसरी मंडळी शोधून काढून राजाने देशाच्या कारभाराचा गाढा सुयंत्रित हांकणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. प्रधान मंडळीवर कोणी कांहीं दोषारोप केल्यास ती मंडळी राजीनामा देऊन मोकळी होईल, पण राजाच्या वरचे जोखीम निरंतरचे आहे. राजा हा देशाच्या कारभाराच्या संबधाने सर्व प्रजेचा मुखार व जबाबदार आहे. त्याला दिसत नाही व कळत नाही असें कांहीं नाही, असें साधारणतः मानण्याची पद्धत आहे ती योग्यच आहे. अशा प्रकारचे आपल्या मतापुरते जबाबदार असे पक्ष इंग्लंडांत असल्यामुळे राजाला निरंतर जागृत व सावध राहून प्रजेचे हित पाहात वसावे लागते. जेथे इंग्लंडसारखी राज्यव्यवस्था नाही, तेथील राजाचे कर्तव्य एका अर्थी फार सोपे असते. कारण तो आपल्या मताप्रमाणे प्रजेच्या हितासाठीं झटला म्हणजे झाले. पण इंग्लंड देशच्या राजाला देशाचे कायदे व मामूल वहिवाटीप्रमाणे स्वतः वागावयाचे असते; व ते कायदे व त्या वहिवाटी कोणी मोडल्या कीं काय, हे ही पण पाहावयाचे असते. अशा प्रकारचे कर्तव्य

वजावणे फारच जोखमाचें आहे हें उघड आहे. यासाठी इंग्लंडच्या राजास फार दक्षतेनें वागावें लागतें. महाराणी वित्तोरिया यांचे अगोदरचे राजे व युवराज थोडेवहुत कोणच्या तरी पक्षाकडे असत. पण या महाराणीसाहेबांनीं असा कित्ता घातला, कीं कोणच्याही पक्षाकडे आपला यात्कींचितही ओढा दिसूं घावयाचा नाही. असें वर्तन ठेवण्याचें राणी साहेबांस त्यांच्या परम सुज्ञ भ्रतारांनीं शिकविलें, व तोच कित्ता सांप्रतचे राजेसाहेव यांनीं ही लहानपणापासून वळविला आहे. यांनीं आजपर्यंत युवराज असतां कोणच्याही पक्षाकडे आपला ओढा दाखविला नाही. सर्व निरनिराळ्या राजकीय पक्षांतील थोर मंडळी या राजेसाहेबांच्या स्नेहांतली आहे. इंग्लंडसारख्या देशाच्या राज्यकारभारांत निरंतर असेंच पाहिजे आहे. इंग्लंडच्या राजानें कोणच्याही पक्षाशीं विशेष असा स्नेह अगदीं न ठेवितां निरनिराळ्या पक्षांस आपापसांत हवा तसा वादविवाद करूं देऊन, सर्व पक्षांच्या वादविवादापासून तत्वबोध करून घेतला पाहिजे, व आपण केवळ प्रजाहिताकडे सच नजर ठेविली पाहिजे. असे केल्यानेंच राजाचें खरें वजन राहून प्रत्येक पक्षाचे लोक राजास योग्य मान देतील, व आपसांत तंटेबखेडे व भिन्नमत झाल्यास राजाकडे तडजोडीस येतील; व राजा कोणच्याही पक्षाचा अभिमाना नीसला म्हणजे त्यानें सुचविलेली तडजोड अर्थातच दोन्ही पक्षांस मान्य होईल. अशा प्रकारचे प्रसंग दोन्ही पक्षांमध्ये व एकाच पक्षाच्या मुसद्यांमध्ये येऊन, माजी राणी सरकार व त्यांचे भ्रतार यांनीं अनेक वेळां तडजोडी केल्या आहेत. इतर देशांत आपसांत तंटे, वादविवाद व प्रसंगीं राज्यक्रांती ही झाल्याची उदाहरणे असून, इंग्लंडांत गेलीं पाउणशें वर्षे सर्व कारभार सुयंत्रित व तंट्याबखेडा न होतां चालून इंग्लंडच्या लोकांनीं दुसऱ्या सर्व देशांतील लोकांपेक्षा अधिक असें राज्यस्वातंत्र्य मिळविलें आहे, याचें कारण हेंच आहे. वाफेचें किंवा दुसरें एकादें यंत्र आपल्या लहान मोठ्या अवयवांसुद्धा जसें रात्रंदिवस न विचडतां उत्तम रीतीनें चालतें, तशी इंग्लंडची राज्यव्यवस्था आज कियेक दिवस चालू आहे. प्रसंगीं वादविवाद व घुसफुशी

होतात,

पण त्या कधी विकोपास जात नाहीत, व त्यांचा परिणाम बहुधा लोकांना अनुकूल असाच होतो. तसेच अशा यंत्रांत कल्पक कारागीर उत्तरोत्तर सुधारणा करून जसे ते यंत्र अधिकाधिक उपयोगाचे होईल. असे करित असतात, त्याच रीतीने इंग्लंडच्या राज्यपद्धतीत गेल्या पाऊणशे वर्षांत अत्येक शाहाण्या मुत्सद्यांच्या उद्योगाने अनेक प्रकारच्या सुधारणा झाल्या आहेत. असा सुयंत्रित कारभार आजकाल कोणच्याही देशांत चाललेल्या सांपडणार नाही. तसेच परमेश्वररूपेने आमच्या देशाची अशा पृथ्वीतील उत्तम राज्यव्यवस्थेशी सांगड झाली आहे, यामुळे काल-गतीने आमचे राष्ट्रही इंग्रजी राष्ट्रांतल्या सर्व उत्तम गोष्टी घेऊन त्या राष्ट्रांप्रमाणेच पुढे येईल यांत शंका नाही.

सातवे एडवर्ड महाराज यांचे वर्तन मोठे सभ्यपणाचे आहे. त्यांना विद्येचा मोठा शोक आहे. त्यांचे आर्जपर्यंतचे आवडीचे विषय गायन कला व शेतकी आणि बागाईत हे आहेत. त्यांस कोणचेही वाईट व्यसन नाही. इतर राष्ट्रांतील राजे व मोठाले मुत्सदी यांची त्यांस उत्तम ओळख असून, कित्येकांजवळ त्यांचा चांगला स्नेह आहे. जर्मनीचे बादशाहा हे यांचे भाचे असून उभयतां एकमेकांशी फार प्रेमाने वागतात.

आमच्या देशांत राजेसाहेब यांनी प्रवास केलेला आहे. त्यांनी आमचे देशांतील राजेरजवाडे व प्रजाजन यांच्याकरिता जो जाहिरनामा प्रसिद्ध केला आहे, तो पुढे दिला आहे. 'त्यावरून त्यांचे आमच्या हिताकडे उत्तम लक्ष राहिल असे दिसत आहे. आजपर्यंत अनेक परक्या लोकांनी दुसन्या देशांवर राज्य केले, परंतु 'आम्ही या देशांतील लोकांचे हितासाठी राज्य करितों,' असे म्हणण्याचे व प्रत्यक्ष हाताने करून दाखविण्याचे श्रेय बरेचसे सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांनी माजी महाराणी साहेबांच्या कारकीर्दीत घेतले आहे.' हाच उत्तम कित्ता त्यांचे चिरंजीव वळवितील व आमच्या देशास उजित दशा आणतील असे सर्वांस वाटत आहे. ही गोष्ट यांच्या हातात घेऊन येण्यास परमेश्वर यांस बुद्धी व शक्ती देवो, व

त्यांचें राज्य आम्हांस फार दिवस सुखासमाधानाचें होवो, अशी सर्व प्रजा-जनांची परमेश्वराजवळ निरंतर प्रार्थना आहे.

मेहेरबान एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर साहेब बहादूर मध्यभाग यांचें कडील पत्र नंबर १०५९३ ता ३० माहे मार्च सन १९०१ इसवी यांतील हुकुमाअन्वये सदर ठराव शालापत्रकांत प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

काशिनाथ गणेश केळकर.

प्रिन्सिपल ट्रेनिंग कालेज पुणे.

प्रेट्रिडन व आर्लंडचे राजे व हिंदुस्थानजे बादशाहा सातवे एडवर्ड महाराज यांजविषयींचा जाहीरनामा व त्यांचें त्यास उत्तर.

जनरल डिपार्टमेंट नं० ६७१.

घांभ्रे क्यासल

ता० १ फेब्रुवारी सन् १९०१

हिंदुस्थान सरकारच्या होम डिपार्टमेंट (पब्लिक) कडून ता. ३१ माहे जानेवारी सन् १९०१ इसवी रोजी आलेली तारः—

“ हिंदुस्थान सरकारची अशी इच्छा आहे कीं शनवार ता० २६ माहे जानेवारी सन १९०१ इसवी रोजी वाचलेला जाहीरनामा व त्यावरील उत्तर सार्वजनिक हपीसांवर चिकटवून अथवा इतर प्रकारें त्यांच्या प्रसिद्धीसाठी व प्रसारासाठी तजविजी करण्यांत याव्या. ”

सरकारी ठराव—जाहीरनामा व त्यावरील उत्तर याच्या आणखी कांहीं प्रती निरनिराळ्या हपीसांतील मुख्य अधिकाऱ्यांकडे पाठविण्याविषयी गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेसचे सुपरिटेंडेंट यांस विनंति करावी; व सदर अधिकाऱ्यांस सदर प्रती मिळाल्यावर त्यांनी हिंदुस्थानसरकारच्या इच्छेप्रमाणें सदर जाहीरनामा व उत्तर घांच्या प्रसिद्धीसाठी ताबडतोब तजविजी कराव्या.

(सही) जे. डि.सो. अँटकिन्स.

सेक्रेटरी टू गव्हर्नमेंट.

नेक नामदार मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर-इन-कौन्सिल यांचे हुकुमाअन्वये ता. २६ जानेवारी सन १९०१ इसवीच्या बॉम्बे गव्हर्मेट ग्याझेटच्या जादापत्रकांत प्रसिद्ध झालेला परम दयाळू महाराज सातवे एडवर्ड राजे-साहेब प्रेट्रिटन आणि आयर्लंडचे राजे व हिंदुस्थानचे बादशाहा यांच्या राज्यपदारोहणाच्या संबंधाचा जाहीरनामा व त्यांचे त्यावर उत्तरादाखल झालेले भाषण:—

जाहीरनामा—“ज्यापक्षी सर्वशक्तिमान प्रभूच्या इच्छेनुरूप आमच्या मंगलस्मृती व प्रतापशालिनी कुलवती स्वामिनी विक्टोरिया राणीसाहेब परलोकवासी झाल्या व ज्या अर्थी त्यांच्या मृत्युमुळे प्रेट्रिटन व आयर्लंड या संयुक्त राज्याचे श्रेष्ठ राज्यपद पूर्ण हक्काने थोर व प्रतापशाली राजपुत्र आल्बर्ट एडवर्ड यांचेकडेच सर्वांशी आले आहे, त्यापक्षी आतां आम्ही सदर राज्याचे ‘ धार्मिक व व्यवहारिक ’ मानकरी, तसेच परलोकवासी महाराणी साहेबांच्या ‘ प्रिव्हिकौन्सिल ’ चे सभासद, व सदर राज्यांतील इतर अनेक मुख्य सरदार आणि लंडन शहरचे ‘ लार्ड मेयर आल्डरमेन व नागरिक जन ’ यांसह एक विचाराने, एक वाचने व एक दिलाने आतां या जाहिरनाम्याद्वारे असे प्रसिद्ध व जाहीर करितों की, सदर थोर व प्रतापशाली राजपुत्र आल्बर्ट एडवर्ड हे आमच्या सुखस्मृती परलोकवासी महाराणीच्या मृत्युमुळे हल्लीं आमचे कायदेशीर व सर्वांशी हक्कदार स्वामी सातवे एडवर्ड झाले आहेत; व तसेच ईश्वररूपेने ते प्रेट्रिटन व आयर्लंड या संयुक्त राज्याचे राजे धर्मसंरक्षक व हिंदुस्थानचे, बादशाहही झाले आहेत. तरी आम्ही (प्रजाजन) मनःपूर्वक व नम्रतापूर्वक त्यांच्याशी प्रेमाने व सर्वतोपरी इमानाने वागण्याचे व सदैव त्यांची आज्ञा पाळण्याचे कबूल करित आहों; व ज्या प्रभूच्या सत्तेने राजे व राण्या राज्य करितात, त्या प्रभूने या आमच्या सातवे एडवर्ड राजेसाहेबांनी आमच्यावर राज्य करावे अशासाठी त्यांस चिरायू व सुखी करावे अशी आम्ही प्रार्थना करित आहों.

सेंट जेम्स राजवाड्यांतील दरवारी ३० स. १९०१ जानेवारी ता. २३ रोजी प्रसिद्ध झाला.”

उत्तरादाखल झालेलें राजभाषण.

“राजपुत्र, सरदार लोक, व इतर सभ्य गृहस्थहो, माझ्या कार-
कौर्दीत तुम्हांस उद्देशून बोलण्याचे मला जे जे प्रसंग येतील त्या सर्वांत
हा आजचा प्रसंग विशेष दुःखद होय. या प्रसंगीं माझे प्रथमचें व अति
दुःखःत्मक असें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे माझ्या परम प्रिय मातोश्री विक्टो-
रिया राज्ञी यांच्या मृत्यूचें वर्तमान आपणा सर्वांस किळविणें हें होय;
आणि आमच्या मातोश्रीच्या मरणामुळे आपणा सर्वांचें जें अपरिहार्य नुक-
सान झालें आहे त्यामुळे तुम्ही सर्व राष्ट्रांतील लोक—किंबहुना माझ्यामते
सर्व जगही म्हटलें तरी चालेऊ—माझ्याकरितां अती हळहळत आहां हें
मी जाणत आहे. माझ्या शिरावर हा जो जबरदस्त राज्यभार आला आहे,
तो स्वीकारून वाहण्याचे कामीं मी नेहमी राणी साहेबांच्याच मार्गाचें अनु-
करण करण्याचा सतत प्रयत्न करीन, हें मी सांगितलें पाहिजे असें नाही.
तसेंच ‘ राज्यानेयम नियंत्रित राजा ’ या पदाच्या अर्थाप्रमाणें सर्वतो
परी वागून तें पद मिळविण्याचा व माझ्या जिवांत जीव आहे तोपर्यंत
माझ्या प्रजाजनांचे कल्याणासाठीं व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठीं झटण्याचा
मी पूर्ण निश्चय केला आहे. माझे पूर्वजांपैकीं सहा पुरुषांनीं धारण केलेलें
एडवर्ड हें नांव धारण करण्याचा मी निश्चय केला आहे. असें केल्यानें
माझे चिरस्मरणीय, थोर व सुज्ञ वडील, ज्यांना सर्वानुमते ‘ भले आल्बर्ट ’
असें माझेमते यथार्थ नामाभिदान मिळालें होतें, त्यांजपासून प्राप्त
झालेले जें माझे नांव आल्बर्ट, त्याची योग्यता मी कमी समजतो असें नाही.
पण हें नांव अनन्यगामी असावें अशी माझी इच्छा आहे. सरतेशेवटीं
मला सांगण्याचे हेंच कीं वारसाचे हक्कावरून ही जी हल्लीं माझेवर अती
मोठी जबाबदारी आली आहे व जांतून नीटपणें पार पडण्यासाठीं माझ्या
राहिलेल्या सर्व आयुष्यभर माझी सर्व प्रकारची शक्ती मी खर्च करण्या-
निश्चय केला आहे, ती जबाबदारी संभाळण्याचे कामीं माझे राष्ट्र व
पार्लमेंट मला मदत करतील अशी मी उमेद बाळगून आहे ”

याच वेळीं राजेसाहेब यांनीं आमच्या देशांतील राजे रजवाडे व प्रजाजन
यांस कळण्यासाठीं जो जाहीरनामा प्रसिद्ध केला, तोही पुढें देतोः—

“ हिंदुस्थानांतले राजे रजवाडे आणि प्रजाजन ह्या समळ्यांचें कल्याण
व्हावें. अशी आमची फार इच्छा आहे. आमच्या मानुष्यांनींच हिंदुस्था-

नाचा राज्यकारभार प्रत्यक्ष आपलेकडे घेतला, आणि त्या देशावर त्यांच्या विशेष असलेल्या प्रेमाच्या ओढ्याने त्यांनी आपणांस 'हिंदुस्थानची चक्रवर्तिनी' म्हणविले. हिंदुस्थानांतल्या राज्यकारभारांतल्या प्रत्येक बाबीकडे त्यांचे लक्ष फार असे, हे आम्हाला ठाऊक आहे. त्याप्रमाणेच त्यांच्या कारकीर्दीच्या शेवटशेवटच्या वर्षी आफ्रिकेतल्या लढाईच्या संबधाने महाराणी साहेबांविषयी जी राजनिष्ठा हिंदुस्थानांतल्या राजेरजवाड्यांनी प्रगट केली ती, आणि आपल्या देशाच्या बाहेर हिंदुस्थानच्या सैन्याने जे पराक्रम केले, तेही आम्ही जाणत आहो. आम्ही हिंदुस्थानांत गेलो होतो तेव्हां तेथे जे काय आम्ही पाहिले आहे, ते आम्ही कधीही विसरणार नाही, आणि आमच्या मातोश्रींना किती घालून दिल्याप्रमाणे, आम्ही आमच्या हिंदुस्थानांतल्या सर्व प्रकारच्या प्रजाजनांच्या हितार्थ प्रयत्न करूं, आणि त्यांच्याप्रमाणे आम्ही त्यांची अचल राजनिष्ठा आणि प्रेम ही आपणांकडे ओढून घेऊं. ”

राजेसाहेबांची सुशील पत्नी डेनमार्क देशाच्या राजघराण्यातील राजपुत्री असून, त्या अत्यंत लोकप्रिय आहेत. राजेसाहेब यांची तसवीर या अंकासोबत आम्ही वाचकांस सप्रेम अर्पण करीत आहो. तिचा त्यांनी स्वीकार करावा.

“ परम दयाळू परमेश्वर सातव्या एडवर्ड महाराजांस
चिरकाल सुरक्षित राखो ! ”

रावसाहेब प्रिन्सिपल काशिनाथ नारायण
उर्फ वावासाहेब साने बी. ए.

राष्ट्राच्या उत्कर्षाचे मुख्य अंग समाजाची मानसिक उन्नती हे होय. ती उन्नती सर्वस्वी ज्ञानवृद्धीवर अवलंबून असते. ज्ञानप्राप्ती अनेक साधनांनी करून घेता येते, परन्तु ती प्राप्त करून घेण्याविषयी आवड उत्पन्न होणे हे मुळांस लहानपणी ज्या प्रकारचे बळण लागलेले असेल, त्याप्रमाणे घडते. याकरिता राष्ट्रांतील विचार करितांना बालशिक्षणास प्रधानपद मिळते. राष्ट्रांतील तरुण लोक ज्या मानाने विद्याभिलाषी बनले असतील, ज्या मानाने त्यांच्या मनांत नीतीचे अंकुर बळावले असतील, ज्या मानाने त्यांच्या मनांत सत्यप्रीती, समानदृष्टी, परोपकारिता इत्यादि सद्गुण जागृत झाले असतील, त्याच मानाने त्यांस स्वतःस, इतरांस व एकंदर राष्ट्रास सुखसमाधान प्राप्त होईल. लहान मुळांस व तरुणांस सुशिक्षित करण्याकरितां प्रत्येक सुधारलेल्या राष्ट्रांत सरकार केवळ निरपेक्ष बुद्धीने मुद्दाम प्रयत्न करिते, ते एतदर्थच. समाजांत नीतिमत्ता व ज्ञान वाढत गेल्यास तंटेवखेडे सहजांच टळतात, राष्ट्रांत स्थिरता नांदते, लोकांस स्वस्थ चित्ताने अनेक विषयांवर विचार व शोध करितां येतात व प्रत्येक वावर्तीत लोकांचे पाऊल पुढे पडून देशाचा सर्व बाजूनी उत्कर्ष होत जातो. लहान मुळांस शिक्षण देण्याकरिता गांवागांवी व शहरोशहरीं सरकारांतून ज्या अनेक शाळा स्थापित करण्यांत आल्या आहेत, त्यांसाठी शिक्षकवर्ग यथाशास्त्र तयार करण्याचे ठिकाण पुणे येथील सराठी ट्रेनिंग कालेज हे एक आहे हे सर्वांस ठाऊक आहेच.

२. पुणे ट्रेनिंग कालेजांत भावी शिक्षकांस शिक्षण मिळून त्यांच्या ठिकाणी नीतिमत्ता व ज्ञान यांची ज्या प्रकारची जोपासना होईल त्याच प्रकारे पुढे महाराष्ट्रातील बालविद्यार्थ्यांस कित्ता लागून ज्ञानप्राप्ती होणार आहे. यास्तव पुणे ट्रेनिंग कालेजाचे प्रिन्सिपल यांजकडे सर्व महाराष्ट्रीय

बालशिक्षणाची पर्यायाने जबाबदारी येते, व हे जोखमाचे काम त्या अधिकाऱ्याकडून चांगल्याप्रकारे पार पडलें म्हणजे सर्व समंजस लोक मोठे आभारी होऊन त्याचे अभीष्ट चिंतिताने व त्या अधिकाऱ्याचा कालेजारी असलेला संबंध सुटला म्हणजे लोकांस सहजीव ती गोष्ट दुःसह होये. बाबासाहेब काशिनाथ नारायण ऊर्फ बाबासाहेब साने, माजी प्रिन्सिपल, ट्रेनिंग कालेज पुणे, यांची वेळगांव हैस्कूलच्या हेडमास्तरच्या जागी नुकतीच बदली झाल्यामुळे कालेजांतील हल्लीच्या विद्यार्थ्यांस आणि कालेजांतील व बाहेरील जुन्या नव्या सर्व शिक्षकांस व शिक्षणाची आस्था बाळगणाऱ्या सर्व लोकांस जी हळहळ वाटत आहे, ती याचकरितां. एरवीं बाबासाहेब यांची बढतीवर बदली झाल्यामुळे सर्वांस आनंद झाला आहे, तो यथार्थच आहे.

३. सन १८७२ त बाबासाहेब साने यांची आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी बी. ए. ची परीक्षा उत्तरली. त्यांचा अभ्यास पुण्याच्या डेक्कन कालेजांत झाला. बाबासाहेब यांनी सन १८७३ सालांत शाळाखात्यांत नोकरी धरिली, व तेव्हांपासून आज लागूयत ते याच खात्यांत नोकरी करीत आहेत. ही नोकरी शिक्षक व परीक्षक या स्वरूपाची आहे. बाबासाहेब यांनी प्रथम सुमारे १० वर्षे पर्यंत हायस्कूलांत उपशिक्षकाची नोकरी केली. हायस्कूलांतील शिक्षक या नात्याने त्यांनी नरेच दिवस रत्नागिरीस काम केले. त्या वेळीं तेथे प्रख्यात शिक्षक कै. वामनराव मोडक हे हेडमास्तर होते; व कै० जनार्दनपंत मोडक हे पहिले शिक्षक होते. साने यांची टापटीप, करारीपणा व शिकविण्याचे धोरण, या स्वाभाविक गुणांस उभयतां मोडक यांच्या सहवासाने उत्तेजन मिळून, पुढे विकास पावलेल्या शिक्षकास योग्य अशा अनेक गुणांचे या वेळीं बीजारोपण झाले असे म्हणण्यास चिंता नाही. या वेळीं रत्नागिरी हायस्कूल फार भरभराटीत असून, त्या वेळीं तेथून अनेक उत्तम विद्यार्थी तयार होऊन जगांत पुढे आले आहेत. रा. सा. साने यांची सर्व विषय शिकविण्याची धादणी उत्तम असून, इतिहास हा त्यांचा

आवडता विषय आरंभापासून ठरलेला आहे. हा विषय साने हे शिक-
 वीत असतां विद्यार्थ्यांस मोठा आल्हाद वाटे. रत्नागिरीस त्यांची उत्तम
 शिक्षक म्हणून बरीच प्रख्याती झाल्यावर त्याची पुणे हायस्कुलांत बद्द-
 ली झाली. येथे आल्यावर कांहीं दिवसांतों कै० जनार्दनपंत मोडक,
 कै० चिपळूणकर व रा. सा. साने यांनीं मिलून 'काव्येतिहास-संग्रह' या
 नांवाचे एक मासिक पुस्तक सुरू केले. यांत इतिहासाचा भाग रा. सा.
 साने यांच्या हातून तयार होत होता. या भागांत महाराष्ट्राच्या जुन्या
 इतिहासाच्या संबंधाच्या बखरी, पत्रे, यादी आणि इतर कागदपत्र प्रसिद्ध
 झाले आहेत. या लेखांच्या प्रसिद्धीपासून महाराष्ट्राच्या इतिहासास कसे
 नवीन स्वरूप प्राप्त झाले, हे कोणास सांगायलास नको. याचे सर्व श्रेय
 साने यांच्या अविश्रान्त श्रमांकडे आहे. या प्रसिद्ध झालेल्या लेखांस मा-
 हितीच्या व स्पष्टीकरणाच्या अनेक टीपा जोडल्या आहेत, त्या
 पूर्ण शोध करून लिहिलेल्या असून फार मार्भिक रीतीच्या आ-
 हेत. या टीपा विद्यार्थी व एवढी वाचणारे यांस फार उपयोगाच्या
 आहेत. सांप्रत महाराष्ट्राच्या इतिहासास उपयोगी पडतील असे अनेक लेख
 व कागदपत्र प्रसिद्धीस येत आहेत. पण या उद्योगास आरंभ करण्याचे श्रेय
 साने यांसच आहे. या उद्योगाबरोबर जुनी व नवी मराठी भाषा व कवि-
 ता यांचा साने यांनीं पुष्कळ अभ्यास केला. त्याचा उपयोग पुढे
 ट्रेनिंग कालेजातील विद्यार्थ्यांस शिकविण्यामध्ये फार झाला हे सां-
 गावयास नको. पुढे यांनीं सुमारे १० वर्षेपर्यंत उपरीक्षकाची (डेप्युटी
 ए. इन्स्पेक्टराची) नोकरी केली. कुडावा, ठाणे, नगर, पुणे, खानदेश
 इत्यादी ठिकाणी ते डेप्युटी ए. इन्स्पेक्टर होते. या हुद्यावर असतां
 ते फार लोकप्रिय झाले होते. तारीख १ एप्रिल सन १८९४ रोजी
 ते पुणे ट्रेनिंग कालेजाचे प्रिन्सिपल झाले, व चालू महिन्याच्या १ ले
 तारखेपासून त्यांची बद्दली येथून वेळगावास, हायस्कूलच्या मुख्य शिक्ष-
 काच्या जागी झाली आहे.

४. रात्रसाहेब साने यांच्या ठिकाणी उत्तम बुद्धिमत्ता, विशाल विद्वत्ता,
 दृढव्यासा, शोधरुपणा, निरलसता, शुद्धाचरण, साधेपणा, गुणग्राहिता,

कर्तव्यासक्ती, कार्यक्षमता, बहुश्रुतपणा, इत्यादी श्रेष्ठ गूण पूर्णपणे वास करीत असून, शिवाय त्यांस शिक्षक व परीक्षक या नात्याने बहुतेक सर्व महाराष्ट्र सूक्ष्मपणे पाहण्याची बरीच वर्षेपर्यंत अमौलिक संधी प्राप्त होऊन, लहान मोठ्या विद्यार्थ्यांची शारीरिक व मानसिक शक्ती, स्थानभेदाने व स्थितीभेदाने त्यांची असलेली भिन्न परिस्थिती, इत्यादिकांचीही पूर्ण माहिती झाली आहे; व यानंतर पुर्णे ट्रेनिंग कालेजांत शिक्षकवर्ग तयार करीत असतां, त्यांस विशेष अनुभव प्राप्त झाल्यामुळे त्यांच्या संबंधाने चार शब्द येथे नमूद केल्यास हल्लीच्या व पुढे होणाऱ्या शिक्षकांस अतिशय उपयोग होईल, असे जाणून आम्हीं वावासाहेब यांच्या चरित्रातील कित्येक गोष्टींचा समयोचित उल्लेख करीत आहों.

९. सन १८८४ सालापर्यंत रावसाहेब साने हे रत्नागिरी, व पुर्णे येथील हायस्कुलांत असिष्टंत मास्तर होते. ह्या वर्षापर्यंत कुलाबा जिल्हा शाळा खात्याच्यासंबंधाने ठाणे जिल्ह्यांत मोडत असे. ठाणे जिल्ह्यांत शाळांची संख्या फार वाढत गेल्यामुळे सन १८८४ त कुलाबा जिल्हा स्वतंत्र करून त्यावर डेप्युटी ए० इन्स्पेक्टरच्या जागी रावसाहेब साने यांची नेमणूक झाली. हे ज्या ज्या जिल्ह्यांत डे० ए० इन्स्पेक्टर होते, त्या त्या जिल्ह्यांत विद्यावृद्धीच्या कामी शिक्षकांस कोणत्या अडचणी येतात, शिक्षणक्रम कशा प्रकारे चालविला असतां शिष्यांस व शिक्षकांस अल्पायासाने इष्ट हेतू साधितां येतील, कोणत्या ठिकाणी कोणत्या प्रकारची शाळा असावी, मुलांच्या शाळा कोणत्या ठिकाणी अधिक दिल्या पाहिजेत, कोणत्या ठिकाणी मुलांच्या शाळा घातल्यास त्या नीट रीतीने चालतील, कोणत्या ठिकाणी रात्रीच्या शाळा घालणे श्रेयस्कर होईल, कोणत्या ठिकाणी कनिष्ठ जातीतील लोकांस शिकविण्याची सोय करितां येईल, काय केलें असतां मोठी अक्षरास उत्तेजन येईल, काय केलें असतां विद्यार्थ्यांस वाचनाची गोडी लागेल; काय केलें असतां विद्यार्थ्यांची प्रकृती सुधारेल, कोणकोणत्या जुन्या गोष्टी नवीन शिक्षणक्रमांत ठेविल्या पाहिजेत, कोणत्या तादृश लाभदायक नाहींत, कोणते शिक्षक आपले काम सद्दून करितात, कोणते शिक्षक आपआपल्या

कामांत वाकबगार आहेत, कोणते शिक्षक मनमिळाऊ आहेत, इत्यादी अनेक बाबतीत एकसारखा मननक्रम सुरू होऊन, अल्पकाळांत शिक्षकांत व विद्यार्थ्यांत एक प्रकारचा जोम दिसू लागला; ज्याला त्याला शिष्याविषयी विशेष उत्साह वाटू लागला; शिक्षकांस हुरूप आला; शिक्षकांच्या भडचणी रावसाहेबांच्या पूर्णपणे ध्यानांत असल्यामुळे इमाने इतबारे काम करणाऱ्या शिक्षकांस आपल्या कामाची खातरजमा वाटू लागली; व एकंदरीत चोहोकडून सुधारणा होत गेली. शिक्षकांस अध्ययनाचा व अध्यापनाचा नाद लागण्यासाठी ते एकसारखा प्रयत्न करीत. मेहनती शिक्षकांची त्यांच्या कारकीर्दीत सर्वत्र उत्तम चहा होत अस. आळशी व चुकार शिक्षकांची त्यांनी बिनकुल मुलाजा केली नाही. आपण केलेल्या व वारिष्ठांनी घालून दिलेल्या नियमांचे कोणी उलंघन केल्यास ते त्यांस मुळीच सहन होत नसे, व उलंघन करणारास ते कधीहि योग्य शासन केल्याशिवाय राहिले नाहीत. यामुळे यांच्या कारकीर्दीत प्रत्येकास उत्तम काम करून दाखविणे या गोष्टीवरच अनन्यभावाने सर्वस्वी भिस्त ठेवणे भाग पडे. रावसाहेब साने यांची परीक्षा घेण्याची पद्धती उत्तम आहे. शालेच्या मगदुराप्रमाणे ते परीक्षा घेत असत. भाषा विषयाकडे त्यांचे विशेष लक्ष असे. गणित विषयाची परीक्षा घेतांना त्यांचा फार मार्भिकपणा दिसून येई. शिक्षकाने वर्षभर योग्य प्रकारे मेहनत केली आहे की नाही, हे शोधून काढण्याचा त्यांचा मुख्य इरादा असे. विद्यार्थ्यांच्या स्वभावाचा व स्थितीचा ते नेहमी विचार करीत. विद्यार्थी नाश करण्याकडे त्यांचा बिलकुल कल नसे. बाबासाहेब यांची स्मरणशक्ती अपूर्व आहे. कोणत्याही शिक्षकाच्या कामाचे स्वरूप त्यांच्या एकदां लक्षांत आले म्हणजे सहसा विसर पडण्याचा संभव नाही. यास्तव त्यांच्या मनाचा समज उगाच कोणास फिरवितां येणे अशक्य असते. ज्याच्याविषयी त्यांचा एकदां बरावाईट ग्रह झाला, त्याने चांगले काम फिरून नजरेस आणिल्याशिवाय तो ग्रह बदलणे दुरापास्त असते व यामुळे रावसाहेबांस कोणी रदबदली केलेली ऐकण्याचा फारसा प्रसंग आलेला नाही, व एकंदरीत सुपरिणाम झाला आहे.

रा० सा० साने परीक्षा घेतांना शिक्षकानें प्रत्येक विषय कसा शिकविला आहे हें ही लक्षपूर्वक पाहात असत. प्रत्येक विषय शिकवावा कसा, या संबधानें त्यांनी ज्या ज्या जिल्ह्यांत काम केलें तें मुद्दाम सरक्युलरें काढली आहेत. ही सरक्युलरें त्यांचे मागूम गेलेल्या अधिकाऱ्यांस चांगली वाटून त्यांनी ती कायम ठेविली आहेत किंवा त्यांत वेळोवेळीं आलेल्या अनुभवाप्रमाणें फेरफार केले आहेत. अशा रीतीनें बरेच दिवस प्राथमिक शाळांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन, शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या स्थितीचे नीट अवलोकन केल्यावर त्यांची पुण्याचे ट्रेनिंग कालेजावर नेमणूक झाली, यामुळे त्यांनी मिळविलेल्या अनुभवाचा कालेजाची सुधारणा करण्यांत उपयोग साहजिकच उत्तम प्रकारें झाला आहे.

६. बाबासाहेबांची शरीरप्रकृती जरी निरोगी आहे, तरी म्हणण्यासारखी दणगट नाही. त्यांची राहाणी फार व्यवस्थित आहे. त्यांच्या आंगी कार्यक्षमता अतिशय आहे. वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें नोकरीच्या नात्याने स्वतः आपल्या कर्तव्यांत पूर्णपणें व्यावृत्त असतांही त्यांचे इतर व्यासंग एकसारखे अविश्रान्त चालले असतात. मागे ज्याचा उल्लेख केला आहे, तें “काव्येतिहास संग्रह” मासिक पुस्तक या वेळीं चालू होतेंच. हें पुस्तक सुमारे बारा तेरा वर्षे चालू होतें. त्यांत काव्यांवर विशेषतः इतिहासावर त्यांनी जागोजाग अर्थद्योतनार्थ जीं टिप्पणें केलीं आहेत, त्यांवरून त्यांचा दृढपरिश्रम, बहुश्रुतपणा, सहृदयता, विस्तृतवाचन व वाचकाची जिज्ञासा समजण्याची अपूर्व शक्ती, हे गूण उत्तम रीतीनें व्यक्त होत आहेत. डेप्युटी इन्स्पेक्टरचें काम करीत असतां जुन्या ऐतिहासिक स्थलांची व पुरुषांची माहितीही ठिकठिकाणीं मिळेल ती मिळविण्याचा त्यांचा सतत यत्न सुरू असे. बाबासाहेब स्वारींत ज्या ठिकाणीं जात, त्या ठिकाणीं जें काहीं प्रेक्षणीय असेल तें पाहिल्याशिवाय राहात नसत. कोठें किल्ला, कोठें देऊळ, कोठें पूल, कोठें मठ, कोठें लेणें, कोठें तळें, जेथें जें काहीं चमत्कारिक असेल तें

मेळ्या कौतुकानें पाहून त्याचा इतिहास, आख्यायिका, दंतकथा, रचना, इत्यादिकांचा सूक्ष्म माहिती काढीत व तिची नोंद करून ठेवण्याचा त्यांचा पाठ असे. त्याचप्रमाणें ठिकठिकाणीं जीं जुन्याकाळीं प्रसिद्धीस आलेलीं घराणीं आहेत, त्यांचेबद्दल लक्षपूर्वक ते शोध करीत, व ऐतिहासिक महत्वाच्या लेखांचा व कागदपत्रांचा शोध लावीत. प्रत्येक जिल्ह्याच्या ग्याझीटियरवरून बहुतेक माहिती ते आगाहूच काढून ठेवीत. कोठें काहीं इतिहास, बखरी, पोवाडे, काव्ये आढळल्यास त्यांचाही ते फार आवडीनें संग्रह करीत असत. इतक्या सर्व गोष्टी त्यांच्याकडून होत, याचें कारण त्यांचा सुव्यवस्थित उद्योग हें होय.

७. बाबासाहेब यांनीं ट्रेनिंग कालेजांतील आपलें काम हातीं घेतल्यावर प्रथमतः कितीएक दिवसपर्यंत त्या कामाची पद्धती वगैरे नीटपणें अवलोकन केली. विद्यार्थ्यांची ग्राहकशक्ती, कालेजांतील अभ्यास, कालेजांतून पसार झाल्यावर शिक्षकांचें काम करावयास अवश्य असणारी त्यांची तयारी, इत्यादिकांचा पूर्ण विचार केला. कालेजांतील शिक्षकांशीं अनेक वावरीत वाटाघाट करून ज्या ज्या गोष्टी कराव्या असत त्यांच्या मनांत येई, त्यांच्या युक्तायुक्ततेबद्दल त्यांनीं चांगला विचार केला; तसेंच प्राक्टिसिंग स्कूलांतील कामकाजही बरोबर समजून घेतलें, व त्या शालेच्या हेड-मास्तरांची सल्ला मसलत घेऊन त्या कामाचें धोरण निश्चित करून ठेविलें. बोर्डिंग हौसमध्ये विद्यार्थ्यांची राहण्याची, भोजनाची वगैरे सोय कशी आहे हेंही त्यांनीं आणिलें व त्यांत कशी सुधारणा होईल याजबद्दल वा निदिध्यास सुरू झाला. सारांश त्यांनीं आपणास प्रिन्सिपल असतांना जें काम करावयाचें, त्याचें प्रस्तुत स्वरूप काय आहे व वास्तविक स्वरूप कसें असावें व करानें इष्टसिद्धी लौकिक व अश्यासासनें घडून येईल, याजबद्दल प्रथमतः आराखडा काढून ठेविला.

[पुढील अंकांत संपेल.]

शिकविण्याच्या कित्येक पद्धतींविषयीं.

(१) सार्वजनिक शाळा व वर्गपद्धती.

—०+०—

मुलांच्या व मुलींच्या मोठाल्या शाळा घालून व अनेक शिक्षक नेमून शिकविणे, हा शिकविण्याचा अगदीच नवीन प्रकार नाही. आमच्या इकडेच्या पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतींत हे प्रकार बीजरूपाने होते. आमच्या पूर्वजांपैकीं ब्राह्मणांनीं पुष्कळ दिवसपर्यंत मुख्य धंदा शिक्षणाचाच केला. बौद्ध व जैन लोकांच्या यतींनीं ही मुख्य काम तेंच केलें. प्राचीनकाळीं आमचे देशांत सर्वत्र ब्राह्मण, बौद्ध व जैन या लोकांच्या लहान मोठ्या शाळा होत्या, व तेथे त्यांच्या नांवलौकिकांप्रमाणे हिंदुस्थान देशाच्याच दूरदूरच्या भागांतून नाही, तर इतर देशांतूनही शेंकडो विद्यार्थी शिकवयास येऊन राहात असत, ही गोष्ट सर्व प्रसिद्ध आहे. या सर्व प्राचीन काळच्या शाळांत पुष्कळ विद्यार्थी असून निरनिराळे विषयांत निष्णात असे निरनिराळे शिक्षक व एकच विषय शिकणाऱ्या मुलांचे निरनिराळे वर्ग, अशी आतांच्या सारखीच व्यवस्था असे. राजेलोक व श्रीमंत लोक यांचे येथे एखादा शिक्षकच नेमून घरांतल्या थोड्याच मुलांस निराळें शिकविण्याची चाल होती; पण तेथे सुद्धां एक दोन पेक्षा जास्त विद्यार्थी असावे, अशी व्यवस्था नेहमीं असेच. राजपुत्रांबरोबर प्रधान, मानकरी, सरदार वगैरे लोकांचे मुळगे शिकण्यासाठी घेण्याची चाल आमचे इकडे सर्वत्र होती असें अनेक जुन्या उदाहरणांवरून दिसते. हस्तिनापुरास कौरवपांडवांचे राजपुत्र व त्याचे बरोबर शिकण्यासाठी घेतलेले अनेक मोठ मोठ्यांचे मुळगे यांची द्रोणाचार्य व कृपाचार्य यांनीं चालविलेली एक मोठी शाळाच होती, असें म्हणण्यास चिंता नाही. तेव्हां यावरून उघड दिसते कीं एकापेक्षां अधिक विद्यार्थी एकत्र बसवून त्यांना शिकविणे, ही पद्धत आमचे इकडे प्राचीन आहे. युरोपांत सुद्धां हाच प्रकार आहे. प्राचीन ग्रीक लोक व्याख्यानपद्धतीने व संभाषणपद्धतीने शिकवीत, तरी त्यांचे गुरू पुष्कळ विद्यार्थी घेऊनच शिकवीत. व निरनिराळ्या गुरूंकडे त्यांच्या त्यांच्या

लौकिकाप्रमाणें विद्यार्थी जून, ती अमक्याची शाळा, असें म्हणत असत. त्यानंतरच्या काळीं ही सर्व युरोपभर ठिकाणिकाणीं युनिव्हर्सिटीया व कालेजे शिक्षणाविषयीं प्रख्यात असत; तेथेही पुष्कळ विद्यार्थीच एकत्र राहून शिकत. युरोपांत श्रीमंत लोकांमध्येही मुलांना एकाद्या प्रख्यात शाळेंत अनेक मुलांबरोबर व एकाद्या प्रख्यात गुरूच्या हाताखालीं शिकण्यास पाठविण्याची चाल विशेष होती. तिकडे राजेलोक व श्रीमंत लोक यांनीं आपले मुलगे रोम, पारीस, आक्सफर्ड अशा शहरांसारख्या लांबच्या ठिकाणीं लहान वयांत सुद्धां शिकण्यास पाठविल्याचीं उदाहरणें अनेक आहेत. तेव्हां पुष्कळ मुलांना एकत्र मिळवून शिकविणें, ही शिकविण्याची पद्धत साधारणतः सर्वमान्य व बरीच जुनी दिसते. आतां पुष्कळ मुलें एकत्र मिळालीं म्हणजे त्यांतलीं अनेक एकच तऱ्हेचा अभ्यास करणारीं असतात, यामुळें त्यांचे 'निरनिराळे वर्ग बनतात. ही जी वर्ग-रचना-पद्धत, तिच्या-विषयीं आज थोडका विचार करूं.

आमचे इकडे शाळांतून मुलांचे जे वर्ग बांधितात, ते त्यांच्या अभ्यासाच्या सारखेपणावरून बांधितात. कांहीं अभ्यासांच्या मर्यादा ठरवून त्यावरून इयत्ता किंवा पायऱ्या बांधलेल्या असतात, व एकेका इयत्तेचा अभ्यास करणारांचा एकेक वर्ग, अशी व्यवस्था असते. हा प्रकार आरंभापासून तों अत्यंत उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वत्र सारखा चालू आहे. तेव्हां शाळा म्हटली कीं तेथे एका अभ्यासाच्या मुलांचे वर्ग बनवून शिकविणें व सारख्या अभ्यासाच्या इयत्ता बांधणें, हे प्रकार प्राचीन काळापासून सर्वमान्य झालेले दिसतात. आतां कित्येक श्रीमंत गृहस्थांस व राजेरजवाडे यांस आपली मुलें मध्यम, व गरीब वगैरे सर्व प्रकारच्या लोकांबरोबर बसलेलीं आवडत नाहींत, व यामुळें ते घरींच शिक्षक ठेवितात. तथापि तसें करून ही ते सहाध्यायी असे श्रीमंत व उच्च कुळांतले मुलगे एकत्र मिळवितात. कित्येक ठिकाणीं तर राजेरजवाड्यांसाठीं व श्रीमंतांसाठीं निराळींच विद्यालये व कालेजे स्थापिल्याची उदाहरणें आहेत. इंग्लंड देशांत अगदीं अलीकडल्या काळापर्यंत बडे लोक आपणांस मोठे

कुलीन, खानदानीचे व उच्चप्रतीचे समजत. तेव्हा एकादा मोठा श्रीमंत व्यापारी अथवा कारखानदार झाला, तरी तो ही त्यांचे मते हलकाच असे. यामुळे हे लोक ज्या ठिकाणी आपले लोकांची मुले जास्त असतील अशा शाळांत आपले मुलांना पाठवीत, अथवा घरचे घरीच होईल तेव्हा अभ्यास करवीत. परंतु अलीकडे ह्या समजुती व हे प्रकार बहुतेक बंद झाले आहेत. या सर्व गोष्टींच्या संबधाने लक्षांत ठेविले पाहिजे कीं युरोपांतील शाळा म्हणजे बोर्डिंग स्कुले असून तेथे विद्यार्थी रात्रदिस एकत्र राहावयांचे असतात; आमच्या इकडे तसा प्रकार नसून विद्यार्थी केवळ दिवसा शिकण्यापुरते एकत्र जमावयाचे असतात. यामुळे आमच्या इकडे भिन्न-जाती, श्रीमंती, गरीबी वगैरे संबधाने तिकडल्या इतक्या हरकती येण्याचा संभव नाही. अलीकडील शिक्षणपद्धतीमुख झाल्यावर आमच्या इकडे जातींच्या संबधाने कित्येक हरकती आलेल्या आहेत. परंतु हा प्रकार ही आतां बहुतेक मार्गे पडल्यासारखाच आहे.

तेव्हां सार्वजनिक शाळा, अभ्यासांच्या इयत्ता व साहाय्याची विद्यार्थ्यांचे वर्ग, हे प्रकार सर्वमान्य झाल्या सारखेच आहेत. यांचे योगाने थोड्या खर्चांत पुष्कळ काम होते; श्रमविभाग साधतो; व देशाचे सरकारास, म्युनिसिपालिट्या वगैरे सार्वजनिक संस्थांस व मंडळ्यांस शाळा स्थापन करितां येऊन एकंदर उत्सुक प्रजाजनांस लोकशिक्षणाचा प्रसार कसा चालला आहे हे पाहाण्यास संपडते. यांतल्या सर्व गोष्टी जरी सर्वमान्य झाल्या आहेत, तरी शिक्षणाच्या घद्यांत पडलेल्या मनुष्यास त्याविषयी विचार करून आपले मत ठरविणे जरूरीच आहे; कारण अशा रीतीने ठाम मत बनविल्याने त्यांच्या वर्तनक्रमावर बरावाईट परिणाम घडण्याचा संभव असतो. जी गोष्ट आपणास चांगली वाटते, तीच आपले हातून चांगली होते; व जी गोष्ट वाईट वाटत असते, ती जरी आपले कर्तव्य म्हणून आपणास करावयाची असली, तरी नीट होत नाही. म्हणून ज्या गोष्टी आपणास बहिःवाटावयाच्या असतात, त्याविषयी वारंवार विचार करून मत बनविण्याची प्रत्येक मनुष्यास फार जरूर आहे. तेव्हां शिकविण्याचा धंदा

करणाराने प्राचीन व अर्वाचीन शाळापद्धती व त्यांतल्या व्यवस्था यांचे निरंतर मनन केले पाहिजे. सार्वजनिक शाळापद्धती आज सर्वमान्य झाली आहे. परंतु वर्गपद्धतीचा विचार करण्यापूर्वी आपण सार्वजनिक शाळांपासून नफे तोटे काय होतात, याविषयी अगोदर थोडकास विचार करू.

हा विचारास आरंभ करण्यापूर्वी आमच्या वाचकांस प्रथमतः दोन गोष्टी सांगून देविल्या पाहिजेत. पहिली गोष्ट ही, की हे विचार आमच्या देशांतील ग्रंथकारांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणे एकाद्या इंग्रजी लेखावरून घेण्याचा विचार नाही. याविषयी केवळ स्वतंत्र विचार प्रदर्शित करण्याचा हा लेख लिहिणाराचा मानस आहे; व त्याविषयी आमच्या वाचकांस काय वाटते ते ही त्यांनी कळवावे, अशी त्यांस विनंती आहे. कोणत्याही गोष्टीच्या विचाराला मूळ आधार कोणच्या तरी पाश्चिमात्य किंवा इंग्रजी लेखाचा असतो; व त्या देशांत प्रत्येक विषयाचे भांडार भरपूर असल्यामुळे तसे होणे स्वाभाविकही आहे. परंतु या लेखांत आमच्या इकडील सध्या चालू असलेल्या कित्येक शिकविण्याच्या पद्धतींच्या संबंधाने केवळ स्वतंत्र असे विचार प्रदर्शित करण्याचा लेखकाराचा उद्देश आहे.

सार्वजनिक शाळा म्हणजे जेथे कोणच्याही मुलास जाऊन शिकता येईल अशा शाळा. या शाळांत मुलांची गरीबी, श्रीमंती, जात, धर्म, यांचा विचार नसतो. देशांतल्या लोकांचे आचारविचार, रीतिभाती, धर्ममते वगैरे गोष्टी लक्षांत घेऊन सार्वजनिक शाळा घातलेल्या असतात. यांत या गोष्टींच्यासंबंधाने अशी व्यवस्था असते, की सर्वांना मान्य म्हणून ठरविलेल्या अशाच गोष्टी शिकवाव्या व अमान्य गोष्टींची चर्चा करूं नये. इंग्लंडदेशांत या सार्वजनिक शाळा प्रथमतः स्थापन झाल्या, त्यावेळी मोठाच वादविवाद झाला. प्रथमतः त्या देशांत सार्वजनिक शाळापद्धती बहुतेक नव्हतीच असे म्हटले तरी चालेउ. त्या देशांत देवळांमधून मुलांना घेऊन धर्मोपदेशक शिकवीत; व निरनिराळे धर्मपंथ जसे असत, तशाच त्या

निरनिराळ्या पंथाच्या शाळा असत. सध्या जरी सार्वजनिक शाळांचे वर्चस्व आहे, तरी अशा प्रकारच्या जुन्या देवळांतल्या धर्मोपदेशकांनी चालविलेल्या शाळाही अजून पुष्कळ आहेत. निरनिराळ्या युनिव्हर्सिटीच्या आहेत त्यांचे व्यवस्थेवरही धर्माचा पगडा मार्गे विशेष होता. परंतु त्यांचे संबं- धाने एक गोष्ट अशी असे, की देशांतला जो मान्य असा मुख्य धर्म, तो युनिव्हर्सिटीच्यांना मान्य असतो; त्यांतले जे बारिकसारिक पंथ, त्यांचा वि- चार कोणी करित नाही. याशिवाय देशांत सर्वप्रसिद्ध अशा पांच सात मोठाल्या सार्वजनिक शाळा आहेत. त्या शाळांना देशाचा सर्वमान्य धर्मपंथ मान्य असून, त्यांची व्यवस्था वेळोवेळी ज्यांचे हाती येईल, त्या उपपंथाचा पगडा तेथे असतो. या शाळांना सरकार कांहीं मदत करित नाही. पूर्वकाली कोणीतरी ठेवलेला पैसा किंवा जमीन यांच्या उत्पन्नावर या सर्व युनिव्हर्सिटीच्या, त्यांमधली कालेजे व शाळा चालतात. मार्गे देवळा देवळांतून लहान मुलांच्या शाळा असत, तेथले धर्म- गुरूचा ज्या धर्मपंथाकडे ओढा असे, त्या पंथाचे तेथे वर्चस्व असे; व त्या धर्म- पंथाचे लोक आपली मुले पाठवीत. असा प्रकार बहुतेक अगदी अली- कडल्या काळापर्यंत चालला होता. युरोपांतिल अन्य देशांत सरकाराने मदत देऊन शाळाखाले सुरू केले. आमच्या देशांत इंग्रजी राज्य झाल्या वर इकडे ही शाळाखाले सुरू झाले. पण इंग्लंडांत सरकाराने लोकशि- क्षणाच्या संबधाने अगदीच उदासीनता धरिली होती. याचे कारण असे होते की देशांत निरनिराळे धर्मपंथ असल्यामुळे सर्वांना मान्य होईल अशी सार्वजनिक शाळापद्धती कशी सुरू करावी, हे कळेना. यामुळे मुद्दाम होऊन वाईटपणा घेऊन लोकांची अप्रीती कोण संपादनार? परंतु या स्थितीमुळे देशाचे फार नुकसान होत होते. म्हणून सन १८७० सालचे सुमारास मि० ग्लाडस्टन हे मुख्यप्रधान असता त्यांनी एक सार्व- जनिक शाळापद्धती काढली. त्यावेळी या पद्धतीच्या संबधाने खडेजंगी वादविवाद होऊन, मि० ग्लाडस्टन व त्यांचे अनुयायी यांच्याबद्दल लोकमत ही वाईट झाले. तथापि त्यांनी लोकहिताकडे लक्ष देऊन ही पद्धती सुरू

करून तिच्या अनुरोधाने देशांत एक सार्वजनिक शाळाखालें काढलें, व सर्वत्र शाळा स्थापिल्या. या पद्धतीचे मूळ तत्व असें आहे, कीं कोणत्याही धर्मपंथाचा विचार न करितां लेखन, वाचन, गणित वगैरे अत्यंत जरूरीचे विषय या शाळांतून मुलांस शिकवावे. पुढें धर्मविचारांशीं संबन्ध येऊन मुलें तितकीं पोक्तवयाचीं झालीं, कीं निरनिराळ्या पंथांच्या शाळा आहेतच. या शाळाखात्याच्या स्थापनेच्या वेळीं जरी एवढी चळवळ झाली, तरी आतां सर्वत्र सामसूम होऊन ही व्यवस्था उत्तमप्रकारें चालली आहे व तींत निरनिराळ्या पक्षाच्या प्रधान मंडळ्यांनीं जरूर त्या सुधारणा करून, आतां इंग्लंडांत विद्याप्रसार जपाच्यानें होत आहे.

आतां आमच्या इकडचा विचार केला तर आमचे इकडे पूर्वीं सार्वजनिक शिक्षणपद्धती अशी कधींच सुरू नव्हती; बाकीच्या सर्व तऱ्हा मात्र बहुतेक तिकडल्या प्रमाणेंच असत. प्रथमतः ब्राह्मण, बौद्ध, जैन व पुढें मुसलमान, या निरनिराळ्या धर्मांच्या लोकांच्या शाळा असत, व एका धर्माच्या लोकांचीं मुलें दुसऱ्या धर्माच्या लोकांच्या शाळेंत जात नसत, हें उघड आहे. पण फार जुन्या काळीं ब्राह्मण, बौद्ध व जैन हे लोक आपल्या मुलांस व विशेषतः उच्च प्रतीचे विषय शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस परस्परांच्या शाळांतून मुद्दाम पाठवीत, व लहान मुलांना लेखनवाचनादि शिकविण्याचें काम तर बौद्ध व जैन धर्मी पंतोजी करीत असें दिसतें. पुढें निरनिराळ्या पंथांच्या निरनिराळ्या शाळा असत. धर्माचे वैष्णव, शैव वगैरे निरनिराळे जितके पंथ व उपपंथ, तितक्या जातीच्या निरनिराळ्या शाळा, त्याच प्रमाणें वेदान्त, न्याय, धर्मशास्त्र, वैद्यक वगैरे भिन्न शास्त्रांचें जेथडे निरनिराळ्या प्रकारचे पंथ होते, तितक्यांच्या निरनिराळ्या शाळा होत्या, असें अनुमान करण्यास जागा आहे. या शाळा त्या त्या पंथांतले मोठाले विद्वान् गुरू चालवीत व त्यांना त्यांच्या पंथांतले राजे व धनिक लोक वर्षासनादि देऊन मदत करीत. ही मदत धार्मिक राजे व श्रीमंत लोक आपल्याच पंथाच्या शाळेंत करीत असें नाहीं, तर केवळ पारमार्थिक बुद्धीमें अन्य-पंथीयांसही मदत करीत. या शाळांतून प्रचंड ग्रंथसंग्रह असे; व राजे आणि

श्रीमंत लोक ग्रंथसंग्रहांत नवीन ग्रंथ लिहून ठेवण्याचाही यत्न करित. त्या वेळीं ग्रंथांच्या प्रती तयार करण्याचे संबधानें इतक्या अडचणी असतां प्रचंड ग्रंथांच्या एवढ्या प्रती तयार होऊन ठिकठिकाणी मोठालीं ग्रंथालये झालीं कशीं, याचें आज मोठें आश्चर्य वाटतें. सर्वांतही जैन लोकांचें मोठेंच आश्चर्य वाटतें. कारण त्यांनीं अमुक आपल्या धर्माचें किंवा अमुक दुसऱ्याच्या धर्माचें पुस्तक, याचा विचार न करितां केवळ विद्याप्रसारार्थ सर्वप्रकारच्या ग्रंथांच्या प्रती लिहून सर्व देशभर मोठालीं ग्रंथालये स्थापित केलीं आहेत, व त्यांचे या संबधानें आमच्या राष्ट्रावर अप्रतिम उपकार झाले आहेत. आज ज्या ठिकाणीं जैन पुस्तकालये सांपडतात, त्या ठिकाणीं प्राचीनकाळीं जैन विद्यालये होती हे उघड आहे. त्या ठिकाणीं सर्व पंथांचे विद्यार्थी जमत; तेथचे जैन पंडित जैन, बौद्ध व ब्राह्मणी या सर्व विद्यांत प्रवीण असत; ते सर्व विद्यांत विद्यार्थी तयार करीत, व आपण व विद्यार्थी मिळून ग्रंथ लिहून तयार करीत. असें स्पष्टपणें दिसून येतें. [पुढें चालूं.]

वार्षिक रिपोर्टांच्या माहितीचा अवशेष.

—=०+०=—

गेल्यां खेपेस वार्षिक रिपोर्टांची जी माहिती दिली आहे, तींत या-याचे रिविहिन्यु आफिसरांचे दोन महत्वाचे अभिप्राय स्थळसंकोचास्तव राहिले होते, ते या खेपेस पुढें देतोः—

रा० सा० एन्. सी. सोमण, डि. डे. कलेक्टर, बेळगांव.
 “ लोकांमध्ये अज्ञान फारच आहे. शेतीभाती, गुरेढोरे व बायकापोरे या-पलीकडे त्यांना कांहींच कळत नाही. पुष्कळांना तर आपल्या जमिनी-वर सारा कित्ती आहे हे ही माहीत नसतें. मुलांना शाळेंत पाठवा म्हणून त्यांचीं मनें वळवण्यांत श्रम खर्च करण्यापेक्षां खर्च तयार करणें, लागवडीचे प्रकार, गुरांचे रोग, सरकारची राज्यव्यवस्था, आपले हक्क व अशा सारख्याच दुसऱ्या व्यवहारिक विषयांवर सोपी माहिती देण्याकरितां रात्रीचे वर्ग काढून लोकांच्या मनांत प्रकाश पाडण्याचे कामीं शाळाखात्यानें

आपल्या श्रमांचा उपयोग करणे बरे. एकदां लोकांना याची गोडी लागली की ते आपण होऊनच आपली मुले शाळेत पाठवतील. शाळामास्तरांच्या ताब्यांत जरूर ती पुस्तके व साधने दिली व चांगले काम बजावणारास कांहीं बक्षिसाची योजना केली तर हा हेतू सिद्धीस जाण्यास म्हणण्यासारखा खर्चही येणार नाही. व्याख्याने विद्वान लोकांकडून लिहिवलेली असावी व ती छापवून द्यावी. शाळामास्तरांचे काम एवढेच की ती पुराणाप्रमाणे लोकांस समजून सांगावी.”

हा हेतू स्तुत्य आहे. पण थोडकासा पगार मिळविणाऱ्या शिक्षकावर काय काय गोष्टी संभववयाच्या याचाही विचार केला पाहिजे. बहुधा खेडेगावांत साधारण कांहीं समजते असा शाळामास्तरच असतो. पाटील कुळकर्ण्यांचे ही काम त्याचे हातून हवे असले तरी बऱ्याच पाटील कुळकर्ण्यांपेक्षा चांगल्या तऱ्हेने होईल विचार्याच्या गळ्यांत पोष्ट-आफिसाने माळ घालून बरेच दिवस झाले. पोष्टाचे कामांत पडत असलेल्या त्रासाच्या मानाने मिळणारा मुशाहिराही फारसा नाही. शिवाय पोष्टाच्या कामामुळे त्याच्या मुख्य कामांत केवढी आडकाठी येते, हे सर्वांस ठाऊक आहेच. अशांत वर केलेली सूचना जर आणखी अमलांत आली, तर मग आमच्या शाळामास्तरांचे हाल पुसावयास नकोत !

डि. डे. कलेक्टर धारवाड. ---“ मुलांचा स्वभाव बनवणे हे अर्थात आईवापांचे मुख्य कर्तव्य होय. परंतु आईवापच अशिक्षित असले म्हणजे ही गोष्ट सिद्धीस जाण्याची आशा करणे व्यर्थ. प्राथमिक शाळांत मुले पाठविणाऱ्या आईवापांत अशांचीच संख्या फार. म्हणून वर्तनाला व स्वभावाला सात्त्विक स्वरूप देणे हे प्रत्येक शाळामास्तरांचे मी काम समजतो. या गोष्टीकडे पुष्कळ शाळामास्तर लक्ष पुरवित नाहीत. ‘ दुसरे आपणास कदाचित पहातील असे जेव्हां असेल तेव्हांच चोरी करूं नये. ’ असे पुष्कळ मुलांकडून माझ्या प्रश्नास उत्तर मिळाले. सांपडण्याची भीति नसली म्हणजे चोरी करण्यास हरकत नाही, असा त्यांचा समज झाला असावासे वाटते. दुसऱ्या किंसेक प्रश्नांची उत्तरे सुद्धा

अशीच असमाधानकारक होती. अलूर, गजेद्रगड, व मुळगुंद येथील शाळांत मिळालेली उत्तरे समाधानकारक होती आणि याशाळांचे हेड-मास्तर, विशेषतः मुलांचे व सामान्यपणे देशाचे कल्याण ज्या गोष्टींवर अवलंबून आहे अशा ज्या वर सांगितलेल्या गोष्टी त्यांकडे लक्ष पुरवितात अशी खात्री झाली.

“माझ्या ताब्यांतील तालुक्यांतील स्त्रीशिक्षणाची स्थिती समाधानकारक नाही. या बाबतीत लोकच केवळ प्रतिकूल आहेत असे नाही, तर शिक्षकलोक पुष्कळ वेळां या बाबतीत बेफिकीर राहतात. मुंडरंगी येथील शाळा एवढीच कायती उत्तम तऱ्हेने चालली आहे. तेथे उत्तम शिक्षक आहे असे मला आढळून आले. पुष्कळ मुलींच्या शाळांतून म्हातारे व विनहुरूपाचे लोक शिक्षक आहेत. मुलींच्या शाळा ११ असून विद्यार्थीनींची संख्या ६९२ आहे.

मुसलमान लोकांचे शिक्षणबाबतीत मुलींचे लक्ष नाही. तीच स्थिती हलक्या हिंदू जातींची. मुसलमान विद्यार्थ्यांची संख्या २८१ पेक्षा जास्त नाही. महारांकडितां म्हणून निराळ्या शाळा नाहीत. दुसऱ्या शाळांना जोडलेले असे दोन वर्ग आहेत, एक नवलगुंद तालुक्यांत व दुसरा रोण तालुक्यांत. या जातीचे विद्यार्थी ९२ पेक्षा जास्त नाहीत.”

हा अभिप्राय महत्वाचा व विचार करण्याया सारखा आहे. वर नमूद केलेली स्थिती इतर ठिकाणीही दृष्टोत्पत्तीस येईल. मुले स्वभावाने सरळ, प्राणाणिक व शरीराने सदृढ अशीं बनविण्याचे प्रत्येक शिक्षकाचे कर्तव्य आहे; व या बाबतीत अगदीच दुर्लक्ष्य कारणे लोक शिक्षक या नांवास पात्र नाहीत यांत शंका नाही. परंतु बोर्डिंग स्कूलची पद्धत इकडे सुख होईपर्यंत व उत्तम तऱ्हेने तयार झालेले शिक्षक तयार होऊं लागतपर्यंत आणि शिक्षकांस अधिक आस्था वाटण्यासाठी जरा जास्त योग्यतेचे पगार मिळू लागतपर्यंत ही उणीव दूर होणे कठीण आहे. तरी पण शिक्षक म्हणवून घणारांनी या गोष्टीचा विचार करण्यासारखा आहे. शिक्षकांच्या कर्त-

व्याची इयत्ता म्हणजे नेमलेले विषय शिकविणे एवढीच नव्हे, तर मुलांस सुनीतीचे वळण लावणे हे ही त्यांचे कर्तव्य आहे. हे शिक्षकांनी विसरता कामा नये.

पत्रव्यवहार.

(१) पुस्तकांतील चुका.

वि० वि० शाळांत चालणाऱ्या कांही पुस्तकतून कांही चुका आढळल्या त्यांची याद सोबत पाठविली आहे. ही आपल्या शाळापत्रकांत प्रसिद्ध करण्याची मेहेरबानी करावी, म्हणजे तिकडे ग्रंथकर्त्यांचे व शाळा-खात्यांतील योग्य अधिकाऱ्यांचे लक्ष जाऊन त्या दुरुस्त होतील.

चुकांची यादी.

पुस्तकाचे नांव.	पान.	ओळ.	चुकीचा प्रकार.
१ मोडी पहिले पुस्तक आवृत्ती १२.	४८	१७	ओळ ७ यांत मुलगा म्हणतो, सकाळी छड्या मारिल्या. आणि ओळ १७ यांत बाप म्हणतो 'कालच कां छड्या मारिल्या?' अर्थाविधाने पाहतां 'कालच' या शब्दां-एवजों 'आजच' हा शब्द असावा.
२ मराठी सहावे पुस्तक आवृत्ती ९.	१९	६	ओळ ६ 'याप्रमाणे जेव्हां पाण्याचे सपाटीचा नीच प्रदेश भरून येऊं शकत नाही तेव्हां पाणी उच्च प्रदेशाकडून नीच प्रदेशाकडे निरंतर वाहत राहते.' असे लिहिले आहे. परंतु त्या वाक्याचे जागी 'याप्रमाणे जेव्हां पाण्याच्या सपाटीचा नीच प्रदेश भरून येऊं शकत नाही तेव्हां पाणी नीच प्रदेशाकडून निष्प्रतिबंध अस

३ दादोक्त
लघुव्याकरण.

१

कलम
६

ल्यामुळे तें उच्च प्रदेशाकडून नीच
प्रदेशाकडे निरंतर वाहत राहतें.' असें
वाक्य असावें.

कलम १ यांत 'स्वर १६ आहेत ते अ, आ,
इ० पासून औपर्यंत.' असें लिहिलें
आहे. तेथें

'स्वर १६ आहेत ते अः पर्यंत' असें
असावें. कारण कोणतेही व्यंजनास
अनुस्वार आणि विसर्ग जोडावयाचा
असला म्हणजे त्यांत त्यांचा बोध हो-
तोच; इतकेंच नाही तर सोळा स्वरांची
भरतीच होत नाही. तशांत लहान मुळांस
१६ स्वर सांगण्याचा उद्देशही पुष्कळ
ठिकाणांच्या लिहिण्यावरून दिसतो.

४ जमाखर्च
पद्धती.

२

कलम
४

यांत रोजखर्चाव कीर्द लिहिण्यांत फरक नाही
असें मात्र लिहिलें आहे. परंतु कीर्दीस
खातेपान लावितात तसें रोजखर्चास
लाविलेले कोठेंच आढळत नाही; म्हणून
फरक नाही या शब्दांपुढें 'मात्र रोज-
खर्चास खातेपान लावीत नाहींत.' असें
वाक्य असावें.

१ भूगोल वर्गन भाग १ यांत खानदेशचे वर्णनांत १६ तालुके आणि सहा
पेठे असल्याचें दिसून आलें. परंतु ही आवृत्ती निघण्याचे आधीच या जिल्ह्यांत
१७ तालुके आणि ४ पेठे झाले. शिवाय नशिराबाद तालुका मोडून जळगांव
आणि निजामपूर पेठा मोडून नवापूर पेठा झाल्यास बरेच दिवस झाले असून
अद्याप ही सुधारणा झाली नाही. तर ती सुधारणा व्हावी.

आपला नम्र,
ताताराम् गणू घोषे.

(२) गणिताची शंका.

वि० वि० लिमयेकृत अंकगणित भाग २ यांतील पांचव्या इयत्ते-
कारिता सामान्य प्रश्न भाग १५ उदाहरण ९ वें-असे आहे; "एक
मनुष्य समुद्र किनाऱ्याजवळ उभा असता त्याने किनाऱ्याकडे येणाऱ्या
एका जहाजावर तोफ उडाल्याचा प्रकाश पाहिला व लागलीच
त्या जहाजाकडे जाण्याकरिता दर तासास ३ मैलांप्रमाणे निघाला.
तो निघाल्यावर त्यास १५ सेकंदांनी त्या तोफेचा आवाज ऐकू
आला. पुढे पहिल्याने प्रकाश पाहिला होता त्या नंतर ५
मिनिटांनी दुसऱ्याने तोफ उडाल्याचा प्रकाश पाहिला, तेव्हां चाल-
बंद करून तो उभा राहिला व नंतर १० $\frac{१}{२}$ सेकंदांनी दुसऱ्याने तोफ
उडाल्याचा आवाज ऐकिला. तर ध्वनीचा वेग प्रत्येक सेकंदास १२००
फूट धरून जहाजाचा वेग दर तासास काय होता ?"

खुलासा--किनाऱ्यावरच्या मनुष्याने तोफ उडाल्याचा प्रकाश पाहिला
आणि लागलीच जहाजाकडे दर तासास ३ मैल या वेगाने जाण्यास
निघाला; नंतर १५ सेकंदांनी त्याने तोफेचा आवाज ऐकिला, यावरून
किनाऱ्यापासून कांहीं अंतर चालून गेल्यावर आवाज ऐकिला असे ठरते.
दर तासी तीन मैल वेगाने तो १५ सेकंदात ६६ फूट चालून गेला व
तेथे तोफेचा आवाज ऐकिला. किनाऱ्यापासून ६६ फुटांवर ध्वनी येण्यास
१५ सेकंदे लागली. यावरून मनुष्य आणि जहाज यांतील अंतर
 $१२०० \times १५ = १८०००$ फूट; आणि मनुष्य व किनारा यांतील अंतर
६६ फूट; तेव्हां जहाज आणि किनारा यांतील अंतर पहिल्या तोफेच्या वेळी
 $१८००० + ६६ = १८०६६$ फूट झाले.

आतां दुसऱ्या तोफेच्या वेळी जहाज आणि किनारा ह्यांत किती
अंतर पडले तें पाहूं. पहिल्या तोफेचा प्रकाश पाहिल्याबरोबर तो
मनुष्य चालू लागला व नंतर ५ मिनिटांनी दुसऱ्याने तोफ उडाल्याचा
प्रकाश पाहिला यावरून मनुष्य आणि किनारा ह्यांत-

$$६ : ५ :: ३ = \frac{१५}{६०} = \frac{१}{४} = १३२० \text{ अंतर पड-}$$

ह्यावर दुसरी तोफ उडाल्याचा प्रकाश पाहिला. व तेथें म्हणजे किना-
न्यापासून १३२० फुटावर जहाजावरचा ध्वनी येण्यास $१०\frac{१}{२}$ सेकंदें
छागळीं. यावरून जहाज आणि मनुष्य यांतील अंतर २०६० फूट होतें;
ह्यास्तव दुसऱ्या आवाजाचे वेळीं किनारा आणि जहाज ह्यांतील अंतर
 $१२६०० + १३२० = १३९२०$ फूट होतें; पहिल्या तोफेच्या वेळीं
किनारा व जहाज ह्यांतील अंतर १८०६६ फूट आणि दुसऱ्या तोफेच्या
वेळीं किनारा आणि जहाज ह्यांतील अंतर १३९२० फूट होतें. पहिल्या
तोफेचा प्रकाश दिसल्यानंतर दुसऱ्या तोफेचा प्रकाश ५ मिनिटांनीं
दृष्टीस पडला. सबब ५ मिनिटांत जहाज $१८०६६ - १३९२०$
 $= ४१४६$ फूट चाललें; म्हणून ५ मि. : ६० मि. :: ४१४६ फूट

$$= \frac{\begin{array}{r} ५२ \times २०७३ \\ ६२ \times ५१५६ \\ \times \times \times २२० \\ \hline २२० \end{array}}{२२०} = \frac{२०७३ \text{ मैल}}{२२०} = \frac{९३}{२२०} \text{ मैल हें उ.}$$

ग्रंथकर्त्यांनीं पहिल्यावेळीं १८००० फूट आणि दुसरे वेळीं १३९२०
फूट अंतर होतें असें मानिलें; म्हणून $१८००० - १३९२० = ४०००$ फूट
एवढी ५ मि. त जहाजाची चाल व यावरून १ तासांत $९\frac{३}{१०}$ मैल
असें उत्तर येतें. परंतु वास्तविक रीतीनें उदाहरणावरून पाहतां तसा
अर्थ उत्पन्न होत नाही. उदाहरणाच्या रचनेंत जर 'मनुष्य किनाऱ्यावर
पहिल्या तोफेचा आवाज ऐकून निघाला' असें लिहिलें असतें, तर
ग्रंथकर्त्यांनीं पुस्तकांत लिहिलेलें उत्तर खरें ठरलें असतें; परंतु प्रकाश पाहि-
ल्याबरोबर मनुष्य जहाजाकडे जाण्यास निघाला व निघाल्यानंतर १५ सेकंदांनीं
'आवाज ऐकिला' असें लिहिलें आहे, सबब किनाऱ्यापासून ६६ फुटावर
पहिल्या वेळीं ध्वनी ऐकिला असें निश्चयात्मक ठरतें. सबब पहिला आवाज
ऐकतेवेळीं किनारा आणि जहाज यांतील अंतर १८०६६ फूट होतें.
इतकें अंतर ग्रंथकर्त्यांनीं हिशेबांत न धरतां १८००० फूट धरलें, म्हणजे
६६ अंतर हिशेबांत धरलें नाही. एवढाच कायतो माझ्या अल्पमतीस
घाटलेला करक आपणांस कळविला आहे, तरी येत्या अंकीं छापून
प्रसिद्ध करण्याची मेहेबानगी व्हावी. कळावें कृपा लोभ असावा हे विनंती.

आपला,

भिकाजी गणेश समुद्र

(१) छत्रेकृत अंकगणितांतील शंका.

वि० वि० छत्रेकृत अंकगणित भाग २ सुवारलेली आवृत्ती १ री पृष्ठ १६३ उदाहरण ७० चा खुळासा माहे डिसेंबर स० १८९६ च्या शालापत्रकांत केलेला आहे. त्या खुळाशांत काढून दाखविलेले उत्तर पूर्वीच्या आवृत्तीतील उतराशी जमत नाही. व ही दोन्ही उतरें नवीन आवृत्तीतील उतराशी जमत नाहीत. म्हणून विचार करून पाहतां असे लक्षांत आले की, सदरहु उदाहरणाचा जो अर्थ घेऊन नवीन आवृत्तीत उत्तर दिले आहे, तो अर्थ उदाहरणाच्या भाषेत स्पष्ट झालेला नाही. यास्तव तो अर्थ स्पष्ट करून, खाली उदाहरण करून दाखविले आहे, त्यास अवश्य स्थळ मिळावे. उदा०:—“आज गुरुवारी सकाळीं दोन घड्याळांत एकदम ९ वाजतात, आणि काल बुववारी सकाळीं पहिल्यांत ११ ला १० मि० कमी असतां दुसऱ्यांत ११ वाजले होते, तर आज संध्याकाळीं दोन्हीमध्ये एकदम ९ वाजण्यासाठीं मंदाचा कांटा किती पुढे सारावा, अगर जलदाचा कांटा किती मार्गे सारावा ? ”

खुळासा:—बुववारी सकाळीं पहिल्या घड्याळांत ११ ला १० मि० कमी असतां दुसऱ्यांत ११ वाजतात. आणि गुरुवारी सकाळीं दोन घड्याळांत एकदम ९ वाजतात. यावरून पहिल्या घड्याळांत २२ तास १० मि० झालीं तेवढ्या वेळांत दुसऱ्या घड्यांत २२ तास झाले. म्हणून पहिले घड्याळ, दुसऱ्याच्या २२ तासांत १० मि० पुढे गेले असे ठरले. आतां गुरुवारी सकाळचे ९ वाजल्यापासून संध्याकाळचे ९ वाजेपर्यंत १२ तास होतात. तितक्या अवधीत पहिले घड्याळ किती पुढे जाईल, तें वर काढिलेल्या प्रमाणावरून काढिले असतां—

२२ ता० : १२ ता० :: १० मि० = $५\frac{१०}{११}$ मि० पहिले घड्याळ पुढे जाईल म्हणून इतकीं मिनिटे जलदाचा कांटा मार्गे सारिला पाहिजे.

वरच्या कल्पनेप्रमाणेंच दुसरे उत्तर काढावयाचें व तेंही वरच्या इतकेंच येतें. हें सहज ध्यानांत येणार आहे.

स० वि० भागवत.

फ. आसि. कल्याण.

पत्रव्यवहार.

(४) गोखलेकृत अंकगणितांतील शंका.

वि. वि. गोखलेकृत अंकगणित भाग दुसरा प्रश्नसमुदाय उदाहरण (१००) :—

“ २१४३३०२ ह्या सात आंकड्यांनी किती प्रकारच्या निरनिराळ्या संख्या होतील ? ” असे आहे. आणि त्याचे उत्तर १६६१२० दिले आहे. माझे मते ह्याचे उत्तर १६३८३ येते.

रीती:—(ह्या सात आंकड्यांनी होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रकारच्या संख्या विचारल्या आहेत म्हणजे एक आंकड्याच्या, दोन आंकड्यांच्या, तीन आंकड्यांच्या, चार आंकड्यांच्या, पांच आंकड्यांच्या, सहा आंकड्यांच्या व सात आंकड्यांच्या, मिळून किती होतील असा अर्थ.

उदाहरणांत जे सात आंकडे दिले आहेत त्यांत एक शून्य आहे; २ हा आंकडा दोन वेळ आला आहे, आणि ३ हा आंकडा तीन वेळ आला आहे व ४ हा आंकडा एक वेळ आला आहे. अशा आंकड्यांच्या संख्यासंबंधाने माझे मते खाली लिहिल्याप्रमाणे नियम ठरतो.

नियम:—संख्या बनविण्याकरिता दिलेल्या आंकड्यांत जर शून्य असून तेच तेच आंकडे पुनः पुनः आलेले असतील तर त्या आंकड्यांत शून्यासुद्धा निरनिराळे जितके आंकडे असतील ती संख्या मुख्य स्थानी मडून जितक्या आंकड्यांच्या संख्या काढावयाच्या असतील त्यापेक्षां एक कमी इतका त्या संख्येला घातप्रकाशक द्यावा; आणि त्याला मुख्य स्थानी मांडलेल्या संख्येपेक्षां एक कमी इतका गुणक द्यावा. तितक्या संख्या होतील.

ह्या नियमाप्रमाणे सदर सात आंकड्यांपासून होणाऱ्या निरनिराळ्या संख्या काढावयाच्या.

सदर अंकांत शून्यासुद्धा २, १, ४, ० असे निरनिराळे चार अंक आहेत म्हणून वरील नियमाप्रमाणे:—

एक अंकांच्या संख्या =	०	X ३ =		
दोन अंकांच्या संख्या =	००	X ३ =		१ २
तीन	०००	X ३ =		४ ८
चार	००००	X ३ =		१ २ २
पांच	०००००	X ३ =		७ ६ ८
सहा	००००००	X ३ =		१ ० ७ २
सात	०००००००	X ३ =		१ २ २ ८ ८
एकूण बेरीज				१ ६ ३ ८ ३

ह्या निरनिराळ्या प्रकारच्या सर्व संख्या झाल्या.

∴ १६३८३ हे उत्तर.

दत्तात्रय गोपाळ तेंडुलकर.

सूक्ततरंग.

- २१ अहितकरा कल्पी अल्पायु बाळ थानींच.
- २२ सेव्य सदुपदेश धाग्रह; असदुपदेश हा सुराग्रह रे !
- २३ कोणीहि सदुपदेशामृतलवहि प्राशितां कधीं न मरे.
- २४ सत्सत्पतिपासु. प्राप्त नव्हे दुष्ट मंडळीस हित.
- २५ कामें, क्रोधें, लोभें नागाविले अमित, यांस जे भुलले—
यांच्या कुट्टिपुत्रें तेजस्वी पुरुषहीरही उलले.
- २६ वा ! दुरभिमान बस, देइळ धनपतिकरींहे खर्वरं हा.
- २७ जो भव्य पावणारा सदुरु सद्वाक्सुधोसे सुनर पितो.
- २८ वांचिळत शमा अकाम प्राज्ञ, इतर इच्छित्ता सकाम रणा.
- २९ सिंव्हीला तोचि उचित सुत, जो मारुनि सिंधुरा झाला.
- ३० केवळ हितोक्ति कृया, भासे त्या काळट्टि ज्या गांठी.
- ३१ निर्मळपर्णे निवावे रक्तपुटांतूनि केविं सूतानें.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरहू पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनी प्रासिद्ध प्राकृत वैयाकरण बरहृची ह्यांच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे. प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधल्या एक सांख्यी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत जाणे कधी आली, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असे सांगता येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशी प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हा ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांची रूपे कधी बनली व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत (हाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बार्कीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कूलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ०८ आहे. टपाल हर्षाल शिवाय. एकदम बरीच पुस्तके घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तके आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

महेश्वरान लिहिलेले साहेब यांनी इंग्रजीत लिहिलेले सिटीशन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनी मराठी ५।६ यत्तेकरिता नेमले आहे.

म्याकामिलन आणि कंपनी.

१२ ब्यॉक स्ट्री. मुंबई.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

मे १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
रावसाहेब प्रिन्सिपल काशिनाथ नारायण साने.	१०९
नवीन मनुष्य गणती	११४
हवामान	११९
पत्रव्यवहार	१२९
-१ भाषणांतील न्याय २ सिद्धांत कौमुदींतील शंका.-	...
सूक्ततरंग	१३२

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

भागाळ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १०३.

फुटकळ अंकास ४३.

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चि० रावसाहेब निळकंठ विनायक छत्रे यांनीं पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधारणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकठिकाणीं जास्त उदाहरणें व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत. म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ०३॥, भाग दुसरा किं० १०॥ व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळामास्तरांस कमिशन सुवलक मिळेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

रा. भि. जोशीकृत

बालबोध मराठी व्याकरण.

याची पुष्कळ जास्त माहिती घालून सुधारलेली
दुसरी आवृत्ती.

चित्रशाळेंत विक्रीस तयार आहे. पृष्ठसंख्या १८०.

किंमत ०५ आणे ८० स्व० ०१.

५००० ह्यर्णांचा कोश (अकलेची बँक).

किं० १॥ रुपया. { गणेश नारायण देशपांडे तारळेकर.
बुधवार, पेठ घर नं० २४ पुणे शहर

रावसाहेब काशिनाथ नारायण साने.
प्रिन्सिपाल पुणे ट्रेनिंग कालेज सन १८९४-१९०१.
चित्रशाळा प्रेस पुणे.

शालापत्रक.

येथे शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू फलटी अवघुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे काहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
घाहाणें करून सोडावें । सकलां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १५ मे १९०१.

अंक ५.

रावसाहेब प्रिन्सिपाल काशिनाथ नारायण ऊर्फ
बाबासाहेब साने बी. ए.

(मागील अंकावरून पूर्ण.)

८. ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थ्यांच्या संबंधानें कालेजाच्या अधिकाऱ्यां-
वर दोन प्रकारची जबाबदारी असते. एक, विद्यार्थ्यांच्या बोर्डिंगांतील वाग-
णुकीची; व दुसरी, कालेजांतील विद्याभ्यासाची. बोर्डिंगांत विद्यार्थ्यांवर
प्रिन्सिपाल साहेब स्वतां किंवा सुपरिन्टेण्डेंट यांच्या मार्फत जशी नजर ठेवतील,
त्या मानानें बोर्डिंगांतील विद्यार्थी शिक्षक वनल्यावर आपल्या विद्यार्थ्यांवर गृह-
शिक्षणासंबंधानें नजर ठेवतील हें उघड आहे. कालेजांत जशा प्रकारें त्यांस
शिक्षण मिळेल, त्याच प्रकारें पुढें ते आपल्या विद्यार्थ्यांस शिक्षण देतील.
यास्तव रावसाहेब साने यांचें असें मत झालें होतें कीं, बोर्डिंग
व कालेज हीं एका ठिकाणीं, निदान फार जवळ तरी असावीं
इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी वगैरे पाश्चिमात्य देशांत ज्याप्रमाणें मुलांच्या
शाळांत बोर्डिंगें असतात त्याप्रमाणें तिकडील ट्रेनिंग कालेजांसही बोर्डिंगें
असतात. हीं बोर्डिंगें पुनः शालेयासून दूर नसून शाळा, बोर्डिंग व प्रा-

किटीसग स्कूल या संस्था एकत्रच असतात. त्याचप्रमाणे तिकडील ट्रेनिंग कॉलेजांना वस्तुदर्शनशिक्षण व बालोद्यानशिक्षणपद्धती यांना उपयोगी पडणारी उपकरणसामुग्री विपुल असते. आमच्या इकडे गरीबीमुळे या सर्वच गोष्टींचा अभाव आहे. धुरवाड व अमदावाड येथील ट्रेनिंग कॉलेजांची बोर्डिंग व शाळा एकेच जागी आहेत. पुण्यास तशी सोय नाही, ही गोष्ट रा० सा० साने यांचे मनास फार लागून राहिली होती. इंग्रजी कॉलेजांना गांवाबाहेर जशा भव्य इमारती असतात, तशी एकादीं ट्रेनिंग कॉलेजासही असावी असे त्यास फार वाटत होते. तसे होणे जर शक्य नाही तर, हल्लीं बोर्डिंग व कॉलेज ही एकमेकांपासून लांब आहेत ती नजीक तरी असावी व बोर्डिंगची इमारत चांगली असावी अशी त्यांची इच्छा होती. बोर्डिंग व कॉलेज ही अगदीं नजीक किंवाहुना एका इमारतींत असली तर फार बरे; व ही इमारत अशा ठिकाणी असावी की, तेथे तालमीची व प्राक्टिसिंग स्कूलाची सोय उत्तम जमावी; ही व्यवस्था घडल्यास विद्यार्थ्यांचा वेळ जाण्यायेण्यामध्ये मुळीच फुकट जाणार नाही; कॉलेजांतील उपकरणांचा उपयोग वाटेल तेव्हा अनायासाने करिता येईल; शिक्षकांसही विद्यार्थ्यांच्या बोर्डिंगांतील वर्तनावर चांगली नजर ठेवितां येईल; व असे झाले म्हणजे हल्लींच्याच दोन तीन वर्षांच्या काळांत विद्यार्थ्यांची कार्यक्षमता अधिक वाढेल. रावसाहेब साने यांचे मृत निदान बोर्डिंग कसबू पेठेतून काढून दुसऱ्या कोणत्या तरी चांगल्या, हवाशीर व कॉलेजापासून नजीक अशा जागी न्यावे असे होते. ही गोष्ट घडविण्याविषयी त्यांचा एकसारखा प्रयत्न चालला होता. आम्ही मोठ्या आनंदाने कळवितो की, या त्यांच्या प्रयत्नास यश आले आहे. रावसाहेब यांची बदली होण्याच्या सुमारासच सरकारांतून बोर्डिंग हौसकरिता भाड्याची रकम वाढविल्याबद्दल ठराव झाला आहे; आणि बोर्डिंगसाठी एक चांगली जागा घेण्याचे ठरले आहे.

९. ट्रेनिंग कॉलेजांत येणारे विद्यार्थी फार गरीब असतात. परंतु कॉलेजांत येणारे विद्यार्थी उत्तम बुद्धिवान व उद्योगी असल्याखेरीज त्यांची तेथे ढाळ

शिजत नाही. बुद्धिवान मंडळीस इंग्रजी शिकण्याची सोय नसली, म्हणजे ते ट्रेनिंगमध्ये येतात. थोडे वर्षांपूर्वी एका विद्वान मंत्रकाराने आपल्या मंत्रांत असे विधान ठोकून दिले होते की जगांतले दगड तेवढे ट्रेनिंग-कालेजांत जाऊन शाळामास्तर होतात ! या चुकीच्या समजूतीचे निरसन करण्यासाठी शाळापत्रकांत लेख लिहिण्याची रा. सा. यांनी सूचना केली व हे मत चुकीचे आहे, असे आपल्या स्वतःच्या व कै० दिक्षीत यांच्या अनुभवशीर लेखांनी सिद्ध करून दिले. कालेजांतील विद्यार्थ्यांची गरीबी लक्षांत आणून रा. सा. साने यांनी त्यांच्या स्कालरशिपा अनुक्रमे रु. ८।७३६ अशा होत्या, त्या ८, ७। व ७ अशा करविल्या. याप्रमाणे आतां ट्रेनिंग कालेजांत अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस खर्चास पुरेसा पग मिळतो असे म्हणण्यास चिंता नाही. परंतु अशा रीतीने मदत शाली तरी, पुढे लोकशिक्षणाचे काम ज्यांचे हातीं यावयाचे, त्यास स्वतःचे आरोग्याची व अभ्यासाची काळजी अवश्य असली पाहिजे; व त्यासाठी त्यांस जरी थोडासा खर्च करावयास पडला तरी न गोष्ट वावगी आहे असे कोणी म्हणणार नाही. ट्रेनिंगांतील तरुण विद्यार्थ्यांस योग्य वळण अवश्य लाविलेच पाहिजे. कारण हेच विद्यार्थी पुढे शिक्षक होऊन लहान मुलांस वळण लावणार. यासाठी रा. सा. साने यांनी असे ठरविले आहे, की प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे अमुक अमुक साधे व गरम कपडे असलेच पाहिजेत; त्यांच्यांमध्ये पुढे ड्राईंग वगैरे विषय शिकण्यासाठी स्वतःची सामुग्री असली पाहिजे, म्हणून व नेहमीच्या उपयोगाची कांहीं पुस्तके घेताः याची व नोट बुके बाळगितां याची म्हणून प्रत्येकाने निदान १० रुपये खर्चासाठी आणिलेच पाहिजेत. या दोन्ही नियमांपासून फार फायदा झाला आहे, असे अनुभवांनी दिसून आले आहे. याप्रमाणे रा. सा. साने हे विद्यार्थ्यांच्या कालेजांतल्या अभ्यासाकडे जशी नजर ठेवीत, त्याप्रमाणे त्यांचा घरचा अभ्यास व राहाणी यांजकडेही नजर ठेवीत.

१०. रावसाहेब साने यांचे मत असे आहे की, ट्रेनिंग कालेजांत द्यातके विषय विद्यार्थ्यांस शिकावे लागतात, त्या सर्व विषयांत त्यांची

तयारी यथास्थित व पद्धतशीर झाली पाहिजे. अमुक विषय मुख्य व अमुक गौण ही कल्पना प्रशस्त नाही. काळेजांतील विद्यार्थ्यांने प्रत्येक विषय पुढे लहान मुलांस शिकवावयाचा आहे ही गोष्ट लक्षांत बाळगिली पाहिजे. जे विषय विद्यार्थ्यांस केवळ आपले आपण तयार करिता येण्यासारखे असतील, त्यांवर शिक्षकांने आपला वेळ खर्च करावयास नको; परंतु ते विषय विद्यार्थ्यांनी काळजीने केले आहेत की नाहीत, हे शिक्षकांने अवश्य पाहिले पाहिजे. मोडीलेखन, वर्गाध्यापन, प्राक्टिसिंग स्कूलच्या कामाची तयारी, वगैरे अभ्यास त्यांनी आगाऊ केले आहेत, अशी घातरी करून घेण्यास ते फार जपत. अशा कामी विद्यार्थ्यांस सर्व प्रकारे मदत करणे फार अगत्याचे आहे, असे जाणून त्यांस पुस्तके, सामान वगैरे जे लागेल ते ते फार आवडीने पुरवीत. मोडीलेखनाचे काम कितीएक वर्षेपर्यंत त्यांनः स्वतांकडे ठेविले होते. त्यांनी मोडी लेखनाकरितां आंखलेले प्रमाणांकित कागद वगैरे मुद्दाम तयार करवून घेऊन, आपल्या मत्ताप्रमाणे नवीन किचे छापवून घेतले होते. प्राक्टिसिंग स्कूलावर शिकवावयास जाणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांने रोजच्या धड्यांचे टांचण करून ते हेडमास्तरास दाखवावे व त्यांजकडून तपासून घेऊन नंतर वर्ग शिकविण्यास आरंभ करावा, असा त्यांनी नियम केला असून तो सध्या अमलांत आहे.

१२. ट्रेनिंग काळेजांतील विद्यार्थ्यांच्या नीतीवर एकंदर पुढाऱ्या पिढीची नीतिमत्ता अवलंबून असल्यामुळे ट्रेनिंग काळेजांतील विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल फार काळजी घेणे अतिशय अगत्याचे आहे. नीती शिकाविणारा स्वतां नीतिमान नसेल तर विद्यार्थी नीतीचे सिद्धांत परीक्षेत बरोबर उत्तरून देतील, परंतु ते त्यांच्या मनावर प्रतिबिंबित होणार नाहीत. तसे होण्यास शिक्षकांचे आचरण सर्वथैव त्या सिद्धांताप्रमाणे असणे अवश्य आहे. "उत्तम गुण प्रगटवावे ॥ भग भलत्यग्रसे बोलतां फावे. ॥" असे रामदासांनी म्हटले आहे, त्याचा तसा व्यंगितार्थ हाच आहे. आपले आचरण शुद्ध नसल्यास लोकांस शुद्धाचरण ठेवण्याचा उपदेश करणे हे केवळ

भाडोत्रीपणाचें काम होय. अशा उपदेशानें त्या बोधकर्त्याची थडा मात्र होते. रावसाहेब साने यांचा आचार व विचार यांत पूर्ण तादात्म्य असण्यामुळे, त्यांचा उपदेश बहुमोलाचा वाटून त्याप्रमाणें वागण्यास त्यांचे विद्यार्थी फार उत्सुक असतात. सरकारी शाळेंत नीतिशिक्षण मिळत नाहीं व त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेचें मीनं कमी पडत चालले आहे, असा कित्येक लोक आरोप करीत असतात, तो व्यर्थ आहे, असा रावसाहेब साने यांचा अभिप्राय आहे. मराठी क्रमिक पुस्तकांत जे एकंदर पाठ आहेत, त्यांमध्ये शाळेंत शिकविण्याजोगीं सर्व नीतितत्त्वे संग्रहित झालेली आहेत, अशी त्यांनीं खातरी करून घेतली आहे. शिकविणारे लोकही तीं तत्त्वे योग्य रीतीनें शिकविण्यास लायक असतात अशी त्यांची समजूत आहे. अलीकडील विद्यार्थ्यांची नीती जर बिघडली असेल, तर तिचें मूळ कोणत्याही रीतीनें प्रस्तुतच्या शिक्षणक्रमाशीं नसून सामान्यतः सर्व समाजाच्या एकंदर आचारविचारांत जो फरक पडला आहे व पडत आहे त्यांत असले पाहिजे, असें आह्मांस वाटतें. शाळाखातें स्थापन झालें तेव्हां जीं नीति-तत्त्वे शाळानिहाय शिकवीत असत, तीं हल्लीं शिकवून शिवाय दुसऱ्याही कित्येक नीतिसंबंधी गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या मनांत हल्लीं पाहिल्या-पेक्षां चांगल्या प्रकारें ठसविण्यांत येत आहेत. पाहिल्यापेक्षां शाळांची संख्या व शिक्षकांची संख्या हल्लीं फार वाढली आहे; परीक्षक लोकही सुशिक्षित व वरिष्ठ शिक्षणांत प्रवीण असे आहेत; अशा स्थितीत शाळा खात्यांतील उणीवेमुळे विद्यार्थी अनीतिमान होतात, असें म्हणण्यांत अर्थ नाही. विशिष्ट धर्मातील आचारविचार शाळेंत शिकविण्याची सोय केलेली नाहीं, हें खरें; परंतु त्यामुळे सामान्य नीतीला धक्का कसा बसावा, हें आह्मांस समजत नाहीं. क्रमिक पुस्तकांत जागोजाग जे नीतिनियम सोदाहरण सांगितले आहेत त्यांचें मार्मिकरीत्या स्पर्ष्टीकरण करितां यावे म्हणून बाबासाहेब यांनीं शाळापत्रकांत एक निबंध लिहिण्यास सुरुवात केली आहे. त्यांतील विषय कालेजांती विद्यार्थ्यांस या पूर्वीच त्यांनीं शिकवून पाहिला आहे.

१३. सेव्य व सेवक, गुरू व शिष्य, परीक्षक व उमेदवार इत्यादि-
कांचा परस्पर संबंध फारच नाजूक असतो. सेव्यानें सेवकापासून

काम करून ध्यावयाचें असेल, गुरूला शिष्यास अधिक अभ्यास कर म्हणून सांगावयाचें असेल, व परीक्षकास परीक्षेकरितां चांगले उमेदवार यावे, असें वाटत असेल, तर प्रत्येकानें काहीं एक करावयास ज्यास सांगण्याचें त्यास दैववादी न बनवीतां कर्षवादी बनवीण्याचा पूर्ण प्रयत्न केला पाहिजे. चाकरास काम चांगलें करितां यावें म्हणून अवश्य त्या सोयी धन्यानें करून दिल्या पाहिजेत, नाहीपेक्षां धन्यानें सांगितलेलें काम चाकर दैवावर हवालील. विद्यार्थ्यानें आपला अभ्यास उत्तम करावा अशी इच्छा असल्यास शिक्षकानें तो निश्चित, बेतवार करितां येण्या इतकाच नेमून दिला पाहिजे; नाहीपेक्षां विद्यार्थी तो मुळींच न करितां स्वस्थ बसेल. तसेंच ज्या उमेवाराची परीक्षां ध्यावयाची त्यास परीक्षकानें अमुक विषयांत तपासावयाचें, अशी स्पष्ट मर्यादा ठरवून ठेविली पाहिजे; नाहीतर त्याचा गोंधळ होऊन त्याला मशग्रातीचा भरंवसा न आल्यामुळें पास होण्याचा प्रयत्न मनापासून करण्याची इच्छा होणार नाही. रावसाहेब साने यांच्या लक्षांत ही गोष्ट येऊन सर्टिफिकेट परीक्षेंतील वर्गाध्यापनाच्या विषयांत परीक्षा घेण्याच्या संबंधानें त्यांनीं फार मोठा फेरफार केला. ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थ्यांनीं आयल्यावेळीं परीक्षक जो विषय सांगतील, तो एकदम शिकवून दाखविला पाहिजे, असा पूर्वीं परिपाठ असे व यामुळें पुष्कळ विद्यार्थी त्या विषयांत योग्य तयारी नसल्यामुळें शिकविताना गडबडून जात, व त्यांचें मोठें नुकसान होई. “ सर्वः सर्वं न जानाति ” या म्हणीची व्याप्ती सर्वत्र असल्यामुळें व विद्यार्थ्यांची विषयज्ञानाची परीक्षा इतर रीतींनीं करितां येत असल्यामुळें वर्गाध्यापनाच्यावेळीं शिक्षक-विद्यार्थ्यांची शिकविण्याची पद्धती कशी आहे हें पाहण्याचा मुख्य हेतू जाहे हें लक्षांत आणून रा. सा. साने यांनीं योग्य मुदतपर्यंत अध्यापनाचे विषय अगोदर नेमून देण्याची पद्धती सुरू केली व ती सफल झाली असा अनुभवही आला. हल्लीं अध्यापनाच्या वेळीं शिकवावयाच्या विषयांत शिक्षक आधींच तरबेत असल्यामुळें व शिष्यास त्यास पाठांचीं टांचणें आगाऊ करण्याची सवड देऊन ठेवण्याची सुरुवात केल्यामुळें, त्याची शिष्यांपुढें

विषय मांडण्याची सज्हा, विद्यार्थ्यांच्या मनांत शिखर-स्थांचे रहस्य शोध-
ण्याचे कौशल्य, बहुश्रुतपणा, वक्तृत्व, प्रश्न विचारण्याची खुबी, वर्गावर छाप,
चोहोकडे नजर, समयसूचकता इत्यादी गुण विशेष कसोशीने तपासण्याची
परीक्षकांस उत्तम सवड मिळाली आहे. यामुळे अध्यापनासारख्या प्रमुख विष-
यांत उमेदवारांस निवळ दैव-वादी बनवणे लागत असे, ती अडचण आतां दूर
झाली आहे. पाठांच्या टांचणांचे अनेक नमुने रावसाहेब साने यांनी
शालापत्रकांत प्रसिद्ध करून कालेजाबाहेरील शिक्षकांस तो मार्ग सुलभ
करून दिला आहे.

१४. सृष्टी ही सर्व शास्त्रांची जननी होय. सृष्टीतील वस्तू स्वतां
पाहून व त्यांचा अनुभव घेऊन बुद्धिमान लोकांनी जे अनेक नियम
धांधिले तींच शास्त्रे होत. वस्तू पाहिल्याशिवाय तिच्या गुणधर्माविषयी
अटकळ केली तर ती चुकण्याचा विशेष संभव असतो. विनचूक अनुमान
होण्यास वस्तूचे प्रत्यक्ष ज्ञानच अवश्य आहे. याकरितां वस्तू प्रत्यक्ष दाखवून
त्याच्या गुणधर्माची माहिती करून देणे फार हितावह आहे. शिक्षणाचा
मुख्य हेतू मुलांस ज्ञानप्राप्ती करून देणे हा नव्हे, तर ज्ञानप्राप्ती करून
घेण्याचा मार्ग शिकविणे हाच होय. मुलांस प्रत्यक्ष वस्तू दाखविल्या
असतां शिक्षक जे काहीं सांगेल ते तर विद्यार्थ्यांस सुलभपणे समजेलच;
परंतु शिवाय मुलांस स्वतां विचार करण्याचा नाद लागून त्यापासून त्याचा
कायमचा फायदा होईल ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत
“ वस्तुदर्शन पाठांस ” अलीकडे शिक्षणक्रमांत अग्रस्थान मिळत चालले
असून प्रत्येक विषय तशा प्रकारे कसा शिकवितां येईल, याचा तिकडील
विद्वान हल्लीं एकसारखा विचार करीत आहेत. लहान मुलांची नैसर्गिक
चंचलवृत्ती वस्तुनिरीक्षणांत गुंतवितां आली, म्हणजे एकीकडे कर्मणूक होऊन
शिवाय ज्ञानवृद्धी ही होते. यामुळेच ट्रेनिंग कालेजांत रा. सा. साने यांनी
वस्तुदर्शन पाठांस विशेष महत्त्व देऊन ते पाठ सर्व वर्गांच्या विद्यार्थ्यांस विशेष
अगत्याने देण्याची तजवीज केली आहे. हिंदुस्थानच्या स्वाभाविक वैभवाचे
विद्यार्थ्यांस यथार्थ ज्ञान व्हावे, म्हणून त्यांनी कालेजाच्या पुढील चौकाच्या

मध्यभागी एक सुप्रमाण व निम्नोन्नत भागविशिष्ट असा हिंदुस्थानाचा मूर्त नकाशा भूमीवर सुस्थिर करून ठेविला आहे. देशावरील विद्यार्थ्यांस खाडीची बरोबर कल्पना यावी म्हणून त्यांनी मुंबई बंदराचा नकाशा खोदून तयार केला आहे. या शिवाय वस्तुपाठांकरितां अवश्य लागणारी सामुग्रीही बरीच जुळवून ठेविली आहे. प्राक्टिसिंगस्कुलांतील लहान मुलांस बाळोचानपद्धतीने शिक्षण देण्याकरितां कांहीं सामानेसुमान विझायतेहून आणविले आहे, व शिवाय येथेही बऱ्याच वस्तूंचा संग्रह करून वस्तुपाठ देण्याचे आरंभिले आहे. प्रतिवर्षी प्लेगचा तडाखा सुरू होऊन त्यामुळे शिक्षणास जो दरसाल धक्का बसतो व अभ्यासाची पिच्छे हाट होते, त्यामुळे या कारणी इष्ट हेतू सिद्धीस जाण्यास अजून कालावधी लागेल असे वाटते.

१९. कालेजांत शिकविला जाणारा प्रत्येक विषय; स्वताला अवगत राखण्याचा रावसाहेब साने यांचा अभ्याहत प्रयत्न असे. मराठी व संस्कृत भाषा, व्याकरण, इतिहास, भूगोल-शिक्षणपद्धती, वगैरे विषय तर त्यांच्या फार आवडीचे असून त्यांत ते प्रवीणच आहेत; परंतु यांशिवाय अंक-गणित, मीमिती, पदार्थविज्ञान इत्यादी विषयांत ही त्यांचे चांगले परिशीलन आहे, असे वेळेवेळी अनुभवास आले आहे. कालेजांतील विद्यार्थ्यांस रसायनशास्त्राची मूलतत्वे चांगली अवगत असणे अवश्य आहे, नाहीपेक्षां आरोग्यशास्त्राचे ठळक नियमही विद्यार्थ्यांस नीट समजणे कठीण; हे तत्व लक्षांत घेऊन त्यांनी कालेजांत येतांच लौकरच १००० रुपयांची यंत्रसामुग्री विलायतेहून आणविली, व लागलीच कालेजांत रसायनशास्त्र नेमिलेले नसतांही प्रयोग करून दाखविण्यास सुरुवात केली. पुढे कांहीं वर्षे गेल्यावर रसायनशास्त्र शिक्षणक्रमांत दाखल करण्यांत आले. रावसाहेब यांचे मत, रसायनशास्त्र तिसरे वर्षास नेमिलेले आहे, तसे न नेमितां दुसरे वर्षास नेमावे असे होते. त्यांचा हेतू हा विषय दुसऱ्या वर्षास नेमिल्यास पुष्कळ विद्यार्थ्यांस तो विषय शिकता येईल, असा होता. परंतु चारी ट्रेनिंगकालेजांतील अभ्यास बहुतेक एकसारखे व्हावे, असा अभिप्राय पडून ती गोष्ट सिद्धीस गेली नाही.

१६. रावसाहेब साने यांच्या कारकीर्दीचा विचार करितांना, पुण्यातील ग्रंथिक सन्निपाताच्या साथीचा विचार करणे ओघानेच प्राप्त होते. पुण्यातील प्रत्येक कुटुंबास या महासंकटापासून किती हाल भोगावे लागले आहेत, व प्राणहानी व वित्तहानी किती झाली आहे याचा अनुभव सर्वांस झालेलाच आहे. ट्रॅनिंगकालेजाचे प्रिन्सिपल यांचे बोर्डिंग हे एक कुटुंबच आहे. गावातील इतर लोकांप्रमाणे यांसाठी कधी स्वाराच्या गेटावर, कधी हायस्कूलात, कधी भांबुर्डाक्यांपमध्ये विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय करावी लागली. बोर्डिंगातील व बाहेरील मिळून २१३ विद्यार्थी या रोगास बळी पडले. परंतु एकंदरीत रावसाहेब साने यांच्या दक्षतेने व मेहनतीने कालेजास मोठासा अपाय घडला नाही ही गोष्ट फारच लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. बोर्डिंगातील विद्यार्थ्यांची व त्यांच्या पालकांची अशी खातरी झाली होती की, रावसाहेब साने यांच्या कारकीर्दीत प्लेगाविषयी आपणास फारशी काळजी वाळगण्यास नको व या त्यांच्या सुव्यवस्थेबद्दल सर्वत्र तारीफ होत आहे. पुण्यातील इतर आफिसांप्रमाणे ट्रॅनिंग कालेजातीलही पुष्कळ नोकर या रोगास बळी पडले. शिवाय बदल्या वगैरेही पुष्कळ झाल्या यामुळे कालेजातील शिक्षकसमुदाय बहुतेक नवा झाला आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. रावसाहेब साने यांनी नवीन मंडळीस जुने वळण लावून देऊन व आपला अनुभव सांगून कालेजातील पूर्वपरंपरा कायम राखिली आहे हे त्यांस फारच भूषणास्पद आहे.

१७. रावसाहेब साने यांचे विद्यार्थ्यांच्या कल्याणामध्ये जसे चित्त गुंतलेले आहे, तसेच शिक्षकवर्गाच्या कल्याणाविषयीही त्यांच्या मनांत रात्रंदिवस विचार घोळत असतात. चाटफील्डसाहेब यांच्या स्मारकाच्या फंडाचे सेक्रेटरी हे होते, हे सर्वांस माहित आहेच. मराठी मास्तरच्या मुलांसाठी वारिष्ठ शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून दरमहा २४ रु. प्रमाणे विद्यार्थ्यांचे

शिक्षण पुरे होईपर्यंत स्कालराशिप मिळावी म्हणून जो ठराव झाला त्यांत यांनीं पुष्कळ खटपट केली. त्याजबद्दल सराठी मास्तर यांनीं त्यांचें आमार मानिले पाहिजेत.

१८. ट्रेनिंग काळेजांत, बोडिंगांत व प्राक्टिसिंग स्कुलांत अशी एकही गोष्ट आढळणार नाही कीं, जीमध्ये रावसाहेब साने यांनीं कांहींना कांहीं आवश्यक अशी सुधारणा केली नाही. आपणास कितीही तसदी पडो, परंतु आपलें काम बरोबर झालें पाहिजे, असा त्यांचा बाणा असे व ही गोष्ट प्रत्येकास अनुकरणीय आहे. रावसाहेब यांच्या संबंधानें अगदीं ठळक अशाच गोष्टी बर निर्दिष्ट केल्या आहेत. यांच्या चरित्रांतील आणखी अनेक गोष्टी बोधपर व अनुकरणीय आहेत, परंतु स्थलसंकोचामुळे जास्त विस्तार करितां येत नाही, याजबद्दल वाचकांची माफी मागून व रावसाहेब साने यांच्या बडतीबद्दल अभिनंदन करून, व त्यांचे हातून आजपर्यंत झालीं तशींच लोकशिक्षणाचीं कामे व्हावीं म्हणून परमेश्वरानें त्यांस आरोग्य व सामर्थ्य द्यावें असें चिंतून, आम्ही हा लेख संपवितों.

नवीन मनुष्यगणती.

गेल्या मार्च महिन्याच्या पहिल्या तारखेस सर्व हिंदुस्थान देशाची जी खानेसुमारी झाली, तिचे आंकडे आतां प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांवरून माहितीचीं कांहीं कोष्टकें पुढे देतो. ही मनुष्यगणती करण्यांत मुख्य उद्देश केवळ प्रत्येक प्रांताची व शहराची लोकसंख्या समजावी एवढाच नसतो. तर अमुक एक मुदतींत ही लोकसंख्या किती वाढली किंवा कमी झाली, हे ही पहावयाचें असतें. कारण हे पाहण्यापासून विवक्षित प्रांत किंवा स्थळ यांची निरनिराळ्या प्रकारची स्थिती कशी आहे हे पाहण्यास चांगले साह्य होतें. याच प्रमाणें मनुष्यगणतीचे वेळीं लोकांच्या जाती, धर्म, त्यांचे पोटभेद, भाषा, उद्योगधंदा लोकांत त्रिया-

प्रसार कसा होत चालला आहे. वगैरे अनेक प्रकारची अत्यंत उपयुक्त अशी प्रांतोप्रांतीची अवांतर माहितीही मिळवावयाची असते. ही माहिती या वेळीं अगदीं बरोबर मिळावी, असे प्रयत्न करण्याविषयी सरकारचे चोर्हीकडे सक्त हुकूम होते. यामुळे या मनुष्यगणतीचे वेळीं ही माहिती उत्तम रीतीने घेतली असेल. पण मनुष्यगणतीच्या कामाचा संपूर्ण रिपोर्ट अजून आपल्यापुढे येण्यास अवकाश लागेल हें उघडच आहे.

सन १८९१ च्या खानेसुमारीच्या वेळीं हिंदुस्थानची एकंदर लोक संख्या २८७३१७०४८ होती. सन १९०१ त ती २९४२६६७०१ झाली आहे. तेव्हां दहा वर्षांत दर शेकडा २.४२ माणसें जास्त झालीं. यांतही पुनः लक्षांत ठेविलें पाहिजे, कीं या गणतीमध्ये वरचा ब्रम्हदेश आला आहे तो मार्गाल गणतीच्या वेळीं नव्हता. त्याचप्रमाणे बलोचिस्थान ही नव्हते; व कित्येक प्रांतांची नीट गणती त्या वेळीं झाली नव्हती. नवीन मनुष्य गणतीत सर्व 'ब्रिटिश इंडिया' चे आंकडे त्यांतील संस्थानांसुद्धां अगदीं उत्तम प्रकारें बरोबर असेच आले आहेत. तेव्हां ही वाढ वास्तविक इतकीही येणार नाही हें उघड आहे. हे प्रकार लक्षांत घेऊन खरोखरी किती लोकसंख्या वाढली ह्याचें प्रमाण पाहिले तर तें शेकडा १.४९ निघत आहे. सन १८८१ पासून सन १८९१ या दहा वर्षांत ही वाढ शेकडा ११.२ झाली होती. इतकी वस्ती या वेळीं कमी होण्याची कारणे प्लेग व दुष्काळ हीं आहेत. पावरून वस्ती किती वाढणें साहाजिक असून वाढली नाही, हें स्पष्टपणें कळत येईल. या वाढीच्या संबंधाचें देशी राज्ये व इंग्रजी मुख्य यांचें प्रमाण कसें निघते पहा:—

	सन १८९१	सन १९०१	जास्त	कमी
देशी राज्ये—	६६०९०४७९	६३१८१९६९	---	४-३४
इंग्रजी राज्य—	२२१२६६९६९	२३१०८९१३२	४-४४	---

एकंदर देशाचे इंग्रजी राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांतले आंकडे व देशी राज्यांतले आंकडे पुढे दिले आहेत:—

प्रांत.	सन १९०१ ची वस्ती.			सन १८८१ ते सन १८९१ ते सन १८९१ पर्यंत सन १९०१ पर्यंत च्या दहा वर्षांची च्या दहा वर्षांची दर शेकडा कमी दर शेकडा कमी जास्त संख्या. जास्त संख्या.	
	पुरुष.	स्त्रिया.	एकूण.		
इंग्लिश राज्य.					
अजमीर.....	२,९०,७२१	२,२९,६०९	४,७६,३३०	+१७.७२	-१२.१७
आसाम.....	३१,४२,९६१	२९,७९,६४०	६१,२२,२०१	+११.३१	+१२.६७
बंगाला.....	३,७३,७६,४३८	३,७३,३६,९८२	७,४७,१३,०२०	+ ६.८२	+ ४.७२
ब्रह्मांड.....	१३,९४,१०७	१३,९८,३११	२७,९२,४१८	+ ८.४१	- ४.९९
मुंबई इलाखा.....	९९,९९,८०९	८९,८८,६९१	१,८९,८८,४९९	+१४.३४	- १.९३
(अ) मुंबई.....	७८,०४९३	७९,२९,९३९	१,९३,३०,४६९	+१३.९२	- ३.९३
(ब) सिंध.....	१७,६२,६९४	१४,९०,११४	३२,५२,८०८	+१८.९७	+११.८८
(क) एदन.....	२८,१८०	१३,०४२	४१,२२२	+२६.४४	- ६.४८
ब्रम्हदेश (सर्व).....	४७,०९,०९४	४६,१६,०६७	९२,२५,१६१	.....	+१८.६६

(अ) वरचा.....	१८,५२,३८१	१९,९७,४५२	३८,४९,८३३	+	+१४.४९
(ब) खालचा.....	२८,५२,७१३	२९,१८,६१५	५३,७१,३२८	+२१.५८	+२१.८४
मध्यप्रांत.....	४८,४१,८३२	५०,०३,४८५	९८,४५,३१८	+ ९.६१	- ८.७१
कुर्ग.....	१,००,२१४	८०,२४७	१,८०,४६१	- २.०३	+ ४.२८
मद्रास.....	१,८८,५३,०२४	१,९३,५५,५८५	३,८२,०८,६०९	+१५.५८	+ ७.२४
वायव्यप्रांत व अयोध्या.....	२,४६,२०,९५१	२,३०,७५,३६३	४,७६,९६,३२४	+ ६.४	+ १.८४
वायव्यप्रांत.....	१,८०,२८,४८१	१,६७,८३,६९३	३,४८,१२,१७४	+ ४	+ १.६३
अयोध्या.....	६६,९२,४८०	६२,९१,६७०	१,२८,८४,१५०	+११.०९	+ २.४०
पंजाब.....	१,२०,९५,७११	१,०३,५३,७७३	२,२४,४९,४८४	+१०.७१	+ ७.५८
बलुचिस्थान.....	४,४५,६०३	३,६५,२०८	८,१०,८११	*	.....
आंदमान.....	१८,५८१	५,९१८	२४,४९९	+ ६.७१	+५६.९५
सर्व प्रांतांची एकंदर वस्ती..	११,७४,४०६५२	११,३६,४४४८०	२३,१०,८५१३२	+ ९.६८	+ ४.४४
देशी राज्ये.					
हैदराबाद.....	५६,६४,७७२	५५,१०,१२५	१,११,७४,८९७	+१७.१८	- ३.१४
बडोदा.....	१०,०७,९४४	९,४२,९८३	१९,५०,९२७	+१०.५४	-१९.२३

+ वरचा ब्रह्मदेश इ. स. १८८१ चे गणतीत नव्हता.

* बलुस्थानची वस्ती संन १८८१ चे गणतीत नव्हती.

म्हैसूर.....	२७,९६,१६६	२७,४२,३१७	६९,३८,४८२	+१८००९	+१२०३
काश्मीर.....	१९,४४,४१२	१३,६१,७६६	२९,०६,१७३	+६९७१	+१४२४
राजपुताना.....	६१,६७,६४०	४६,७३,३९२	९८,४१,०३२	+१७०१	-१८०१
मध्यहिंदुस्थान.....	४३,९७,२२६	४१,४४,६९८	८९,०१,८८३	+११०४१	-१७०६
मुंबई देशी राज्यां.....	३९,०४,९७६	३३,८६,७१६	६८,९१,६९१	+१६०६६	-१४०४९
मदास " "	२१,००,३१३	२०,९०,००९	४१,९०,३२२	+१००६३	+१३०२३
मध्यप्रांत " "	९,८२,८२३	१०,००,६७३	१९,८३,४९६	+२६०३६	- ८०१९
बंगाल " "	१८,९९,७०४	१८,३६,०११	३७,३९,७१६	+१८०३	+१३०३३
वायव्यप्रांत, " "	४,११,८९७	३,८७,७७८	७,९९,६७६	+ ६०८४	+ ००१
पंजाब " "	२४,१७,९३२	२०,२०,८८४	४४,३८,८१६	+१००४२	+ ४० २
ब्रह्मदेश " "	६,०९,८९६	६,१८,९६६	१२,२८,४६०	*	....
देशीराज्यांतली एकंदर वस्ती.	३,२४,६९,६९७	३,०७,१९,८७२	६,३१,८१,९६९	+१६०९८	- ४०३४
हिंदुस्थानदेशाची एकंदर वस्ती.	१४,९९,०६३४९	१४,४३,६०३९२	२९,४२,६०७०१	+११०२	+ २०४२

* ब्रह्मदेशच्या देशी राज्यांची वस्ती सन १८८१ मध्ये गणली नव्हती.

हवामान.

पृथ्वीच्या सभोवतीं सुमारे नव्वद मैलांपर्यंत एक वायुमय आच्छादन आहे, त्यास हवा असे म्हणतात. हा हवा नांवाचा वायुरूप पदार्थ मुख्यत्वेकरून आक्सिजन व नैट्रोजन या दोन वायूंच्या भेसळीनें झाला आहे; व तो प्राणिमात्राच्या जीवनास आवश्यक आहे. ही जी हवा तिच्यामध्ये कमजास्त उष्णता असते, त्यावरून स्थळोस्थळींचे हवामान बनत असते. हे हवामान जसे असेल त्याप्रमाणे प्राणिमात्रांच्या प्रकृतीस सुखकारक अथवा असुखकारक असते. यासाठीं स्थळोस्थळींच्या भिन्न हवामानाचा विचार व तत्संबंधाची माहिती सर्वांस फार अगत्याची आहे.

पृथ्वीस उष्णता व प्रकाश हीं सूर्यापासून प्राप्त होतात. ही उष्णता आणि प्रकाश सर्वत्र सारखा मिळत नाही, तर पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागांत व निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळ्या प्रकारचा असतो. या गोष्टी सर्वांस ठाऊक आहेत. पण असे का होते, याचा थोडा विचार करूं.

पृथ्वीच्या पांठीवर निरनिराळ्या ठिकठिकाणीं मिळणारी उष्णता ही सूर्याचे किरण पृथ्वीवर ज्या तऱ्हेनें येऊन पोचत असतील, व ते किरण एकेका ठिकाणीं जितका वेळ राहात असतील, त्यामानानें असते.

किरण सरळ येऊन पृथ्वीवर पडले असतां त्यांच्यापासून उष्णता जास्त मिळते. सूर्याचे किरण पृथ्वीचा पृष्ठभाग वाटोळा आहे, यामुळे सर्व ठिकाणीं सर्व वेळीं किरण सरळ पडणे अशक्य आहे. हे सर्व नीट कळण्यासाठीं आकृती १ ही पहा. या आकृतीवरून दिसून येईल कीं सूर्यकिरण पृथ्वीवर येऊन पोचतात, त्यांचा मार्ग परस्परांशीं समांतर आसतो; म्हणजे, प्रत्येक किरण ही एक सरळ रेषा आहे असे मानले तर प्रत्येक किरण दुसऱ्याशीं समांतर आहे. (२) कांहीं किरण पृथ्वीवर अगदीं सरळ येऊन पडतात. असे किरण इ या ठिकाणी पडत आहेत. यांना लंब किरण असे म्हणूं. (३) पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील इ हे स्थळ घेऊन त्याच्या वर किंवा खाली पाहूं गेल्यास, किरण अधिका-

धिक वांकडे पडत जातील. यांना वक्र किरण असे म्हणूं. (४) पृथ्वीचे जें वातावरण, त्यामध्ये थोडी फार वाफ (म्हणजे वायुरूप झालेले पाणी) नेहमी असतेच. ही वाफ पृथ्वीच्या पृष्ठभागाजवळ फार असते. आकाश अगदी निरभ्र असतांही हवेत वक्र असते. पण आकाश साभ्र असले म्हणजे फारच असते. या वाफेचा एक गूण असा आहे, कीं वाहेरची उष्णता शोषून घ्यावी. यामुळे हवा स्वच्छ असली तरी पृथ्वीच्या पृष्ठभागाजवळ सूर्यकिरण येऊन पोचत तों त्यांमधील उष्णता वरीच कमी होते. आकाश साभ्र असले तर ती पुष्कळच कमी होते. यावरून आणखी असेही लक्षांत येईल, कीं किरण पृथ्वीच्या पृष्ठभागाला येऊन पोचतपर्यंत त्यांना हवेमधून थोड्या अंतरावर जावयाचे असेल, तर त्यांमध्ये उष्णता जास्त असेल; व त्यांना हवेमधून पुष्कळ लांबपर्यंत जावयाचे असेल तर ते पृथ्वीला येऊन पोचतपर्यंत त्यांमधील उष्णता पुष्कळ कमी होईल.

आतां पहिल्या आकृतीवरून दिसून येईल, कीं अ, आ आणि ई, उ यांमध्ये पृथ्वीला येऊन पोचणाऱ्या किरणास हवेमधून जास्त जावे लागते, व आ, इ व ई यांमधील किरणांना हवेमधून तितके जावयास नको असते. यामुळे अर्थात या ठिकाणच्या म्हणजे लंब किरणांमध्ये उष्णता जास्त असते; व वक्र किरणांमध्ये उष्णता कमी असते.

(९) आकृती १ हीवरून आणखी असे दिसून येईल, कीं किरण दाखविणाऱ्या सरळ रेषा मोजून पाहिल्या तर, त्यांची संख्या इपासून ई-पर्यंतच्या पृष्ठभागांत जास्त आहे व आ, इ किंवा ई, उ या पृष्ठभागांत तेवढ्याच प्रदेशावरची किरणांची संख्या कमी आहे. यावरून लंब किरण संख्येने जास्त असतात व वक्र किरण कमी असतात.

तेव्हां लंब किरणांत जास्त उष्णता असण्यास दोन कारणे आहेत. एक, या किरणांची संख्या तितक्याच लांबीरुंदीच्या पृष्ठभागावर वक्र-किरणांपेक्षा जास्त असते, व त्यांना हवेमधून वक्र किरणांच्या इतके जावयाचे नसते यामुळे त्यांतील उष्णता तितकी कमी झालेली नसते.

मार्गे दुसरी एक गोष्ट अशी सांगितली आहे, कीं सूर्यकिरण पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जितक्या वेळ राहतील, त्या मानानें त्यांमधून उष्णता जास्त मिळेल. आतां आपल्यास ठाऊक आहे, कीं वर्षांतले कांहीं दिवस मोठे असतात व कांहीं लहान असतात. दिवस मोठे असले म्हणजे रात्री अर्थातच लहान असतात. कित्येक ठिकाणी तर हें रात्रिदिवसांचें अंतर फारच मोठें असतें. दिवसास पृथ्वीला सूर्यापासून उष्णता मिळत असते व रात्री उष्णता मिळत तर नाहीच, पण उलट पृथ्वीमधून उष्णता जात असते; म्हणजे तिचा दिवसभर तापलेला पृष्ठभाग रात्री निवत असतो. तेव्हां वर्षांत ज्या वेळीं मोठे दिवस असतात, तेव्हां आपणास उष्णता जास्त मिळते, ही गोष्ट सहज लक्षांत येईल.

येथपर्यंत पृथ्वीला मिळणारी उष्णता कमजास्त होण्याची मुख्य कारणे सांगितलीं. आतां हीं कारणे स्थलांतरानें कशीं फिरतात याचा विचार करूं.

दिवस-रात्र—पृथ्वीच्या दोन गती प्रसिद्धच आहेत. एक, पृथ्वी भोंवण्यासारखी आपल्या आंसाभोंवती फिरत असते. ती चौवीस तासांत एकदां आपल्या भोंवती फिरते. यामुळे दिवस-रात्र होतात. दिवसास रात्रीपेक्षां उष्णता फार जास्त असते हें उघडच आहे. त्याचप्रमाणें वारा तास पर्यंत पृथ्वीचे एक अर्ध जरी सूर्याकडे असतें, तरी त्या अर्धावर प्रत्येक ठिकाणीं किरण सारख्याच तऱ्हेनें पडत नाहींत. कांहीं वेळ लंब किरण असतात तेव्हां—म्हणजे दोनप्रहरीं—उष्णता जास्त येते, व इतर वेळीं ती त्या मानानें कमी मिळते.

ऋतू—पृथ्वीची दुसरी गती सूर्याभोंवती फिरणे. ती आपल्या सभोंवती फिरत फिरत तीनशें पांसष्ट दिवसांत सूर्याभोंवती फिरते. पृथ्वी सूर्याभोंवती ज्या मार्गानें फिरते, त्या मार्गास कक्षा असें म्हणतात. या कक्षेत पृथ्वी सूर्याभोंवती फिरते ती अगदीं सरळ रीतीनें फिरत नसून थोडीशी कलथी म्हणजे वांकडी अशी फिरते. हा वांकडेपणा आकृती ३ हीं दाखविला आहे. ह्या आकृतींत मध्ये सूर्य असून दोन वाजूला पृथ्वीच्या दोन प्रकारच्या स्थिती

दाखविल्यां आहेत. या दोन्ही स्थितींत पृथ्वीचा आंस म्हणजे पृथ्वीमधून उत्तर-दक्षिण जाणारी कल्पित रेषा अ, इ, ही पृथ्वीच्या कक्षेला लंबरूप नसून थोडी कळथी आहे. हा कलथेपणा दोन्ही स्थितींत एकाच बाजूला आहे; व पृथ्वी फिरत असतां हा कलथेपणा सारखाच कायम असतो. या कलथेपणामुळे पृथ्वीच्या ऋतूंत कसा फरक पडतो, हे नुस्ते कितीहि सांगितले तरी कळणार नाही. यासाठीं ते नीट कळण्याकरितां थोडी युक्ती करूं.

आतां आम्ही जो प्रयोग सांगणार तो रात्री दिव्याचे साह्यानें करून पाहावा. एका मोठ्याशा टेबलावर मधोमध एक ज्याचेवर वाटोळा 'ग्लोब' आहे असा दिवा ठेवावा. हा सूर्य आहे असें समजूं. त्याचे भोवतें टेबलावर खडूनें एक वर्तूळ काढावें. ही पृथ्वीची कक्षा. नंतर दोन लोखंडाच्या सळ्या घ्याव्या. एक सळई एका बाजूला टेबलावर पृथ्वीच्या कक्षेमध्ये पृथ्वीचा आंस जसा तिरपा आहे त्या प्रमाणेंच तिरपी अशी उभी खोंचून ठेवावी. नंतर एक चिंध्यांचा चेंडू घ्यावा व त्याच्या मधोमध आरपार दुसरी सळई टोंचावी. हा चेंडू म्हणजे पृथ्वी व ही सळई म्हणजे पृथ्वीचा आंस. ही सळई दोन्ही बाजूला चेंडूमधून हातांत धरण्यासारखी बाहेर येईल, इतकी लांब असावी. नंतर एका मनुष्यानें हा चेंडू सूर्याच्या एका बाजूला टेबलावर सळई टोंचलेली, आहे, त्याचे समोर दुसऱ्या बाजूस कक्षेवर उभा धरावा. सळईचें एक टोंक कक्षेवर ठेऊन सळई अशी उभी धरावी, कीं ती दुसऱ्या बाजूच्या सळईशीं अगदीं समांतर होईल. नंतर त्या माणसानें ती सळई, तींत असलेल्या चेंडू सुद्धां, सूर्याभोंवती डावीकडून उजवीकडे कक्षेमधून फिरवावी. ती फिरवीत असतां दोन गोष्टी लक्षांत ठेवाव्या. त्या या, कीं चेंडूमधून गेलेली सळई टेबलावर उभ्या केलेल्या सळईशीं नेहमीं एकसारखी समांतर राहिल; व दुसरी गोष्ट, तिचें एक टोंक टेबलावर आहे, तसेंच दुसरें टोंक सर्व कक्षेमधून चेंडू फिरवीत असतां सारखें एकाच दिशेला असेल. पृथ्वीचा आंस कळथी असल्यामुळे सूर्य-किरण पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर येऊन पोंचण्याच्या दिशा सारख्या बदलत असतात; त्याच

प्रमाणें ते पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर रोजच्या रोज येऊन पडण्याची वेळ ही मार्गें पुढें होत असते.

आतां आपल्या आकृतीकडे लक्ष द्या. आकृती तीन हिच्यावरून दिसून येईल कीं पहिल्या स्थितीमध्ये पृथ्वीची वरची बाजू, म्हणजे उत्तर गोलार्ध, सूर्याकडे अधिक कललेली असून खालची बाजू, म्हणजे दक्षिण गोलार्ध—त्या मानानें फारच बाजूला गेलेली असते. या वेळीं उत्तर गोलार्धांत दिवस मोठा असून उन्हाळा असतो व दक्षिण गोलार्धांत दिवस लहान असून दिवाळा असतो. अशा रीतीनें पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असतां उत्तर गोलार्ध सूर्यापासून हळू हळू दूर कळून जाऊन दक्षिण गोलार्ध कळून जवळ येतो, व पहिल्या स्थितीनंतर बरोबर सहा महिन्यांनीं आकृतीमध्ये दाखविलेली दुसरी स्थिती येते. या वेळीं दक्षिण गोलार्ध सूर्याकडे कललेला असून उत्तर गोलार्ध बाजूला कळून जातो म्हणजे पहिल्या स्थितीच्या अगदीं उलट स्थिती होते. या वेळीं उत्तर गोलार्धांत दिवस लहान असून हिवाळा असतो व दक्षिण गोलार्धांत दिवस मोठा असून उन्हाळा असतो.

ह्या ज्या दोन स्थिती सांगितल्या ह्या सहा महिन्यांनीं होतात. मध्यंतरी तीन महिन्यांनीं दोन वेळा अशी स्थिती प्राप्त होते कीं त्या वेळीं दोन्ही गोलार्ध सूर्याकडे असण्याची तन्हा एकसारखीच असते; यामुळे दोन्हीकडे उष्णता सारखीच मिळते, व दिवस आणि रात्र हीं सारखीच असतात.

आतां ही गोष्ट चांमली घ्यानांत याची म्हणून पृथ्वी जर सूर्याभोवती कलधी न होतां फिरत असती, म्हणजे पृथ्वीचा आंस तिच्या कक्षेवर अगदीं उभा असता, तर काय झालें असतें तें पाहूं. आकृती ४ यांत ही स्थिती दाखविली आहे. हा प्रयोगही आपण पहिल्याप्रमाणेंच दिवा, सळया व फडक्याचा चेंडू यांच्या सहाय्यानें टेबलावर करून पहावा. या दुसऱ्या प्रयोगावरून दिसून येईल कीं पृथ्वी जर कलधी फिरत नसती, तर पृथ्वीचा कोणत्राही भाग सूर्याकडे अधिक कललेला आहे असें न होतां तिच्या सर्व भागांवर सूर्याचे किरण सान्या वर्षभर प्रत्येक जागीं सारख्याच तऱ्हेनें पोंचले असते. आणि दिवस व रात्र सर्वत्र सारखीच असती.

अशा स्थितीत विषुववृत्तावर नेहमी उन्हाळा, व उत्तरेकडे किंवा दक्षिणेकडे जसजसे जावे तसतशी उष्णता कमी होत जाऊन ध्रुवांशीं फार थंडी, अशी स्थिती असते, व ही स्थिती सर्व वर्षभर सारखीच राहिली असते.

पृथ्वीचा आंस कलथा असल्यामुळे हर्षेत होणारा फरक विषुववृत्ताच्या जवळच्या प्रदेशांत तितका लक्षांत येत नाही. आम्ही (म्हणजे आमचे मुख्य शहर मुंबई हे) विषुववृत्तापासून अठरा अंश उत्तरेस आहो. येथे हा फरक फारसा नजरेस येत नाही. पण फार उत्तरेकडचे किंवा दक्षिणेकडचे स्थळ घेतले तर हा फरक फारच नजरेस येईल. उदाहरणार्थ इंग्लंडची राजधानी लंडन हे स्थळ घेतले, तर तेथे साऱ्या वर्षांत सूर्य डोक्यावर कधीच येत नाही. तो नेहमी दक्षिणेच्या वाजूला असतो. उन्हाळ्यांत थोडासा स्वस्थ मध्यबिंदूकडे येतो. त्या वेळीं देखील त्याचे किरण लंब नसतां वक्रच असतात. (आकृती २ पहा). हिवाळ्यांत तर ते फारच वक्र असतात. खेरीज आकृतीत तले किरण मोजले असतां असे दिसून येईल, कीं उन्हाळ्यांत एकाद्या ठिकाणीं येऊन पडणाऱ्या किरणांची संख्या हिवाळ्यांत तेवढ्याच जाग्यावर पडणाऱ्या किरणांपेक्षां जास्त असते. यासाठीं लंडन येथे सूर्य किरण लंबरूपाने कधीच न पडून त्यांची पुरी उष्णता तेथे कधीच मिळत नाही; व यामुळे तिकडली हवा तिकडल्या भरउन्हाळ्यांत झाली तरी फार थंड असते.

याप्रमाणे पृथ्वीच्या एकंदर पृष्ठभागावर हवेमध्ये फरक पडण्यास सामान्यतः कारणे कोणची होतात, हे सांगितले. आतां विशेष कारणांचा विचार करूं.

आकृती १, २ व ३ यांमध्ये ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांवरून प्रत्येक स्थळाचे विषुववृत्तापासून जें अंतर असेल, त्या मानाने सामान्यतः प्रत्येक स्थळांच्या हवामानांत कसा फरक पडतो हे कळून येते. ही हवा बदलण्याची सामान्य कारणे होत. दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे संबंधाने सारख्याच स्थितीत असणाऱ्या निरनि-

राळ्या स्थळांच्या हवेत देखील फरक पडत असतो. ही स्थानिक कारणे होत. ही कारणे अशी आहेत:—

स्थळाची उंची—प्रत्येक स्थळ समुद्राचे सपाटीपासून सारख्या उंचीवर नसते. डोंगराळ प्रदेशांतील स्थळे थोडी, मध्यम किंवा फार उंच असतात. कांहीं स्थळे अगदी समुद्राचे सपाटीबरोबर असतात. या उंचीच्या मानाने स्थळोस्थळांच्या हवामानांत फरक पडतो.

पृथ्वीला सूर्यापासून जी उष्णता पोचते, ती पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून पुनः परत चोहीकडे पसरत असते. परंतु जे पृष्ठभाग उंच असतात, तेथील उष्णता लौकर निवून जाऊन सपाट प्रदेशांत ती फार वेळ टिकते. याचे कारण सखल व सपाट प्रदेशांत हवा दाट असून त्यांत ओलावा किंवा पाण्याची वाफ फार असते. प्रत्येक मनुष्यास स्वतःचा अनुभव असा आहे की त्याचे आंगांतून जी उष्णता जाते, ती त्याचे आंगावर जाड, उबदार कपडे असले तर कमी जाते, व पातळ कपडा असल्यास जास्त जाते. याच रीतीने सखल प्रदेशांत हवेचे वेष्टण जाड असल्यामुळे उष्णता जास्त वेळ टिकते व उंच डोंगराळ प्रदेशांत कमी वेळ टिकून, त्यां-घरील स्थळे लौकर थंड होतात निरनिराळ्या डोंगराळ प्रदेशांत सुद्धा पुष्कळदां हवामानांत फार फरक पडतो. उच्च प्रदेश असून सपाट असला तर तेथची उष्णता जास्त वेळ टिकते. पण तोच उच्चप्रदेश खडकाळ व ज्याच्यामधील चढण थोडी थोडी वाढत जाणारी, असा असला म्हणजे तो प्रदेश लौकर निवून जातो. याचे कारण अशा प्रदेशांतून उष्णतेला निवून जाण्याला मार्ग फार असतात याच कारणाने डोंगराळ प्रदेश व उच्च ठिकाणे ह्या थंड जागा झाल्या आहेत. उच्च प्रदेशामध्ये एकदम एकाद्याच ठिकाणी थंड हवा कशी होते, हे उष्ण कटिबंधांत चांगले कळून येते. आपल्या इकडली माथेरान, महाबलेश्वर, निलगिरी, अबू-पहाड, पंचमढी, दार्जिलिंग, सिमला, वगैरे ह्याशीर पर्वतशिखरे सुप्रसिद्धच आहेत. अमेरिकेतले शहर कीटो हे अगदी विषुववृत्तावर आहे. पण ते समुद्राचे सपाटीपेक्षां ९,९०० फूट उंच असलेल्या पर्वतावर आहे. व याचे सर्वो-

वताञ्च प्रदेश विशेष चढगीचा आहे. यामुळें तेथें बाराही महिने वसंत ऋतू असतो. उष्ण कटिबंधांत क्रिसेक पर्वत तर असे आहेत कीं त्यांचे शिरोभाग बाराही महिने हिमाच्छादित असतात.

पर्वतांचा उपयोग कोणच्या ही ठिकाणच्या हवामानास फारच असतो, याची उदाहरणे आमच्या देशाच्या सृष्टेरचनेचा विचार केला असता पुष्कळ आढळतील. त्यांतलें एकच उदाहरण येथें देतो. हिंदुस्थानाच्या उत्तरेस सैबेरियापासून तिबेटपर्यंत एक उंचवट्याचें मैदान आहे. येथील हवा फार थंड आहे. हिंदुस्थान देशाकडील हवा उष्ण आहे, यामुळें इकडील हवा ऊन होऊन हडकी झाली म्हणजे वर निवून जाते; व तिच्या जागी थंड हवा यात्रयास पाहिजे असते. ही थंड हवा सैबेरिया कडून व मध्य एशियेतून जशीच्या तशीच येईल तर ती अतीशय थंड असेल. परंतु मध्यंतरी फार उंच अशी हिमालय पर्वताची भित असल्यामुळें तिच्यावर या थंड हवेचा मुक्काम होतो; व त्या थंड हवेमध्ये असणारी बहुतेक वाफ बर्फाचे रूपानें यार्च पर्वताचे माथ्यावर राहते; आणि अशा रीतीने उत्तरेकडल्या वाऱ्याचा सराठा व थंडपणा कमी होऊन तो हिंदुस्थानच्या मैदानांत संधपणानें संचार करितो. अशा रीतीने हिमालय पर्वत हिंदुस्थानाच्या उत्तरेकडून येणाऱ्या फार गार हवेपासून हिंदुस्थानाचें संरक्षण करणारी एक भितच झाली आहे. त्याचप्रमाणें हा बारा जर जशाचा तसाच खाली येता, तर त्याच्या बरोबर प्रचंड पाऊसही आला असता. पण हिमालय पर्वत हा त्या वाऱ्यामध्ये असणारा बहुतेक ओलावा शोषून घेऊन, तें पाणी बर्फाचे रूपानें आपल्या डोक्यावर सांठवून ठेवितो, व मग गंगा, यमुना, सिंधू, ब्रह्मपुत्रा वगैरे नद्यांमधून तें आपल्यास लागेल तसे थोडे थोडे देतो, व उत्तरेकडील हवाही आमच्या इकडे थोडी थोडीच खाली सोडतो.

पर्वत्य—प्रत्येक स्थळीं पाऊस पडण्याचें मान असतें, त्यावरही तथर्वें हवामान फार अवलंबून असतें. जेथें पाऊस फार पडतो व वर्षांत बारा-बार पडतो, तेथें हवेंत वाफ कमजास्त प्रमाणानें असतेच. यामुळें अशा

प्रदेशांत उष्णता जास्त वेळ टिकण्यास किंवा ती पृष्ठभागापर्यंत लौकर येऊन पोचण्यास कारणे होतात. पण जेथे मुळीच पाउस पडत नाही किंवा अगदी थोडा पडतो, तेथे पृथ्वीचा पृष्ठभाग लौकर तापतो व लौकर निवतो. यामुळे अशा प्रदेशांतील हवा फार अस्थीर असते. हिंदुस्थानांत सिंधप्रांत हे याचे चांगले उदाहरण आहे. आफ्रिकेत व अमेरिकेत असलेले प्रदेश फार आहेत.

राने व झाडी—राने व झाडी यांच्या योगाने हवामानांत मोठाच फरक होत असतो. झाडे ही जमिनीप्रमाणे लौकर उष्णता घेत नाहीत, यामुळे उघड्या मैदानापेक्षा वृक्षमय प्रदेशांतील हवा अधिक थंड असते. खेरीज झाडांमध्ये ओलावा फार उत्पन्न होतो; व रानवट प्रदेशांत पाऊसही फार पडतो. म्हणून मोठाल्या अरण्यमय प्रदेशांतील हवा पुष्कळदा गरम व सर्द असते. अशा प्रदेशांत दिवसास उष्णता सपाट प्रदेशाइतकी जमत नाही व रात्री तितकी कमीही होत नाही.

अफ्रिकेत व अमेरिकेत कित्येक सपाट निर्वृक्ष मैदाने आहेत. त्यांमध्ये भर दोनप्रहरीं तापलेल्या जमीनीस हात लावत नाही, व वारा अग्नीध्या ज्वाळांप्रमाणे कढत येत असतो. यावेळीं कढत वाऱ्याची झुळुक उघड्या आंगास लागली तर आंगावर फोड येतात. पण सूर्यास्त होऊन थोडा वेळ झाला नाही तोंच इतकी थंडी पडते, की तिच्यायोगाने पाणी देखील थिजते.

समुद्रांचे सान्निध्य—समुद्राच्या सान्निध्यापासून कोणत्याही प्रदेशांतील हवेत फार फरक पडतो. याचे कारण असे आहे, की जमीनीच्या हवामानाप्रमाणे समुद्राचे हवामान लौकर बदलत नाही. दिवसास समुद्र जमीनी इतका तापत नाही व रात्री समुद्रामध्ये पृथ्वीपेक्षा जास्त उबारा असतो. यामुळे दिवसास जमीन तापली असता समुद्राकडून थंड वारा येतो, व रात्री जमीन थंड झाली असता जमीनीवरून समुद्राकडे थंड वारा वाहता असतो. या वाऱ्यास कोकणांत 'मत्तलय' असे म्हणतात. आफ्रिका व अमेरिका या दोन्ही खंडांतले प्रदेश विपुवृत्ताजवळ असून, अमेरिकेला

आटलांटिक महासागर जवळ असल्यामुळे तेथील हवा थंड असते; पण आफ्रिकेतील प्रदेशापासून समुद्र दूर असल्यामुळे त्या खंडाला हा फायदा मिळत नाही.

आमच्या देशाला हवामानाच्या संबंधाने उत्तरेकडील पर्वतापासून जसा फायदा आहे तसा पश्चिमसमुद्रापासूनही आहे. आमच्या देशातील हिवा तापून वर जाऊ लागली म्हणजे पश्चिम समुद्रातून व हिंदिमहासागरातली थंड हवा तिच्या जागी येते. पण ती रिकामी येत नाही. तर महासागरावर उत्पन्न झालेली सर्व वाफ वरोबर घेऊन येते. ही हवा मे महिन्यापासून सप्टेंबरपर्यंत वाहात असत्ये व ह्यामुळे आपल्यास पाऊस मिळतो. हा जो हिंदुस्थानांत पश्चिम दिशेकडून वारा वाहात येतो, हा एक नियमित प्रकारचा वारा आहे. यास आरबी भाषेत 'मोसम' असे नांव आहे. अशा प्रकारचे वारे पृथ्वीच्या पाठीवर पुष्कळ ठिकाणी वाहात असतात. त्यांपासून हवा थंड किंवा उबदार होणे, पाऊस येणे वगैरे अनेक फायदे होतात. कित्येक अती थंड देशाला हा समुद्रावरचा गरम वारा पोचून तेथील हवेचा गारठा कमी होतो. स्काटलंड देशास पश्चिमेकडून जर उबदार हवा मिळाली नसती, तर तो प्रदेश हल्ली आहे त्या पेक्षा थंड असता. इंग्लंड, स्काटलंड, फ्रान्स, वगैरे देश ज्या अक्षांशामध्ये आहेत, त्यांमध्येच असणारे अमेरिकेतील प्रदेश या देशांपेक्षा फार थंड आहेत. कारण त्यांना हा समुद्राच्या उबदार हवेचा फायदा मिळत नाही. हे जे समुद्रांतले वारे उत्पन्न होतात. त्यांतील काहींना व्यापारोपयोगी वारे 'असे नांव कोणी दिले आहे. कारण हे वारे वर्षातील नियमित दिवशी नियमित दिशेने वाहावयाचे, असे ठरलेले असते, यामुळे समुद्रांत फिरणाऱ्या गलबतांस त्यांचा फार उपयोग होतो.

तेव्हां कोणच्याही ठिकाणची हवा बनण्यास मुख्यतः पुढील गोष्टी कारणीभूत होतात.

(१) कोणच्याही स्थळाचे विपुत्रवृत्तापासून असणारे अंतर.

(२) त्या स्थळाची समुद्राच्या सपाटीहून उंची.

(३) तेथें पडणारा पाऊस.

(४) त्या प्रदेशांतील झाडी.

(५) त्या प्रदेशास समुद्राचे सान्निध्य; व त्या प्रदेशावर समुद्राचे पृष्ठभागावरून थंड अथवा उबदार हवा येणे.

(६) कोणच्याही प्रदेशाकडे वाहाणाऱ्या वाऱ्यांची दिशा व ते वारे समुद्र, पर्वत किंवा सपाट प्रदेश, यांपैकीं जेथून वाहात येत असतील, त्या भाषानें हवेंत होणारा फरक.

याशिवाय कोणच्याही विवाक्षित गांवास नदीचें, पर्वताचें, सरोवराचें अथवा अरण्याचें सान्निध्य असणें, इत्यादी हवा बदलण्याचीं बारीकसारीक अनेक स्थानिक कारणें असतात. त्यांचा विचार ही कोणच्याही ठिकाणचें हवामान ठरविण्यास लक्षांत घ्यावा लागतो.

पत्रव्यवहार.

(१) भाषणांतील न्याय. (पुढें चालू)

१३. सूचिकटाह-न्याय—(सुई व कटई यांचा न्याय). सुईचें टोंक अगदीं बारीक असतें. त्याच्या आकारावरून कटईच्या आकाराची स्थिती लक्षांत आणणें, यावरून ' दोन गोष्टींपैकीं सोपी आधीं करून नंतर कठीण करणें ' अशा प्रसंगीं या न्यायाचा उपयोग हेतो.

१४. रविकुकुट-न्याय—(सूर्य व कोंबडा यांचा न्याय). एकाद्या कोंबड्यानें असें मनांत आणिलें कीं मी ओरडतो म्हणून सर्व लोकांस सूर्य उगवणार हें समजतें, म्हणून आपण ओरडावयाचें नाहीं व दुसऱ्या कोंबड्यासही ओरडूं द्यावयाचें नाहीं. आतां हा नियम एकाद्या कोंबड्यानें केला अशी कल्पना केली, व फार तर तो आपण स्वतः तर त्याचे आठ दहा मित्रा इतक्या मंडळींत अमलांत येईल. परंतु जगांतलें सर्व कोंबड्यांच्या

ओरडण्याची बंदी त्याच्याने करवणार नाही. यावरून ' सर्वत्र प्रसिद्ध जी गोष्ट ती एकादा मनुष्य आपण व आपले मित्र ह्यांच्यामध्ये गुप्त ठेवील, परंतु जगांत सर्व ठिकाणी गुप्त ठेवणें त्याजडून कधीही व्हावयाचें नाही, ' अशा वेळीं ह्या न्यायाची योजना होते. ' कोंबडा लघ्विला म्हणून उजडावयाचें राहात नाही, ' ही म्हण या न्यायावरूनच निघालेली दिसते.

१९. मूषक मंडूक-न्याय—(उंदीर व बेडूक यांचा न्याय). उंदीर व बेडूक हे गर्वाने आपापसांत परस्परांची तुलना करीत आहेत; इतक्यांत सर्पाने त्या दोघांसही एकदम उचलून न्यावे. यावरून 'दोघांची आपसांत चढाओढ लागली असतां तिसऱ्याने त्या दोघांसही बगलेंत मारून न्यावे ' असा अर्थ दाखविणें इष्ट असतां या न्यायाचा उपयोग होतो.

१६. रविकरगत-कमल-न्याय—(सूर्याचे किरण व कमल यांचा न्याय). सूर्यकिरण सूर्यविकासी कमलाच्या कळीवर गेले असतां ती विकास पावते; (म्हणूनच सूर्यविकासी कमले सूर्योदय हांतांच फुलतात). यावरून ' एकादें कारण सुरू झालें कीं त्याच्या कार्यालाही आरंभ होतो, ' असा अर्थ दाखवावयाचा असतां या न्यायाचा उपयोग होतो.

१७. बादरायण-संबंध न्याय—(बोरीच्या चाकाचा न्याय). ' अस्माकं बदरीचक्रं युष्माकं बदरीतरुः । बादरायणसंबंधो यूयं यूयं वयं वयं । ' यावरून ' कोणाचा खरोखर कांहीं संबंध नसतां तो कसा तरी जुळवणें ' अशा वेळीं याचा उपयोग होतो.

१८. मंडूकप्लुतिन्याय—(बेडकाच्या उडीचा न्याय). ' बेडूक एका स्थळाहून त्याच्या जरा वरच्या स्थळीं उडी मारितो. यावरून 'एका स्थितीतून निघून तिच्या वरच्या स्थितीत जाणें, किंवा मध्येच एकादी गोष्ट करण्याची सोडून देऊन पुढील करूं लागणें, ' अशा वेळीं या न्यायाची योजना होते.

भिकांजी सदाशिव मुळे.

फ. अ. मास्तर देवरुख.

(२) सिद्धांत कौमुदीतील शंका.

वि० वि० भट्टोजी दीक्षितांच्या सिद्धांतकौमुदीचे अध्ययन करित असतां मला कांहीं शंका आल्या आहेत; त्यांचें आपल्या शालापत्रकाच्या वाचकांपैकीं कोणीतरी अभिज्ञ गृहस्थ निरसन करीतील असें समजून आपणाकडे हें पत्र पाठवीत आहे; तर त्यास स्थळ मिळावें.

शंका पहिली—“ अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः ” १।१।६ या सूत्राचें व्याख्यान करितांना “ तेन विश्वपाभिःइत्यत्र होढः इतिढत्वं न भवति । ” असें म्हटलें आहे. पण प्रकृतस्थळीं—होढः—८।२।३१ या सूत्राचें कार्यच होत नाहीं. कारण—हस्य ढःस्याञ्जलिं पदन्तेच— । तेव्हां या व्याख्यानाचें प्रयोजन काय ?

शंका दुसरी—“ भूवादयोधातवः ” १।१।११ याची व्याख्या “ क्रियावाचिनः भ्वादयः धातुसंज्ञाः स्युः ” तेव्हां प्रकृत सूत्रांतील “ भुवा ” याचें सार्थक्य कसे ? ‘भ्वादयोधातवः’ असें सूत्र कां नाहीं ?

शंका तिसरी—“ इकोऽचिविभक्तौ।७।१।७३ ” हें हूत्र “ इको-विभक्तौ ” असें असलें तरी त्यापासून उक्त सूत्राचें कार्य होतें. असें असतां “ अचि ” याशब्दाचें प्रयोजन काय ? कारण ‘विभक्तौ’ असें म्हटलें तरीहि पुढें ‘सु’या प्रत्ययानें नुगागमप्राप्ती होऊन वारिन्+सु (स्) अशी स्थिती झाल्यावर “ स्वर्मोऽलुक् ” यावरून ‘सु’ लुक् होऊन वारिन्; पुढें ‘न लोपः प्रतिपादिकान्तस्य’ यावरून ‘न’ चा लोप होऊन ‘वारि’ असें रूप सिद्ध होतें, व इतर रूपेही याप्रमाणेंच सिद्ध होतात. तेव्हां ‘अच्’ ग्रहणाचें प्रयोजन काय ?

महाराज, पत्रविस्तार बराच झाला, तरी स्थळ देण्यास अनमान करूं नये. कळार्वें ही विनंती.

नारायण गणेश रहाळकर.

मुंबई.

सूक्ततरंग.

—:~:—

- ३२ हरिलंबन असतांही बलिगज सहवास वारणा जिरतें?
 ३३ सोडुनि सदन्न सेविल कोण सुधी अशुचि वाळके तुकडे ?
 ३४ धर्माश्रित जय पावे, न अधर्माश्रित न यांत संदेह.
 ३५ होतो ईर्ष्यासूयाहंकृतिनीं प्रवळही प्रभाव ढिला.
 ३६ येइल पदरांत कसें यश धर्मन्यायनिष्ठ-जन-घातें.
 ३७ न गिळी कटुरस म्हणुनी कोप धरुनि काय बाळ कापावा?

भीष्मपर्व.

- १ स-नयांची चिंता बुध न करिति जैशी, तशीच अ-नयांची.
 २ करितां साधूच्छेद स्वोच्छेदचि होय, हो यश न राहे;
 खल काम-कोप-लोभ च्छळितें, बळें करुनियां वश नरा हे
 ३ वा ! सत्यधर्म जिकडे, तिकडे श्रीकृष्णनाथ जाणावा,
 हा तेथें जय, रविला प्रार्थुनि नलगे प्रकाश आणावा.
 ४ न भजति सुयशस्काम क्लीवा, आरोग्यकाम चिबुडाला.
 ५ वन्यगुणें काय घडे मारुतिशीं इतर वानरां जन्य.
 ६ वृद्धहि सिंह महामदमत्ताही काय गा ! ढळे नागा ?
 ७ सुबुभुक्षितही सुपितर म्हणति क्षुधिता मुला ' सुपायस खा. '
 ८ सुगुरु सुशिष्य सुवश कीं सुस्त्रीवश सुबहुमन्मथ नरा ज्या.
 ९ जे जे गुरुभक्तिरसिक ने न भ्रमले पडोनि संत तमीं.
 १० जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें,
 पायें अनन्य लोटुनि लावावें अन्य काय थानातें?
 ११ अन्य असौत, वदेल स्वसुताप्रति अहितवचन आइ कशी ?
 १२ कैसा जिंकावा हो ! करुनि बळें आहवा ? युवा जीनें ?
 वा ! जिंकिला कधींतरि जवनें तरणेंहि वायु' वाजीनें ?
 १३ साक्षाद्विष्णुपदाहूनि पूर्ण करिल काय सर्व काम गया ? ॥

- १४ नखहि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल ? ॥
- १५ सान्मित्रोक्ति करी जें अमृतनदाची न तें करी लहरी.
- १६ पावेल श्रीच्याशीं ज्येष्ठेचा केंवि पांड सेंदूर.
- १७ अनता जना शिवे रे ! संसारीं बोखटी दशा न नता.
- १८ प्रावृट्प्रियभेकांच्या कां न गंभे सुरभि मानसा गैरगा;
क्षुद्रनदी जशि धरिती, तसि न धरी दुरभिमान सागैरगा.
- १९ आत्मस्थिती निववी जशि, तशि तप्तसि न सुरापगा स्वाँपें.
- २० शत्रूहुडें स्नुषा, गुरुशक्तिपुडें शक्ति नच नटावी हो !
- २१ मित्रें पदार्थ मित्रा न धरूं द्यावा करील विप्रभ जो.
- २२ व्यसनीं तेज न सोडी कुलज हृदय, पावकांत माणिकसें.
- २३ धन काय ? काय तेंही जें स्वजन व्यसन पाळिना शास्त्र.
- २४ वपु न बहुत पोषावें, यशचि, सदा खाय ज्या न कीर्नाश;
बुध होउं दे प्रतिज्ञानाश न, अज जेंवि जानकीनाश.
- २५ व्याघ्र कसा व्याघ्रोदर चिरिल ? क्षम तो व्रकोदर चिराया.
- २६ होय न जातां दीपावारि कोणीही पतंग जयशाळा
बा ! पावला कधीतरि हारिशीं झगडुनि मतंगज यशाळा.
- २७ लोकीं म्हणेल कोण स्वामित्राणें सुयोध नाव न हो ?
- २८ मित्रमतिच हित करिती, मायचि म्हणती बळें, ' सुपायस खा. '
- २९ रुचि अमृतीं सांपडतां, रसिकीं घ्यावी कशास रुचि ताकीं ?
- ३० कोण तयातें मारिल ज्याचें जंगदीश परम तो कवच,
ज्याचें प्रभुळा बहुमत जैसें वृद्धासि परम तोक वच.
- ३१ संत सकळशरणांगत वत्सल, नाहींत अधिक शिविकांहीं,
एक्यासदुक्तिनें जी सुगति घडे, ती न कोटि शिविकांहीं.
- ३२ कैसे शमविल कोपप्रभृति, न शमवेल मन्मथ नरा ज्या ?
- ३३ अति जीर्ण तसें न जसें म्हणवी भंगोनि ' हा ? ' निशांत नवें.

- ३४ संस्कारधर्मलोपे दुष्टजन समागमे उडे शुद्धी;
मग गुणवंताचीही सर्वधिक्षेपीं प्रवर्तती बुद्धी.
- ३५ हितरतगुरुमन पाहुन गतसद्वृत्ता मुलांस, कळकळते.
- ३६ होईल तृणांत तृणसम यज्ञविहित तज्ञमहित दर्भ कसा ?
- ३७ क्षत्रिय शरीर जे जे पात्र सुशस्त्रा न आमयाते हो.
- ३८ प्रेमभराचे विकळ करी धीरा न तसा पडोनि नगहि वर.

द्रोणपर्व.

- १ नसतां धुरंधर वृषभ बाळवृष भरे करुनि आ, वांके
- २ रविरुचिचे तीमार्गे संपादे स्वरूपकाज वातीस,
विसरविल काय तेज प्रकट करुनि अल्प काजवा तीस?
- ३ वांकेल ताजव्याचे भारावांचूनि काय बा ! परहे?
- ४ होईल काय हंसी गति टाकूनीहि आळसा चिमणी ?
- ५ सिंह शरभाश्रितांचे करितील अनिष्ट काय गुरगुरुनी?
- ६ भगवत्प्रसादसुकवच ल्याला जो साधु, काय तो मरतो?
- ७ गुरुवचनरत्न डोळस मान्य करी मान्य अंध न करी ते.
- ८ जरी मरण हित, अहितमर्दनकार्मे तथापि टाळावे.
- ९ सिंधु-अगस्त्याचमना न पुरे पुरतील काय मग अंधु.
- १० आत्माहि उपेक्षावा नोपेक्षावाच बोल संतांनी,
ज्ञाला भक्तमनोरथ न गुरुजनीं, कीं न फोल संतांनी.
- ११ पूर्ण गुरुदया नव्हतां व्हावे कैसे तयासम न्यून?
- १२ देती प्रभूक्तिते श्रितमति, कुलजा जेवि मान सासूते
- १३ मृत्यु हरितसे समयीं अमरांसहि कवण मृत्युला चुकवी,
ऐसे जाणुनि तत्व, व्यसनांत न मोह पावती सुकवी.
- १४ श्रीगणपतिजवळ गणक सिद्धांतरहस्य जो सुधी सिकता,
जो त्या बळे न मोजिल कां ? गंगारिंधुजंतुसह सिकता.

- १५ तंतुपटें काय हरिल दिगिभांच्या घनहिमांतपा कोळी ?
 १६ द्विज बहु मानासि जपे, साधु जसा वृद्धजनकदेहातें.
 १७ ज्या कालाच्या वदुनीं मेरु विरे त्यांत कां न पृथुक विरे ?
 १८ प्रभुनें प्रभुला घावें देइल दीना न दीन देशाला.
 १९ उपदेशासि न वळसा कोणीही न शुभ लाभला मार्गे.
 २० श्रीकर माथां असतां बहु काय छत्रा, काय वा चवर ?
 २१ कांसेसि लागल्याचें क्षुद्र अलात्रुहि करुनि अवन तरे.
 २२ गुरुत्रचना कीर्ति जशी कैची पविच्या तशी भली कवचा ?
 २३ शोकीं आप्तसमागम विषतरुचा जेंवि भरविला पाला.
 २४ चिंता चतुर न वरिती, नाशी धृति, वित्त, काळजी वा हे.
 २५ तिमिरहत गतीच्छु कवण रविच्या घालील आण वार्जिलें.
 २६ रक्षोचित प्रतिज्ञावच, न तसें धन, कला, शिर, कविला.
 २७ जो गुण करी त्याचें अरिवश होउनि अनिष्ट वास्तु रची.
 २८ कां नवलास नव्हे घटकर्णगलीं जारि बसेल कानवला ?
 २९ करतील मराळाचें काय, धरुनिही समस्त बक रागा ?
 ३० हंसध्वंस कधींतिरि केला संगर करुनि काकांहीं ?
 ३१ गुरुकार्यासाचि कविचें निजकार्या न बहु मानस त्वरतें.
 ३२ कीं सर्वदाहि सत्या सत्संधा निष्फळाचि खलसंधा.
 ३३ वा ! चिंतातटिनीच्या गिळिले बहु देव, दैत्य, नर, डोहें.
 ३४ चुकवावें हरिणाच्या कैसें क्षुब्धाहरीस कळपानें ?
 ३५ कांहीं काळ सुखें कीं दुःखें संसारिकाय कोदे गा !
 ३६ हास्यचि बहु ताप न विष, मानधन न साहतात येराचि तें.
 ३७ अंगार सर्व दुर्धर तदपि चकोरासि जे सुखें पचले.
 ३८ तेजस्वी नच वांके, स्त्रीकारिल केसरी कसा जीन ?
 ३९ दैत्ययक्तासि शके न सखां न पिता न माय ताराया.
 ४० नांदे सुखे सदोदित संसारी तोचि, जो अनय न करी;

न निवे इतर जन, बुडे व्यसनीं पंकीं जसा अनर्यन करी.

४१ आर्या नसतां भीतो मग न गणी सत्रसागर विपत्ती.

४२ समयीं गुग जाणुनियां शब्देही सुयज्ञ साधु साधुनि घे.

४३ प्रबळहि कुपिताहि सुपुरुष धर्मानें द्विरद भी महातातें.

४४ त्यजिलें सर्वस्वहि परि न पळहि सत्या बुधें, नभा वार्ते.

४५ भीरु जयश्रीस तसे कन्येला वर जसे नको विदरे.

४६ स्वजनपरिग्राणाहुनि अन्यत्रत मत नसेचि आर्याला.

४७ समरीं सहाय जो जन तो प्राणाहूनि अधिक लक्षावा.

४८ स्वभुजावन जड ज्याला, श्रितरक्षण करिल काय तो काचा?

तो धन्य, जया आश्रित उत्संगावरिल काय तोकाचा.

४९ ब्रह्मद्रव्य, ज्ञातिद्रव्य, गुरुद्रव्य रक्षिति न हरिती,

ब्रह्मण्य सत्यवादी दीजननीं तातसे दया करिती.

५० अभिमुख वात वहातां तरुला व्यापील काय गा ! वेल.

५१ सुरभी म्हणेल काय व्याघ्रें स्वसमक्ष वासरा खार्वे?

५२ जशि आपुली ताशि बुडों दे बुध पंकांत गाय न पराची.

गानपटुसखा समयीं सांवरितो तान गायनपराची.

५३ जारि लांबरुंद बळकट, होतिल सम काय कांबळे-शाला?

५४ असतें प्रथम सुविकासित परि बहु केला अधर्म मुख सुकवी.

५५ रविदर्शनेचि पात्रे तपतांही ग्रीष्म तोख राजीव.

५६ नाकास लावितां तो मानधना साहवे चुना काय?

५७ सदनीं शिरल्यावरि कां रोंविल मर्भी न दांत कार्हाही.

५८ अनुकूल दैव असतां न समर्थ करावयास हानि यम

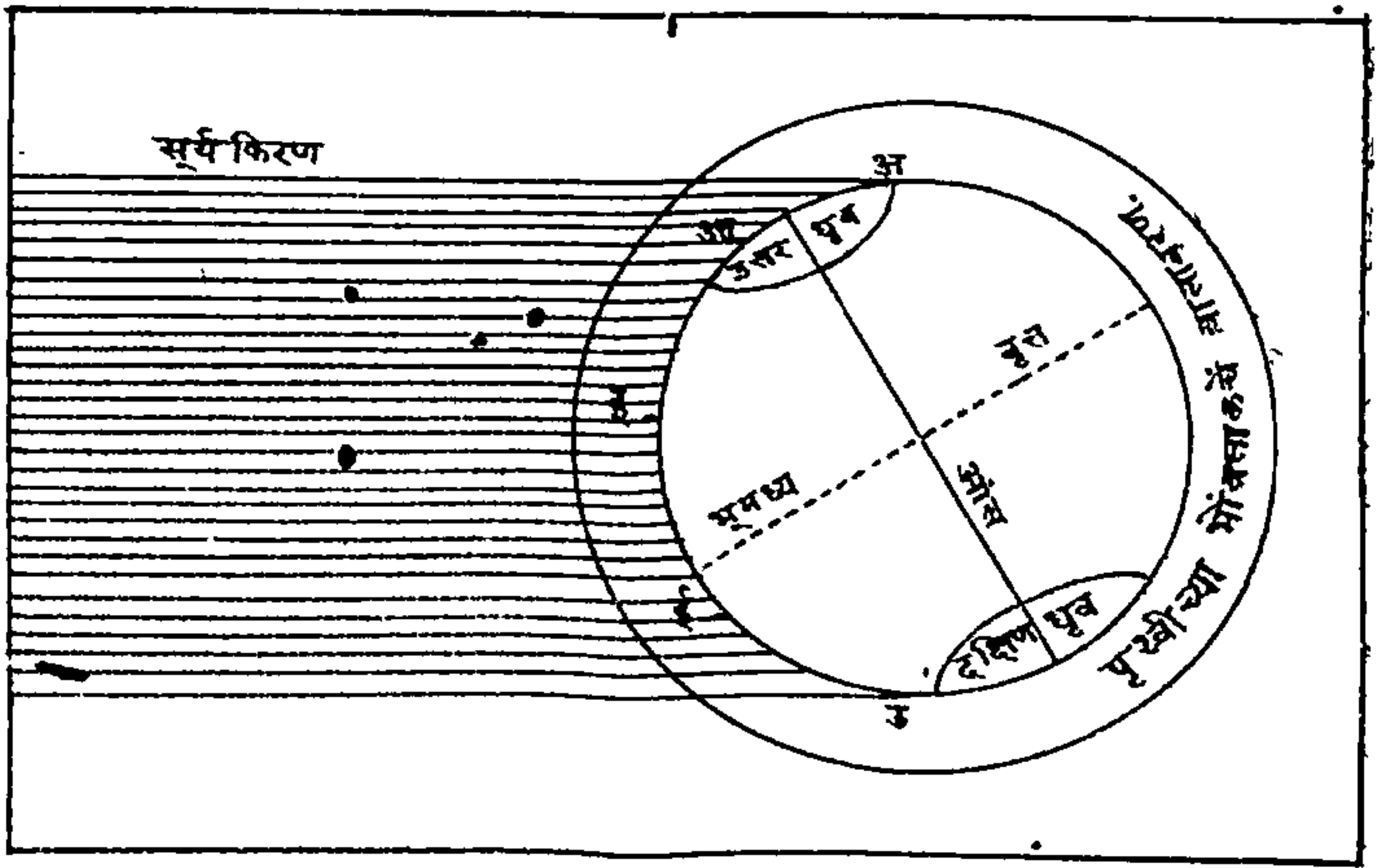
होतां तें प्रतिकूल प्रबळहि दुर्बलाचि होय हा नियम.

५९ अभिमानी आपांचा साहेल असोनि शक्ति अंत कसा?

६० नसतो विवेक कांहीं वा घडतो आत्मघातही कुपितां

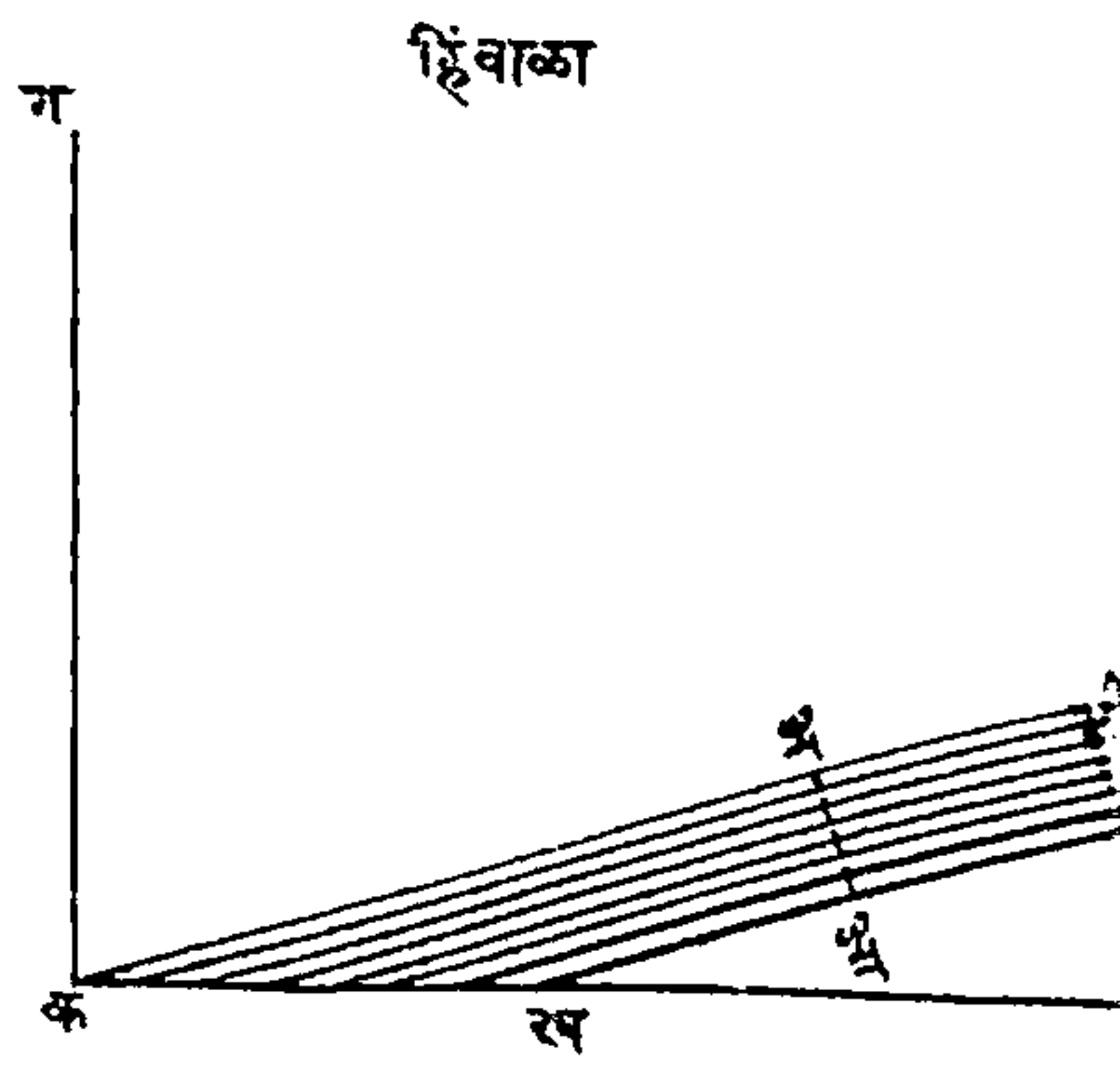
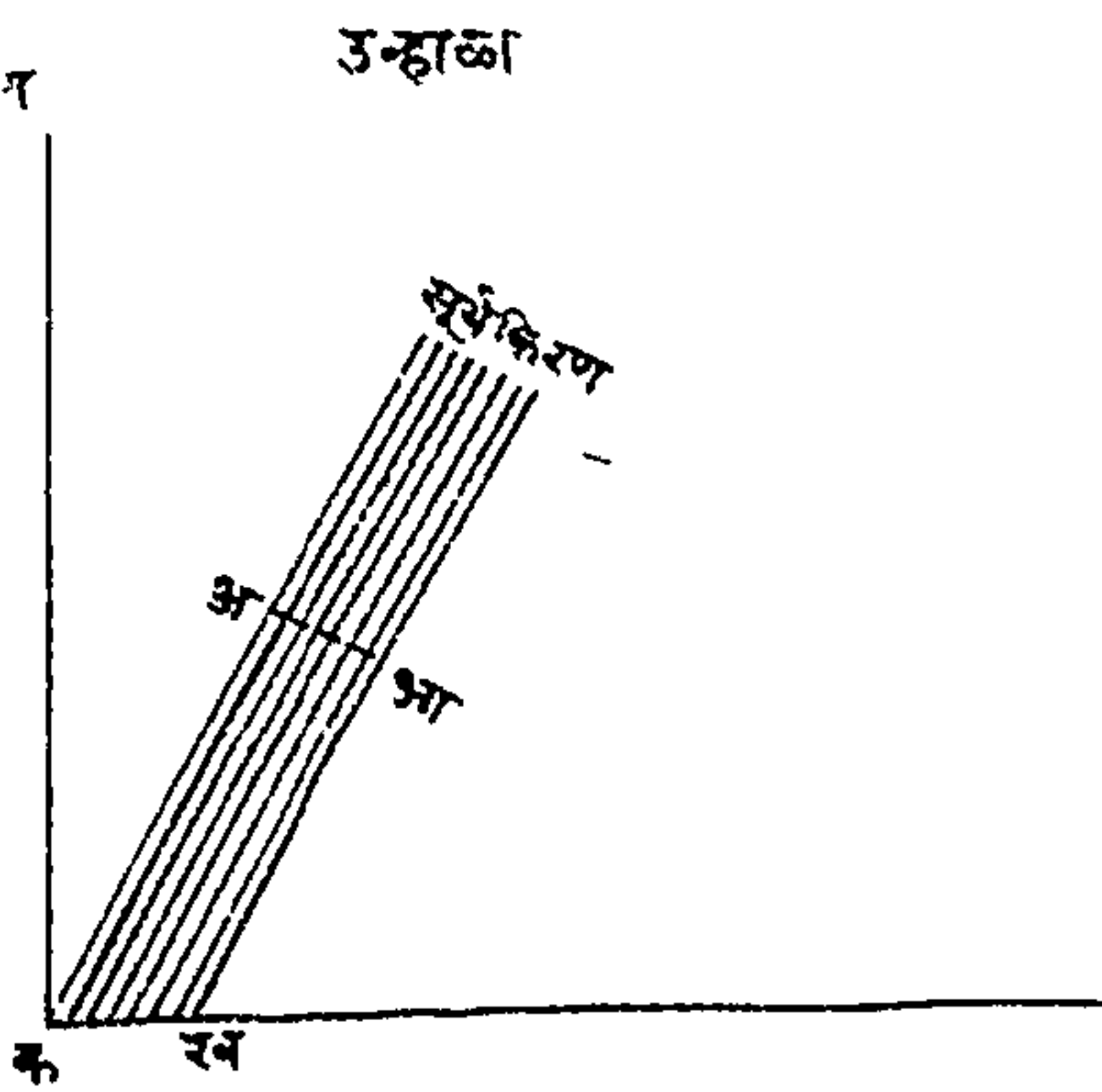
सु-पिताहि क्रोधाच्या आवेशें करुनि होतसे कुपितां.

[पुढें चालू.]

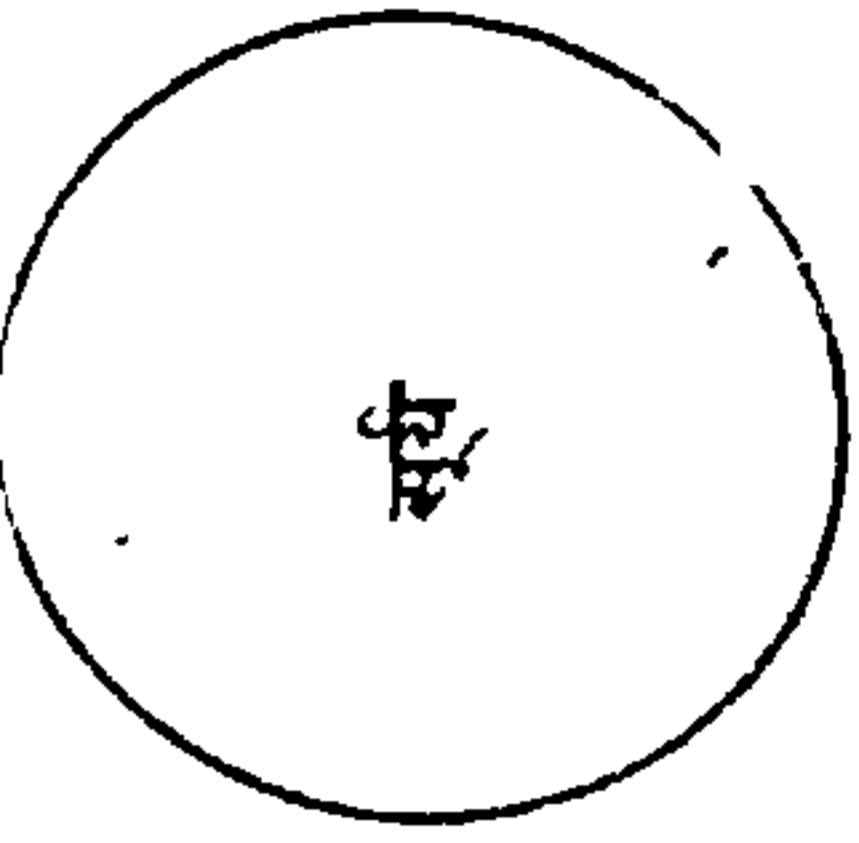

आकृती २

लंडन येथील सूर्य किरणांची स्थिती.
ऑक्टोबर २

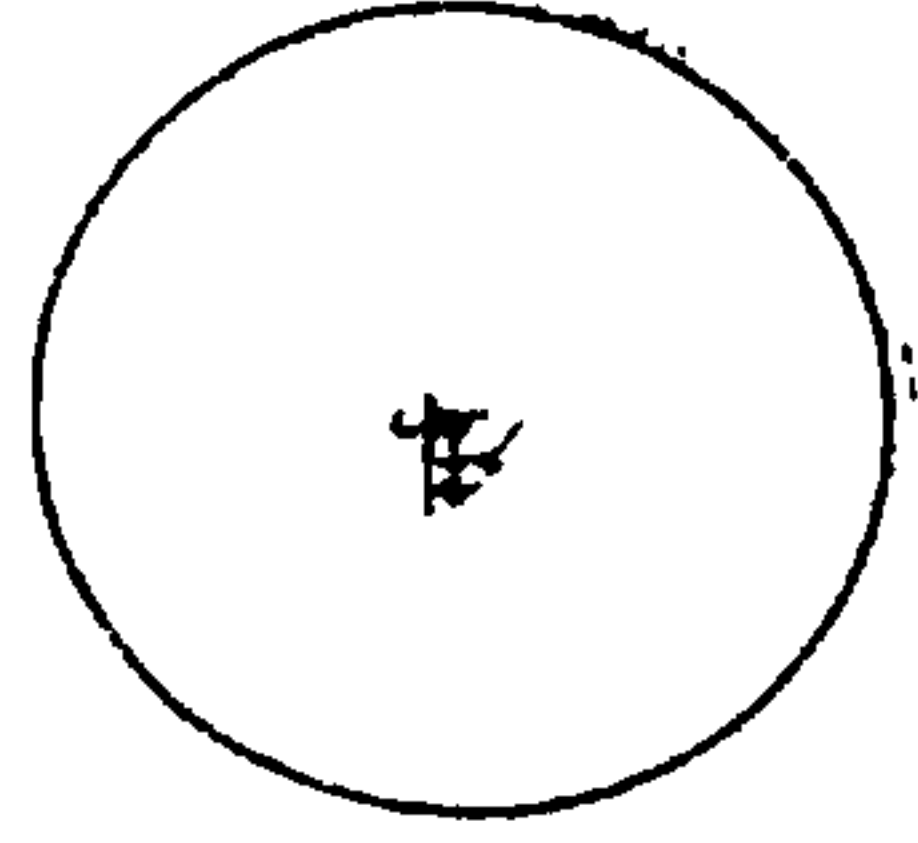

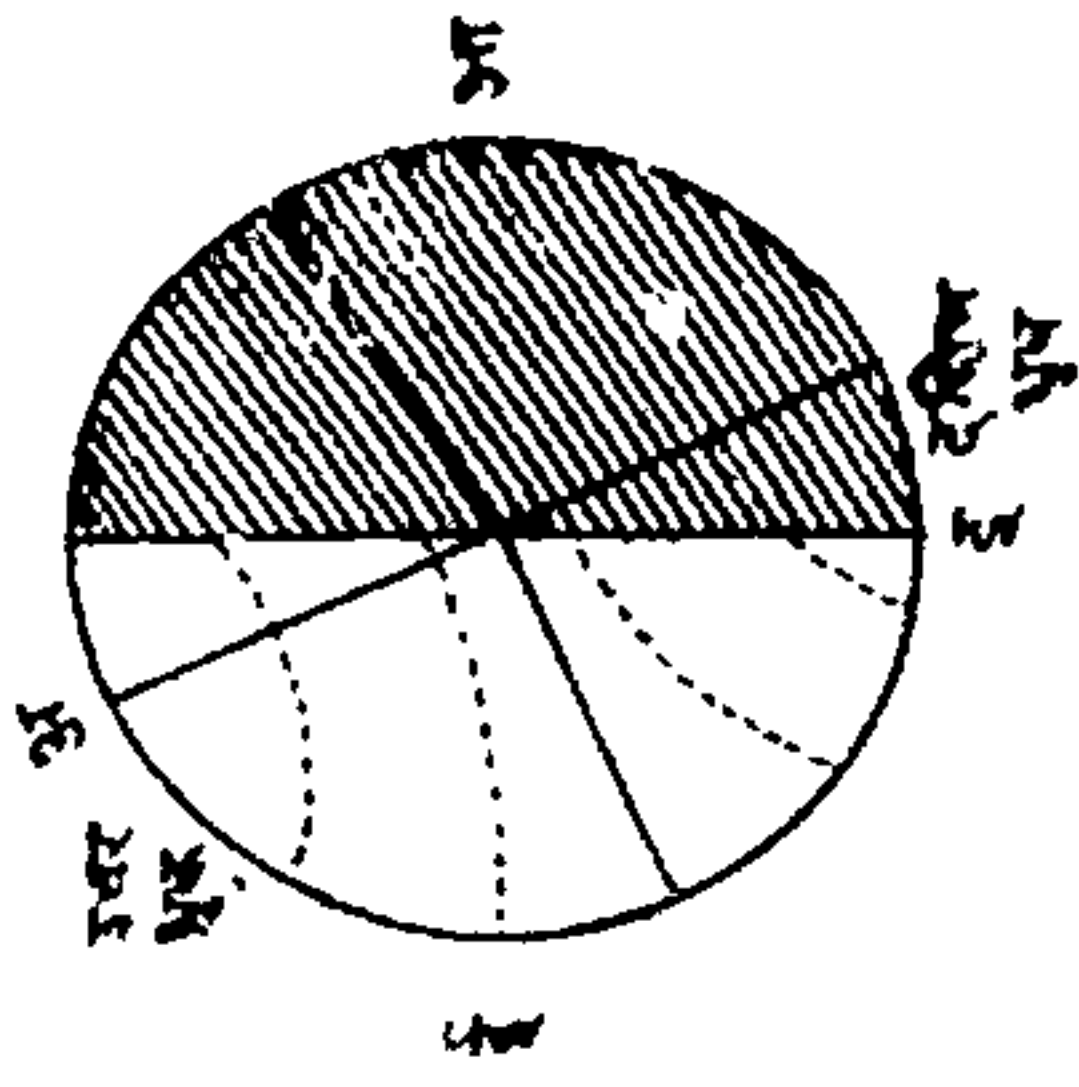

अ इ = अंश; आई = विपुलबृत्त.

आकृती ४

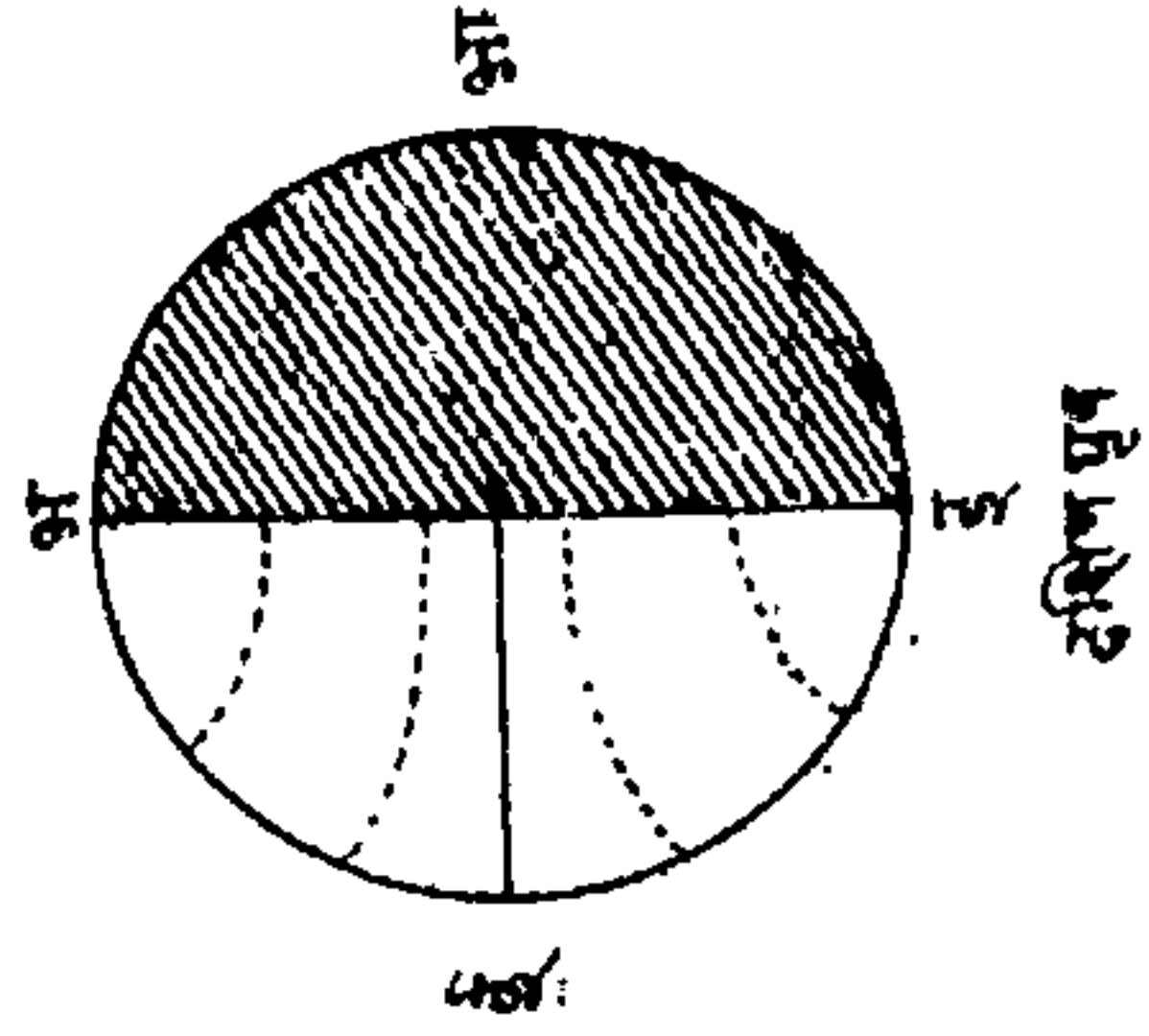

अ इ = अंश; आई = विपुलबृत्त.

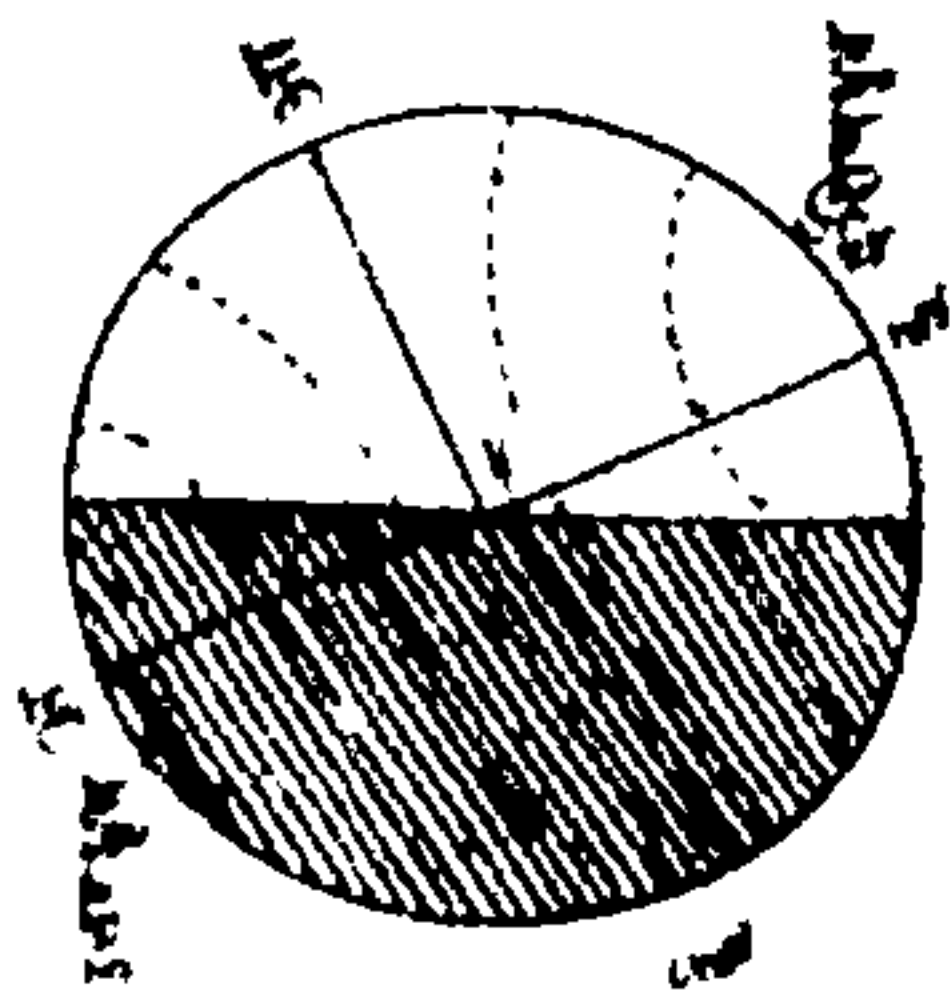

पहिली स्थिती

उत्तर ध्रुव

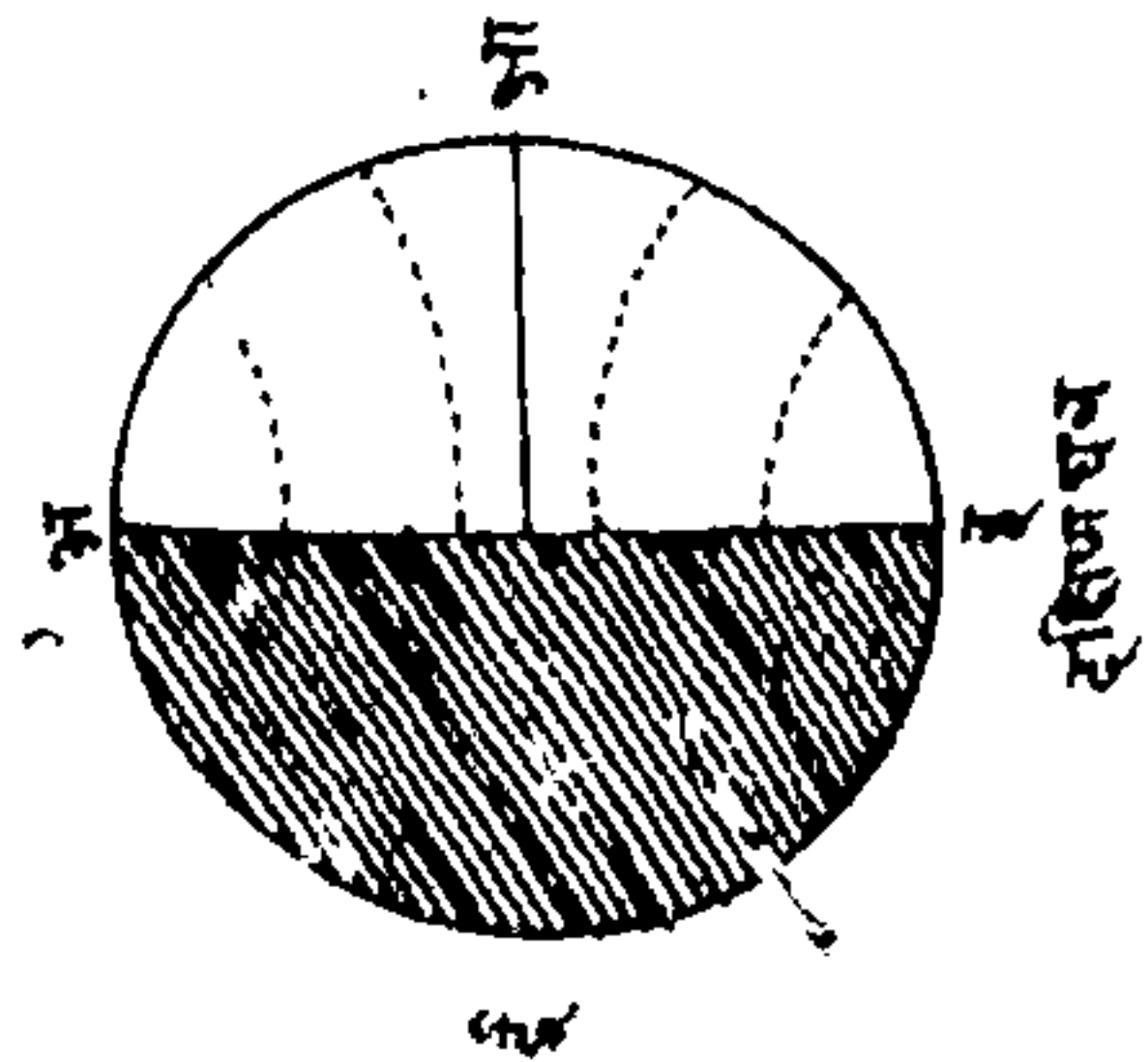

दक्षिण ध्रुव

दुसरी स्थिती

उत्तर ध्रुव

दक्षिण ध्रुव

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिलें.)

सतत पंचवीस वर्षे डॅाईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य वाटलें त्या सर्व शास्त्रीय नियमानें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम सहा आणे ठेविली होती, परंतु कलेचें शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें व त्याचा प्रसार फार व्हावा व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुलभ जावें करितां याची किंमत अगदींच कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठींत पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्यालयाचे डायरेक्टर सा. बा. यांनीं मराठी शाळांकरितां व मराठी शाळांचे लायब्रर्यांकरितां आपलें मेमो नंबर ६०९४ तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केलें आहे. कळावें. •

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना,
पुणें सिटी.

विक्रीस तयार.

माहे एप्रील १९०१ अखेर नवीन नकाशे छापलेले विक्रीस तयार आहेत ते:—

अमेरिका खंडाचा नकाशा.	दर	....	....	४४१२
रत्नांगिरी जिल्ह्याचा नकाशा.	दर	....	....	३

N. V. PATVARDHAN.

अ० क्युरेटर ग० सें० बुकडिपो,
मुंबई.

सृष्टचमत्कार—(१ व्या यत्तेकरितां) किं०६= रा० का० ल०
जोशी नवार पेठ घर नंबर १९९ पुणें यांजकडे शेंकडा २९
कामिशनवर मिळतो.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरहू पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे ह्यांनी प्रासेद्व प्राकृत वैयाकरण वररूची ह्यांच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानातील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधील एक सांखळी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपे कशी आली, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असे ह्मणता येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशी प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांची रूपे कशी बनली व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कुलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ८८ आहे. टपाल हशाल शिवाय. एकदम बरीच पुस्तके घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तके आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

मेहेरवान लिब्हारनर साहेब यांनी इंग्रजीत लिहिलेले सिटीझन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनी मराठी ९।६ यत्तेकरिता नेमले आहे.

म्याकमिलन आणि कंपनी.

१२ न्याँक स्ट्री. मुंबई.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

जून १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार	१३७
-शिक्षक मित्र-	
मराठी भाषेची लेखन-पद्धती.	१३८
धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण.	१४९
पत्रव्यवहार	१९९
१-सिद्धान्तकौमुदींतल्या शंकांची उत्तरे-	
सूक्ततरंग	१९८
शिक्षक-मित्र.....	१-८

' चित्रशाळा ' प्रेस, पुणे.

भागाळ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १०३.

फुटकळ अंकास ०३.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्टांसी । हें अवघें सद्गुरुपार्शी ।
सद्गुरु पालटी अवगुणांसी । माना यत्नेकरोनी ॥
जे काहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
घाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १५ जून १९०१.

अंक ६.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

आजचे अंकाचे शेवटीं 'शिक्षक-मित्र' नामक एका लहानशा ग्रंथाची आठ पृष्ठे दिली आहेत; व हा ग्रंथ सुमारे ७१८ अंकांत समाप्त होईल. हा ग्रंथ कै० हरी श्रीधर उपाध्ये धुळें ट्रेनिंग कालेजातील माजी शिक्षक यांनी लिहिलेला आहे. यांनी तो छापण्यासाठी लिहिला होता. परंतु ते सन १८९६ चे डिसेंबर महिन्यांत मृत झाल्यामुळे तो तसाच त्यांचे एका मित्राजवळ पडून होता. तो उपाध्ये यांच्या कित्येक मित्रांच्या विनंती वरून आम्ही शालापत्रकांत प्रसिद्ध करित आहो. उपाध्ये यांचे थोडेंसे चरित्र शालापत्रकाच्या फेब्रुवारी सन १८९७ च्या अंकांत आले आहे- त्यावरून व ते शालांतून आणि ट्रेनिंग कालेजमध्ये प्रख्यात शिक्षक होते या वरून त्यांची आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांस चांगली ओळख असेल. शालापत्रकांत व ट्रेनिंग कालेजाच्या शिक्षणक्रमांत अमुक अमुक विषय कसे शिकवावे याची चर्चा वारंवार येते. परंतु ती इंग्रजी ग्रंथांचे आधारेच बहुधा येते. प्रस्तुतच्या लहानशा पुस्तकांतले विचार स्वतंत्रपणे सुचलेले असे आहेत. दुसरी एक त्यांच्या संबंधाची विशेष गोष्ट अशी आहे, की प्रथ-

मतः ट्रेनिंग कालेजांत शिकवावें कसें या बदलचीं व्याख्यानें ऐकून व तेथील प्राक्टिसिंग स्कुलांत शिकवून व पुढें शाळांत शिकविण्याचा अनुभव बरेच दिवस घेऊन तयार झालेल्या अशा एका हुषार शिक्षकाचे हे विचार आहेत. पुष्कळ शिक्षक असे म्हणतांना आढळतात, कीं, “ट्रेनिंगमध्ये असें असें शिकवा म्हणून सांगतात ते निराळे व प्रत्यक्ष शाळांतून ज्या पद्धतीनें काम करावें लागतें ती निराळी. ट्रेनिंगांत जसें शिकवितात तसें प्रत्यक्ष शिकवितां येणें कठीण आहे.” आतां हे म्हणणें खरोखरी अगदीं कोत्या समजुतीचें आहे. व्यवहारांत नियमबद्ध पद्धत एक पडते व तिची अंमलबजावणी पुष्कळदां बरीच निराळी करावी लागते, हे अंशतः खरें आहे. परंतु सांप्रत ट्रेनिंगमध्ये शिकविली जाणारी शिक्षण-पद्धती व एकाद्या शाळेत गेलें असतां दृष्टीस पडेल ती शिक्षणपद्धती यांचे-मध्ये जेवढा फरक दृष्टीस पडतो, तेवढा कांही वास्तविक पाहतां पद्धत व प्रत्यक्ष केलेलें काम यांचेमध्ये पडूं नये. हीच गोष्ट प्रस्तुत पुस्तकांत कै० उपाध्ये यांनीं स्वानुभवाच्या गोष्टी सांगून सिद्ध करून दाखविली आहे. त्यांचा अनुभव ट्रेनिंगमधील विद्यार्थी, शिक्षक, हेडमास्तर व ट्रेनिंग-कालेजातील शिक्षक इतक्या प्रकारचा आहे. तेव्हां यासाठीं त्याचा हा अल्पसा ग्रंथ प्रत्येक शिक्षकानें वाचून मनन करण्यासारखा आहे. तेव्हां शिक्षक लोक या लेखाचें नीटपणें परिशीलन करतील अशी आम्ही आशा करितों.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

(पुढें चालू)

गेल्या मार्च महिन्याच्या अंकांत जें विवेचन केले आहे, त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल, कीं मराठीतलीं सर्व क्रियापदरूपे संस्कृतान्तल्या कोणच्या तरी रूपांवरून साधलीं आहेत. आतां हीं रूपे शुद्धरीतीनें कशीं लिहावीं ह्या विषयीं येथें जास्त चर्चा करण्याची गरज नाहीं. त्याचा विचार व्याकरणामध्ये परिपूर्ण असतो. तसेंच, हीं

रूपे होतांना अन्त्य व उपान्त्य यांच्या स्वरांमध्ये ऋस्वदीर्घत्वाच्या संबधाने होणारे फेरफार, धातूस प्रत्यय लागण्याचे पूर्वी जो 'ई' आगम होत असतो तो ऋस्व किंवा दीर्घ होणे, ह्या गोष्टी ही व्याकरणांत आहेत. ह्यासाठीं जोशी यांचे प्रौढबोध व्याकरण पाहार्हे. त्यांत असल्या सर्वरूपांचा पूर्ण विचार केलेला आहे. हे प्रकार लहान मुलांना स्वतः व्याकरणावरून नेहमी ठरवितां येणे कठीण आहे. परंतु ते रोजच्या संशयाने तेव्हांच ध्यानांत राहतात. 'मी करितो' यांतील 'मी' दीर्घ, 'रि' ऋस्व व 'तो' वर अनुस्वार, या गोष्टी मुलांनीं पाठ करून ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत असे नाही. या सहजी त्यांचे ध्यानांत राहातात.

आतां या रूपांत अनुस्वार कोठे आहेत, एवढें मात्र येथे सांगतोः—

जुनावर्तमान व रीति भूत—प्रथम पुरुषी उभयवचनी रूपांच्या अंती अनुस्वार आहे.

चालू वर्तमान—(१) प्रथम पुरुषी उभयवचनी अनुस्वार असतो; (२) द्वितीय पुरुषी नपुंसकालिगी एकवचनी उपान्त्याक्षरावर—तू येतेंस— (३) द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी अंत्याक्षरावर—तुम्ही येतां. (४) तृतीयपुरुषी नपुंसकालिगी एकवचनी रूपांच्या अंती अनुस्वार असतो; जसे, तें करितें.

भूतकाळ—यांत चालू वर्तमानकाळाप्रमाणे अनुस्वार असून, शिवाय तृतीयपुरुषी अनेक वचनी रूपांचे अंती अनुस्वार असतो;—तीं मुले बसलीं.

भविष्य काळ—प्रथम पुरुषी अनेकवचनी—आम्ही जाऊं.

आज्ञार्थ—यांत प्रथम पुरुषी अनुस्वार असतो—मी जाऊं, आम्ही जाऊं.

विध्यर्थ—यांत नपुंसकालिगी रूपांत अंती अनुस्वार येतो.

नाहीं—या क्रियापदांचे अंती नेहमी अनुस्वार देतात. पण तो प्रथम पुरुषी मात्र येऊं शकेल. इतरत्र तो येण्याचे कारण दिसत नाही. पाहिजे तर सर्वच ठिकाणचा अनुस्वार काढून टाकावा.

ह्या सर्व अनुस्वारांना कारण संस्कृतांत या रूपांशी जुळणाऱ्या रूपांत अनुनासिक अक्षर (विशेषतः 'म') असतें हें आहे. यासाठीं हे अनुस्वार मुळींच ठाकाऊ नाहीत. खेरीज यांपासून प्रथम पुरुष, तृतीयपुरुष

(उदा०—मी करितों, तो करितो, इ०) इत्यादि कित्येक भेद सहजी कळतात. मग हे अनुस्वार काढून टाकण्याचा एवढा भाग्रह कां असावा हे आम्हास कळत नाही.

भातां धातुसाधितांचा विचार केला, तर करणें, बोलणें, चालणें, यांतलि अन्त्याक्षरावरचा अनुस्वार काढून टाकावा 'अशी या पुस्तकांत शिफारस केली आहे, ती मुळीच बरोबर नाही. हा अनुस्वार संस्कृतांतील करणं, लेखनं, चलनं इत्यादि रूपांच्या अन्त्य अनुस्वारावरून आला आहे, या सार्थी तो व्युत्पन्नच आहे. शिवाय अकारान्तलेखीज सर्व नपुंसकलिङ्गी नामांच्या अंती अनुस्वार असावा असा मार्ग आपण नियम ठरविला आहे; यासार्थी हा अनुस्वार आपणास रद्द करितां येणार नाही. भातां धातुसाधित शब्दांचीं सर्वच रूपें पुढें लिहितों, त्यावरून अनुस्वार कोठें हवा हें कळून येईलच.

‘ कर ’ धातू—

करणें, करीत, करितां, (उ०—करितां येतें;) करितांना, केला, केलेला, केली, केलेली, केलें, केलेलें, करिता (उ. करिता शाला) करून, करूं (उ०—करूं लागला), करणार, करावयाचा (ची, चें) इत्यादि.

भातां नामांच्या रूपांचा विचार करूं.

(१) नामांच्या अनेकवचनी सामान्यरूपांच्या अन्त्याक्षरावर अनुस्वार असतो. हा प्राकृत भाषेतून आलेला आहे. कारण त्या भाषेत अनेकवचनी सामान्यरूप 'हं' हें अक्षर लागून होतें, व त्याचें मराठीत 'अम्' असें होतें. उदा०—बापास, बापांस; घोड्यास, घोड्यांस; नदीस, नद्यांस, मातेस, मातांस; बायकोस, बायकांस; इत्यादि.

‘भाव’ हें नाम चालवून दाखविलें असतां मराठी विभक्तिरूपांत अनुस्वार कोठें हवा व कोठें नको, हें दिसून येईल.

भाव, अकारान्त पुल्लिङ्गी.

ए. व.	अने.
प्रथमा—भाव, भावो, भावू	भाव.
द्वितीया—भावा, भावास, भावाला, भावातें.	भावां भावांस, भावांला, भावांना भावांतें,
तृतीया—भावे, भावाने, भावाशी.	भावीं, भावानीं, भावांहीं, भावांशीं.
चतु०—भावास, भावाला, भावातें	भावांस, भावांला, भावांतें, भावांना
पंच०—भावाहून [घर, घरून]	भावांहून.
षष्ठी—भावाचा	भावांचा.
सप्त०—भावीं [डोळा—डोळा]	भावीं.
संबो.—भाव	भावांनो.

या प्रत्ययांमध्ये अनुस्वार आहेत ते साधार आहेत. त्यांच्या संबंधाने ते संस्कृतांतून कसे आले इत्यादि प्रकारची यापेक्षां जास्त चर्चा पाहिजे असल्यास ती व्याकरणांत पाहावी.

सर्वनामं—‘तूं’ यांत नेहमीचा अनुस्वार आहे. ‘मी’ व ‘आम्ही’ हीं रूपें तृतीयेची असतील तेव्हां अनुस्वार द्यावा. ‘त्वां’ यावर अनुस्वार देतात, व ‘म्यां’ यावरही देतात. परंतु ‘म्यां’ यांतला अनुस्वार पाहिजे तर रद्द करितपं येईल. तथापि हे तृतीयेचें रूप आहे अशा दृष्टीने हा अनुस्वार सदृश्यासाठी कदाचित् ठेवावा लागेल. ‘कांहीं’ यांत दोन्ही अक्षरांवर अनुस्वार देतात. याची मंडळीला वाटेल तशी व्यवस्था करण्यास हरकत दिसत नाही. दोन्ही पक्षांला मान्य होण्याजोगी तोड म्हटली तर पहिल्या अक्षरावरचा अनुस्वार काढावा व दुसऱ्यावरचा कायम ठेवावा.

विशेषणं—किंवाप्रमाणें फिरणाऱ्या विशेषणांचे रूपांत व्याकरण-दृष्ट्या अनुस्वार येत असेल तेथे तो दिलाच पाहिजे.

याशिवाय अनेक निरनिराळे शब्द, नामें, कियापदे, विशेषणें, अव्ययें वगैरे यांमध्ये त्यांच्या निरनिराळ्या अक्षरांवर कोणी अनुस्वार देतात, कोणी देत नाहींत असले प्रकार आहेत. त्यांच्यासंबंधाने प्रथंकार यांनी सुचविलेला उपाय आम्हांस पसंत आहे. तो हा कीं अशा शब्दांत अमुकएक ठिकाणी अनुस्वार असण्यास योग्य कारणें

आहेत कीं नाहींत हें पाहून एकदां निकाल ठरवावा व अशा शब्दांची एक निर्णयाची यादी तयार करावी; व मग तो निकाल अखेरचा असें समजून व्याप्रमाणें सर्वांनीं ते शब्द नेहमीं लिहित जावें.

या प्रमाणें अनुस्वाराचा विचार पूर्ण झाला. आतां ऋस्व-दीर्घत्वाबद्दल विचार करूं.

ऋस्व-दीर्घत्वाचे संबंधानें पाहिलें, तर भिन्नमत होत असल्यास तें अन्त्य व उपान्त्य यांसंबंधाच्या गोष्टीविषयीं होतें; याशिवाय इतरत्र जे स्वर असतील ते ऋस्व असावे किंवा दीर्घ असावे, हें एकदां विचार करून निर्णयात्मक ठरवून टाकावें. यासंबंधानें प्रस्तुत पुस्तकांत जो विचार केला आहे तो आम्हांस बहुतेक मान्य आहे. त्याविषयीं आम्हांस इतकेंच सुचविणें आहे, कीं अखेर निर्णय करितांना प्रत्येक गोष्ट कायमची ठरविण्याकडे लक्ष ठेवावें, कोणत्याही प्रकारची धरसोड करूं नये, हें बरें. कारण धरसोड झाली असतां ती गोष्ट विद्यार्थी व शिक्षक यांना फार त्रास दायक होईल. एकाद्या गोष्टीच्या संबंधानें विकल्प किंवा दोन प्रकार असतील तर ते असूं नयेत असें नाहीं. पण तसले विकल्पाचे प्रकार विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यासंबंधानें नसावे; व क्रमिक पुस्तकें व इतर शालापयोगी पुस्तकें यांत एकच प्रकार असावा. ग्रंथकार पुढें वैकल्पिक प्रकार पाहिजे तर उपयोगांत आणतील. मात्र ते साधार व व्याकरणशुद्ध असावे म्हणजे झाले.

अन्त्य व उपान्त्य स्वर यांच्या संबंधाचा तक्रारीचा भाग असा आहे, कीं जे संस्कृत शब्द जसेच्या तसेच मराठींत आले आहेत, त्यांचे स्वर मराठींत त्यांना विभक्त्यादि लावितांना किंवा त्यांचा मराठींतल्या तऱ्हेनें उच्चार करितांना जसेच्या तसेच ठेवावे, कीं त्यांत मराठींतल्या पद्धतीप्रमाणें फेरफार करावा. या संबंधानें कित्येकांचें म्हणणें असें आहे, कीं तें मूळचे जसे असतील तसेच ठेवावे. कारण काय, तर ते मूळचे संस्कृत आहेत व संस्कृतांत तसे आहेत म्हणून! आतां हे त्यांचें म्हणणें सर्वस्वी कधींही चालणार नाहीं. कारण सामान्यरूपांसारखे जे अगदीं जरूरीचे फेरफार आहेत,

ते करावेच लागतात. ते करितांना अभका शब्द संस्कृत म्हणून त्यांतका मूळचा स्वर असेल तसाच ठेवा, फिरवूं नका, असें म्हटलेलें चालत नाही. उदाहरणार्थ 'रवि' याचें रूप 'रवीनें' असें रीतीप्रमाणें न करितां 'रविनें' असें करा, असा हट्ट कोणास धरितांच येणार नाही. परंतु जेव्हां शब्दाला प्रत्यय वगैरे लागलेला दिसत नाही, आणि तो शब्द मूळचा जशाच्या तशाच उपयोगांत आणिलेला दिसतो, तेव्हां तो मूळचा आहे तसा लिहा असें कित्येक म्हणतात. दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणें असें आहे, कीं मूळचा शब्द कसाही असला, तरी तो मराठींत आल्यावर त्याचा ऱ्हस्व-दीर्घ, जसा उच्चार मराठीच्या पद्धतीप्रमाणें होईल, तसा तो लिहावा. आतां कोणाही विचारी मनुष्यास दिसून येईल कीं हें दुसऱ्या पक्षाचेंच म्हणणें सर्वप्रकारें संयुक्तिक आहे. शब्द कोणच्याही भाषेंतला असो, तो भाषाव्यास हवा असला आणि आपल्या भाषेंत आपण घेतला म्हणजे मग त्यास मराठी पोषागच चढविला पाहिजे. कांहीं शब्द मूळचे अन्य भाषांतले म्हणून त्यांची लिहिण्याची तऱ्हा जर मूळच्या प्रमाणें ठेवावयाची, तर मग त्यांचीं विभक्त्यादिकांचीं रूपे सुद्धां कां मूळच्या भाषेप्रमाणें करूं नये ? दुसऱ्या भाषांतून चोर्हीकडे अशाच चाल आहे. संस्कृतांत जुन्या काळीं ग्रीक वगैरे भाषांतून व अलीकडे इंग्रजींतून, व काचित् इतर भाषांतून शब्द घेतले आहेत. पण त्यांना संस्कृत तऱ्हेचीं रूपे दिलीं आहेत. कित्येक शब्द तर असें बेमालूम संस्कृत बनविले आहेत, कीं ते मूळचे दुसऱ्या एकाद्या भाषेंतले आहेत असें ओळखतां येणें कठीण आहे त्याचप्रमाणें मराठींत जुन्याकाळीं पलटण, तुरूप, आरमार, गलबत वगैरे अगदीं परकीय असे शब्द पुष्कळ घेतलेले आहेत. त्यांना असा मराठी पोषाख आतां चढविला आहे, कीं ते मूळचे परकी आहेत असें आतां मनांत सुद्धां यावयाचे नाही. त्याचप्रमाणें मराठींत शब्द येतांना अपभ्रंश म्हणून जे झाले, ते तरी कां झाले ? त्यांचें तरी कारण हेंच आहे, कीं मूळ संस्कृत शब्द घेतला म्हणजे त्याला मराठीस जुळेल असें स्वरूप द्यावयाचें. आतां सध्या असा प्रकार झाला

आहे, की थोडेबहुत संस्कृत ज्यांना कळते असे लोक पुष्कळ असतात, म्हणून आतां आम्ही शब्दांमध्ये पूर्वीसारखा सर्वस्वी फरक करित नाही. परंतु व्याकरणाचे रूप बनविण्यासाठी जो फेरफार करावयाचा तो इतर सजातीय मराठी शब्दांप्रमाणे केलाच पाहिजे. तेथे मग अमुक शब्द मूळचा संस्कृत म्हणून त्याची कीव करावी, असले म्हणणे व्यर्थ आहे. यासाठी असा निर्णय केला पाहिजे, की,—

(१) मराठीत संस्कृतांतून किंवा कोणत्याही दुसऱ्या भाषेतून शब्द घेतल्यावर, त्याची व्यवस्था इतर सजातीय मराठी शब्दांप्रमाणेच सर्व प्रकारे करावी.

(२) अशा शब्दांचे अंती किंवा उपान्त्य अक्षरांत जे स्वर असतील, ते मराठीतल्या रीतीप्रमाणे ऱ्हस्व, दीर्घ, होत असतील तसे लिहावे.

(३) उच्चारप्रमाणे मराठी शब्दाच्या अंती ऱ्हस्व स्वर कधीच येत नाही. यासाठी मूळचा शब्द कोणत्याही भाषेतला असो, त्याचे अंती 'ई' 'ऊ' स्वर असतील ते नेहमी दीर्घच लिहावे.

हा ऱ्हस्वदीर्घत्वाचा वाद पुष्कळ दिवसांपासून चालू आहे. याचा निकाल जुन्या सर्वमान्य ग्रंथकारांनी आम्ही लिहिण्याप्रमाणेच केलेला आहे. हद्द काय तो कित्येक संस्कृताचे विशेष अभिमानी लोक यांचा आहे. मात्र ही गोष्ट तितकी कोणी विशेष आस्येने आमलांत आणिली नाही. दादोबा पांडुरंग यांनी आपल्या मताचा कळ असाच दाखविला आहे. पण त्यांनी पक्का निर्णय लिहून ठेविला नाही. तसा जर त्यांनी लिहून ठेविला असता, तर आज असलेले दोन पक्ष कधीच मोडले असते. उभयतां चिपळूणकर व कृष्णशास्त्री गोडबोले यांनी आपल्या व्याकरणांत व भाषाविषयक लेखांत आम्ही वर दिल्या प्रमाणेच स्पष्टपणे निर्णय दिला आहे. तेव्हां आतां हा वाद एकदांचा सयुक्तिक रीतीने मोडून टाकावा हे सर्व प्रकारे उत्तम आहे.

धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण.

आज कित्येक दिवस आमच्या मंडळीत असा वाद चालू आहे की आमच्या शाळांतून धर्म व नीती यांच्यासंबंधाने मुलांस शिक्षण मुळीच मिळत नाही, यामुळे प्रथमतः मुलांचे व त्यामुळे एकंदर समाजाचे मोठे नुकसान होत आहे. सन १८८० साली देशांतला शिक्षणक्रम कसा काय चालला आहे याची चौकशी करण्यासाठी सरकारने जे कमीशन नेमले होते, त्याच्या चौकशीत ही धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण या संबंधाच्या गोष्टी आल्या होत्या; व त्यावेळी तत्संबंधाने अनेक गृहस्थांचे विचार घेतलेले आहेत. तेव्हांपासून ओतांपर्यंत धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण यांच्यासंबंधाने सरकारने किंवा दुसऱ्या कोणाच्या शाळा असल्यास त्यांनी विशेष अशी कांहीं तजवीज केलेली नाही. यामुळे या विषयावर मधून मधून वाद निवत असतो. तो वर्तमानपत्रांतून किंवा सभांतून झालेला पाहून पुष्कळांस कदाचित् असे वाटत असेल, की धर्म व नीती यांच्या संबंधाने सरकारी व खासगी शाळांचे घालक फार अनास्था दाखवीत आहेत. पण वास्तविक तसा प्रकार आहे असे आम्हांस मुळीच वाटत नाही. प्रथमतः नीतिशिक्षण शाळांतून मुळीच मिळत नाही, ही समजूतच मुळीच चुकीची आहे. नीती म्हणजे खरे बोलणे, प्रामाणिकपणाने वागणे, वदिलांचा, परक्यांचा व गुरूचा मान ठेवून त्यांची आज्ञा मानणे, सभ्यपणाने वागणे, शरीर, पोषाख, यांची स्वच्छता ठेवणे, चोरी वगैरे दुष्ट कृत्ये न करणे, वाईट शब्द न उच्चारणे, इत्यादि गोष्टी होत. या गोष्टी आमच्या शाळांतून शिकवीत नाहीत असे जे कित्येकांचे म्हणणे आहे, त्याचा अर्थ आम्हांस समजत नाही. आतां एवढे खरे, की गणीत, भूगोल, इतिहास, व्याकरण, वगैरे विषय जसे शाळांतून शिकवितात तसे हे नीतीचे विषय मुद्दाम घेऊन कोणी शिकवीत नाहीत. परंतु हे विषय तशा प्रकारे शिकविल्याने पुरे उपाय्याचे नाहीत.

नीतितत्त्वे लहान मुलांना कळावयाची नाहीत. त्याच्या संबंधाने व्याख्यानद्वारा सांगू लागल्यास तो विषय कठीण होईल. दुष्परिणामच होईल. हे विषय उदाहरणांच्या व दृष्टांतांच्या द्वारे शिकवावयाचे आहेत. सत्याचा, सभ्यतेचा, आज्ञाधारकपणाचा परिणाम चांगला, त्याच्या उलट वागणुकीचा परिणाम वाईट, या गोष्टी तशा परिणामांची उदाहरणे ज्यांत आहेत, अशा कथा सांगूनच शिकवावयाच्या असतात. जुन्या काळापासूनचा सर्व देशांतला प्रवातही असाच आहे. आमच्या महाभारतादि ग्रंथांत अनेक कथा अशा तऱ्हेने आल्या आहेत. हितोपदेश, पंचतंत्र, कथासरित्सागर, वगैरे संस्कृतांतले लहान मोठे ग्रंथ याच उद्देशाने लिहिलेले आहेत. प्रख्यात धर्मसंस्थापक बुद्ध व ख्रिस्त, यांनी तर आपल्या शिष्यांस धर्म व नीती यांसंबंधी गोष्टी तऱ्हे तऱ्हेच्या सुंदर व मनोरंजक कथा सांगून शिकविल्या. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांतले इसाबनीतीसारखे ग्रंथ तरी यामुळेच निर्माण झाले. अमुक रीतीने वागा असे सांगण्यापेक्षां अमके तसे वागले यामुळे त्यांचे असे असे कल्याण झाले असे दृष्टांतांचे द्वारे सांगितले असता ते कोणालाही चांगले समजते, हे उघडच आहे. यासाठी सुज्ञ जनांनी पूर्वीच्या काळापासून नीती शिकविण्यासाठी दृष्टांत, उदाहरणे, अन्योक्ती, आणि प्रत्यक्ष स्वतःचे वर्तन हे मार्ग धरिले आहेत. हेच मार्ग आजकाल सर्व देशांतून शाळांमध्ये चालू आहेत. वाचनाच्या पुस्तकांत असल्या अनेक गोष्टी असतात. त्या शिक्षक कांहीं नुस्त्या शब्दार्थापुरत्या शिकवित नाहीत. त्यांचे सार, त्यांचे तात्पर्य, त्यांपासून वाचगाराने काय घ्यावयाचे, वगैरे त्यांतले सर्व मुलांना शिकवून नेहमी सांगत असतात. मग 'शाळांतून सध्या नीतीशिक्षण मिळत नाही,' अशा प्रकारची ओरड जी कित्येक करीत असतात, त्यांतले मर्म काय असावे अरे ! खरोखरी पाहातां या ओरडात तथ्य

अगदीच कमी आहे. नीतीशिक्षण कित्येकांचे दृष्टीने जितके मिळाव-
यास पाहिजे तितके कदाचित मिळत नसेल. पण त्याचा दोष सध्याच्या
शाळा व शिक्षक यांजकडे नसून तो मुलांच्या पालकांकडे आहे, हे
आम्ही पुढे दाखविणार आहो. हा जो बराच मोठा दोषाचा धांटा
पालकांकडे येऊं पाहातो, तो आपल्यातऱचा दोष उडविण्यासाठी
कित्येकजण शाळांतून नीतिशिक्षण मिळत नाही, म्हणून ओरड करीत
अहेत. मुलें शाळेंत सुमारे पांच किंवा सहा तास असतात. तेवढ्या
वेळांत सर्व विषय शिकवून नीतिविषयक शिक्षण देणें जितके शक्य
आहे तेवढें शिक्षक नेहमी देत आहेत. आमच्या शाळांना बोर्डिंगें
असून मुलें जर सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत, अथवा रात्रंदिवस
शिक्षकांच्या ताब्यांत असतीं, तर शिक्षकांना मुलांस नीती शिकविण्यास
पुष्कळच जास्त सवड सांपडली असतीं हे खरें. पण तशी व्यवस्था
आमचेकडे नाही, तेथें उपाय नाही. कित्येक म्हणतात, कीं शाळांच्या
शिक्षकांनीं पांच सहा तास अभ्यास घेतल्यावर संध्याकाळीं तास दोन
तास मुलांना वेऊन फिरावें, खेळावे; म्हणजे मुलांस नीतीचा मार्ग शिक-
विण्याचे प्रसंग पुष्कळच येतील. गोष्ट खरी आहे. पण असें म्हण-
णारे हे शिक्षकांचे स्थितीकडे बिलकूल लक्ष देत नाहींत. शिक्षकास पगार
मिळणार फार तर २०।२५ रुपये. कित्येक ठिकाणीं तर दाहाचे
आंतही ज्यास पगार मिळतो असे शिक्षक आहेत. त्यांनीं विचार्यांनीं
पोटासाठीं पांचसहा तास दगदग केल्यावर मग संसाराची व कुटुंबाची
व्यवस्था त्यास पाहावयास नको काय ? कित्येकांना तर वर्षाचें अंती
एकंदर संसाराची तोंड मिळवणी करण्यासाठीं एकादा दुसराही धंदा
करावा लागत असेल. पोष्टहपीस जसे पांच चार रुपयांची लालूच
दाखवून विचार्या शिक्षकांच्या गळ्यांत घातले आहे, तशीच गांवचीं
सत्रां बलूती हुषार शिक्षकांच्या गळ्यांत अडकविलीं असतां चांगली
चालतील असें पुष्कळांस वाटत असतें. त्याचप्रमाणें शिक्षकांनै शाळा
नसेल तेव्हां मुलाचे घरोघर फिरून मुलें वागत त कशीं हें पाहावें,

संध्याकाळीं त्यांचे बरोबर खेळावे व सहल करून यावे असेही पुष्कळांचे मत असेल. परंतु या गोष्टी शिक्षकाचे हातून हळीं होतात त्यापेक्षां जास्त होणे अगदीं अशक्य आहे. मोठी शाळा असेल तेथे लोकांनीं एकाद्रे शिक्षकास थोडा जास्त पगार देऊन किंवा इतर वेळीं फुरसत देऊन तो आपला संध्याकाळचा वेळ मुलांबरोबर घालवील अशी सोय मुद्दाम केली तर पुष्कळ फायदा होईल यांत शंका नाही.

या गोष्टीची खरी तजवीज म्हटली म्हणजे बॉर्डिंगस्कुले किंवा निदान जेथे सकाळीं सहापासून संध्याकाळीं सहापासून मुले राहातील अशीं स्कुले स्थापन करणे ही आहे. अशीं स्कुले सर्वस्वी सरकार स्थापन करू शकेल अशी कल्पना करणे अशक्य आहे. तीं लोकांच्याच उद्योगाने स्थापन झालीं पाहिजेत. इंग्लंड वगैरे पाश्चात्य देशांतून असल्या शाळा असतांत, त्या लोकांनीं च धर्मार्थ ठेवलेल्या फंडातून किंवा वर्गणीवर चालविलेल्या असतात. त्यांस सरकारची मदत मात्र असते. अशा शाळा स्थापन करण्याची खटपट जोंपर्यंत आमचे हातून होत नाही, तोपर्यंत आमच्या शाळांतून हळींपेक्षां जास्त नीतिशिक्षण मिळणे अशक्य आहे. आणखी पुनः यापेक्षां जास्त नीतिशिक्षण वर्गांत देण्यास सवढही होणार नाही. प्रत्येक धड्याच्या एका तासतलीं पंधरा मिनिटे जर आपण नेहमींच्या धड्यांतील नीतीवर व्याख्यान करण्यांत घालवूं लागलों, तर इतर शिकविण्याच्या विषयांस वेळ कमी पडेल.

नीतिशिक्षणाच्या संबधाने आपण नेहमीं शाळांस व शिक्षणपद्धतीस दोष देत असतो. पण आपण स्वतः त्या संबधाने काय करित असतो? आपल्या घराचीं मुले सर्व दिवसभर काय करितात, काय शिकतात, खेळावयास किंवा फिरावण्यास कोठे जातात, त्यांचे सोबती कोण आहेत व कोणच्या प्रकारचे आहेत, इत्यादी गोष्टींची चौकशी किती पालक करित असतात, याचा विचार प्रत्येकाने आपल्याशीं करावा. संध्या जी आमची शाळांची तऱ्हा आहे, ती लक्षांत घेऊन पाहिले असतां नीतिशिक्षणाची जबाबदारी बहुतेक पालकांचे माथी येते. शाळेतल्या धड्यां-

बरोबर जें नीतिशिक्षण देतां येईल तेवढेंच काय तें शिक्षक देऊं शकेल. त्याशिवाय नीतिशिक्षणासंबंधानें मुलांस जें कांहीं सांगावयाचें, तें सांगण्याची तजवीज घरचेघरां झाली पाहिजे आहे या संबंधानें पाहिलें तर आमची गृहस्थिती सध्या फार-वाईट झाली आहे. आमच्या पालकांचें मुलांच्या वर्तनाकडे असावें तितकें लक्ष नसतें. मग मुद्दाम मुलांना आपलें जवळ बसवून घेऊन चार नीतीच्या गोष्टी सांगणें हें तर एकीकडेसच राहिलें. आतां अशी स्थिती असण्याचें कारण काय, तिचा दोष कोणाकडे आहे, वगैरे गोष्टीची चर्चा करणें हें अप्रासंगिक आहे. यासाठीं आम्ही यथे एवढेंच सांगतो कीं, कीं मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याचें काम तात्विक-दृष्ट्या जरी गुरूचें आहे, तरी सध्याच्या व्यवस्थेंत तें गुरूच्या हातून पडावें तसें पार पडत नाहीं वं पडणारही नाहीं बोर्डिंग किंवा साऱ्या दिवसभर भरणाऱ्या शाळा होतील तेव्हां हें गुरूचें कर्तव्य गुरूकडे जाईल. तेथपर्यंत मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याचें काम मुलांचे वडिलांनीं बरेचसें केलें पाहिजे, आईबापांनीं रात्रंदिवस मुलांचें वर्तनाकडेस लक्ष ठेववेंच. परंतु शिवाय त्याच्या वाचनाचीं पुस्तके व इतर विषय यांच्या द्वारेही त्यास नीती सांगण्याचा यत्न करावा.

शाळेंत निरनिराळ्या वयांचीं, कमजास्त योग्यतेचीं व भिन्न भिन्न स्वभावांचीं मुलें असतात, यामुळें परस्पर-तुलनेनें नीती शिक्षणाचें योग्य स्थळ शाळा हेंच आहे. म्हणून शाळांतूनच नीतिशिक्षण देण्याची तजवीज जेवढी होईल तेवढी उत्तम, हें खरें आहे. परंतु शाळेंत ही व्यवस्था होण्यास आम्ही मार्गे सांगितल्याप्रमाणें बोर्डिंग स्कुलें व सर्व दिवसभर भरणाऱ्या शाळा पाहिजेत; व तसें होण्यास पैशाची तजवीज पाहिजे. ज्यांना सवड असेल त्यांनीं आपलीं मुलें नेहमींच शाळेंत ठेवावयाचीं; ज्यांना तशी सवड नसेल त्यांनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत बहुतेक वेळमुळें शाळेंत ठेवावयाचीं; अशा शाळेंत सकाळीं सहापासून संध्याकाळपर्यंत अभ्यास, खेळ, व्यायाम, यांच्या द्वारे शिक्षण सारखें चालू असा-

वयाचें. अशा रीतीच्या शाळा आमचे इकडे होत तों मुलांच्या नीतीच्या संबंधाचा बोजा सध्याचे जे मुलांचे गुरू त्यांचेवर मुळींच घालता येणार नाही.

आतां अशा प्रकारच्या शाळा व्हाव्या कशा, हा मोठा महत्वाचो प्रश्न आहे. परंतु त्याचा विचार आज येथे आम्हास करावयाचा नाही. सध्या येथे एवढेंच सांगणें पुरें आहे, कीं केवळ सरकाराकडून अशा शाळा स्थापन होणें अशक्य आहे. त्यांची सोय लोकांनीं आपली आपण केली पाहिजे आहे; व मग सरकारानें त्यांस उदारपणानें हातभार ल विला पाहिजे, हें उघडच आहे.

आतां आमच्या शाळांतून धर्मशिक्षण मिळत नाही अशी जीं पुष्कळीं ओरड आहे, तीविषयीं विचार करूं धर्मशिक्षण हें वास्तविक मुलांच्या पालकांनीं घरच्या वरीं द्यावयाचें. परंतु पूर्वीपासून सर्व देशांत व सर्व धर्माचे लोकांमध्ये मुलांचें शिक्षण हें धर्मगुरू यांच्या हातीं असे व मुलांना शिकविण्याच्या शाळा त्यांच्याच असत, यामुळे लोकांना नेहमीं असे वाटत असतें, कीं धर्मशिक्षण हें शाळेंत मिळावें. त्याचप्रमाणें धर्म व नीती यांची बहुधा सांगड असते, यामुळे नीती-शिक्षण ही त्याबरोबरच मिळावें असे लोकांत वाटतें आतां हें म्हणणें जुन्या काळच्या शिक्षणपद्धतीप्रमाणें ठीक होतें, परंतु हल्लींच्या शिक्षण-पद्धतीस हें मुळींच लागू पडणार नाही. हल्लींचें शिक्षण हें केवळ व्यावहारिक शिक्षण आहे. शिवाय सार्वजनिक शाळा म्हटल्या म्हणजे त्यांत निरनिराळ्या धर्मांचे, जातींचे भिन्नभिन्न पंथांचे व समजुतींचे लोक असणार. केव्हां तर शिक्षक एका धर्माचा व विद्यार्थी निरनिराळ्या धर्माचे, असाही प्रकार असणार. अशा स्थितींत सध्याच्या सार्वजनिक शाळांतून धर्मशिक्षण कसे देतां येईल ? आमच्या देशांत तर हिंदू, मुसलमान, जैन, यहूदी, पारशी ख्रिस्ती, अशीं निरनिराळ्या धर्मांचीं मुलें शाळेंत येणार. इंग्लंडदेशांत निदान लोकांचा धर्म तरी एकच ख्रिस्ती आहे; पंथ मात्र निरनिराळे आहेत. पण तेथे देखील धर्मशिक्षणाची सोय

शाळेंत करितां येत नाहीं. तिकडे सार्वजनिक शाळा स्थापन करण्याची वेळ आली, तेव्हां हीच मोठी पंचाईत येऊन पडली, व मोठा वादविवाद सुरू झाला; व अखेरीस सरकारी शाळांखातें स्थापन करण्यास फार अडचणी सोसाव्या लागल्या. आमच्या इकडे लोकांच्या अज्ञानामुळे तसले कांहीं तंत्र्यांचे प्रकार न होतां सार्वजनिक शाळा स्थापन झाल्या. तेव्हां आतां त्यांतून धर्मशिक्षण मिळत नाहीं, याविषयी विशेष वाईट वाटूं न देतां त्यांच्यापासून उपयोग करून घेतला पाहिजे. आमच्या व्यावहारिक शाळांत धर्मशिक्षण देतांच यावयाचें नाहीं. कोणी तशा प्रकारचें शिक्षण देण्याचा यत्न केल्यास तो उगाच लोकांत असंतोष उत्पन्न होण्यास मात्र कारण होईल. सर्व धर्मांच्या जातींच्या व पंथांच्या लोकांस मान्य अशीं जीं नीतितत्वे, त्यांचें शिक्षण मात्र शाळांतून चांगल्या रीतीनें देतां येईल; तर मागे सांगितल्याप्रमाणें त्याची तजवीज करावी. कित्येक लोकांचें असें म्हणणें आहे, कीं सर्व लोकांना मान्य अशीं धर्मतत्वे एकत्र करून त्यांचें शिक्षण शाळांतून द्यावें. याच दृष्टीनें कित्येक शाळांतून भगवद्गीता वाचून अर्थ सांगणें, इत्यादि प्रकार करितात. परंतु आमचे मते हें करणें निरर्थक आहे. ज्या थोड्या शाळांत अशी चाल णाहे, तेथें हिंदूधर्माचीच मुलें बहुतेक असतात, म्हणून गीता वाचण्याबद्दल कोणी तक्रार करीत नाहीं. नाहींतर मिशनरी लोकांच्या शाळांत बायबल वाचलेलें जसें इतर धर्मांच्या विद्यार्थ्यांस स्वपत नाहीं, तसाच प्रकार गीतेचा होईल. शिवाय गीता वाचून त्याचा अर्थ मुलांना कळावा कसा, व त्यापासून मुलांना वास्तविक धर्मशिक्षण तें काय मिळणार ? तेव्हां असले निरर्थक प्रकार करीत बसण्यापेक्षां धर्मशिक्षणाकडे आमच्या सार्वजनिक शाळांनीं लक्षच देऊं नये हा योग्य मार्ग आहे. सर्व धर्मांच्या लोकांस मान्य होतील अशीं धर्मतत्वे तरी कशीं निवडून काढावीं? अशा प्रकारचीं धर्मतत्वे निवडून काडून एक सार्वजनिक धर्म बनविण्याचा यत्न पूर्वीं अकबर बादशाहासारख्याकडून सिद्धीस गेला नाहीं, व अलीकडे ब्रह्मसमाज व प्रार्थनासमाज यांना देखील ही गोष्ट

मोठ्या मागसांचे संबधानेही अर्जून साधत नाही; तर ती लहान मुलांचे संबधाने शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांस साधेल अशी कल्पना करणे हे वेदेषगाचे आहे. सर्व धर्मांच्या, पंथांच्या व जातींच्या लोकांस मान्य होतील अशी नीतितत्वे पुष्कळ निवडून काढता येतील, पण अशा प्रकारची धर्मतत्वे कधी ही कोणास निवडून काढता यावयाची नाहीत. आमच्या इकडे सार्वजनिक शाळांतून निरनिराळ्या धर्मांचे लोक निमुटपणे व स्नेह भावाने येऊन वसतात व शिकतात, आणि परस्परांशी मित्रत्वाने वागतात, व शिक्षक विधर्मी असला तरी ते कांहीं मनांत आणत नाहीत. एवढीच गोष्ट पुष्कळ आहे. या गोष्टीपासूनच मोठे हित होणार आहे, हे लक्षांत ठेवून, शाळेत मिळणारे शिक्षण म्हणजे व्यावहारिक शिक्षण हे धर्मशिक्षणाहून अगदी भिन्न आहे, अशी जी लोकांची समजूत झाली आहे, तिचे कायम राहू द्यावी हे बरे.

आतां याच्यावर असा प्रश्न उत्पन्न होतो, की 'तर मग धर्म शिक्षण आमचे मुलांस मिळावे कसे?' तर याचे उत्तर एवढेच आहे, की धर्मशिक्षण हे एक घरचे वरी पालकांनी दिले पाहिजे; किंवा त्यासाठी नियमित कुटुंबांनी खासगी तजवीजी केल्या पाहिजेत. धर्मशिक्षण सार्वजनिक शाळेत मिळावयाचे नाही व तेथे ते देता ही यावयाचे नाही. सार्वजनिक शाळांतून धर्मशिक्षण मिळत नाही अशी ओरड करणे व्यर्थ आहे.

घरची माणसे आपल्या मुलांना धर्मशिक्षण देतात की नाहीत, व ते त्यांनी कसे द्यावे, याविषयीचा विचार आमच्या विषयमर्यादेच्या बाहेरचा आहे, तेव्हां तत्संबधाने आम्हांस विशेष कांहीं लिहावयाचे नाही. तथापि येथे येवढे सांगायला चिंता नाही, की घरी धर्मशिक्षण मुलांस देण्याचे संबधाने बहुतेक अनास्थाच आहे. मुलांस सुनीतीचे वळण लावण्याचे संबधानेही बहुतेक तोच प्रकार आहे. सार्वजनिक शाळांतून मुले सुमारे पांच किंवा सहा तास असतात, त्यावेळीं बहुतेक अभ्यासच चाललेला असतो. अभ्यासामध्ये सुनीतीच्या चार गोष्टी सांगण्याचे प्रसंग जे येतील, तेवढेच शिक्षकास साधून द्यावयाचे असतात. यासंबंधाने मुद्दाम असे

शिक्षकास कांहींच करितां येत नाही. इकडे घरीं आईबापांचे नजरेखालीं मुलें बहुतेक वेळ असतात. आईबापांना त्यांचा स्वभाव, त्यांचें वर्तन, त्याच्या मनाची स्थिती, वगैरे सर्व गोष्टी ठाऊक असतात. यामुळे मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याची संधी घरचे माणसांस जेवढी असते, त्याच्या शतांश सुद्धां शाळेंतल्या शिक्षकास नसते. असें असून आम्हीं घरच्या वडील माणसांनीं कांहीं न करावें व शाळांच्या नांवानें ओरड करावी. ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय ? याचा अर्थ केवळ असा दिसतो, कीं आपण आपलें स्वतःचें कर्तव्य करित नाही आणि तें न झाल्यामुळे येणाऱ्या दोषाचें ओझे शाळांवर ढकलित आहो ! आमच्या शाळांतून कोणाच्या धर्माच्या विरुद्ध शिक्षण मिळतें, अथवा नीतीच्या संबंधानें मुलांस कांहीं सांगण्याचे प्रसंग आले तर ते शिक्षक लोक टाळतात असें मुळांच होत नाही, ही गोष्ट सर्वांस कबूल करावी लागेल. यापेक्षां जास्त कांहीं सार्वजनिक शाळांतून सध्याचे स्थितीत करितां यावयाचें नाही, असें आम्हीं मार्गें सांगितलेंच आहे. तेव्हां आमच्या सार्वजनिक शाळांचे मार्गी या गोष्टीचा दोष कसा येतो हें आम्हांस समजत नाही. आमच्या कुटुंबांतील घरचीं माणसें मुलांस कधीं स्नान, संध्या, नमस्कार, ह्या गोष्टी नियमानें व यथायोग्य रीतीनें करावयास लावितात काय, त्यांस जवळ घेऊन बसून कधीं कथा-पुराणांतल्या नीतिपर गोष्टी सांगतात काय, अथवा परमेश्वराची आठवण करून देऊन त्याचें दिवसांत एकादवेळ तरी स्मरण करावयास लावितात काय ? ही धर्मशिक्षणाची गोष्ट झाली. अतां नीतिशिक्षणाचे संबंधानें पाहिलें तर आपला मुलगा सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत करतो काय, जातो येतो कुठकुठे, वागतो कसा, याला संगत कोणाची आहे, इत्यादि गोष्टींकडे कितीजण जरूर तितकें तरी लक्ष ठेवितात ? हे जे आम्ही प्रश्न विचारीत आहो, यांचा प्रत्येकानें आपल्याशीं नीट विचार करून पहावा. आरवें असें म्हणणें नाही, कीं या गोष्टींच्या संबंधानें सर्वच पालक निष्काळजी असतात. कित्येक लोकांच्या घरीं चांगली शिस्त असते, व मुलांस आपल्या सम-

जुतीप्रमाणें धर्माचे व सुनीतीचे वळण लावण्याचा प्रयत्न त्यांचेकडून होत असतो. परंतु साधारणतः एकंदर प्रकार काय आहे याचा विचार प्रत्येकानें करावा. आमच्या मतें या दोन्ही गोष्टींच्या संबंधानें आमच्या समाजाची स्थिती फार असमाधानकारक झालेली आहे. इकडे आमच्या पुढारी मंडळीचे लक्ष गेलें पाहिजे. या संबंधाचा दोष आमच्या शाळांकडे व शिक्षणपद्धतीकडे मुळीच नाही. नीतिशिक्षणाच्या संबंधानें शाळांतून ज्या गोष्टी होणें शक्य आहे, त्या होत आहेत. जास्त कांहीं करावयास नको आहे असें आमचें म्हणणें नाही. किंवा जास्त कांहीं करण्याची तजवीज होऊं नये, असें ही आमचे म्हणणें नाही. आम्हांस एवढेंच मुख्यतः सांगावयाचें आहे, कीं सध्या जी कित्येक लोक ओरड करीत आहेत, ती आपल्यावरील जबाबदारी शाळांवर ठकलण्याकरितांच केवळ करीत आहेत. तेव्हां या दोन्ही गोष्टींची जबाबदारी शिक्षकांपेक्षां आपल्यावरच जास्त आहे असें पालकांनीं लक्षांत ठेविलें अलतां धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण यांची व्यवस्था नीट लागेल. आम्हांस कित्येक पालक असे आढळले आहेत, कीं प्रथमतः त्यांनीं आपला मुलगा काय करितो इकडे पुष्कळ दिवस मुळीच लक्ष देऊं नये; आणि मग वाईट परिणामास गोष्ट येऊन पोंचल्यावर शाळेंस व शिक्षकांस दोष द्यावा, जशी काय शाळेंनें मुलांच्या संबंधाच्या एकंदर गोष्टींची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतलेली आहे ! प्रत्येकानें ही गोष्ट ध्यानांत आणिली पाहिजे कीं सांप्रत मुलांना वाईट वळण लागण्याची कारणें घरीच जास्त होत असतात, यासाठीं त्यांचा बंदोबस्त घरच्या घरीच झाला पाहिजे.

यावरून धर्मशिक्षण व नीतिशिक्षण यासंबंधानें सांप्रत जो वाद चालू आहे, यासंबंधानें आपल्या शाळांच्या तर्फे आम्हांस पुढील गोष्टी लोकांपुढे आणावयाच्या आहेत:—

(१) धर्माचे बाबतींत सार्वजनिक शाळांनीं तटस्थ राहिलें पाहिजे; यासाठीं तत्संबंधानें शाळेंत कांहीं करितां येणार नाही.

(२) धर्मशिक्षणाचे विषयी शिक्षकांचे फार तर एवढेंच कर्तव्य आहे, कीं त्यानें कोणाच्याही धर्मसमजुतीच्या संबंधानें अवाक्षर काढूं नये;

व मुलांचे पालक मुलांना आपल्या धर्मसमजुतीप्रमाणे कांहीं करावयास सांगतात, तत्संबंधाने अनादर दाखवू नये.

(३). मुलांस वाचनाच्या व इतिहासादिकांच्या पुस्तकांतील गोष्टींच्या द्वारे नीतिबोध करित असावे. सत्य, सदाचार, थोराशी नम्रता, स्वाभिमान, वगैरे गूण मुलांचे मनांत जागृत करून देण्याचे प्रसंग घालवू नयेत; आणि मुलामध्ये कांहीं वाईट प्रकार दिसल्यास त्याबद्दल मुलांचे पालकास जेव्हांचे तेव्हां कळवीत असावे.

(४.) शाळेतल्या अभ्यासाखेरीज शिक्षकाने मुलांचे खेळ, फिरणे वगैरे यांकडे फुरसतीनुसार लक्ष पोंचवीत असावे; त्यावेळीं मुलांना सुनीतीचे वळण लावण्याचे प्रसंग हवे तितके येतात; त्या सर्वांचा उपयोग करून घेण्यास शिक्षकास फुरसत मात्र नसते. तेव्हां जोंपर्यंत आमच्या शाळा या फक्त नियमित वेळ शिकविण्याच्या शाळा आहेत. तोंपर्यंत शिक्षकांस यापेक्षा जास्त कांहीं करितां येणार नाही.

(५). मुलांस सुधर्माचे वळण व सुनीतीचे वळण पुष्कळ अंशी लावण्याचे मुख्य ठिकाण घर आणि कुटुंब, व ते लावणारा खरा शिक्षक मुलांचा बाप किंवा पालक हा होय. तेव्हां या संबधाने शाळेस दोष लावण्याचे टाकून मुलांचे पालकांनीं इकडे आपणच थोडेसे जास्त लक्ष पुरवावे.

पत्रव्यवहार.

सिद्धान्तकौमुदीतल्या शंकांची उत्तरे.

त्रि० वि० शालापत्रक पुस्तक १२ अंक पांचवा यांत राहाळकर नांवाच्या एका मुंबईकर गृहस्थाने सिद्धान्तकौमुदीतील कांहीं शंका प्रसिद्ध केल्या आहे, त्यांचे यथाशक्ती निरसन करित आहे.

शंका १ ली.— “ अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः ” यासूत्राचे व्याख्यान करितांना “ तेन विश्वपाभिः इत्यत्र होढः इतिदृत्वं न भवति ” असे

म्हटलें आहे. पण प्रकृतस्थळीं “ होढः ” ८।२।३१ या सूत्राचें कार्य व होत नाहीं. कारण “ हस्य ढः स्याज्जालिपदान्तेच । ” तेव्हां या व्याख्यानाचें प्रयोजन काय ?

उत्तरः— “ नाज्जलौ इतिनिषेधो यद्यपि अक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याकारो न सर्णस्तत्र आकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वयाभिः इत्यत्र होढः इति ढत्वं न भवति । ” जरी ‘ नाज्जलौ ’ हा निषेध अक्षरसमाम्नायांतील वर्णासच लागू आहे, तरी त्यांत प्रश्लेषानें ‘ आ ’ हा वर्ण जास्त घेतला असल्यामुळे ‘ आ ’ आणि ‘ ह ’ हे परस्पर सवर्ण नाहींत. आतां जर ‘ आचा ’ प्रश्लेष नकेला तर ‘ आ ’ आणि ‘ ह ’ यांच्या सावर्ण्याचा निषेध होणार नाहीं, व तेणेकरून ‘ हच्या ’ पुढें भिस् प्रत्यय आला असतां “ होढः ८।२।३१ ” या सूत्रानें ‘ ह ’ च्या स्थानीं ‘ ढ ’ होतो, तसा ‘ आ ’ च्या स्थानींही ‘ ढ ’ झाला असता, पण ‘ आ ’ चा प्रश्लेष केल्यामुळे ‘ आ ’ आणि ‘ ह ’ यांचें सावर्ण्य नष्ट होऊन “ विश्वयाभिः इत्यत्र होढः इति ढत्वं न भवति ” हें सिद्ध झालें. ईकार आणि शकार यांच्या सावर्ण्याचा निषेध नाहींच. ‘ आ ’ आणि ‘ ह ’ यांच्या सावर्ण्याचाच निषेध दाखविण्याचा सूत्रकाराचा आशय आहे. “ आदेशप्रत्यययोः ८।३।९९ ” या सूत्रावरून इण किंवा ककार यांपुढें आदेश किंवा प्रत्ययसंबंधी सकार आला तर त्याच्या स्थळीं षकाराची प्राप्ती होते, व तीं होणें योग्यच; परंतु ‘ आ ’ आणि ‘ ह ’ हे सवर्ण म्हटल्यास ‘ आ ’ पुढेंही उक्त प्रसंगीं षकाराची प्राप्ती व्हावी. परंतु “ कालसमवेलासु ” या सूत्रांतील आकारापुढें ‘ सु ’ प्रत्ययांतर्गत सकार आला असूनहि सकारस्थानीं षकार झाला नाहीं असें त्या सूत्रावरून स्पष्ट दिसतें. यावरून ‘ ह ’ आणि ‘ आ ’ हे परस्पर सवर्ण नाहींत हें सिद्ध झालें. कौमुदीकारांनीं सूत्रकाराचा आशय मनांत आणून आचा प्रश्लेष करून “ तेन विश्वयाभिः इत्यत्र होढः इति ढत्वं न भवति ” असें म्हटलें आहे.

शंका २ री.— “ भूवादयोधातवः ” याची व्याख्या ‘ क्रियावाचिनः

भ्वाद्यः धातुसंज्ञाः स्युः ' तेव्हां प्रकृत सूत्रांतील भूवा? याचें सार्थक्य कसे ? " भ्वादयोधातवः " असे सूत्र कां नाही ?

उत्तरः—-क्रियावाचक असे जे 'भू' आदीकरून शब्द त्यांस धातू म्हणतात. धातुपाठाच्या प्रारंभीच ' भू, सत्तायाम् ' असा धातू दिला आहे. त्यावरून ' भ्वादयो धातवः ' असे सूत्र असणें योग्य होय. पण तसे सूत्र केल्याने एका विशिष्ट गणाचा मात्र बोध होईल. तेव्हां " वा-गतिं गंधनयोः " हा दुसरा एक धातू घालून ' भू ' धातूचें क्रियावाचकत्व स्पष्ट केलें आहे.

शंका ३ री.—' इकोऽचिविभक्तौ ७ । १ । ७३ ' हें सूत्र ' इको-विभक्तौ ' असे असले तरी त्यापासून उक्त सूत्राचें कार्य होतें. कारण नुसतें ' विभक्तौ ' म्हटलें तरी सुद्धां पुढें ' सु ' या प्रत्ययानें नुमागम प्राप्ती होऊन वारिन् + सु (स्) अशी स्थिती प्राप्त झाल्यावर " स्वर्मो-लुक् " यावरून ' सु ' लोप होऊन ' वारिन् ' पुढें ' न ' लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' यावरून नचा लोप होऊन ' वारि ' असे रूप सिद्ध होतें; व इतर रूपेही याप्रमाणेंच सिद्ध होतात. तेव्हां अज्ग्रहणाचें प्रयोजन काय?

उत्तरः—-८।२।८ या निषेधसूत्रावरून पुढें सबुद्धि सु असतां न लोपाचा निषेध आहे; म्हणून ही अडचण टाळण्याकरिता अज्ग्रहण केलें असावे असे सकृदर्शनीं मनांत येतें. पण लुकानें सलोप होऊन ' नलुम-ताडस्य ' हा निषेध येतो व त्यामुळे ' सु ' लोप होऊन त्याचें प्रत्ययत्वही नष्ट होतें. यावरून ' नलुमताडस्य ' हा वैकल्पिक निषेध आहे, असा सूत्रकाराचा आशय दिसतो. जेव्हां त्या निषेधाचा बाध येतो. तेव्हां ' नडि संबुध्योः ' याची प्राप्ती होऊन नकार राहून जाईल. तेव्हां त्याच्या निवृत्तीकरितां सूत्रामध्ये ' अचि ' हें पद घातलें आहे.

याप्रमाणें रा. राहाळकर यांच्या आशंकांचें यथामती निरसन केलें आहे. कौमुदीशीं परिचय असलेली मंडळी सध्यांच्या मराठी शिक्षकांत फारच थोडी आहे. तथापि त्यां पैकीं पुष्कळांचा संकृत भाषेशीं थोडाबहुत

परिचय आहे. तेव्हां सिद्धांतकौमुदीसारख्या फार महत्वाच्या विषयाकडे त्यांचे लक्ष लागेल अशी मी आशा करितो. कळार्वे ता० ३।१।० १.

सदाशिव धोंडो तांबे.

अ० मा० रत्नागिरी.

. . . याच विषयावर रा० त्रिबक गणेश बोडस, गोविंद पांडुरंग पावशे, व गजानन गोपाळ जोशी यांची पत्रे आली आहेत. वरील पत्र सर्वांत अधिक खुलासेवार असल्यामुळे तें छापलें आहे.

शा० प० कर्ते.

सूक्ततरंग.

—:—:—

(मांगील अंकांवरून पुढें चालू.)

- ६१ पुत्रें पिता कदापिन पीडावा सोडुनि क्षमा भीड.
- ६२ पाहे जडरूपाचि जड तें सर्व ब्रह्मरूप सन्यासी
- ६३ राजानें राजांशीं भांडार्वे, तदिसस वर्जवें.
- ६४ तेजस्वी सुत जनका दे जेवें हरिस न तेवें तोख पत्री.
- ६५ न करिल समयीं सुज्ञें सूचविळे धर्म धर्मपर कोण ?
- ६६ जेणें भूत हित नव्हे न रुचे तें पळहि आयु धन्यास.
- ६७ रजतापुढें कसें जी मिरवार्वे तेज आपुलें कथिलें ?
- ६८ बुडतो सर्व बुडवितो लोभी, क्रोधी तसाचि नर कामी.
- ६९ खल सावधान न मरे तरि मारावें असावधानातें.
- ७० मांजर वांचेल कसें करिल व्याघ्रासमीप गुरु गुरु तें ?
- ७१ वा विहगांहीं सोडुनि द्रव-परिवृत-पादपा नभा जावें.
- ७२ सोडुनि साहंकारा अन्यजनीं कोण पातक रहातें ?

कृष्ण-विजय.

- १ बोध सकळ सप्त मास ब्रह्मा करु, नायकेल खळ सामास,
- जरि साश्रु दस्त्रि वदे, तें कुधनिक मानसास न परि द्रव दे.

- २ स्ववचनचि सदा कुलजें रक्षावें न तनुजादि विपदाकुल जें.
- ३ न नया मान सभा जे दे, जातां तेथ साधुमानस भाजे.
- ४ पोष्य जनासि न पोषी जीवंतहि तो असोनिथां शव दोषी.
- ५ सकळार्थदकृति काय-प्रदप्रितरांची फिटेल उपकृती काय ?
- ६ कोण पराभव नाही पावत हें नीतिबुद्धिच्या भवनाही—
आणवें स्वमनीच; व्याकुळ होताति पावतां श्रम नीच.
- ७ प्राप्तप्रौढत्व सिंहीतनय न पळही ऋष्ट्युथीं वसेल.
- ८ जेथें लाभ विनाश जंतुस घडे, जाणें न तें हो टळे.
- ९ हंसांतें हांसलेही, तरि गुण यश तें नाशिलें काय कार्की ?
- १० विधु चकोरिं कर-व्रज नावरी.
- ११ सकृप प्रभुच्या ठायीं, साथी काय न दीनता ?
- १२ जो सिंधूसि तरे सुखें भुजवळें तो कां न डोहा तरे ?
- १३ प्रांतप्राप्तिसुदूर उंदिर कसा भूमृद्धवा खाणिल ?
- १४ दुष्टाचारीं क्षमा ती निजविमलयशीं स्पष्ट दावील हानी.
- १५ कूपाला दोष कैचा नुवडूनि नयनें पाडितां अंधकारा.
- १६ सिंह क्रोधें न गर्जे, जवळिहि करिती यद्यपि ध्वान फेरुं.
- १७ स्वामी ज्याचा न ठाके मृगरिपुसमरीं यूथ वांचेल काय ?
- १८ ईशक्षोभ करी तृणासि अशनी हें बोलती जाणते.
- १९ ग्लानि नसे शांतिसुरभिच्या थानीं.
- २० जो मेघ कूप, पञ्चल, वापी, कासार, शत महासरिता—
भरि, तारका त्याचा कां राहे चातकास्य दास रिता ?
- २१ मीन समुद्र त्यागुनि होईल कां पल्वदोदकीं दीन ?
- २२ ऋमीं वसो, नसो परममीं लोचन असो दया धर्मी.
नैनींहि मृषोक्ति नयो, शर्मीं नांदा, शिरा क्षमावर्मी.
- २३ हंसें मुक्ता नेली माग केला कळकळाट काकांनीं.

१ सकल अर्थ देणारी ज्यांची कृती आहे असा देह देणाऱ्या पितरांची.
२ समीप देश प्राप्ति ज्याला कर्ण. ३ पर्वतांचा स्वामी अशा मेरु पर्वतास.
४ शब्द ५ कोल्हा. ६ थडेंत.

- २४ उतरे एकहि न कसीं कनकाशीं कोटि भांडतां धुतरे.
 २५ ग्रीष्मीं दावाग्नीते जिंकुनि जय जोडितील काय तणें;
 मुकुटाच्या पदवीतें कैशीं हो पावतील पायतणें?
 २६ कल्पशर्तीही पोटीं आम्रत्वाचेंचि क्षान कोथींच्या.
 २७ फळ नसतांही मैत्री न विटे, दुष्टात्मजीं जसी माता;
 वा ! तामसपतिभजनीं साध्वीनाटोपिती मना हाता.
 २८ कुक्षींत क्षेत्राच्या अर्पावें बीज जो असे वोला.
 २९ सद्योजात मराल स्तुत्य न वृद्धांही वायसां गावें.
 ३० परळ श्रीमंतातें मागे हतविधि. शिजे कसा हरळ.
 ३१ मूर्ख स्वाहेत कारि, परि कळवळतो साधुजरी उदासीन.
 ३२ तो हीन क्षय पावे स्वकरें स्वगुणेंचि जो गुरुद्रोही.
 ३३ दंतीनेचि स्वबळें काढावा पंकमग्न जो दंती,
 साधूनेचि हरावी बोधें जे साधुच्या मनें खंती.
 ३३ विश्वगुरूच्या ठायीं अपराध कळनि कोण वांचेल ?
 ३४ स्वाद्य न पाहे कोणी, दूषी दुसऱ्यासि, हेंचि नीचपण.
 ३५ पल्लव, नदी, सरोवर भिरविति तें भाग्य मेवंपाथाचें.

मंत्रभागवत.

- १ यत्र सर्वदास्याहि अरिस जरि सहसा शूर सुज्ञजन वधिते,
 तरि कैसे मेळविते महित चिरस्थायि सुयश अनवधि ते.
 २ अप्रिय वदतां देती दुःखाचे सज्जनास वचक थवे.
 ३ मिळतां सुब्राह्मण गुरु, इतरातें गुरु म्हणोनि कां गावें.
 ४ दुर्वृत्तांची दंडावांचुनि पावे कधींही न द्रव धी.
 ५ भगवत्पराङ्मुखाला कुदशेचा लाभ रोकडा होतो.
 ६ सद्धर्मघातकर जो त्यानी साधूस काय हो ! माया ?
 ७ कैसाही प्रबळ असो, लंबूं न शकेचि काळि नेमी तें. (पुढें चालू)

शिक्षक-मित्र.

उपोद्घात.

—:~:—

शिक्षकांचे काम करीत असतां पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवावरून असे दिसून आले कीं ट्रेनिंग काळेजातील संपूर्ण शिक्षण मिळवून बरेच दिवस शिक्षकांचे काम करीत असलेल्या शिक्षकांखेरीज इतर शिक्षकांची शिकविण्याची पद्धती जशी असावी तशी असत नाही. ट्रेनिंग काळेजात शिक्षणपद्धतीची मूलतत्वे व प्रत्यक्ष शिकवावे कसे या गोष्टी जरी नीटपणे शिकवितात, तरी आपली शिकविण्याची पद्धती त्या मूलतत्वांच्या धोरणाने ठेवून काम करणारे शिक्षक थोडे. कोणच्या तरी कारणाने ती मूलतत्वे एकीकडे गुंडाळून ठेऊन गतानुगतिकन्यायाने जुन्या शिक्षणपद्धतीचेच अनुकरण पुष्कळ शिक्षक करीत असतात. पुष्कळ ट्रेन्ड शिक्षकांची अशी स्थिती असते व अन्ट्रेन्ड शिक्षकांस तर काळेजातील शिक्षणपद्धतीचा गंध देखील नसल्यामुळे आपली शिकविण्याची पद्धती अमुक एक प्रकारची असणे आवश्यक आहे अशा प्रकारचा विचारच त्यांच्या मनांत येत नाही. शिक्षक वर्गापैकी बऱ्याच जणांची अशी स्थिती असल्यामुळे हल्लीं शाळांतून शिकविण्याची जी पद्धती आहे, तीत अनेक व्यंगे शिरून त्यांचा अनिष्ट परिणाम नवीन शिकणारांवर होत असतो. अशावेळीं ही सदोष पद्धती बदलण्याचा काहीं यत्न करून पहावा, असे मनांत आठव्यावरून शिक्षकांस हे अल्प सहाय करण्याचे योजिले आहे. सरकारी नियमाप्रमाणे इयत्तांवार ठरविलेले निरनिराळे विषय मुलांस कोणत्या प्रकारे शिकवावे ह्या विषयवार स्वतंत्र विचार ह्या लेखांत मुख्यत्वेकरून केला असून, कोणत्याही एकाच विषयाशी स्वतंत्र-

पणें संबंध नसून सामान्यतः कोणताही विषय शिकवितांना ज्या गोष्टी ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे, त्यांचा विचार सर्व विषयांचा प्रत्येकशः विचार झाल्यानंतर, सामान्यविचार ह्या सदराखाली केला आहे. तसेच शारीर शिक्षण व नीतिशिक्षण ह्यांच्या संबंधानें चोहोंकडे उदासीनता दिसून येत असल्यामुळे त्या शिक्षणाच्या अभावी समाजाचें जें नुकसान होत आहे, तिकडे शिक्षक वर्गाचें लक्ष जाऊन बुद्धिविकासक शिक्षण विशेष रीतीनें फलद्रूप व्हावें म्हणून तत्संबंधाचा आणखी एक भाग शेवटीं जोडिला आहे. या लेखांत निरनिराळे विषय शिकविण्याची जी पद्धती लिहिली आहे, ती जरी अनुभवसिद्ध आहे, तरी ते ते विषय शिकविण्याची ती एकच पद्धती असून तींत अगदींच दोष नसतील, अथवा तीपेक्षां दुसरी चांगली पद्धती कोणाला सुचणार नाही असें मुळांच नाही. हा लेख लिहिण्याचा उद्देश इतकाच आहे कीं शिकविण्याच्या संबंधाचे माझ्यासारख्या कित्येक दिवस शिकविण्याचा थोडा बहुत अनुभव घेतलेल्या मनुष्याचे विचार माझ्या व्यवसायबंधूंंस कळावे; व आपली शिकविण्याची पद्धती दोषयुक्त आहे किंवा चांगली आहे, ह्या विचाराकडे शिक्षकांचें लक्ष लागून ती दोषयुक्त आहे असें दिसून आल्यास त्यांनीं तींतील दोष काढून टाकण्याचा यत्न करावा. तसेच तो यत्न करीत असतां त्यांस या लेखापासून प्रत्यक्ष कांहीं तरी साद्य व्हावें, असाही आणखी हा लेख लिहिण्याचा हेतू आहे. हे हेतू परमेश्वर पूर्ण करो !

शिक्षक-मित्र.

१. अक्षर-ओळख.

—:—:—

मुलगा अगदी प्रथम शाळेत आल्यावर त्याला मूळाक्षरे व अंक शिक्षणावयाचे हे पहिले काम होय. आरंभ शाळेत येणारी मुले बहुतेक पांच वर्षांच्या वयाच्या सुमाराची असतात. ह्या वेळच्या त्यांच्या स्थितीचा विचार करून त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था त्या घोरणानेच लाविली पाहिजे. ह्या वयांत कित्येक गोष्टी मुलांच्या आंगी सामान्यत्वेकरून असलेल्या आढळतात. ह्या वेळी ती बहुधा भितरी असतात. आजपर्यंत त्यांचा परिचय त्यांचे आईबाप अथवा अशांच दुसरी घरची मनुष्ये यांशिवाय परक्याशी मुलांच नसल्यामुळे पहिल्यानेच पंतोजीपुढे उभी राहिल्यावर अर्थातच त्यांना भीती वाटते. तशांतून शिक्षक म्हणजे मुलांस मारण्याचा धंदा कणारा एक मनुष्य, व शाळा म्हणजे मार देण्याचे ठिकाण, अशी मुलांची समजूत पूर्वीपासूनच झालेली असते. तेव्हां अशा स्थितीत अगदी प्रथमदर्शनी शाळेत गेल्याबरोबर कोवळ्या बुद्धीच्या मुलांच्या मनांत भीतीने प्रवेश केला तर त्यांत नवल कोणते ? याकरिता ह्या वयांत मुलांस शिकविणे ते अत्यंत मायाळूपणाने व त्यांच्याशी हंसत खेळत बोलून शिकविले पाहिजे. त्यांना असे वाटले पाहिजे की, पंतोजी हा आपल्या घरच्या माणसांसारखाच आपल्यावर ममता करणारा आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, ह्या वयांत मुलांच्या आंगी नव्या नव्या गोष्टी समजून घेण्याची आवड स्वाभाविकपणेच वास करीत असते. ती त्यांची इच्छा जर तशीच जागृत ठेविली तर मुलांस शिकविण्याच्या संबंधाने शिक्षकाला अस्पायासाने बहुत गोष्टी साधितां येतील. तिसरे असे की, ह्या वयांत मुलांची धारणाशक्ती फारच संकुचित असते. याकरिता कोणताही नवा विषय त्यांस समजावून देणे तो त्यांच्या धारणाशक्तीचा विचार करून समजून दिला पाहिजे. लांब लांब व्याख्यान देऊन त्यांस शिकवीत गेल्याने त्यांना त्या विषयाचे तर ज्ञान होणार नाहीच; परंतु तो विषय न.

समजल्यामुळे पुढे अधिक शिकण्याची जो त्याची उमेद, तीही खचत जाऊन अखेरीस मुळे शिकण्याचा कंटाळा करुं लागतील. याकरितां मुलांची समजून घेण्याची शक्ती किती आहे व त्या बेताने आपले सांगणे सोपे आहे किंवा नाही, ह्याचा विचार शिक्षकाने क्षणोक्षणी करित असावे.

जहान मुलांना प्रथम अक्षरे शिकविते वेळीं एक एका मुलाला एक धडा सुमारे चार पांच अक्षरांचा घालून देऊन तो त्याजकडून घटविण्याची पद्धत हल्लीं सर्वत्र प्रचारांत आहे. बहुधा नवा आलेला मुलगा पहिलाच धडा महिना दोन महिनेपर्यंत देखील घोटित असतो. ही पद्धती कोणत्याही प्रकारे चांगली नाही. शिक्षकाने एकेका मुलाला निरनिराळा धडा कधीही देत बसू नये. सुमारे १० मुळे एकदम फळ्याजवळ घेऊन त्यांस शिकवू लागवे. अगदीं आरंभीं एकच 'अ' हें अक्षर फळ्यावर काढून दाखवावे. नंतर एका मुलाला फळ्याशीं बोलावून त्याला फळ्यावरचे अक्षर दाहून तसेच दुसरे अक्षर फळ्यावर काढावयास सांगावे. प्रथमच ते त्याला काढितां येणार नाही. यासाठीं आपण स्वतः त्याचा हात धरून त्याजकडून ते अक्षर फळ्यावर रांच सहा वेळा काढवावे, व मग त्यालाच काढावयास सांगावे. ह्या वेळीं तो पहिल्यापेक्षां कांहीं जास्ती ध्यानांत ठेवून वेढेंवांकडे कसे तरी अक्षर काढू लागेल. मग तो जेथे चुकत असेल तेथे कसे काढावयाचे ते सांगून त्याजकडून ते नीट काढून घ्यावे. नंतर दुसऱ्या मुलाला फळ्याजवळ बोलावून त्यालाही त्याचप्रमाणें ते अक्षर काढावयास शिकवावे. याप्रमाणें सगळीं मुळे झाल्यानंतर पुनः एकदां पहिल्यापासून शेवटपर्यंत सर्व मुलांना ते अक्षर फळ्यावर काढावयास सांगून नंतर त्यांस जागेवर बसू द्यावे. मग दुसरीं दहा मुळे घेऊन त्यांस तेंच अक्षर काढावयास शिकवावे. असें करितांना शिक्षकास पहिल्या मुलाला शिकवितांना जे श्रम पडतील त्यापेक्षां दुसऱ्या, तिसऱ्या, मुलांस शिकविण्यास कमी कमी श्रम पडतील हें उबड आहे.

वरील क्रमानें शिकवित राहिल्यास बहुधा एक दोन दिवसांत त्यांना 'अ' ची ओळख चांगली होऊन त्यांस ते अक्षर काढितां येऊं

लागेल. इतकें झाल्यावर उजळणीचें अथवा पहिलें पुस्तक आपल्या हातांत घेऊन एकएका मुलाला आपल्या जवळ बोलावून त्यांत ' अ ' हें अक्षर कोठें कोठें आलें आहे तें त्याला शोधून काढावयास सांगावें. प्रत्येकापासून निदान दहादां तुरी तें अक्षर शोधून काढवावें, मग पुनः तें फळ्यावर हातानें काढवून घ्यावें. असें करितां करितां ' अ ' हें अक्षर चांगलें घटेल. तें चांगलें घटल्यावर ' आ ' हें अक्षर शिकवावें. याला फार प्रयास पडणार नाहींत हें उघडच आहे. ' अ ' आणि ' आ ' ह्यांतील फरक समजावून दिल्याबरोबर त्यांस ' आ ' काढितां येऊं लागेल. ' अ ' व ' आ ' हीं दोन्ही अक्षरे एकदम शिकविली तरीही चिंता नाहीं. मग हीं दोन्ही अक्षरे फळ्यावर काढून घ्यावीं व पुस्तकांतून वाचवावीं.

' अ ' आणि ' आ ' हीं अक्षरे चांगलीं काढितां व ओळखतां येऊं लागल्यावर ' इ ' आणि ' ई ' हीं अक्षरे शिकवावी, व पहिलीं ज्या रीतीनें शिकविलीं त्याचरीतीनें हीं ही शिकवावी.

अ आ; इ ई; उ ऊ; इत्यादी अक्षरांच्या जोड्या हे निरनिराळे धडे आहेत, असें समजावें, व प्रत्येक धडा सांगून झाल्यावर मागील झालेले सर्व धडे व तो नवा धडा मिळून सर्व अक्षरे फेरबदल करून फळ्यावर काढून घ्यावीं व पुस्तकांतून वाचवावीं. अक्षरांच्या गंजिफांचा उपयोग ह्या वेळीं करित गेलें तर अक्षरओळख लवकर होण्याला चांगली मदत होईल. याकरितां जसजशीं अक्षरे तयार होत जातील तसतशा झालेल्या अक्षरांच्या गंजिफा घेऊन त्यांवरूनही मुलांकडून अक्षरे ओळखवावी.

एक विशेष गोष्ट ह्या ठिकाणीं ध्यानांत ठेवावी; ती ही कीं, जें जें नवें अक्षर मुलांस काढावयास शिकवावयाचें तें त्यांस चांगलें ठळक व वळणशुद्ध काढितां आलें पाहिजे. पहिल्यापासून वळणशुद्ध अक्षर काढावयास शिकविल्यानें पुढें प्रयास पडणार नाहींत.

स्वर शिकवून झाल्यानंतर व्यंजनें शिकविणें तीं पांच पांच अक्षरांचा एक धडा याप्रमाणें शिकवावीं.

अशा रीतीनें बालबोध मुळाक्षरे शिकवून झालीं म्हणजे त्याच पद्ध-

तीने मोडी अक्षरे शिकवावी. मात्र प्रत्येक धडा शिकवितांना बालबोध अक्षरेही फळ्यावर काढून घ्यावी, म्हणजे त्यांच्या मदतीने नवी म्हणजे मोडी अक्षरे लवकर घ्यानांत राहू लागतील. मोडी अक्षरे शिकवितांना तीं मुळाकडून ओळखून घेण्याची जरूर पडेल तेव्हां मोडी पहिल्या पुस्तकाचा उपयोग करावा.

इतका विषय शिकवून झाल्यावर बाळक्यांचा हा विषय पुरा होतो. अक्षरओळखाच्या संबंधाचा पुढील भाग पहिल्या इयत्तेत शिकवावयाचा असतो.

स्वर व व्यंजने यांची ओळख चांगली झाल्याशिवाय बाराखड्या शिकविण्याला आरंभ करू नये; व प्रथम बालबोध बाराखड्या शिकवून त्या चांगल्या येऊ लागल्यावर मोडी बाराखड्या शिकवाव्या.

बाराखड्या शिकवावयाच्या त्या दरएक मुलाला प्रत्येक बाराखड्याच्या बारा अक्षरांचा एक धडा देऊन त्या त्यांकडून घोंटाळून तयार करून घ्यावयाच्या, अशी जी जुनी शिकविण्याची पद्धती अजून कोठे चालू आहे ती बंद करावी. मुळ व्यंजनाला एक काना दिल्याने 'आ' स्वरयुक्त अक्षर बनते, अशा रीतीने का, खा, गा, इत्यादि 'ज्ञा' पर्यंतचा धडा फारच लवकर म्हणजे एका दिवसांत तयार होईल. हा धडा फळ्याच्या साहाय्यानेच शिकवावा. पाठीवर धडा देण्याचे कारण नाही.

का, खा, इत्यादि 'ज्ञा' पर्यंतचा धडा झाल्यावर कि, खि, इत्यादि 'क्षि' पर्यंतचा दुसरा धडा पहिल्या धड्याप्रमाणेच शिकवावा. प्रत्येक धडा झाल्यावर त्या धड्याची अक्षरे, व पुढे जसजसे जास्ती धडे होत जातील तसतशी मागील धड्यांसुद्धा सर्व अक्षरे पुस्तकांतून मुळाकडून शोधून काढून वाचवावी. साधारणतः पुस्तकाच्या एका पृष्ठांत येणारी अक्षरे प्रत्येक मुळाकडून वाचविली म्हणजे पुरे होतील.

ह्या रीतीने 'कौ' पर्यंतचे धडे शिकवावे. व नंतर अनुस्वार आणि विसर्ग ह्यांची शक्य तेवढी समजूत करून द्यावी. अनुस्वाराचे उच्चार निरनिराळे होतात ते सर्व त्यांच्या घ्यानांत आणून द्यावे. तसेच विसर्गाच्यापुढे अक्षर

असतां त्याचा उच्चार कसा होतो, व पुढें अक्षर नसतां त्याचा उच्चार कसा होतो, तोही नीट ध्यानांत आणून द्यावा. ह्या वेळीं हे उच्चार केवळ वाचनाच्या दृष्टीनें ध्यानांत आणून द्यावयाचे आहेत, व्याकरणाच्या किंवा शुद्धाशुद्धतेच्या दृष्टीनें नव्हत, हें मात्र लक्षांत ठेवावें.

इतकीं सगळीं अक्षरे शिकवून झाल्यानंतर बाराखडी म्हणजे काय व ती कोणती हें त्यांस सांगावें. व क्रमानें सर्व बाराखड्या त्यांकडून काढून घ्याव्या.

मोठी बाराखड्यांपैकीं आ, इ, व उ, हे स्वर जोडून झालेलीं अक्षरे बालबोध बाराखड्यांप्रमाणें केवळ खुणांच्या योगानें बनलेलीं नाहींत. याकरितां चार चार अक्षरांची एक बाराखडी म्हणजे एक धडा, असें समजून ह्या बाराखड्या शिकविल्या पाहिजेत. मोठीमध्ये ऱ्हस्व-दीर्घाचा भेद मानीत नाहींत म्हणून चार चार अक्षरांचा धडा शिकविला म्हणजे तेवढ्यानें काम होतें. हा चार अक्षरांचा धडा शिकवावयाचा तो देखील फळ्याच्या साहाय्यानें सर्व मुलांस एकदम शिकवावा व सुरेख अक्षरे काढविण्याकडे फार लक्ष द्यावें.

मोठी बाराखड्या शिकविण्याचें काम चालू असतांना जोडाक्षरे शिकविण्यासही आरंभ करावा. प्रथम अगदीं सोपीं जोडाक्षरे सांगावीं. पहिलें व्यंजन अर्धे काढावयाचें म्हणजे कसें, व पुढचें दुसरें त्याला कसें जोडावयाचें, हें नीट समजून द्यावें. कांहीं जोडाक्षरे 'एका पुढें दुसरें' अशीं जोडितात, व 'कांहीं एकाखालीं दुसरें' अशीं जोडून काढितात. हा भेद त्यांच्या लक्षांत आणून देऊन अशा दोन्ही तऱ्हांनीं लिहावयाचीं जोडाक्षरे शिक्षकानें आपल्याजवळ एका वहीत टिपून ठेवावीं, व तीं मुलांकडून वारंवार काढून घ्यावीं.

यानंतर कठीण जोडाक्षरे शिकवावीं, परंतु तीं सगळींच पहिल्या इयत्तेतील मुलांस शिकवूं नयेत. पहिलें पुस्तक घेऊन शिक्षकानें एकदां स्वतः वाचावें, व त्यांत आलेलीं तेवढीं कठीण जोडाक्षरे वहीत टिपून ठेवावीं; आणि प्रथमतः तितकींच मुलांस काढावयास व ओळखावयास शिक-

वावी म्हणजे झाले. बाकीची विशेष कठीण जोडाक्षरे मुळगा पुढील इयत्तत गेल्यावर शिकेल. जोडाक्षरे कशी काढावयाची ते फळ्यावर शिकवीत असतां पुस्तकावरून ती ओळखावयास शिकवावे. "

मोडी वाराखज्या पुण्या झाल्यावर मोडी जोडाक्षरे शिकवावी. व ती चाळबोध जोराक्षरासारख्याच पद्धतीने शिकवावी

इतके शिकवून झाल्यावर पहिल्या इयत्तेप्रमाणे अक्षरओळख पुरी झाली. मग एक एक सोपा शब्द फळ्यावर एकदम लिहवावा, व पुस्तकावरून वाचवावा.

२. उजळणी.

—:~*~:—

अ, आ इत्यादी मूळाक्षरे शिकविण्याचा वेळ, व १, २ इत्यादि अंक शिकविण्याचा वेळ एकच नसावा. म्हणजे अक्षरे सकार्ळी शिकविली तर अंक संख्याकार्ळी शिकवावे. अक्षरे शिकवितांना फक्त फळ्याचाच उपयोग करण्याची जरूर लागते. परंतु अंक शिकवितांना फळा व गोठ्या अगर खडे, ह्या दोहोंचीही जरूर आहे. 'अ' ह्या अक्षराप्रमाणे प्रथम १ हा अंक काढावयास शिकवावा. व तो झाल्यावर २ हा अंक शिकवावा. १ आणि २ हे अंक शिकवितांना फळ्यावर टिबे काढून, व गोठ्यांचे साह्य घेऊन त्यांतील भेद त्यांच्या ध्यानांत आणून द्यावा. दोन गोठ्या म्हणजे किती, व एक गोठी म्हणजे किती, व दोन गोठ्या पुष्कळ किंवा एक गोठी पुष्कळ, आणि दोन गोठ्या एकीपेक्षां किती जास्ती, इत्यादि गोष्टी त्यांस चांगल्या समजल्या पाहिजेत. अशा रीतीने दोन अंकांची समजूत झाल्यावर तिसरा ३ हा अंक सांगावा. प्रत्येक अंक तयार झाल्यावर पुढचा एक, याप्रमाणे १० पर्यंत अंक शिकवावे. प्रत्येक अंक शिकविल्यावर त्यासुद्धां मार्गे झालेल्या सर्व अंकांतील परस्पर कमी जास्तीपणा त्यांच्या ध्यानांत आणून द्यावा. कोणताही अंक उच्चारिल्यावर तितक्या गोठ्या एकंदर गोठ्याच्या राशींनून निवडून काढितां आल्या पाहिजेत. झालेल्या अंकांचा परस्पर कमीजास्तीपणा व प्रत्येक अंक म्हणजे किती वस्तू, ह्या गोष्टींची चांगली ओळख झाल्याशिवाय पुढचा अंक बिलकूल शिकवू नये. थोडा जास्ती वेळ लागला तरी हरकत नाही.

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चि० रावसाहेबं निळकंठ विनायक छत्रे यांनीं पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधारणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकाठिकाणीं जास्त उदाहरणें व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता. त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत. म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ४३॥ भाग दुसरा किं० १२ व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळा-मास्तरास कमिशन मुबलक मिळेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरहू पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे ह्यांनीं प्रासेद्ध प्राकृत वैयाकरण वररुची ह्यांच्या ग्रंथाच्या आधारे केलें आहे प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधील एक सांखळी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपें कशीं आलीं, हें समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असें क्षणतां येत नाहीं. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशीं प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांचीं रूपें कशीं बनलीं व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हें प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयीं व बाकींच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हें पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कुलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखें आहे. पुस्तकाची किंमत ४८ आहे. टपाल हशील शिवाय. एकदम बरीच पुस्तकें घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तकें आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना.

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिलें)

सतत पंचवीस वर्षे डॉईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य वाटलें त्या सर्व शास्त्रीय नियमानें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम सहा आणे ठेविली होती. परंतु कलेचें शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें व त्याचा प्रसार फार व्हावा व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुलभ जावें करितां याची किंमत अगदींच कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठींत पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर सा. बा. यांनीं मराठी शाळांकरितां व मराठी शाळांचे लायब्रर्यांकरितां आपलें मेमो नंबर ६०९४ तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केलें आहे. कळावें.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना,

पुणें सिटी.

रंगीत सचित्र अक्षरलिपी.

लहान मुलांस सुलभ रीतीनें ओळखीचीं चित्रे पाहून अक्षर ओळख व्हावी या उद्देशानें हें पुस्तक तयार केलें आहे. विनयत्तेंत मुलांस नुस्तीं बालबोध व मोडी अक्षरें वाचावयाचीं असतात म्हणून ज्यांच्या नांवाच्या आरंभो धूळाक्षरांतलें एकेक अक्षर आहे अशा वस्तूंचीं चित्रे देऊन त्यांचे खाली त्यांचीं नांवे बालबोध व मोडी लिपींत दिली आहेत.

पुस्तकाची किंमत ४२ आणे ट० ख० ६॥.

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस, पुणें.

पुस्तक १२.

॥ श्री ॥

अंक ७.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

जुलई १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फूट विचार.....	१६१
कै० रामभाऊ गुंजीकर—प्लेग पासून संरक्षण—निवारक उपाय— प्लेग टांचून घेणें—प्लेग टांचण्याचें तत्व—या युक्तीच्या संबन्धाचें गैरसमज —	
मराठी भाषेची लेखनशक्ती [समाप्त]	१७०
नीतिशिक्षणसंबन्धाचे आणखी कांहीं विचार	१७६
शिक्षकमित्र.....	९-१६

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

आगाऊ वार्षिक वर्गणी, टपालखर्चासह रु० १०३.

फुटकळ अंकास ४३.

चुकीची दुरुस्ती

गेल्या मार्च महिन्याच्या शालापत्रकांत “थर्ड ग्रेड सर्टिफिकेट—परीक्षे” संबंदानें दिलेल्या जाहिरातींत दुसऱ्या प्रकाराखालीं जे अभ्यास दिले आहेत, त्यांतील ९ व्या कलमांत आरंभी ‘जगाच्या इतिहासाची सामान्य माहिती’ असें पडलें आहे, तेथें “जगाच्या भूगोलाची सामान्य माहिती” असें समजावें.

जाहीरखबर.

पुणें ट्रेनिंग कॉलेजाची

सर्टिफिकेट—परीक्षा.

चालू सालीं पुणें ट्रेनिंग कॉलेजाची सर्टिफिकेट—परीक्षा मंगळवार तारीख १ आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळीं मद्रास १० वाजतां सुरू होईल. कळावें, तारीख १३ माहे जुलई सन १९०१ इ०.

K. G. KELKAR.

प्रिन्सिपल, पुणें ट्रेनिंग कॉलेज.

जाहिरात.

पुणें ट्रेनिंग कॉलेजाची

ड्राइंगची परीक्षा.

जाहीर करण्यांत येतें कीं—मुंबई येथील स्कूल ऑफ आर्ट कडून ट्रेनिंग कॉलेजा कारितां होणारी “फर्स्ट ग्रेड ड्राइंग” ची परीक्षा सोमवार तारीख ७ माहे आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळीं ९ वाजतां पुणें येथें हायस्कूलांत सुरू होईल. तरी ज्या मास्तरांस सदर परीक्षेस बसावयाचें असेल त्यांनीं आपले अर्ज तारीख १ सप्टेंबर सन १९०१ इ० रोजी किंवा त्यापूर्वीं आम्हांकडे पोचताल असे पाटवावे. अर्ज पुढें आल्यास घेतले जाणार नाहींत. अर्ज आमच्या नांवचे असावे. व त्यांत अर्जदार सदर परीक्षेस पूर्वीं बसला असल्यास तो कोणत्या सालच्या कोणत्या महिन्यांत बसला व कोणत्या विषयांत पास झाला हें त्यानें स्पष्ट लिहावें. त्यानें आपलें वय व जात हीं अर्जांत नमूद करवीं. कळावें.

पुणें, ट्रेनिंग कॉलेज.

K. G. KELKAR.

ता. १३ जुलई सन १९०१ इ. }

प्रिन्सिपल, पुणें ट्रेनिंग कॉलेज.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपार्शी।
सद्गुरु पाल्त्री अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें काहीं आपणारा ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुरतक १२.

ता० १५ जूलई १९०१.

अंक ७.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

आम्हास लिहिण्यास अत्यंत दुःख वाटतें कीं मराठी भाषेचे एक प्र-
ख्यात अभिमानी गृहस्थ रामभाऊ गुंजीकर हे गेल्या
कै० रामभाऊ गुंजीकर. महिन्याच्या अखेरास मुंबई येथें मृत्यू पावले. हे आप-
ल्यांतील शुभजीच्या पहिल्या अमदानीत तयार झालेल्या सुशिक्षित मंडळीपैकीं
होते. मुंबईत प्रथवारंभीं मराठी भाषेच्या उन्नतीसाठीं 'विविधज्ञानविस्तार,'
'ज्ञानप्रसारक' इयादी ज्या चळवळी झाल्या, त्यांच्या चालकांमध्ये
गुंजीकर हे प्रमुख होते. हे पुष्कळ दिवस मुंबईतच शिक्षक होते. पुढें
त्यांस वेळगांव येथें अति० डे. इन्स्पेक्टर नेमलें होतें. आलीकडे
सुमारें चार वर्षे ते पेनशनर होते. त्यांचा मराठी भाषेत लेख
लिहिण्याचा का नेहमीं चालू असे. त्यांचे पुष्कळ लेख 'विविध-
ज्ञानविस्तार' या मासिक पुस्तकांत आलेले आहेत. मराठी भाषा व
व्याकरण या विषयांवर त्यांनीं अनेक लेख लिहिले आहेत. त्यांनीं
'सुठभ-व्याकरण' म्हणून एक लहानसें पुस्तक व शुद्धलिहिण्यावर एक
पुस्तक लिहिलें आहे. कोणी व्याख्यान देत असतां तें जसेच्या तसेच

- लिहून घेण्याची जी लाववी-लिपी म्हणून इंप्रजॉत आहे, तिच्या पद्धतीवर मराठीत लिपी बसविण्याची पहिली खटपट यांचीच होती. यांची मराठी भाषा लिहिण्याची पद्धत साभी, सोपी व मेनोहर अशी असे. 'मोचनगड' या नांवाची एक मराठी कादंबरी यांनी लिहिली आहे; ही कादंबरी म्हणजे मराठी भाषेत असले प्रथम कसे लिहावे याचा उत्तम किताब आहे. संस्कृत सिद्धांतकौमुदीचे मराठी भाषांतर त्यांनी चालविले होते. पण लोकाश्रयाच्या अभावामुळे ते पूर्ण झाले नाही. जेवढा भाग प्रसिद्ध झाला आहे तेवढा फार बालबोध व मार्मिक रीतीने लिहिलेला आहे. 'रामचंद्रिका' म्हणून एक संस्कृत रूपावलीचे पुस्तक यांनी लिहिले आहे, ते विद्यार्थ्यांस फार उपयोगी आहे. यांनी भगवद्गीतेची मराठीत फार सरळ व सुलभ टीका लिहिली आहे, तीही फार लोक प्रिय आहे. अलीकडे 'काव्यसंग्रह' या मासिक पुस्तकाचे कर्तृत्व यांजकडेसच होते. दुःख वाटण्यासारखा योगायोग असा आहे, की या उपयुक्त मासिक पुस्तकाचे कर्तृत्व कोणाकडेसच नीटपणे टिकत नाही. कै० मोडक, ओक, गुंजीकर अशी या पुस्तकाच्या कर्त्यांची शोक-जनक मृत्युमालिकाच झाली, हे मनांत आले म्हणजे फार दिलगिरी वाटते. दुर्दैवेंकरून मराठीला राजद्वारी किंवा विद्यामंदिरांत विशेषसा ठाव मिळत नाही. त्यांत अशा प्रकारचे लहानसान यत्न जे भाषेची अभिवृद्धी इच्छितारांनी पथामती चालविले आहेत, त्यांना देखील असलीं विघ्नें यावीं, ही मोठी खेदजनक व निराशा उत्पन्न करणारी गोष्ट होय. गुंजीकर हे स्वभावाने सत्वशील, शांत व मनमिळाऊ असून त्यांची शिकविण्याची तऱ्हा ही चांगली असे. त्यांचा वेळ लेखन, वाचन, अध्यापन व अभ्यास यामध्ये जात असे, व सार्वजनिक खटपटींत ते कधी पुढे येत नसत. मरणसमयी त्यांचे वय सुमारे साठ वर्षांचे होते. गुंजीकर यांच्या मृत्युमुळे मराठी वाङ्मयाचे फार मोठे नुकसान झाले आहे व ते भरून येणे फार कठीण आहे. परमेश्वर यांच्या आत्म्यास चिरकाल शांती देवो, व त्यांच्या उद्योगाचे अनुकरण करण्याची पुष्कळांस बुद्धी होवो !

प्लेग या रोगाने बहुतेक पुष्कळ दिवस आमच्या इकडे ठाणे धरल्या-
 सारखे दिसत आहे. तीन चार वर्षांत त्याचा जोर
 प्लेगपासून संरक्षण. कमी होतो किंवा तो मुळीच जातो, ही समजूत
 आतां बहुतेक नाहीशी होऊन, कदाचित् हा एक कायमचाच रोग
 आमच्या इकडे होऊन वसतो की काय, असे लोकांस वाटू लागले आहे. एवढे
 खरे, की लोकांना अनुभव येऊन व संवय होऊन, व सरकारी कामगारांच्या
 समजुतीतही पुष्कळ फरक पडून, या रोगाची पूर्वी जेवढी भीती वाटत असे
 तेवढी आतां वाटत नाही व लोक सावधपणाने व शांततेने आपल्या बचावाची
 व्यवस्था करितात. असल्या रोगापासून ने नुकसान होत असते, ते पुष्क-
 लदां माणसे घाबरून जातात व गोधळ आणि घोटाळा करितात या-
 मुळेच होत असते. तेव्हां घाबरणे कमी झाल्यावर या भयंकर स्त्रूपासून
 आपले संरक्षण करण्याचे सामर्थ्य लोकांच्या आंगी अधिकाधिक येत जाईल हे
 उघड आहे. या साथीने विशेषतः उद्योगधंदे आणि व्यापार व लोकशिक्षण
 या गोष्टींचे फार मोठे नुकसान होत आहे. ठिकठिकाणी पुनः पुनः साथ
 आल्याने शाळा कशा अगदीच बसतात, याबद्दलची शाळाखात्याच्या
 वार्षिक रिपोर्टांवरून खात्री होईल. या रोगावर कोणास उपाय म्हणून
 अजून कांहीं सुचत नाहीच. विषमज्वर, नवज्वर इत्यादि जे कित्येक
 भयंकर ताप आहेत, त्यांच्यांतच पण श्रेष्ठस्थानी याची गणना केली पाहिजे.
 तथापि याच्यावर औषधोपचार करण्याचा कित्येकांचा यत्न चालला आहे,
 व त्यांमध्ये थोडे यश ही कित्येकांस आले आहे. मुंबईचे प्रख्यात विद्वान
 गुजराथी गृहस्थ प्रो० त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर, ज्यांनी आपल्या
 कुशलतेने महाराणीच्या पुतळ्यावर फासलेले डब्वर काढून टाकून युरो-
 पियन रसायनशास्त्रज्ञांसही चक्रीत करून सोडिले, त्यांनी या रोगावर
 एक औषध काढिले आहे; व त्याचा गेल्या दोन वर्षांत मुंबईस व पुण्यास
 निरनिराळ्या डाक्टरांनी जो अनुभव घेतला, त्यावरून ते फार उपयुगी
 आहे, असे दिसून आले आहे. नुकतेच प्रो० गज्जर यांनी जे आंकडे
 प्रसिद्ध केले आहेत, त्यावरून त्यांच्या औषधाने शेकडा ४० । ९०
 पर्यंत रोगी बरे होतात असे दिसून आले आहे. हा परिणाम खरोखरीच

प्रशंसनीय आहे. प्रो० गज्जर यांचे औषध गरीब लोकांस फुकट मिळावें म्हणून रा० नारायणदास या नांवाच्या एका श्रीमान व्यापाऱ्यांनी ते आपल्या खर्चाने देण्याचे चालविले आहे. तेव्हां आतां या रोगाचा जिकडे म्हणून प्रसार आहे, तिकडे लोकांनी या औषधाचा अवश्य उपयोग करून पहावा.

प्लेगने पिच्छाडल्यानंतर औषध घेऊन पाहाणे हा संरक्षणाचा एक उपाय आहे. परंतु यापासून त्या भयंकर रोगाच्या प्रसारास प्रतिबन्ध होण्याचा फारसा संभव नसतो. लोकांस तर मुख्यतः हे पाहिजे आहे, कीं याचा प्रसार उत्तरोत्तर कमी कशाने होईल. प्रो० गज्जर यांनीच या रोगाची प्रतिबन्धक अशी हवा साफ करण्याची व पोटांत घेण्याचीही औषधे तयार केली आहेत. त्यांचाही उपयोग लोकांनी करून पहावा. परंतु या रोगाला प्रतिबन्धक असे मुख्य उपाय म्हटले तर स्थानत्याग व प्लेग टांचून वेगळे हे आहेत. स्थानत्याग म्हणजे जेथे प्लेग येईल तेथून दुसरीकडे निवून जाणे. गेल्या पांच वर्षांच्या अनुभवावरून असे दिसून आले आहे, कीं हा रोग जरी सांथीचा आहे, तरी ज्या जागेत त्याचे बीजारोपण झालेले असेल त्या जागेत राहिल्याने मात्र तो उत्पन्न होतो. त्याचे खालोखाल रोग्याशी अतिनिकट संबंध असल्याने त्याचा प्रादुर्भाव होतो. परंतु अनुभव पाहिला तर पहिल्याच गोष्टीचा जास्त आहे. आणखी पुनः असा अनुभव आला आहे कीं प्रत्यक्ष ते स्थान म्हणजे घर किंवा जागा, ही सोडली म्हणजे झाले. जेथे माणसे पटांपट मरत असतात, तेथून शंभर कदमावरील जागेत देखील रोगाचा प्रादुर्भाव झालेला नसल्यास कोणास यत्किंचितही इजा होत नाही. तेव्हां स्थानत्याग हा उपाय ठरल्यासारखा आहे; व तो करण्यासाठी गांवापासून फार लांब कोणाकडे जावे लागते असेही नाही. उघडी स्वच्छ हवा व ऊन ही या रोगाची मारक औषधेच आहेत. यामुळे स्थानत्याग करणे या उपायासाठी मोठी पंचाईत करावी लागते असे नाही. जेथे रोग आला असेल, तेथून जवळच पण माकळ्या जागेत गेले कीं कार्य होते, असा मुंबई, पुणे, बेळगांव, धारवाड, वुळे येथेचा व दुसऱ्या पुष्कळ

ठिकाणचा अनुभव आहे. कित्येक ठिकाणी तर असा अनुभव आला आहे, की उंदीर मरुं लागल्यामुळे रोग येणार असे अनुमान होतांच लोकांनी घरे सोडून उघड्यावर जाऊन राहावे व कोणास कांहीं इजा होऊ नये. तेव्हां अशा रीतीने या रोगास कसे टाळावे हे लोकांस कळू लागल्यामुळे यापुढे हा रोग एकाद्या ठिकाणी उत्पन्न झाला, तरी त्यास यथास्थित खाद्य न मिळून त्याचा प्रसार होणार नाही, व त्याचे बीज उत्तरोत्तर नष्ट होत जाईल. तेव्हां लोकांनी ताबडतोव स्थानत्याग करणे व तसे त्यांस करितां येण्यासाठी ठिकाणिकाणी पुढारी लोक, म्युनिसिपालिट्या व सरकार यांनी लोकांना साह्य करणे, हा सर्वांत उत्तम उपाय होय.

स्थानत्याग हा उपाय जरी उत्तम आहे, तरी तो सर्वासच साध्य असतो असे नाही. कारण प्रथमतः फ्लेग टोंचून घेणे. मुत्रलक, सोयीवार, अशी मोकळी जागा मिळाली पाहिजे, व तेथे लोकांचे थंडी वाऱ्यापासून व चोरट्यांपासून रक्षण झाले पाहिजे. शिवाय जागा मिळाली तरी दुसऱ्या अनेक कारणांनी लोकांना घरे सोडतां येत नाहीत; व घरे सोडूनही पुष्कळ वेळा दुषित जागा व माणसे यांच्याशी व्यवहार ठेवणे भाग पडते. यामुळे रोग होण्याचा व त्याचा प्रसार होण्याचा संभव असतो. विशेषतः शहरातील लोकांची नेहमी अशी स्थिती असते. तेव्हां याला उपाय काय करावा, असा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. याच्याचवर प्रो० हाफ्किन नांवाच्या एका डाक्टराने उपाय काढला आहे, व त्या उपायाचा अनुभव पाहाण्याचे काम चालू आहे. हा उपाय फ्लेग टोंचणे. फ्लेग टोंचणे म्हणजे यारोगाचे बीज देवीच्या विषाप्रमाणे शरीरांत घालून तो रोग कृतीने उत्पन्न करणे. आतां हा मूळचा रोग जर भयंकर आहे, तर कृतीने उत्पन्न झालेला रोग ही भयंकर होईल; मग या टोंचून घेण्याचा उपयोग काय, असे कोणी म्हणेल. तर तसे होत नाही. देवी हा रोग जरी भयंकर आहे, तरी तो गाईच्या शरीरांतून आला म्हणजे त्याचा भयंकरपणा नष्ट होतो; आणि त्यामुळे तो मनुष्याच्या शरीरांत मुद्दाम उत्पन्न केला तरी त्यापासून इजा होत नाही. त्याच रीतीने या रोगाचे विष घेऊन ते मोठ्या काळजीने असे बनविलेले असते की त्याचा भयंकरपणा कमी व्हावा. मग ते मनुष्याच्या शरीरांत घालून

रोग उत्पन्न करावयाचा. म्हणजे मग त्या मनुष्याच्या शरीराच्या आंगां या रोगाचा प्रतिकार करण्याची योग्यता येते. अशा प्रकारे हा स्थानत्यागाच्या पुढचा उपाय आहे. ज्यांना स्थानत्याग करितां येत नाही, किंवा स्थानत्याग करूनही दूषित जागांशी व माणसांशी संबंध ठेवावा लागतो, त्यांनी हा या रोगापासून आपले रक्षण करून घेण्याचा हा उपाय करून घ्यावयाचा आहे. हा रोग जसा नवा आहे त्याप्रमाणे हा प्रतिबंधक उपाय ही नवाच आहे. परंतु त्यापासून फायदा होण्याचा संभव आहे व तोटा तर कांहीं होत नाही, तर त्याचा उपयोग करून स्वसंरक्षणाची तजवीज करून ठेवणे अवश्य आहे. इंग्रजीत एक म्हण आहे, की "रोग आल्यावर तो बरा करित बसणे, यापेक्षा त्याचे प्रतिबंधक असे उपाय प्रथमतः करणे बरे." त्या दृष्टीने साधेल त्याने स्थानत्याग व त्यानंतर प्लेग टांचून घेणे हे उपाय करावे असे आतां ठरल्यासारखे दिसते. स्थानत्याग हा उपाय आतां सर्वास मान्य झाल्यासारखा दिसतो. व ज्यांना सवड असते ते तो करण्यांत चुकत नाहीत. पण दुसरा उपाय जो टांचून घेणे, त्याच्या संबन्धाने अजून पुष्कळांची खात्री नाही; यामुळे त्याचा उपयोग करून घेण्याकडे अजून पुष्कळांची प्रवृत्ती होत नाही. आमच्या वाचकांना म्हणजे शिक्षकांना या उपायाच्या संबन्धाने विचार करण्याचा प्रसंग वारंवार येत असेल, कारण लहान गावांतून शाहाणे लोक काय ते शिक्षकच अशी समजूत असते, व ती यथार्थही असते. तेव्हां त्यांच्या विचारासाठी आज ही थोडीशी चर्चा आम्ही येथे करित आहो. त्यांनी या टांचून घेण्याच्या उपायाचे अवश्य मनन करावे.

आतां या टांचून घेण्याच्या युक्तीचे बीज काय आहे हे सांगतो. या भयंकर रोगाच्या संबन्धाने शास्त्रज्ञांनी असा सिद्धांत केला आहे, प्लेग टांचण्याचे तत्व. कीं या रोगाचे अतिशय सूक्ष्म असे जंतू असतात, व ते मनुष्याच्या रक्तांत प्रवेश करून, तेथे फार थोड्या वेळांत असंख्य वाढतात. त्यांचे मळमूत्र हे भयंकर विष आहे. ते रक्तांत भिनले म्हणजे मनुष्य मरते. दुसरी अशी गोष्ट अनुभवाने ठरल्यासारखी आहे, कीं हे जंतू वर्षांतून नियमित दिवस जागृत होऊन वाढतात; व त्यांच्या वाढीचे दिवस भरले म्हणजे पुनः सुप्तावस्थेस पोचून कांही दिवस तसेच असतात. यावरून प्रो०

हाष्कीन यांनी अशी कल्पना बांधली आहे, की या जंतूंचे विष काढून घेऊन त्यास सौम्य स्वरूप घावे, व ते मनुष्याच्या रक्तांत भिनवून त्यांच्या आंगांत रोग उत्पन्न करावा. अशा रीतीने कृतीने रोग ज्याच्या शरीरांत उत्पन्न होईल, त्याला पुढे कांहीं काळ पर्यंत—निदान रोगाच्या एका हंगमांत तरी—रोग होणार नाही, अथवा झालाच तर त्याचा जोर बेताचा असेल. हा मुद्दाम उत्पन्न केलेला रोग सौम्य असल्यामुळे त्यापासून इजा होत नाही. आतां ही गोष्ट कशी साध्य होतें ? तर याचें तत्व असे आहे, कीं एकादें धान्य जसे वर्षांतले कांहीं दिवसच शेतांत वाढून पुढे पिकून तयार होऊन जाते, व नंतर त्या शेतांत ज्याप्रमाणें निदान वर्षभर तरी तेंच धान्य पिकू शकत नाही, किंवा पिकले तरी नीट पिकास येत नाही, त्याप्रमाणें हा रोग शरीररूपी जमीनीवर एकदां कृतीने रुजविला म्हणजे त्याच्या हंगामाची जी मुदत आहे, तेवढ्या मुदतींत तो पुनः रुजणार नाही. क्वचित् रुजला तरी फारसा जोरदार असणार नाही. सारांश, प्लेग टोंचून घेणे म्हणजे रोगावीज आपल्या शरीरांत मुद्दाम घालून घेऊन त्याचें शेत सौम्य रीतीने बनवावयाचें, व त्याची पुनः वाढ होण्यास शरीर कांहीं दिवसपर्यंत अयोग्य करून टाकावयाचें. अशा प्रकारची या टोंचून घेण्याच्या युक्तीची कल्पना आहे. ही योग्य आहे कीं नाही, हें अनुभवानें सिद्ध व्हावयाचें आहे. तो अनुभव घेण्यास सर्वांनी तयार होऊन कल्पना काढणारास साह्य केले पाहिजे. याचें कारण या अतिशय भयंकर रोगाचें निर्मूलन करण्याचा दुसरा मार्ग दिसत नाही. याला रामब्राण असा औषधोपचार साध्य होत नाही, आणि हा रोग जाईल केव्हां, हें ही कळत नाही. याच्या योगानें व्यापारधंदे, उद्योग, विद्याप्रसार चाकरीनोकरी, वगैरे सर्व उपयुक्त गोष्टींना मोठा धक्का बसला आहे. तेव्हां अशा शत्रुबरोबर टक्कर देण्याची जी युक्ती निघाली आहे, तिला साह्य करून ती खरीच आहे असे सिद्ध होऊं देण्यास मदत करावी व लोक संरक्षणाची तजवीज निघेल असें करावें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. या युक्तीचा अजून अनुभव यावयाचा आहे. पण तो अनुभव तरी आपण युक्ती काढणारास साह्य केल्याखेरीज कसा येईल? एकादी गोष्ट नवी असली म्हणजे लोकांचे तिच्या संबधानें अनेक तर्क चालतात. परंतु येथें आपणास तर्क करीत

बसण्यास वेळ नाही. कारण भयंकर शत्रू दारांत आपल्यावर हल्ला करण्यास टपून बसलेला आहे. त्यांचा प्रतिकार हर तऱ्हेने केला पाहिजे. त्याच प्रमाणे लोकसमूहास एकाद्या गोष्टीची योग्यायोग्यता पहाण्याचे ज्ञान नसते. चार पुढारी जसे चालतील तसे पाहून पुढांकर जनसमाज चालणार. या साठी हे अनुभवाचे जोखीम समजूतदार, सुशिक्षित, अशा पुढारी लोकां-वरच मोठे आहे, हे त्यांनी लक्षांत बाळगिले पाहिजे.

आम्ही मार्ग सांगितलेच आहे, की टोचून घेणे हे अजून अनुभवाच्या या युक्तीच्या मार्गांत आहे. म्हणून हा या रोगावर उत्तम संबंधाचे गैरसमज. उपाय आहे, म्हणून तो सर्वांनी करावा, असे सरकाराने किंवा दुसऱ्या कोणी कायमपणाने ठरविणे कांहीं योग्य होणार नाही. तथापि या युक्तीपासून अहित कांहीं नाही व हित होण्याचा फार संभव आहे असे जर असेल, तर ती युक्ती करून पाहाणे हे आपले कर्तव्य आहे. या संबधाने पुष्कळ दिवसांपासून अनेक तऱ्हेचा वाद सुरू आहे. त्यामध्ये शिरण्याची आमची इच्छा नाही. त्यादादविवादांतील मुख्य मुद्याच्या गोष्टी मात्र येथे सांगतो; त्यांचा आमच्या वाचकांनी लक्ष विचार करावा. त्या गोष्टी ह्या;—(१) मूळचा रोग मुद्दाम सोम्य करून हे टोचण्याचे औपध तयार केलेले असते; व (२) त्यांत जे विष काढून घेतलेले असते, ते मृत वीष असते. यामुळे टोचल्याने हा रोग कदाचित एकादवेळ भयंकररीतीने उत्पन्न होईल, हे म्हणणे व्यर्थ आहे. (३) या औपधांत या रोगाचेच केवळ वीष जावे, इतर रोगाचे विष त्यांत बिलकुल उतरूनये, अशा प्रकारची काळजी घेऊन लस बनवितात. यामुळे लस घेणारास ही लस शरीरांत घालून घेतल्यामुळे दुसरे रोग जडतील अशी कल्पना करण्याचे कारण नाही. (४) कित्येक म्हणतात, की ही लस शरीरांत गेल्याने कांहीं रोगाना उत्तजन येत असेल; आणि असेल रोग जर शरीरांत मूळचे असले, तर लस टोचून घेतल्याने नुकसान होईल. ही गोष्ट कदाचित खरी असेल. पण असे प्रत्येक औपधांचे संबधाने म्हणतां येईल. समजा, की आपण पित्तावर औपध घेतले, तर ते कदाचित् थंड किंवा स्निग्ध असल्यामुळे

पौटांत जडत्व घेईल. म्हणून पित्तशमनासाठी औषधच घ्यावयाचें नाही काय? तर असे कधीच कोणी म्हणणार नाही. पित्तशमनासाठी औषध तर घ्यावयाचें; पण त्याच्यापासून दुसरें कांहीं बारिकसारिक नुकसान होईलसें वाढत असल्यास त्यासाठी काळजी घ्यावयाची. तथा प्रकारची काळजी हें औषध तयार करिताना घेतली जात आहे, असें लस तयार करणारे डाक्टर सांगत आहेत, व त्यांवर विश्वास न ठेवण्यास योग्य कारण दिसत नाही. या युक्तीचा हा जो प्रयत्न चालला आहे, तो लोकांना त्रास देण्यासाठी कांहीं चाललेला नाही, तर लोकांना या भयंकर शत्रूच्या जबड्यांतून सोडविण्यासाठी चाललेला आहे, असें सर्वांनीं लक्षांत ठेवावे. (९)

आणखी एक मुद्दा असा पुढें आणिताने, कीं याचा उपयोग जर थोड्या मुदतीपर्यंतच व्हावयाचा असतो, तर उगाच त्रास करून कां घ्यावा ? हा मुद्दा निदान समजूतदार मनुष्य तरी पुढें आणीत नसेल असें आम्हांस वाटतें. टोंचून घेण्याचा उपयोग कदाचित् थोडे दिवसांपुरता असेल. पण त्यापासून होणारा त्रास अगदीं क्षुल्लक आहे; आणि त्यापासून या भयंकर रोगाचा प्रतिकार होण्याचा संभव आहे, म्हणून याचा उपयोग फार आहे, असें प्रत्येकास कबूल करावें लागेल. टोंचून घेण्यानें त्रास अगदीं थोडा होतो, व हें मूद्दाम आणलेलें दुखणें फार तर दहा पंधरा तास टिकतें. तेव्हां आपल्या आरोग्यासाठीं चार सहा महिन्यांत एखाददां जसें आपण शोधनचंगारे घेतों, त्यातलाच हा प्रकार आहे.

(१) हा रोग मनुष्य भिऊन गेला असतां होण्याचें संभव फार असतो व पुष्कळदां मनुष्य केवळ भीतीनें मरतो असें आढळलें आहे. तेव्हां 'आपण टोंचून घेतलें आहे, तेव्हा आपणास रोग होण्याची भीती नाही,' अशी समजूत झाल्यानें पुष्कळ फायदा होईल. आतां टोंचून घेण्याचे संबंधानें पुढील गोष्टी अवश्य लक्षांत ठेविण्या पाहिजेत:—(१) टोंचणें हें हुषार अनुभ-
विक डाक्टराकडून काळजीपूर्वक झालें पाहिजे. (२) लस विवडलेलीं असूं नये; शस्त्रें नीट साफ करून घ्यावीं;—सारांशं चालढकल अगदीं होऊं नये. एका डाक्टरानें दिवसांत अमुक माणसांस टोंचावयाचे व पुष्कळसें

काम केलें असें दाखवावयाचें; हा मुद्दा नसून, अमक्या माणसांसि चांगले रीतीनें टोंचून त्यांना रोग होण्याची भीती नाहीशी करावयाची आहे, असें टोंचणारानें मनांत बाळगिलें पाहिजे. (३) टोंचून घेणारानें आपल्यास नेहमीं औषध देणारां जो डाक्टर किंवा वैद्य असेल, त्याच्या सल्ल्यानें टोंचून घ्यावें, म्हणजे प्रत्येकाच्या प्रकृतीच्या मानानें कसें जपलें पाहिजे, हें त्यास कळेल. (४) हा उपाय अजून नवीन आहे; त्याच्यावर लोकांचा विश्वास बसला नाहीं; लोक नवीन एकादी गोष्ट स्वीकारण्याचे संबधानें मोठे संशयी असतात; यासाठीं टोंचून घेणें हें खुशीवर असावें. टोंचून घेणारास अमुक बक्षिस किंवा सवलती मिळतील, इतक्या रीतीचें आमिष देखील कोणास दाखवूं नये हें योग्य आहे. कारण तसें केलें तर अज्ञान लोकांच्या मनांतला बेभरंवसा जास्त वाढेल. लोकांतल्या सुशिक्षित पुढ्यांनीं व सरकारानें प्रत्यक्ष अनुभवानें आणि सप्रमाण व्याख्यानें, लेख, इत्यादिकांनीं लोकांचीं मनें वळवावी. 'विश्वासानें विश्वास उत्पन्न होतो,' हें तत्व या गोष्टींत ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. समजूतदार लोकांस मात्र आमचे एवढेंच सांगणें आहे, कीं टोंचून घेण्यांत नुकसान मुळींच नसून, फायदा फार आहे, असें चांगल्या विद्वान डाक्टरांनीं अनुभवपूर्वक ठरविलें आहे. यासाठीं त्याचा उपयोग करून घेऊन आपल्या संरक्षणाची तजवीज करावी व अशिक्षित लोकांना आपल्या उदाहरणानें टोंचून घेण्यास उत्तेजन द्यावें.

मराठी भाषेची लेखनपद्धती.

[पुढें चालू व समाप्त]

एथपर्यंत केलेल्या विश्लेषणामध्ये बहुतके सर्वज्ञादप्रस्त गोष्टींवर चर्चा झाली असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. आतां पुष्कळ शब्दांच्या संबन्धाचा विचार अजून राहिला आहे, हें जरी खरें आहे; तरी ते शब्द असे आहेत, कीं त्यांची व्यवस्था एकदां कोणच्या तरी प्रकारें करून टाकिली म्हणजे झालें.

या शब्दांत कोठें अनुस्वार, कोठें ऋस्वदीर्घत्व, इत्यादिकांचे संबंधानें भिन्न मत आहे. पण त्यांत मुद्याची गोष्ट विशेष कांहीं नाहीं; व यांतील पुष्कळ शब्दांच्या संबंधानें प्रस्तुत पुस्तकांत सुचविलेला निकाल आह्यांस पसंत आहे. आम्हीं मार्गे एकदां सुचविलेंच आहे, कीं ज्या ठिकाणीं कोणची ही मुद्याची गोष्ट नाहीं, तेथें ऋस्व, दीर्घ, अनुस्वार, जोडाक्षर, इत्यादिकांचे संबंधानें सोयीकरितां अथवा सुलभतेकरितां पूर्वपरंपरा व इतिहास यांना सोडून जरी एकादी गोष्ट ठरवावी असें वाटलें, तरी ती ठरविण्यास चिंता नाहीं. मात्र धरसोड व घोटाळा हीं टाकून देऊन कांहीं तरी एक ठरीव प्रकार कायम करावा म्हणजे झालें.

आतां दोन चार मुद्याच्या गोष्टींच्या संबंधाचे आमचे विचार नमूद करून, व पुढें या गोष्टींची व्यवस्था अखेर करी लायावी, या विषयीं सुचवून या खेपेस या विषयाची रजा देतो.

(१). मराठीत अन्त्याक्षराच्या ऋस्वदीर्घत्वाच्या संबंधानें जसा विचार आहे, तसाच उपान्त्याच्या ऋस्व दीर्घत्वाचे संबंधानें ही विचार करणें भाग पडतें. कित्येक ठिकाणीं उपान्त्यामध्ये केवळ ऋस्वदीर्घत्वाचाच विचार नसून, ईच्या जागीं ऋस्व इ, य किंवा अ, व उच्या जागीं ऋस्व उ व किंवा अ, असे फेरफार होत असतात. परंतु या फेरफारांच्या संबंधानें नियम उत्तम रीतीनें हसवितां येतात. एक मुख्यतः ठरलेली गोष्ट अशी आहे, कीं मराठी शब्दाचे शेवटीं अकार असला, म्हणजे उपान्त्य 'ई' किंवा 'ऊ' नेहमीं दीर्घ असावयाचा; व सामान्यरूप होऊन त्या अंतीच्या 'अ' ला कोणच्याही प्रकारें दीर्घत्व आलें असतां मात्र उपान्त्य कोणच्या तरी तऱ्हेनें ऋस्व होतो. या विषयींचे नियम व्याकरणांत पूर्ण रीतीनें दिलेले आहेत. आतां कित्येक शुद्ध संस्कृत शब्दांचे संबंधानें काय करावें असा प्रश्न उत्पन्न होईल. उदाहरणार्थ, 'रीति' असा संस्कृतातून आलेला शब्द आहे. याचें सविभाक्तक रूप 'रीतीस' असें करावें, कीं 'रितीस' असें करावें; त्याचप्रमाणें 'भूय' यांतला उपान्त्य 'ऊ', हा अन्याला दीर्घत्व आल्यावर मराठीतल्या रीतीप्रमाणें ऋस्व करावा कीं दीर्घच ठेवावा ? तर

यासंबंधाने अशी गोष्ट असते, कीं प्रथमतः एकादा परक्या भाषेतला शब्द आपण घेतला, कीं त्याचे जें मूळचें स्वरूप असेल तें कायम राखण्याकडे आपली प्रवृत्ती असते. त्यांत आपण सहसा फेरफार करीत नाहीं. तो शब्द जसा काय परका किंवा पाहुणा आहे, अशा रीतीचा त्याचा आम्ही बोज राखितो. परंतु त्याचा आपणास जसजसा अधिकाधिक परिचय होत जातो, त्याप्रमाणें त्यास आपण स्वभाषेच्या पद्धतीप्रमाणें वागवूं लागतो. अशा वेळीं भाषेत दोन किंवा वैकल्पिक प्रकार उत्पन्न होतात; व पुढे चालू भाषेत इतर शब्दांच्या सादृश्यानें जो मार्ग उक्त असेल तो कायम राहून दुसरा नष्ट होतो. असे प्रकार मराठीत अनेक झालेले आहेत. त्याचीं आम्ही उदाहरणें देत बसत नाहीं. तीं व्याकरण चाळले असता पाहिजेत तितकीं सहज पाहण्यास मिळतील. याप्रमाणें पाहिलें तर 'रीति' याचे कांहीं दिवस 'रीतीस' असेच झालें; पुढे 'रीतीस' व 'रितीस' असे दोन्ही प्रकार मान्य झाले; आणि आतां हळू हळू मराठीच्या पद्धतीस मान्य असें जें रूप 'रितीस' तें कायम राहून, 'रीतीस' हें दुसरें रूप अर्थात नष्ट होईल. जे शब्द संस्कृतातून मराठीत येऊन त्यांचा उपयोग वारंवार होत असल्यामुळे भाषेत अगदीं रुळून जातात, त्यांचे संबधाने त्यांस पूर्ण मराठीत्व प्राप्त होण्याची गोष्ट लौकर घडून येते. परंतु जे शब्द मराठीत केवळ कधीं कधींच उपयोगांत असतात, त्यांना आपण संस्कृतांतलें त्याचें स्वरूप कायम ठेवून वागवितो. या आमच्या म्हणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ उदाहरणें पहाणें असल्यास व्याकरणांत पाहावीं. यासंबंधाने एवढाच मुद्दा लक्षांत ठेवावयाचा आहे, कीं कोणच्याही शब्दाला अखेरीस पूर्ण मराठी स्वरूप देणें ही मुख्य गोष्ट आहे. यासाठीं दोन रूपे होत असल्यास शुद्ध मराठी रूप हें विशेष प्राधान्य होय; आणि अखेरीस त्याच रूपाची प्रवृत्ती व्हावी. उदाहरणार्थ, 'रीति', 'रूप', यांची 'रितीस', 'रूपाला', हींच रूपे सरतेशेवटीं भाषेमध्ये कायम राहातील.

(२). दुसरी गोष्ट एकाच शब्दाची अनेक रूपे भाषेत असल्यास त्यांचे काय करावे? यासंबंधाने मागे एकवार शालापत्रकांत रा० पेठे यांच्या लेखा-मध्ये चर्चा आली आहे. प्रस्तुत पुस्तककारांचे मत असे झालेले दिसते, की भाषेत एकाद्या शब्दाची निरनिराळी रूपे किंवा एकच शब्द अनेक रीतींनी लिहिण्याच्या तऱ्हा नसाव्या. तर एकच शुद्ध किंवा सोयीवार रूप ठरवून त्याचा सर्वांनी उपयोग करावा. आमच्या मते अशी मर्यादा घालणे बरोबर नाही. एकाच शब्दाची अनेक रूपे सर्व भाषातून असतात. संस्कृतांत तर असा प्रकार असल्यामुळे त्याच्यापासून फायदा ही झालेला आहे. यासाठी जे जे निरनिराळे प्रकार असतील ते ते सर्व कायम ठेवावे. ते आपण मुद्दाम होऊन नष्ट करून टाकण्याचे भानगडीत पडू नये. जे अधिक उपयुक्त ते राहाते व कमी उपयोगाचे ते नष्ट होते, असा सृष्टिक्रमच आहे. त्याप्रमाणे जो उत्तम प्रकार असेल तो राहून बाकीचे आपोआप नष्ट होतील. क्वचित निरनिराळे प्रकार सर्वच सारख्या योग्यतेचे असल्यामुळे कायम राहातील. पण तसे झाले म्हणून त्यांत काय विघडले? आतां कोणी म्हणतील की असले दोन दोन चार चार प्रकार असल्याने विद्यार्थ्यांचा फार घोटाळा होतो. हे म्हणणे खरे आहे. परंतु निरनिराळे प्रकार भाषेत जर अगोदरचेच आहेत, तर आतां ते नाहीसे करून टाकण्याची खटपट करित बसल्यानेही कमी घोटाळा होईल. असे नाही. शिवाय, मुलांचा घोटाळा करून त्यांना नापास करण्याची ज्याला हीसच असेल, अशा परीक्षकाचे वर्तनास कशाने ही आळा घालितां येणार नाही. जेथे भिन्न असलेले प्रकार फारसे एकमेकांपासून निराळे नसतील, तेथे मुलांचे संबंधाने ते सर्व तसेच राहू द्यावे. जेथे बराचसा फरक असेल, तेथे त्यांतला सोपा प्रकार असेल तोच फक्त नेहमी क्रमिक व शालोपयोगी पुस्तकांत घालावा असे ठरवावे. पण बाकीचे प्रकार दोषयुक्त आहेत असे ठरवू नये. ते ज्यांना पसंत होतील ते घेतील. दुसरे असे आहे, की शब्दाचे जे रूप क्रमिक व शालोपयोगी पुस्तकांत कायमचे ठरेल, तेच सर्व ग्रंथकार बहुधा घेतील. तेव्हां एकाद्या ठरीब

रूपाचाच स्वीकार भाषेने कारावा असे आपल्यास वाटत असल्यास, अमुक रूप वाईट म्हणून ते सोडून द्या व अमुक ठेवा, असे सांगून वादविवादास कारण न करितां जें रूप पसंत असेल त्याचा शाळांत चालणाऱ्या पुस्तकांत स्वीकार करावा. कित्येक दिवसांनीं शाळांत चालणाऱ्या पुस्तकांत घेतलेला प्रकार उपयोगांत येऊन दुसरे प्रकार आपो-आप मार्गे पडतील व कांहीं दिवसांनीं नष्टही होतील; व या युक्तीनें कोणास वाईट न वाटतां काम होईल.

(३). आतां आणखी एक विचार करण्यासारखी गोष्ट राहिली आहे. ती ही, कीं अमुक करावें, असे ठरलें, पण तें अमलांत कसें यावें ? भाषा बोलणारे व लिहिणारे सर्व लोक व ग्रंथकार यांच्याकडून नवे प्रकार कसे घेवयाचे ? आतां याचा विचार इतकाच आहे, कीं झालेल्या विवेचनांत पुरोखरी पाहातां नवे म्हणून म्हणण्यासारखे प्रकार फार थोडे आहेत. यासंबंधानें इतका वादविवाद होण्याचें मुख्य कारण जे थोडे प्रकार सुचविले जात आहेत त्यांचें महत्त्व, असे म्हणावयास चिता नाही. दुसरें, नुस्ते बोलणारे व साधारणतः किरकोळ लेख लिहिणारे, यांच्या लेखांच्या संबंधानें मुद्दाम होऊन आपणास पाहण्याचें कारण नाही. यांनींही शुद्ध, व्यवस्थेशीर, अशी भाषापद्धती स्वीकारावी हें उक्त आहे. परंतु एकंदर भाषेचा ओघ क्रमिक व शालोपयोगी पुस्तके आणि सर्वमान्य ग्रंथ यांचेवर अवलंबून असतो. यांची काळजी घेतली असतां किरकोळ लेखांची व्यवस्था आपोआप लागते. तेव्हां शालोपयोगी ग्रंथ व सर्वमान्य होणारे ग्रंथ यांच्या भाषेची व्यवस्था पाहावी म्हणजे ज्ञालें. शुद्ध भाषापद्धतीच्या संबंधानें व्हावयास पाहिजे होता तितका वादविवाद होऊन सर्व गोष्टी आतां ठरल्या-सारख्या झाल्या आहेत. तेव्हां आतां सर्व मते विचारांत घेऊन एकच पद्धत बनविण्याचें काम एकाद्या गृहस्थाकडे सोपवावें. हें काम करावयास पुष्कळांची कमीती उपयोगी नाही. तर तें एकानेंच सर्व मते पाहून काळ पाहिजे. नंतर त्यानें ठरविलेली पद्धत एकवार पांचचार अनुभविक मंडळीनें पाहून वाटल्यास सुधारणा सुचवाव्या. मग पहिल्याच गृहस्थानें पुनः

विचार करून अखेरची व्यवस्था करावी. अशा प्रकारे एकाच माणसाने अखेर व्यावस्था सुचवावी, व कायम करावी असे आम्ही म्हणतो, याचे कारण असल्या कामांत भिन्न मते होऊन, वादविवाद कधीच संपावयाचा नाही असे असते. तेव्हां एकहाती काम झाले असता वादविवादास जागा राहणार नाही. तसेच अखेर व्यवस्था करणारा गृहस्थ व त्यास सूचना करणारे यांनी लक्षांत ठेवावे, कीं या कामांत ज्याला ज्याला सूचना करणे होत्या त्या त्यांनी केल्या आहेत; तेव्हां आतां आप्रह धरण्याचे कारण नाही. एकदां या अडचणीचा निकाल व्हावा, ही मुख्य गोष्ट आहे. असे केल्यावर सर्वांनी स्वीकारण्यासारखी एकच अशी भाषा लिहिण्याची पद्धत तयार होईल.

यानंतर सर्व शास्त्रोपयोगी पुस्तके व शाळांत चालणारी शाळाख्याच्या आश्रयाखाली असलेली पुस्तके या पद्धतीने लिहावी. त्याच प्रमाणे असा नियम करावा, कीं जी पुस्तके शाळाख्याकडून बक्षिसासाठी किंवा लायब्ररीसाठी मंजूर होतात, किंवा ज्यांना दक्षिणाप्राईझकमेटी व डेकन व्हरनाक्युलर सोसायटी यांकडून उत्तेजन मिळते, तीं सर्व या पद्धतीने लिहिलेलीं असावीं. असे एकदां ठरवून टाकल्यानंतर भाषेतील सर्व मुख्य मुख्य ग्रंथ थोड्याच दिवसांत अशा प्रकारे ठरलेल्या पद्धतीप्रमाणे होऊन जातील; व मग अर्थात किरकोळ ग्रंथ व लेख ह्यांत ही या सर्वमान्य भाषापद्धतीचे अनुकरण होऊं लागेल.

तेव्हां आज इतके दिवस चाललेल्या वादविवादाचा अखेर निकाल होण्यास कांहीं विशेष अडचण आहे असे आम्हांस वाटत नाही. मात्र एक मोठी अडचण आहे. ती कोणची, तर आमच्या मंडळीची शिथिलता. सुमारे वर्ष दहा वर्षांपूर्वी या संबंधाने बऱ्याच कडाक्याने वाद चालला होता व पुष्कळांनी यांत मग्न वातले आहे असे दिसत होते. पण आमच्या त्रिवर्ग विद्वान मित्रांचे प्रस्तुतचे पुस्तक तयार झाल्यापसून बहुतेक सामसूम झाल्यासारखे झाले आहे. जसा काय असा कांहीं वाद कधी उपस्थितच झाला नव्हता! असे होणे हे आमच्या नेहमीच्या पद्धती-

प्रमाणेच आहे. परंतु आमचे त्रिवर्ग मित्र यांनी ज्याअर्थी ही गौष्ट मुद्दाम मनावर घेतली आहे, त्याअर्थी त्यांनी आतां ती एकीकडे सारून न ठेवितां तिची तड लावावी. आतां विशेषशी भानगड उरली आहे असें आम्हांस वाटत नाही. लेखनपद्धतीची व्यवस्था ठरवण्याचें महत्त्व किती आहे व तिची जरूरी केवढी आहे हे त्यांस अनुभवावरून माहित झालेलें आहे. तेव्हां त्यांनी आतां या वादविवादाचा शेवट लावावा असें त्यांस सुचवून; व त्यांनी इतकी खटपट केली म्हणून मराठी भाषा बोलणारांचे तरे त्यांचे आभार मानून सध्या आमच्या मित्रांची आम्ही रजा घेतो.

नीतिशिक्षण संबंधाचे आणखी कांहीं विचार.

—XOX—

गेल्याखेपेस शाळांतून मुलांस नीती व धर्म यांचें शिक्षण देण्याच्या संबंधानें जी चर्चा चालू आहे, तिच्याविषयीं जे आमचे विचार व्यक्त केलें होते, त्याविषयीं कित्येकांचा गैरसमज झालेला दिसतो. त्या विचारांच्या संबंधानें कित्येक असा प्रश्न करितात, कीं " मुलांच्या नीतीच्या संबंधाची जबाबदारी आपल्यावर नाही असें जर शिक्षकवर्गाच्या तर्फेनें तुम्ही म्हणतां, तर तुम्ही देखील आपल्यावरची जबाबदारी उडविण्याचा यत्न करितां असेंच झालें नाही काय ? आणि मग जो दोष गेल्या अंकांतील लेखामध्ये घरच्या मंळीवर येतो म्हणून तुम्हीं म्हटलें आहे, तोच आमच्यावर—म्हणजे शिक्षकपक्षावर—येत नाही काय ? " या प्रश्नाचे उत्तर आम्ही असें देतो, कीं मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याचे आम्हा शिक्षकांचें कर्तव्य नाही, असें आम्ही मुळींच म्हणत नाही. तें कर्तव्य आमचेंच आहे, व तसें म्हणावयास आम्हास मोठा अभिमानही घाटतो. परंतु आजची शिक्षणाची व्यवस्था अशी आहे, कीं तिच्यामुळे आम्हास आमचें कर्तव्य बजावण्यास सांपडत नाही. जुनी शिक्षणपद्धती अशी होती, कीं मुलांचें अमुक वय झालें, कीं त्यास सर्वस्वी गुरूच्या स्वाधीन

करावें. तेथून मग त्यास अध्ययन पूर्ण झाल्याखेरीज व तरूणपण आल्या-
 खेरीज हालतां येत नव्हतें. यामुळे त्या तरूण माणसास जीं कांहीं
 योग्यता प्राप्त होत असे, ती सर्वस्वी गुरूच्या शिक्षणाचें फळ असे. ही
 बऱ्याच प्राचीन काळची स्थिती झाली. अलीकडल्या काळां ही बहुतेक
 तोच प्रकार होता असे म्हणावयास चिंता नाही. याचे कारण अलीकडे
 आमच्या लोकांनीं बाप हाच गुरू असे ठरविल्यासारखें झालें होतें. सध्या
 उपनयन संस्काराचें जें एक प्रकारें सोंग होत असतें, त्यामध्ये तरी गुरुस्थान
 मुलाचा पिताच घेत असतो. यामुळे या मधल्याकाळां बाप मुलास एकंदर संसा-
 राचें व वडिलोपार्जित धंद्याचें शिक्षण देई व गांवातला वाईट बरा पंतोजी
 असे तो लेखनवाचनाचें शिक्षण देई; यामुळे जें काय थोडें फार शिक्षण
 व्हावयाचें, तें या दोनच गुरूंच्या शिक्षेखालीं होत असे; व या दोन
 गुरूंची मुलांवर रात्रंदिवस नजर असे. असे शिक्षण कांहीं दिवस झाल्यावर
 पुढें धंदा किंवा कसब यांचें विशेष शिक्षण देण्याचें ठरल्यास त्यासाठीं मुलगा
 सर्वप्रकारें तें शिक्षण देणाऱ्या विवक्षित गुरूच्या ताब्यांतच नियमित काळ
 पर्यंत असे. उदाहरणार्थ, एकाद्या कारकुनीचा धंदा शिकावयाचा, तर
 तो पुण्यास फडावर, किंवा दुसऱ्या एकाद्या सरकारी कामगाराच्या
 हाताखालीं शिके. तसेच एकाद्या सैन्यांत जावयाचे असलें, तर तो
 एकाद्या सरदाराचें शिष्यत्व पत्करी. याप्रमाणें विद्येच्या योग्यतेच्या
 संबधानें फार प्राचीन काळची पद्धत जरी धामधुमीच्या व
 पेशवाईच्या वगैरे काळांत बदलली असली, तरी गुरु-शिष्यांचा
 जो निकट संबंध, त्याची तऱ्हा फारशी बदलली नव्हती,
 असे म्हणावयास चिंता नाही. पण सध्याचे जे आम्ही शिक्षक व
 आमचे शिष्य, यांच्या परस्परसंबंधाचा प्रकार कसा आहे तो पहा. जुन्या
 काळचे शिक्षक यांची मुख्य धोरणें दोन असत. एक आपण ज्या विद्येंत
 प्रवीण आहों, ती शिष्यांस शिकवून ती विद्या उत्तम रीतीनें राखावयाचा;
 व दुसरें धोरण आपण अमके उत्तम शिष्य तयार केले, अशा प्रकारची लोकां-
 मध्ये कीर्ती मिळवावयाची. आतां हल्लींचे शिक्षक कसे आहेत ते पहा.

सांप्रतचे शिक्षक स्वतः होऊन शाळा काढीत नाहीत; ते दुसऱ्यांनी काढलेल्या शाळांतून पगार घेऊन शिकवीत असतात. अर्थात त्यांस या शाळांबद्दल आपलेपणा वाटत नसतो. त्यांतून गुरुशिष्य यांचा बरेच दिवस तरी संबंध असेल, तर एक बरें. पण हा संबंध नेहमी गुरूच्या बदलीवर अवलंबून असावयाचा. शाळांतले उपशिक्षक वारंवार बदलततात तसे हेडमास्तरही बदलतता, निदान मुख्य गुरू तरी एकेका ठिकाणी कायमचे असतील, तर किती तरी उत्तम परिणाम होईल. पण सध्याच्या स्थितीत व व्यवस्थेत हें होणें शक्य नाही, व आपल्याला आहे ही स्थितीच पत्करून समाधान मानून घेणें भाग आहे. अशा प्रकारची ही जो चमत्कारिक स्थिती विद्याक्रमास प्राप्त झाली आहे, ती ज्या ठिकाणच्या विद्याक्रमार्चे अनुकरण आम्ही करीत आहों, त्या इंग्लंड देशांत ही नाही. तिकडे पुष्कळ जुन्या शाळा अमच्या इकडील जुन्या पंतो-जीच्या शाळांसारख्या आहेत. त्यांची संस्था व व्यवस्था कायमची असून त्यांच्यावरचा मुख्य शिक्षक व तेथले दुसरे कित्येक शिक्षकही बहुतेक कायमचे नेमलेले असतात; किंवा ते बरेच वर्षे तरी एकाच ठिकाणी रहावयाचे असतात. यामुळे आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतला पगारदार शिक्षकांच्या वारंवार बदल्या होणें हा जो मोठा दोष, त्याच्या संबधानें होणारें नुकसान या शाळांच्या संबधानें तरी टळूळें आहे. दुसरा एक प्रकार तिकडे असा आहे, कीं आमच्या इकडे ज्याप्रमाणें एक शाळा खातें आहे व त्या एकाच खात्यांतले अनेक शिक्षक, ज्यांच्या वारंवार बदल्या करणें भाग पडतें, असा प्रकार आहे, तसें तिकडे नसून, नवीन शिक्षणव्यवस्थेप्रमाणें झालेलीं जीं 'बोर्ड' तीं प्रत्येकीं स्वतंत्र असतात. यामुळे प्रत्येक बोर्ड आपले शिक्षक नियमित वर्षांचा करार करून घेऊन नेतें; व त्या शिक्षकांची एका शाळेंतून दुसऱ्या शाळेंत बदली होण्याचा संभव कमी असतो. कारण अशा प्रकारें करारानें गुंतलेले शिक्षक नियमित मुदतीनंतर दुसरीकडे मोठी जागा आली तर मात्र आपली पहिली शाळा सोडून दुसरीकडे जातात, नाहीतर पुष्कळ दिवस एकाच शाळेंत टिकतात. तेव्हां

कावरून दिसून येईल, कीं शिक्षकांचा अस्थीरपणा आमच्या इकडल्यापेक्षां इंग्लंडांत फार कमी आहे.

आतां आमच्या इकडली दुसरी अडचण पहा. आमच्या इकडे मुलें दिवसांतून फक्त पांच सहा तास काय तीं शिक्षकांचे हातीं असतात, हे मागील लेखांत सांगितलेंच आहे. त्या वेळांत इयत्तेचे व परीक्षेचे नियमित अभ्यास व्हावयाचे असतात. त्यांतले त्यांत साधेल तेवढें सुनीतीचें वळण लावावयाचें. तेव्हां या संबंधानें शिक्षकांवर केवढीही जबाबदारी असली, तरी ती बजावण्याचें त्यांचेकडून कितपत होईल याची कल्पना कोणासही करितां येणार आहे. म्हणून आम्हीं गेल्या खेपेस सांगितलें आहे, कीं सध्याच्या शिक्षणाच्या व्यवस्थेप्रमाणें शिक्षकांस मुलांच्या नीतीशिक्षणाकडे लक्ष देण्यास सवड मिळावी तितकीं मिळत नाही. आणि या संबंधानें शिक्षकांस जास्त सवड होईल अशा प्रकारचा आपल्या शिक्षण-व्यवस्थेंत बदल होण्याचाही बिलकूल संभव नाही. याला वास्तविक दोन तजविजी आहेत. त्या कोणच्या, तर आपापल्या ठिकाणीं स्वतंत्र अशा खासगी शाळा स्थापन होणें; व दुसरी, मोठाल्या व मध्यम प्रतीच्या गांवांत ज्या म्युनिसिपालिटीच्या शाळा आहेत, त्यांची व्यवस्था लोकांच्या हातीं अर्धीक असणें. असें झालें असतां शिक्षकांच्या वारंवार होणाऱ्या बदल्या टळून, शिवाय मुलें दिवसांत बराच वेळ शाळेंत राहूं देण्याची व्यवस्था लोकांना करितां येतील. पण सांप्रतची एकंदर जनसमूहाची पैशाच्या, विद्वत्तेच्या व सार्वजनिक कार्मं करण्याच्या हौसेच्या संबंधानें जी स्थिती आहे, तिचा विचार करून पाहिलें तर आणखी निदान बरीच वर्षे तरी ह्या दोन्ही गोष्टींची व्यवस्था आपल्यास हवी तशी होणें अशक्य आहे. या सर्व कारणामुळें मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याचें आम्हां शिक्षकांचें कर्तव्य असून, तें आम्हांस चांगलें बजावितां येतं नाहीं, अशी वस्तुस्थिती प्राप्त झालेली आहे.

तेव्हां मुलांस सुनीतीचें वळण लावण्याचें काम अखेरीस पुष्कळसें घरीं बडील माणसांवरच येऊन पडतें, हें उघड आहे. परंतु तें कर्तव्य आमच्या

घरच्या माणसांच्या हातूनही नीट बजावलें जात नाहीं. प्राचीन काळीं ही महत्वाची गोष्ट काळजीपूर्वक व्हावी म्हणून याचा धर्माशी फार निकट संबंध जोडून दिलेला होता. परंतु सांप्रत आमची एकंदर धर्मश्रद्धां केवळ नामशेष राहिली आहे, व तिचे वेळेवेळीं खोटे प्रदर्शन करणे, या पलीकडे आमची मजल जात नाहीं, यामुळे मुळांच्या विद्याभ्यासाच्या संबंधानें जी जुन्याकाळीं पद्धत लावून दिली होती, ती ही याच कोटीत येऊन पडली आहे. तेव्हां या बाबतीत तरी जो धर्माचा प्रकार म्हणून समजला जात आहे, तो नीटपणें कसा बजावला जाणार ?

आमच्या सर्व उच्चवर्णांच्या लोकांत मुलाची मुंज होत असते. ही मुंज करणे म्हणजे मुलास शाळेंत घालणे किंवा गुरूच्या स्वाधीन करणे होय. परंतु यांतला खरा उद्देश आजमितीस कितीजण ध्यानांत ठेवितात ? सांप्रत मुंज हा संस्कार केवळ कुटुंबीय व इष्टमित्र मंडळी यांची चार दिवस चैन व्हावी म्हणूनच केवळ साजरा होत असतो. मुलगा जातोत आला पाहिजे व चार आठइष्ट मंडळी आपले घरी येऊन समारंभ झाला पाहिजे, एवढ्याच सार्थी सांप्रत भाषण हा संस्कार करीत असतो. याचा मूळचा उद्देश अगदीं निराळा आहे, हें कोणास माहित नाहीं असें नाहीं. मूळचा उद्देश म्हटला म्हणजे हा संस्कार करून मुलास गुरूच्या स्वाधीन करावयाचें. या संस्कारानंतर शिष्य गुरूगृही राहून, त्याचा विद्याभ्यास चालला असतां व तो पुरा झाल्यावर प्राचीन गुरू त्यास नीतितत्वे सांगत असे. हा जो जुन्या काळचा नीतीचा उपदेश तो सध्या उपाध्येबुवा मुंजीच्या वेळीं मुंजीचे वेळचे मंत्र म्हणून मुलांपुढे म्हणून दाखवितात. यापलीकडे या उत्कृष्ट उपदेशाची संभावना सांप्रत होत नाहीं. हा उपदेश कोणी ही मनन पूर्वक वाचून पाहिला असतां असें दिसून येईल, कीं यांतलें प्रत्येक वाक्य अत्यंत मौल्यवान आहे, व त्यांत नीतिरत्ने भरलेली आहेत. हा सुंदर उपदेश तैत्तिरीयोपनिषदामध्ये आहे. हा मराठी भाषांतरासह शालापत्रक पुस्तक ६ अंक ९ यांत आलेला आमच्या वाचकांस आठवत असेल. तो पुनः येथें उतखून देतोः—

वेदमनूच्योऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।

सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भृत्यै न प्रमदितव्यम् ।
स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देव-पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।
मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो
भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।
यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । ये के
चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया
देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् ।
संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः
स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्यास्यातेषु । ये
तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ।
यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः ।
एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुच्चैतदु-
पास्यम् ॥ ४ ॥ तैत्तिरीयोपनिषत् । शिक्षाध्याये ११ अनुवाकः ।

अध्ययन झाल्यानंतर आचार्य आपल्या विद्यार्थ्यांस उपदेश करितो ।
खरें बोलत जा । आपलें कर्तव्य करीत जा । आपल्या अध्ययनाची
हयगय करूं नकोस । सत्यापासून चळूं नकोस । कर्तव्यापासून चळूं
नकोस । जें हितकारक त्यापासून चळूं नकोस । जें मंगलकारक त्या-
पासून चळूं नकोस । जें शिकला आहेस तें जागृत ठेवण्यांत व तें दुसऱ्यास
शिकविण्यांत मुळींच आळस करूं नकोस । देव व पितर यांच्याप्रीत्यर्थ
जीं कर्म करावयाचीं तीं विसरूं नकोस । आई ही ज्याचा देव असा
हो । बाप हा ज्याचा देव असा हो । आचार्य ज्याचा देव असा हो ।
घरीं आलेला पाहुणा ज्याचा देव असा हो । जीं कृत्ये सर्वथा निर्दोष
तीं करावीं । दुसरीं करूंच नयेत । आम्ही जीं चागली कृत्ये करितो ।

तीच तुम्ही करा । दुसरी करूंक नका । आपल्यापेशां श्रेष्ठ असे लोक आहेत त्यांचा मान राखून, या बसा म्हणून त्यांस संतुष्ट करा । कोणाचा कांहीं घायचें तें श्रद्धेनें द्यावें । श्रद्धेवांचून देऊं नये । आनंदानें द्यावें । गरीबपणानें द्यावें । संकोचानें द्यावें । नेमपूर्वक द्यावें । कोण्यावेळीं कसें वागावें, काय करावें, हें कळेनासें झाल्यास चार विचारी लोक वागत असतील त्याप्रमाणें वागत जावें । मग ते तुमचे नेमलेले शिक्षक असोत किंवा दुसरे कोणी मोठे असोत । त्यांची बुद्धी निष्ठुरपणाची नसली व ते धर्मशाल असले म्हणजे झालें । त्याचप्रमाणें, ज्या गोष्टी चांगल्या कीं वाईट याविषयीं संशय उत्पन्न झाला असेल, त्यांच्या संबंधांतही चार विचारी लोक वागत असतील त्याप्रमाणें वागत जावें । मग ते तुमचे नेमलेले शिक्षक असोत किंवा दुसरे कोणी शहाणे असोत । त्यांची बुद्धी निष्ठुरपणाची नसली व ते धर्मशील असले म्हणजे झालें । हीच अमची आज्ञा । हाच उपदेश । आम्ही तुम्हांला जे नियम घालून देतो ते हेच । याचप्रमाणें वागत जा । यांप्रमाणें वागत जावें ।

हा जो उपदेश करित असत, यावरून नीतिशिक्षणाची योग्यता आपल्यामध्ये केवढी समजली जात होती, हें कोणाचेही लक्षांत येईल. या प्रत्येक वाक्यामध्ये जी एकेक गोष्ट सांगितली आहे, ती मुलाचे मनावर चांगली टसावी व तिची योग्यता अस चांगली कळावी, म्हणून प्राचीन काळीं गुरूंना वारंवार दृष्टान्त, उदाहरणें, कथा, आख्यानें वगैरे सगून मुलांना संभाषणाचे द्वारे शिकवावें लागत असेल. आपल्या लोकांत कथा पुराणें आख्यानें, उपाख्यानें, वगैरे प्रकार तसेच पंचतंत्र, हिनोपदेश, दशकुमार चरित्र, बृहत्कथा, कक्षासरित्सागर, इत्यादी जे शेंकडो ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत, ते याच कारणासाठीं लिहिलेले असले पाहिजेत; व त्यांचा उपयोग सांप्रतच्या वाचनाच्या पुस्तकासारखाच तेव्हा होत असेल हे उघड आहे. एरव्हीं वरच्या सुंदर उपदेशामध्ये जो एकेक अमोलिक उपदेश आहे, तो तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनांत पक्केपणीं कसा बिंबावा? हल्लीं शाळांमधून नेमलेलीं

याचनार्ची पुस्तके काय थोडी आहेत? व त्यांच्यावरून वरीलप्रमाणे नित्युपदेश काय थोडा करितां येणार आहे? परंतु सांप्रत प्रथमतः वार्षिक किंवा दुसऱ्या एकाद्या परीक्षेकडे लक्ष द्यावयाचे असल्यामुळे याचनार्तील उपदेशापेक्षा विशेष धोरण शब्दार्थ, व्याकरण, वगैरे गोष्टींकडे असते. सांप्रतची आपली पद्धती निराळी आहे सध्या आपण अगदीच निराळ्या दृष्टीने या गोष्टींकडे पाहातो. यामुळे जुन्या व नव्या पद्धतीत एवढा मोठा फरक पडला आहे. हा उपदेश मार्ग गुरू करित असे, आतां ही हे कर्तव्य गुरूच आहे हे आम्हांस कबूल आहे; व ते बजाविण्यास गुरूंची तयारी ही आहे. पण ते करण्याची आम्हांस सवड मिळत नाही, तेवढी करून घ्या म्हणजे झाले ! याचप्रमाणे धर्माशी ज्यांची सागड घालून दिलेली आहे, अशाप्रकारचे मुलांना सुनीतीचे व चांगल्या वर्तनाचे वळण लावण्याचे कित्येक तांत्रिक प्रकार ही असत. हे सांप्रत कोठे कोठे अंशतः चालू आहेत. परंतु त्यांचा मुळ उद्देश सांप्रत कोणी ही मनांत आणीत नाही. हे प्रकार कोणचे तर सकाळी लौकर उठून प्रातःस्मरण करणे, भूपाळ्या वगैरे म्हणणे; पुढे स्नान संध्या करणे, नमस्कार घालणे, पाहाटेस उठून खर्डे लिहिण्यास बसणे, संध्याकाळी पर्वाचा म्हणणे, तीथ वार, नक्षत्रे इत्यादी पाठ करणे, श्लोक, स्तोत्रे वगैरे म्हणणे, वगैरे, या फिरकोळ गोष्टींमुळे मुलांस एक प्रकारचे 'वृत्त' ज्याला इंद्रजीत *discipline* असे म्हणतात, व ज्याचे महत्व शिक्षणांत मोठे धरले आहे, ते लुप्त अस. असले कवाईतीचे प्रकार नवीन शिक्षणपद्धतीमध्ये ही नाहीत असे नाही. 'शाळेंतील कवाईत' म्हणून पाश्चिमात्य शिक्षणक्रमांत एक विषयच आहे. पण ही कवाईत शिकविण्याजोगे शिक्षक आमच्या इकडे अजून तगार झालेले नाहीत; व त्या पद्धतीला जो थोडा जास्त खर्च लागण्याचा संभव आहे, तो करण्याचे आमच्या शाळांना सामर्थ्य नाही. त्यासाठीं मुलांना जे एक प्रकारचे नवीन पोषाख वगैरे पाहिजेत, ते मुलांचे वडील खुशिन देणार नाहीत; आणि सर्वांत मोठा अडचण, असले नवीन प्रकार आमच्या मुलांच्या घरच्या वडील मंडळीस मुळांचे नको आहेत. यामुळे जुने नष्ट होऊन

गेलें व नवीन कांहीं एक आम्ही घेतलें नाहीं, अशांतला प्रकार सांप्रत होऊन गेला आहे. तसेंच पुष्कळ कुटुंबांतून मुलांना मार्गें रूपावळी, समासचक्र, रुद्र, पवमान, त्रिसुपर्ण, इत्यादी शिकवीत व ही त्यांना रोजचेरोज म्हणारीं लागत. यामुळे जिव्हेस एक प्रकारचें वळण लागतें, पाठ करण्याची संवय होते, व आंगीं सभाधीतपिणा व हुशारी येते, असें समजत. आणि हे अनेकप्रकारें खरें ही होतें. यांतले प्रकार आजमितीस किती जिवंत आहेत; हे नष्ट कां झाले; ते नष्ट होणें योग्य होतें कीं काय; त्यां-पासून खरोखर कांहीं उपयोग होता कीं नाहीं; ते पुनः कितीसे व कशा प्रकारें सुरू करितां येतील; असलें प्रकार जुने नको असतील तर नवीन पाश्चात्य शिक्षणपद्धतींत तसे कांहीं आहेत कीं नाहींत; त्यांतले आपल्यास किती घेतां येतील; अशा प्रकारच्या गोष्टींचा विचार आमच्या मुलांच्या शिक्षणाची—विशेषतः नीतिशिक्षणाची—आस्था बाळगणारांनीं अवश्य करावयास पाहिजे आहे. तो सर्वांनीं अवश्य करावा एवढेंच आज सांगून सध्या हा लेख संपवितों.

या रीतीने १० पर्यंत अंक शिकवून झाल्यावर अगोदर दोहोंचा पाडा ' बे पंचे दहा ' पर्यंत शिकवावा. ज्या मुलांस शिकवावयाचे ती शिक्षकाने आपल्या जुवळ ध्यावी. नंतर जमिनीवर दोन गोठ्यांची एक रांग एके ठिकाणी ठेवावी. त्याच्यापुढे दोन रांगा, पुढे तीन रांगा, या प्रमाणे पांच रांगा होत तोंपर्यंत लागतील तितक्या गोठ्या मांडून ठेवाव्या. मग प्रत्येक समुदायामध्ये रांगा किती आहेत, व एक एका रांगेत गोठ्या किती आहेत, ह्या गोष्टी मुलांच्या ध्यानांत चांगल्या आणून द्याव्या. नंतर दोहोला ' बे ' असे म्हणतात, व रांगांना त्यांच्या संख्येच्या क्रमाने एके दुणे, त्रीक, चोक, व पंचे अशीं नावे आहेत, ही समजूत करून द्यावी. दुणे म्हणजे किती रांगा ? तीन रांगांना काय म्हणतात ? असे प्रश्न विचारून ही समजूत दृढ करून द्यावी. आणि इतकी समजूत झाल्यानंतर ' बे एके बे (दोन) ', ' बे दुणे चार ', असे सागून आपल्या सांगण्याचा त्या त्या समुदायांतील संख्येशीं मेळ कसा आहे, हे त्यांच्या ध्यानांत आणून द्यावे. नंतर हीच गोष्ट फळ्यावर टिंबांचे समुदाय (जमिनीवरील गोठ्यांप्रमाणेच) लिहून पुनः समजून द्यावी, व अनेक प्रकारचे प्रश्न पुनः पुनः विचारून तो धडा चांगला तयार करून घ्यावा.

अंक शिकविण्याच्या आरंभावरोबरच मुलांकडून परवाचा म्हणविण्याचीही सुरवात करावी. अगदी पहिल्याने १०० पर्यंत अंक व १० पर्यंत पाडे इतकी उजळणी रोज म्हणवावी; व वर्गांत जो धडा चालला असेल तो व त्याच्या मागचा एक एक धडा, इतके त्याच वेळीं पांचपांचदां म्हणवावे. परवाचा म्हणत असतां प्रत्येक मुलगा आपण सांगितलेली उजळणी म्हणत आहे, किंवा उगाच मुकाब्ब्याने उभा आहे, तसेच सांगितलेल्या उजळणीचा उच्चार बरोबर करीत आहे किंवा नाही, ह्या गोष्टींकडे फार बारकाईने लक्ष ठेवावे; नाहीतर भलतेच उच्चार त्याच्या तोंडांत बसतील. परवाचेची उजळणी मुलांकडून न सांगवितां शिक्षकाने स्वतः सांगावी. ती फार सावकाश सांगावी, व उच्चार स्पष्ट व सर्व मुलांस चांगला ऐकू जाईल असा करावा. ११ पासून १०० पर्यंतचे

अंक ' एकावर एक अकरा,' ' एकावर दोन बारा,' अशा रीतीने सांगण्याची वहिवाट आहे ती बंद करून ' अकरा, एकावर, एक ' 'बारा, एकावर दोन,' अशा रीतीने सांगावे. ह्या रीतीने शिकविल्याने उच्चारिलेला कोणताही अंक जास्त सुलभतेने मांडितां येऊं लागेल. कारण ' बारा ' म्हटल्याबरोबर ' एकावर दोन ' हा पुढला भाग त्यांस लागलाच आठवेल, व लिहिण्याला सुलभ जाईल.

दहापर्यंत अंक, व ' बे पंचे दहा ' येथपर्यंतचा पाडा शिकवून झाल्यावर ११ पासून १५ पर्यंत एक धडा, व १६ पासून २० पर्यंत दुसरा धडा हे अगोदर शिकवावे. व नंतर ' बे सक बारा ' पासून ' बे दाहीं वीस ' पर्यंतचा धडा शिकवावा. ज्या पद्धतीने १ पासून १० पर्यंत अंक व ' बेपंचे दहा ' पर्यंतचा पाडा शिकविला, त्याच पद्धतीने सर्वथा हे तिन्ही धडे शिकवावे; व पुढे मुलांची आकलनशक्ती जशी वाढत जाईल त्याप्रमाणें ११ पासून ६० पर्यंत अंकांचा एक धडा, व ६१ चा पाडा सगळा, असा एक एक धडा एकदम तयार करून घ्यावा. तथापि एवढा मोठाच धडा एकदम तयार होणें जड गेल्यास पूर्ववत् अर्धा अर्धा धडा तयार करून घ्यावा. मात्र प्रत्येक वेळीं असा निश्चय असला पाहिजे कीं, जो धडा चालला असेल तो, व मागचे सर्व धडे, हे चांगले तयार झाल्याशिवाय पुढे शिकवावयाचे नाही. अंकांचा जो कोणताही धडा झाला असेल, तेथपर्यंतचे मागील सर्व अंक विनचूक मांडतां आले पाहिजेत, व त्यांतील परस्परांचा लहानमोठेपणा समजला पाहिजे, तेव्हां तो धडा चांगला झाला असे समजावयाचे. पाड्यांतील कोणताही उलटा व सुलभ प्रश्न विचारिला, अगर त्या पाड्याच्या साहाय्याने होणारा एखादा सोपा हिशोब विचारिला तर त्याचे उत्तर देतां आले पाहिजे. अशा रीतीने प्रत्येक धडा चांगला पुरा होईल, तेव्हांच त्याच्या पुढील धडा सांगावा.

ह्या क्रमानें १०० पर्यंत अंक व १० पर्यंत पाडे एकदम पुरे होतील. व तिसकें झालें म्हणजे बालवर्गाची उजळणी पुरी होते.

शेभरापर्यंत अंक मांडतां येऊं लागल्यानंतर कोणताही नवा धडा देण्यापूर्वी मुळांस पुढचे (शतं-स्थानापर्यंतचे) अंक मांडावयास व वाचावयास शिकवावे. ' अष्टोदरशें ' व ' एकशें आठ ' अशा दोन प्रकारांनी ह्या संख्या वाचितात, याकरितां मुळांची समजूत दोन्ही प्रकारांनी करून द्यावी. तसेंच अशा संख्यांपैकी लहान कोणती व मोठी कोणती हें ओळखण्यास शिकवावे.

वर लिहिलेल्या संख्या ओळखतां येऊं लागल्यावर पाव, अर्धा, व पाऊण ह्यांनी युक्त अशा रेधांच्या संख्या मांडावयास व वाचावयास शिकवाव्या.

तीन स्थानांच्या संख्या मांडितां व वाचतां येऊं लागल्यानंतर रेधांच्या संख्या मांडावयास शिकवीत असतांच ११ पासून पुढील पाडे शिकवूं लागावे. प्रत्येक पाडा चांगला तयार झाल्याशिवाय पुढचा सांगूं नये.

येथें एक विशेष गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. ती ही की, पुढें जे पाडे शिकवावयाचे ते मुळांस लिहितां येण्याआ निराळ्या रीतीने शिकविण्याची मुळीच जरूर नाही. कारण तीन अंकांची कोणतीही संख्या मांडतां येऊं लागल्यानंतरच ते शिकवावयाचे असल्यामुळें पुढील पाड्यांची फक्त तोंडी वाचणी दिली म्हणजे झालें. परवाचा म्हणण्याकडे फार लक्ष देऊन केवळ परवाचेच्याच द्वारे पुढील उजळणी तयार करावी. १०० पर्यंत अंक झाल्याबरोबर पुढें परवाचा म्हणणें तो ११ पासून २० पर्यंत पाडे, एकवीसकीं, पावकीं व निमकीं इतकीं रोज म्हणाविली पाहिजेत. जो धडा शिकविण्याचें काम वर्गांत चालले असेल तो व त्याच्या पुढचे पांच धडे ह्यांची वाचणी पांच पांचदां द्यावी. ११ पासून २० पर्यंत पाडे म्हणतां येऊं लागल्यावर ' अकराचोक, बाराचोक, इत्यादि वीसचोकपर्यंत, ' अशा रीतीने फेरबदल करून उजळणी म्हणवावी, म्हणजे ती चांगली घटेल.

पाडे शिकवीत असतां उजळणीच्या प्रश्नांची उत्तरे, पाहिल्यापासून धडा मोजीत न बसतां, एकदम देतां येतील अशा रीतीने ते शिकविण्याची पद्धती आरंभापासूच ठेवावी. शिकविलेल्या उजळणीचा ज्यांत

उपयोग करितां येईल, अशा तऱ्हेचे तोंडचे हिशोबही ते पाडे शिकवीत असतांच करावयास शिकवावे. ' आठ चोक किती ? ' व ' किती चोक वृत्तीस ? ' ह्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या प्रश्नांचा उपयोग कशा प्रकारच्या हिशोबांत करावा लागतो हे समजावून द्यावे. मुलांकडून हा भाग तयार करण्याचें काम बरेंच कठीण आहे. याकरितां एकसारखे प्रश्न विचारून मुलांकडून त्यांची उत्तरे वदवून तो तयार करवावा. बऱ्याच दिवसांची संवय झाल्याशिवाय तो चांगला तयार होणार नाही.

पाडे शिकवीत असतांच आप्यांचे पैसे करणें, रुपयांचे आणे, चवल्या पावल्या, वगैरे करणें, तसेंच पैशांचे आणे, आप्यांचे रुपये, चवल्यांचे व पावल्यांचे रुपये करणें, वगैरे गोष्टींची माहिती करून घ्यावी; व हिशोबांत त्यांचा उपयोग करीत असावे. ह्या गोष्टींचा संबंध केवळ पाड्यांशींच असल्यामुळे पाडे शिकवीत असतां थोड्या प्रयत्नांनीं त्या मुलांस लवकर येऊं लागतील.

रेधांच्या संख्या कशा मांडावयाच्या हें पूर्वी शिकविलेले असल्यावर केवळ वाचणी शिकविल्यानेच पावकी व निमकी मुलांस येऊं लागतील; व जसजशीं ती येऊं लागतील तसतशीं पाड्यांप्रमाणेंच अनेक तऱ्हेचे प्रश्न विचारून ती घटवावी.

तिसांपर्यंत पाडे, पावकी, व निमकी झालीं म्हणजे हल्लींच्या नियमाप्रमाणें पहिली इयत्ता पुरी होते. यापुढील म्हणजे आळ्यांवरच्या उजळणी शिवाय बाकीची उजळणी दुसऱ्या इयत्तेत शिकवावयाची आहे. ती देखील पूर्वीच्या पद्धतीनेच शिकवावी. धडे देत बसण्याचें कारण नाही

तिसऱ्या इयत्तेकरितां शेर, मण, इत्यादि आळ्यांवरची उजळणी नेमलेली आहे. ह्या उजळणीचे धडे देण्याचें अगर वाचणी म्हणविण्याचें कांहीं कारण नाही. ती माडण्याची त्या त्या उजळणीची विशेष प्रकारची मोड मुलांस समजावून सांगितल्याने ती त्यांस लवकर येऊं लागेल. आळ्यांवरची उजळणी सर्व शिकवून झाल्यावर " १ खंडी ७ मण १० पा०," " १५ रुपये १४ आणे ६ पै," " २ शेर ३ छटाक," इत्यादि ह्या

संख्या त्या त्या उजळणीच्या पद्धतीनें विनचूक मांडितां येतील, इतकी मुलांची तयारी झाली पाहिजे.

३. अक्षर लिहिणें.

-:-o:-

कोणत्या पद्धतीनें शिकविलें अमतां अक्षर लवकर चांगलें होईल, ह्याबद्दल बराच मत भेद होईल असें वाटते. तथापि स्वतः शिक्षकांचेच अक्षर जर चांगलें असेल, तर त्याला मुलांचें अक्षर तयार करण्याच्या कार्मां निःसंशय चांगलें यश येईल. चांगलें अक्षर म्हणजे कसें, लेखणी कशी असावी, ती धरावी कशी, हलक्या हातानें सफाईदार अक्षर कसें काढावें, इत्यादि गोष्टी त्याला चांगल्या अवगत असल्यामुळें, जरी त्यानें ह्या पद्धतीसंबंधानें विशेष विचार केलेला नसला तरी, त्याची शिक्षण-पद्धती स्वतः सिद्धच चांगली असते. अक्षर कसें शिकवावें ह्याबद्दल अशा म्हणजे चांगलें अक्षर लिहिणाऱ्या शिक्षकांचीं मते जास्त उपयोगी पडतील.

अक्षर शिकवावयाचें तें प्रथम सोपीं अक्षरें शिकवून नंतर कठीण वळणाचीं शिकवीत गेल्यास चांगलें. परंतु हल्लींचे 'श्रीमंत' वळणाचे कित्ते अशा सोईचे नाहींत. पहिल्यानेच 'श्री' 'त' 'स' 'गु' 'अ' 'ख', इत्यादि अशीं कठीण मोडी अक्षरें मुलांकडून तयार करण्यास फारच प्रयास पडतात. यापेक्षां सोपीं मोडी अक्षरें प्रथम कोणतीं शिकवावयाचीं तीं शोधून काढून तीं अगोदर शिकवूं लागल्यास जास्त हितावह होईल.

अक्षरें शिकविण्याचा क्रम ठरविल्यानंतर ह्यासंबंधीं पहिलें मुख्य काम म्हणजे मुलांस लेखणी चांगली धरावयास शिकवून अक्षरें काढविणें हें होय. मुलांच्या लेखण्या शिक्षकानें स्वतः करून देत जावें. लेखणीचा टांक मधोमध पिंजलेला व साफ तुटलेला असला तर अक्षर काढण्यास फार सुलभ जातें, ही गोष्ट सर्वास माहीत आहेच. परंतु बहुतेक मुलांस लेखण्या अगदीं करितां येत नाहींत, आणि पुष्कळ शिक्षक स्वतः लेखण्या करण्याचा कंटाळा करितात. व त्यामुळें मुलांचें अक्षर चांगलें होण्याच्या

कामां आरंभीच मोठा व्यत्यय येतो. एकदा केलेली लेखणी किती तरी दिवसपर्यंत मुलगा तशीच वापरीत असतो. ती किती ही वाईट झाली तरी तिजकडे कोणी लक्ष देत नाही. वाईट लेखणीने लिहिण्यापेक्षा मुलगा कांहीं वेळ रिकामा बसला तरी पुरवेल.

लेखणी चांगली असली म्हणजे पुढची विचार करण्यासारखी गोष्ट लेखणी चांगली धरणे ही होय. बहुतेक मुलांची अक्षरे वाईट असतात, ह्याचें एक मुख्य कारण, त्यांस लिहितांना लेखणी चांगली धरितां येत नाही, हें आहे. पुष्कळ मुलांस लेखणी उजव्या हाताकडे बुकती व उपडी अशी धरून लिहिण्याची संवय असते. अशी लेखणी धरून लिहिणें चुकीचें आहे. शिक्षकानें ह्या गोष्टीकडे विशेष लक्ष देऊन मुलांस चांगली लेखणी धरून लिहिण्याची संवय लावावी. प्रत्येक मुलाजवळ शिक्षकानें प्रथम कांहीं दिवसपर्यंत रोज वसून आपल्या-समक्ष त्याजकडून लिहवावें. व लेखणी कशी धरावयाची, हें त्यांस नीट समजावून द्यावें. लेखणी कशी धरावयाची हें एकदां त्याच्या चांगलें ध्यानांत आलें म्हणजे त्या कामांत त्याजकडून पुनः बहुधा हयगय होणार नाही. शिक्षकानें तिकडे वारंवार लक्ष मात्र देत असलें पाहिजे.

आतां अक्षरे शिकविण्याच्या संबंधानें विचार करावयाचा; अक्षर शिकविण्याचा वेळ म्हणजे विश्रांतीचा वेळ, असें पुष्कळ शिक्षक समजतात. लिहिण्याकरितां नेमलेल्या तासांत मुलांना खरडे लिहिण्याला बसविलें म्हणजे झाले. पुढें किती असतोच, तो वाटेल तर पाहून त्याप्रमाणें येतील तशीं अक्षरे त्यांनीं काढावीं. विश्रांतीचा कंटाळाच आला, अगर अगदींच रिकामें बसणें चांगलें नाही असें मनाला वाटलें, तर एकादे-वेळीं 'अक्षरे दाखवावयास आणा,' म्हणून मुलांस हुकूम सुटावयाचा, व मग मुलांनीं वाटेल तीं अक्षरे दाखवावयास आणावीं, व शिक्षकानें आपल्या लहरीप्रमाणें त्याखालीं तीं अक्षरे पुनः काढून दाखवावीं, म्हणजे आटपलें. खरोखरी अशीच पद्धती फार चालू आहे. आणि अशा पद्धतीच्या योगानें मुलांची अक्षरे सुधारलीं नाहींत, अगर जास्ती विघडलीं तर त्यांत आश्चर्य तरी कसचें !

घळणदार अक्षर म्हणजे कसें, ह्याबद्दल शिक्षकानें विचार केलेला असला पाहिजे. ही माहिती त्याला असली तर मुळगा अक्षर दाखविण्यास आला असतां त्याच्या अक्षरांत दोष काय आहे, कोणचे भाग कसे असले पाहिजेत, ह्या गोष्टी त्याला स्पष्टपणें सांगतां येतील. अमुक अक्षर वाईट आहे, मध्यम आहे, किंवा चांगलें आहे, असें मोघमपणें पुष्कळ सांगूं शकतील. परंतु त्यांत दोष कोणते आहेत, व सुधारणा कोणत्या केल्या पाहिजेत, ह्या गोष्टींवर स्पष्ट खुलासा पूर्वी विचार केलेला असल्याशिवाय एकदम सहसा करितां येणार नाहीं. या करितां शिक्षकानें ह्या संबधानें सर्व अक्षरांबद्दल स्वतः तरी विचार करून ठेविला पाहिजे, किंवा अशा गोष्टींचा ज्यांत विचार केलेला असेल, असें एखादें पुस्तक तरी चांगलें अवगत करून घेतलें पाहिजे. ह्या विषयावर हल्लीं निरनिराळ्या तऱ्हेचीं पुस्तकें निघत आहेत, ही फार सोईची गोष्ट झाली आहे. प्रत्येक शिक्षकानें असलें एखादें पुस्तक आपल्याजवळ जरूर बाळगावें. त्याचा त्याला फार उपयोग होईल. पण ज्यांचें स्वतांचें अक्षर बरें असतें अशा पुष्कळ शिक्षकांना अशीं पुस्तकें जवळ बाळगण्याची इच्छा होत नाही, इतकेंच नव्हे, परंतु आंगी असलेल्या ह्या गुणाची आपल्यामध्ये परिपूर्णता आहे असें वाटूनच कीं काय, सहजगत्या असें एखादें पुस्तक त्यांच्या हातीं गेलें, तर तें वाचण्यांत त्यांना कमीपणाच.वाटूं लागतो, अथवा तें वाचून पाहण्यासारखें त्यांत कांहीं विशेष असेल, असें त्यांस वाटत नाही. मला वाटतें, कोणतीही एखादी कला आपल्याला पूर्णपणें अवगत आहे, दुसऱ्यापासून घेण्यासारखें तीत कांहीं राहिलें नाही, असें शिक्षकास वाटणें सर्वथा अनिष्ट आहे.

अगदीं आरंभीं अक्षर शिकवितांना सर्ववर्गीला एक एक अक्षर एकदम शिकवूं लागावें. पुष्कळ अक्षरें एकदम शिकविण्याला अडचण पडते व मुलांस ही तशानें नीट कळत नाहीं. जें अक्षर शिकवावयाचें असेल तें शिक्षकानें फळ्यावर खडून काढून दाखवावें, व तें कसें काढावयाचें ह्याबद्दलच्या ज्या विशेष गोष्टी असतील, त्या मुलांस सांगाव्या. नंतर तें अक्षर मुलांस स्लेटावर

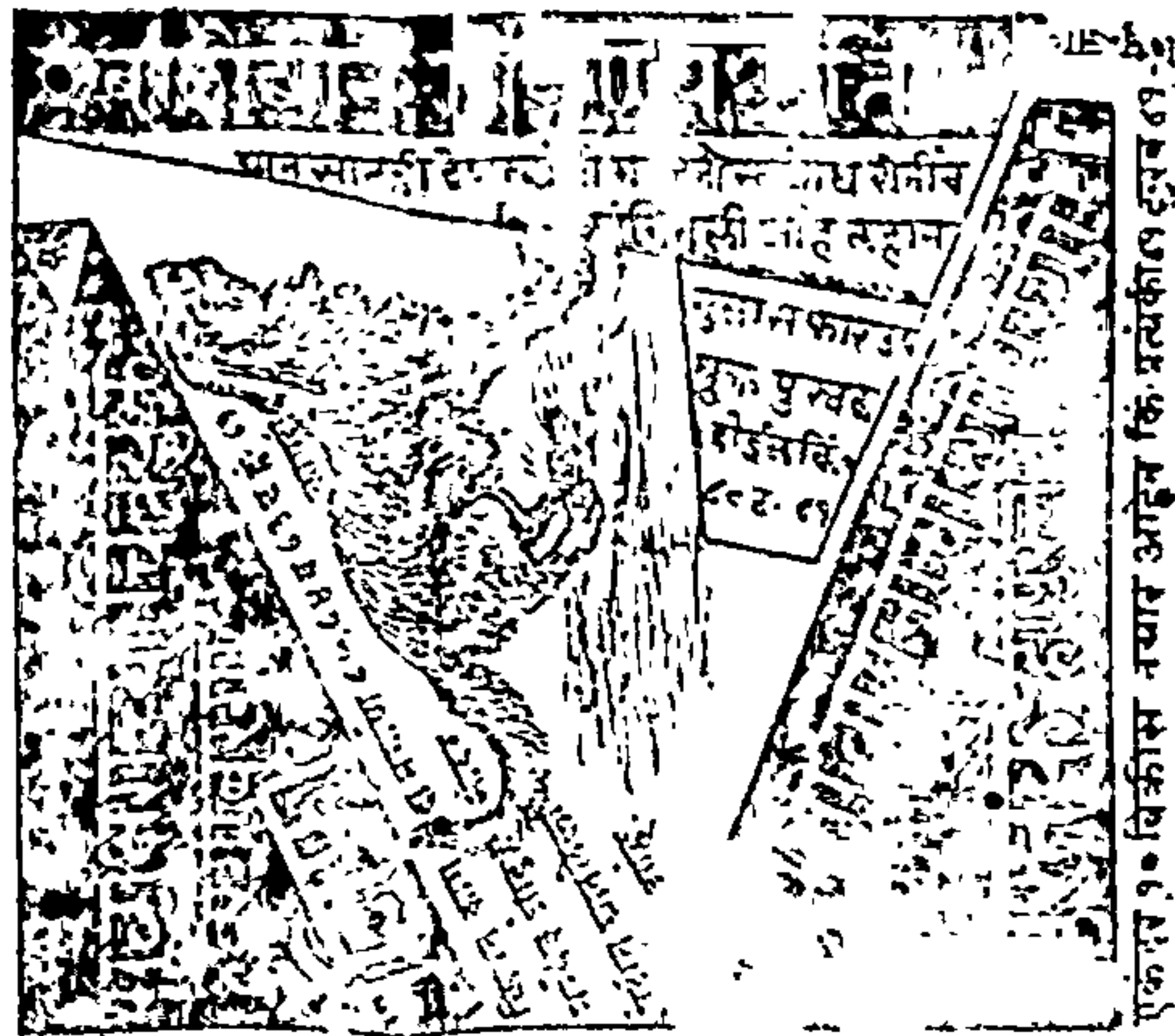
काढावयास सांगावें. स्लेटीवरचें अक्षर पाहून तें किती चुकलें आहे हें ज्याचें व्यास सांगावें, व त्यांनीं जें अक्षर काढिलें असेल तें न पुसतां त्यांतच तें गिरवून सुधारून दाखवावें. असें केल्यानें आपलें चुकलें आहे कोठें, व तें कसें नीट केलें पाहिजे, हें त्यांना लवकर व स्पष्ट कळूं लागेल. मुलांनीं अक्षर काढिलें असेल त्याच्याच खाली दुसरी ओळ काढून आपण चांगलें अक्षर काढून दिलें, तरी त्या योगानें मुलांची समजूत चांगली होणार नाही. याकरितां निदान पहिल्यानें बरेच दिवसपर्यंत मुलांनीं काढिलेल्या अक्षरांतच वळण सुधारून दाखविणें जास्त हितावह आहे. दोन किंवा तीन अक्षरे अशा रीतीनें स्लेटीवर तयार झालीं म्हणजे तींच अक्षरे कागदावर शाईनें काढावयास सांगावें. कागदावर अक्षरे काढितांना लेखणी चांगली धरितां आली पाहिजे ह्या गोष्टीकडे अगदीं दुर्लक्ष होतां कामा नये. जें अक्षर शिकवावयाचें तें फळ्यावर काढून ठेवावें. नंतर शिक्षकानें प्रत्येक मुलांजवळ बसून त्याजकडून तें आपल्या समक्ष काढवावें; व चुकत असेल तेथें आपल्या हातानें त्याचा हात धरून त्याजकडून तें नीट करावें. ह्यावेळीं तो कोठें काय चुकत आहे, हे नीट समजावून द्यावें. म्हणजे त्या अक्षराचें चांगलें वळण कोणतें तें बहुतेक त्याच्या मनावर विवल्यासारखें होईल. एका ओळीचीं अक्षरे अशा रीतीनें तयार झालीं म्हणजे अक्षरांचें तें चांगले वळण मुलांच्या हातांस वसण्याकरितां कित्यावर पातळ कागद ठेवून ती एकत्र ओळ शाईनें आपल्याप्रमाणें लिहिण्याची बहिवाट कांहीं दिवसपर्यंत ठेवावी. मात्र केवळ आपण्यावरच सर्वथा अवलंबून राहूं नये. लिहिण्याच्या तासांपैकीं कांहीं वेळ याप्रमाणें छापवून बाकीच्या वेळांत तीच ओळ कागदावर स्वतंत्रपणें लिहवावी. ह्या रीतीनें ओळ लिहवीत असतां सर्व अक्षरे सारखीं लिहविण्याकडे लक्ष असलें पाहिजे. कांहीं दिवसपर्यंत कोऱ्या कागदाखालीं अक्षरांची लांबी किती असावी हें दाखविणाऱ्या दोन ओळी आंखलेला कागद धरण्याला दिला तर फार उपयोग होईल. किंवा दोन ओळींमध्ये लिहवावें म्हणजे अक्षरे लहान मोठीं येणार नाहींत. बरीच संवय झाल्यानंतर ह्या ओळी आंखलेल्या

विक्रीस तयार

लांगमनचे मोडी किंते नंबर १-२-३-४ बरहुकूम लाइन पेपर आम्ही तयार केले आहेत. लहान गुळांस कित्याखाली दिलेल्या दोन किंवा तीन रेखांवरून वळणं बळविले असता नीट हात वसत नाही. सबब आम्ही मुद्दाम हे रेखांचे कागद तयार केले आहेत.

दर ०० कार दाम ४ .

म्या० चि० शा० प्रे० पुणे.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

अशी संधी कधीच आली नव्हती!

संबंध महाभारतासारखा राष्ट्रीय ग्रंथ अवघ्या ८ रुपयांला!

महाभारताचे सरळ व सुबोध गोष्टींच्या रूपाने भाषांतर.

भारतामृत.

दोन भागांत संपूर्ण. भाग पहिला छापून तयार आहे. पृष्ठे ८५०.

उद्योगपर्व अखेर.

महाभारतापैकी सर्वांत मोठे व महत्त्वाचे पर्व यांत आहेत. एवढ्याची किंमत रु ४॥ ट. ख. ॥= लायक्र्या वगैरेकरितां कापडी जाड पुठ्याचे बाइंडिंग. किंमत ९॥.

पुढील सर्व पर्व एका भागांत येथे मार्च अखेरपर्यंत छापून काढण्याचा विचार आहे. दोन्ही भागाकरितां आज पैसे भरणाऱांना दोन्ही भागाची किंमत ८ रुपये शिवाय ट. ह. ॥= पडेल.

ज्यांनीं आदिपर्व व समापर्व यापूर्वी घेतले असतील त्यांना पुढील तीन भागांची किं. ३ रुपये पडेल. आगष्ट अखेरपर्यंतच्या ग्राहकांस प्रपाल हशील पडणार नाही.

गोखले यांचा वाडा ७३९,
सदाशिव पेठ पूना सिटी.

व. त्रिविक्र द्रवीड.
संपादक विद्याविनोद.

INDIAN CLUBS
OF
VARIOUS SIZES
AND
WEIGHTS MADE
TO
ORDER

काकडी जोड्या

CHITRA SHALA STEAM PRESS PUNNA

निरनिरगळ्या आकारा-
च्या वजनाच्या जोड्या
आम्ही तयार करवून देऊ.

जाहीर खबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्रवेश-परीक्षा.

—०:*.०=—

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरितां जिल्ह्यांच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनीं निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश-परीक्षा चालू सालीं गुरुवार तारीख ९ दिसंबर सन् १९०१ इसवी रोजीं सुरू होईल. तर त्या दिवशीं सकाळीं मद्रास ११ वाजतां उमेदवारांनीं पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावें. या खेपेस सुमारे ६० इसम नवीन ध्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयत्तेच्या विषयांत होईल. शुद्धलेखन आणि अक्षर यांकडे विशेष लक्ष दिलें जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, वर्णोच्चार इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावें. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांस घेतलें जाणार नाहीं.

४. उमेदवारांनीं आपल्याबरोबर चांगल्या वर्तणुकीबद्दल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखला आणावा, आणि प. व्हे. क. सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचें सर्टिफिकीटही आणावें. हे दाखले आणण्यास चुकूं नये.

५. आंगातील कपडे व आंथरूग पांथरूग अशा बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगाबरोबर घालावयास दोन गरम कपडे, एक जाड पासोडी व कांबळा इतकीं जरूर आणवीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तकें आणावयाचीं त्यांत पुढें लिहिलेलीं पुस्तकें अवश्य असावीं. बालबोध पुस्तकें १ ते ४. मोडी पुस्तकें १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई इलाखा, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांचीं वर्णनें.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तकें व चित्रकलेचें सामान वगैरे घेण्याकरितां प्रत्येक इसमानें परीक्षेच्या समयी १० रुपये डिपॉझिट ठेविले पाहिजेत. ज्यास कॉलेजांत घेतलें जाणार नाहीं, त्या इसमाचें डिपॉझिट परत केलें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज, } K. G. KELKAR.
ता. १३ माहे जुलई सन् १९०१ इ० } प्रिन्सिपल पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

विक्रीस तयार. किं. १२ आणै.

मेहेरवान लिव्हारनरं साहेब यांनीं इंग्रजींत लिहिलेले सिटीझन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनीं मराठीं ११६ यत्तकरितां नेमले आहे.

म्याकमिलन आणि कंपनी.

१२ ब्यॉक स्टी. मुंबई.

सृष्टिज्ञान:—म ६ व्या य. क. यांत ग्रहणें, भरती ओहोटी, हवा, राज्यव्यवस्था इ. माहिती आहे. किं. २॥ आणे ट. ख. ४ प्रतीस ६६.

अंकगणित प्र. स.:—यांत अंकग. भाग २ यांनींल ट्रेनिंगचे व प. स. परिक्षेचे प्रश्न रीतीसह दिले आहेत. किं. ४ आणे ट. ख. ६६.

आंगष्ट १९०१ अखेरपर्यंत पहिलें ४१६ व दुसरें निमे किंगतीस मिळेल ट. ख. व व्हा. पे. चार्ज पडेल. पुढें भर किमतीवर शेंकडा २५ टक्के कमिशन.

मु. मालगुंड ता. व जि. रत्नागिरी.

गोपाल यज्ञेश्वर भिडे.

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिलें)

सतत पंचवीस वर्षे डॉईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य वाटलें त्या सर्व शास्त्रीय नियमानें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम सहा आणे ठेविली होती. परंतु कलेचें शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें व त्याचा प्रसार फार व्हावा व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुलभ जावें करितां याची किंमत अगदींच कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठींत पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्यालयाचे डायरेक्टर सा. बा. यांनीं मराठी शाळांकरितां व मराठी शाळांचे लायब्रॅर्यांकरितां आपलें मेमो नंबर ६०९४ तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केलें आहे. कळावं.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना,

पुणे सिटी.

पुस्तक १२.

॥ श्री ॥

अंक ८.

मराठी शाळा पत्रक.

MARATHI SCHOOL PAPER

आगष्ट १९०१.

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	१८५
लांगमनच्या मोडी पुस्त्यांच्या वह्या—या नवीन व्यवस्थेपासून फायदा काय—एक सूचना—प्राथमिक शिक्षकांची योग्यता—	
कौ० म० गो० रानडे यांविषयी प्रिन्सिपल सेल्वी यांचे विचार.	१९१
शिक्षकांस हितगुज.	१९७
मेहेरबान डायरेक्टर ऑफ बालिक इन्स्ट्रक्शन साहेब वहा- दूर यांनी मंजूर केलेल्या पुस्तकांची ता० १ मे १९०१ पर्यंत दुरुस्त केलेली यादी.	

‘ चित्रशाळा ’ प्रेस, पुणे.

आगाऊ वार्षिक वर्मणी, टपालवर्चासह रु० १०३.

फुटकळ अंकास १३.

१९०१

रा. भि. जोशीकृत.

बालबोध मराठी व्याकरण.

याची पुष्कळ जास्त माहिती घालून सुधारलेली दुसरी आवृत्ती.

चित्रशालेत विक्रीस तयार आहे. पृष्ठसंख्या १८०.

किंमत ४५ आणे ट० ख० ४१

जाहीरखबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

सर्टिफिकेट-परीक्षा.

चालू साली पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची सर्टिफिकेट-परीक्षा मंगळवार तारीख १ आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळी मद्रास १० वाजतां सुरू होईल. कळवें, तारीख १३ माहे जुलई सन १९०१ इ०.

K. G. KELKAR.

प्रिन्सिपल, पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

जाहिरात.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

ड्राइंगची परीक्षा.

जाहीर करण्यांत येते की-मुंबई येथील स्कूल ऑफ आर्ट कडून ट्रेनिंग कॉलेजा कारितां होणारी "फर्स्ट ग्रेड ड्राइंग" ची परीक्षा सोमवार तारीख ७ माहे आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळी ९ वाजतां पुणे येथे हायस्कुलांत सुरू होईल. तरी ज्या मास्तरांस सदर परीक्षेस बसावयाचे असेल त्यांनी आपले अर्ज तारीख १ सप्टेंबर सन १९०१ इ० रोजी किंवा त्यापूर्वी आम्हांकडे पोचताल असे पाटवावे. अर्ज पुढे आल्यास घेतले जाणार नाहीत. अर्ज आमच्या नांवचे असावे. व त्यांत अर्जदार सदर परीक्षेस पूर्वी बसला असल्यास तो कोणत्या सालच्या कोणत्या महिन्यांत बसला व कोणत्या विषयांत पास झाला हे त्याने स्पष्ट लिहावे. त्याने आपले वय व जात ही अर्जांत नमूद करावी. कळवें.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज.

K. G. KELKAR.

ता. १३ जुलई सन १९०१ इ. }

प्रिन्सिपल, पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाहीं शिष्मंसी । हें अवघें सदगुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळं जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १६ आगष्ट १९०१.

अंक ८.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

मोडी लेखनासाठीं अलीकडे लांगमन या नांवाच्या एका युरोपियन लांगमनच्या मोडी कंपनीने वहा तयार केल्या आहेत; व त्या मेहेर-पुस्त्यांच्या वहा बान डायरेक्टर साहेब यांनीं पसंत करून, साऱ्या वर्षभर त्यांचेवरच पुस्त्या काढाव्या असें ठरविलें आहे. या संबधानें लोकांमध्ये बराचसा गैरसमज उत्पन्न झालेला दिसतो. हा गैरसमज आमच्या मते उगाच आहे. मोडी अक्षराची पुस्ती लिहावयाची असते त्या प्रमाणेंच अक्षर घटवावयाचें असतें. हें अक्षर घटविणें जर ह्या वहांवर कोणी करूं लागेल, तर वहा जास्त लागून खर्च फार होईल. पण तसा मुठींच उद्देश नाही, व तसा शाळाखात्याच्या अधिकाऱ्यांचा हुकूम ही नाही. परीक्षकांस चांगल्या काढलेल्या पुस्त्या दाखवावयाच्या, त्या मात्र या नवीन वहांत दाखवाव्या. परंतु नेहमीं लिहिणें ते त्या वहांमध्ये ज्या रीतीने कागद आंखलेले असतात, तसे आखून घेऊन त्यावर लिहावें. हे कागद साधे पातळ चालतील, व ते घरचे घरीं आखून घेण्यास चिंता नाही. अथवा आंखलेले कागद बाजारांत विकत ही मिळतात, ते ज्यांस पत्करतील त्यांनीं घ्यावे. हे कागद फारसे महाग नाहीत. लांगमनची वही साऱ्या वर्षांत एक घेतली कीं बस होईल. आतां लांगमनच्या वहा थोड्या महाग आहेत

हे खरे. पण त्या एकदां चोहीकडे सुरू झाल्या कीं कंपनीला त्या त्यापेक्षां स्वस्त देण्यास परवडतील. तसेंच आजपर्यंत चालत आलेल्या पद्धतीप्रमाणें साध्या कागदांवर रोज खर्च लिहिण्यासही कांहीं हरकत आहे असें आम्हांस वाटत नाही. मात्र या नवीन वहीतल्या ओळी हा कित्ता, म्हणून मुलांनी पुढें ठेवावयाच. आतां थोड्याशा गैरसमजामुळे ही तक्रार जास्त उत्पन्न झाली आहे. कित्येक लोकांची समजूत अशी झालेली दिसते, कीं मुलांनी अक्षर घटविण्यास म्हणजे खरडे लिहिण्यास मुद्दां याच वद्यांचा उपयोग करावा, म्हणजे त्याच्यावरच लिहावे असें मे० डायरेक्टरसाहेब यांनी ठरविलें आहे. तर तसें मुर्खीच नाही. तशी कोणाची समजूत झाली असल्यास, किंवा तशी समजूत कोणी करित असल्यास ती अगदी चुकीची आहे. फक्त चांगल्या किंवा परिक्षेच्या पुस्त्या या वद्यांवर लिहावयाच्या आहेत. प्रत्येक इयत्तेमध्ये 'मोडी पुस्त्यांची भरलेली वही दाखवावी' असें लिहिलेले आहे. या रीतीने वर्षाला लांगमनची एक वही पुरेल. हल्लीं कोणचा तरी छापी कित्ता विकत घ्यावा व त्याच्या साहाय्याने लिहावे असा जो अव्यवस्थित प्रकार चालला आहे, त्यापेक्षां हा सर्व शाळांना एक असा ठरीव कित्ता घेऊन सर्वत्र एकच व्यवस्था असणे हे सर्व प्रकारें हितावह आहे. तेव्हां अशा प्रकारें सयुक्तिकरीत्या ही तक्रार शिक्षक लोकांस मोडतां येणार आहे. मुलांनी परीक्षेच्या पुस्त्या लांगमनच्या वहीत लिहावयाच्या व नेहमी अक्षर घटविण्यासाठीं तशा प्रकारचे कागद म्हणजे खरडे आंखून त्यांच्यावर लिहावयाचे, एवढाच या नवीन व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश आहे.

कोणची ही नवीन व्यवस्था सुरू झाली, कीं 'या नवीन व्यवस्थे या नवीन व्यवस्थे. पासून काय फायदा ? ' 'जुनें होतें. तें काय पासून फायदा काय? वाईट होतें ? ' अशा प्रकारचे प्रश्न नेहमी उत्पन्न होत आसतात. तशाच प्रकारचा प्रश्न सध्या या बाबतीत ही उत्पन्न झाली.

ला आहे, व तक्रारीचे कारण अंशतः हे ही आहे. मोडी अक्षर हे कित्या प्रमाणे पाहून लिहावे, अशी पद्धत आहे; व ते लिहिण्याचे निरनिराळी वळणे आहेत. ही वळणे जुन्या काळी—विशेषतः पेशवाईत—जे कित्येक नामांकित लिहिणारे होऊन गेले, त्यांनी घालून दिलेली आहेत. अगदी अलीकडले मोडी अक्षराचे उत्तम वळण घालून देणारे गृहस्थाः कै० बंडोपंत रानडे हे होत. ही वळणे प्रत्यक्ष ज्यांनी काढली, त्यांना होऊन गेल्यास पुष्कळ वर्षे होऊन गेली. तेव्हां सध्या विवळकरी, बंडोपंती किंवा जनोबाभट्टी वळण म्हणजे केवळ मूळच्या वळणांच्या नकला होत. खरे मुळचे वळण आतां राहिले नाही. शाळाखात्याने इतर विषयांप्रमाणे मोडीलेखन या विषयाची सर्व शाळांना एक अशी व्यवस्था करण्याचे ठरविले. परंतु सर्व शाळांना एक कित्ता असे अजूनपर्यंत केले नव्हते. यामुळे ज्याने जसे वाटेल तसे लिहावे असा प्रकार चालला होता. अशी अव्यवस्था असणे चांगले किंवा असली तरी चालेल असे कोणी ही कधी म्हणणार नाही. यासाठी डायरेक्टर साहेब यांनी इंप्रजी काफी बुकांप्रमाणे वहा करण्याचे मनांत आणिले व मासल्याकरिता वहाचे नमुने मागितले. त्यांतला जो नमुना एतद्देशीय अनुभविक गृहस्थांचे सल्ल्याने पसंत झाला, त्याप्रमाणे ह्या नवीन वहा तयार केल्या आहेत. या छापून तयार करण्याचे काम 'लागमनसू' या कंपनीने केले आहे. मूळचे वळण एतद्देशीय गृहस्थांचेच आहे. तेव्हां यांतला उद्देश सर्व शाळांतून एकच प्रकारची मोडी अक्षर लिहिण्याची तन्हा असावी, ह्या आहे. वाचन, व्याकरण, गणीत, भूगोल, इतिहास वगैरे विषयांत जशी नियमित पुस्तके व्यवस्थेकरिता लावलेली असतात, त्यांतलाच हाही प्रकार आहे. आतां ह्या विषयांत सुद्धा जशी निरनिराळी चांगली पुस्तके पसंत करून नेमलेली असतात, त्याप्रमाणे असल्या दुसऱ्या वहा ही अशाच रीतीने कोणी चांगला तयार केल्या, तर त्याही चालविण्यास परवानगी मिळणार नाही असे आम्हांस वाटत नाही. सध्या या विषयाची एकंदर दुसऱ्या विषयांप्रमाणेच नीट ठरीव व्यवस्था झाली, हे चांगले झाले; व हे को-

णत्याही प्रकारें अयोग्य नाही. ह्या वद्यांची किंमत थोडी कमी झाल्याने गरीब लोकांची सोय होणार आहे. हे योग्य मुदतीनंतर होण्यास अडचण येईल असे वाटत नाही. कारण शाळेत चालूणाऱ्या सर्व पुस्तकांची किंमत नेहमीच पुष्कळ कमी असते. °

मोडी पुस्त्यांच्या या नवीन वद्या सुरू होऊन लेखनाची तऱ्हा सुव्यस्थित झाली, त्याचप्रमाणें मोडीच्या संबंधाची एक सूचना आणखी ही एक व्यवस्था व्हावयास पाहिजे आहे. ती कोणची, तर मोडीमध्ये ऱ्हस्वदीर्घादिकांची रीत घालणें. मोडी लिपी लिहिण्याचा प्रघात पूर्वीसारखा आतां नाही. कारण सध्या पुष्कळ व्यवहार छपी अक्षरांनी चालतो व तीं बाळबोध असतात. परंतु लोकांना नेहमी लिहिण्यासाठी कोणची तरी लिपी पाहिजेच. सध्या असा प्रकार झाला आहे, कीं मोडी लिपीत ऱ्हस्वदीर्घादी शुद्धाशुद्धतेची व्यवस्था नाही, म्हणून पुष्कळंस बाळबोध लिहावे लागते. या लिहिण्यास वेळ बराच जास्त लागतो, तेव्हां मोडीस सुद्धां ऱ्हस्वदीर्घाची पद्धत लाविली, कीं इंग्रजी भाषेस जशी छापण्याची रोमन लिपी असून जलदीने लिहिण्याची इंग्रजी अक्षरांची लिपी आहे, तसाच प्रकार मराठीच्या संबंधाने ही होईल. मोडीत ऱ्हस्वदीर्घाचा भेद उत्तम प्रकारें दाखवितां येतो. याविषयीं मागे शालापत्रकांत विस्तृत लेख आलेले आहेत. मोडीत ऱ्हस्वदीर्घाकडे नजर दिल्यास लिहिण्यास वेळ फार लागेल, असे कित्येक म्हणतात. पण शालापत्रकांतली पद्धत पाहिली असतां असे दिसून येईल कीं तशा पद्धतीने शुद्ध रीतीने मोडी लिहिण्यास फारसा जास्त वेळ लागत नाही. सरसर लिहिण्याचा जो मोडीचा गूण तो कायमच राहतो. जो थोडा जास्त वेळ लागतो, तो मोडीत शुद्धशुद्ध साधते या दृष्टीने मुळीच लक्षांत घेण्यासारखा नाही. मोडीत शुद्धशुद्ध लिहिण्याची व्यवस्था जर केळी नाही तर मोडी लिपी लिहिण्यास उपयोगी नाही म्हणून मुळीच नष्ट होऊन जाणार आहे. आजच नवीन सुशिक्षितांपैकीं पुष्कळांना मोडी मुळीच लिहितां येत नाही अशी स्थिती झालेली

आहे. त्याच प्रमाणे गेल्या वर्षी शिक्षणसभेत 'मोडी मुळीच नको' असे उद्गार निघालेले सर्वास आठवत असतीलच तेव्हां शाळा-खात्याने मोडी अक्षर वळविण्याच्या संबधाने सुव्यवस्था करण्याची जशी तजवीज केली, त्याच प्रमाणे त्याच्या शुद्धाशुद्धतेच्या संबधाने ही व्यवस्था करण्याची तजवीज करावी. सध्याची जी मोडी पुस्तके आहेत, त्यात शुद्धशुद्धतेची पद्धत घातली म्हणजे झाले. या संबधाने फक्त दोन प्रकार करावयास पाहिजे आहेत;—एक मोडीत न्हस्व व दीर्घ हा भेद दाखविण्याची व्यवस्था करणे; व दुसरा सध्या शब्द एका मागून एक जोडून लिहितात तसे न लिहितां तोडून लिहिणे. हा दुसरा प्रकार सध्याच्या मोडी पुस्तकांत घेतलेलाच आहे. पहिला तेवढा घेतला म्हणजे झाले. या आमच्या सूचनेप्रमाणे कांहीं व्यवस्था होईल तर फार चांगले होईल. पुणे ट्रेनिंग कालेजांत या पद्धतीचा प्रथमतः अनुभव घेतां येईल. तर रा० सा० प्रिन्सिपाल यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांस आपली परीक्षेमधील उत्तरे अशा रीतीने मोडीत लिहिण्यास सांगून एवढा अनुभव घेऊन पाहावा, अशी त्यांस आमची विनंती आहे.

मद्रास इलाख्याचे डायरेक्टर यांचा वार्षिक रिपोर्ट नुकताच प्राथमिक शिक्षकांची योग्यता. प्रसिद्ध झाला आहे. त्यामध्ये प्राथमिक शिक्षकांच्या योग्यतेच्या संबधाने पुढील अर्थाचे उद्गार आहेत:—“ प्राथमिक शाळांच्या शिक्षकांची योग्यता वाढविण्यासाठी अजून पुष्कळ करावयास पाहिजे आहे. त्यांची शिक्षणपद्धती अजून पुष्कळ चांगल्या तऱ्हेची झाली पाहिजे. कोणीही मनुष्य थोडेसे शिकलेला असला की तो प्राथमिक शिक्षण देण्यास योग्य होतो, ही समजूत जगदी चुकीची आहे. मनुष्याचा पुढे जो कांहीं स्वभाव बरावाईट बनावयाचा, याचा पाया बाळपणांत पडावयाचा असतो; त्यामुळे बाळपणचे म्हणजे प्राथमिक शिक्षण फार महत्वाचे मानिलेले आहे. विचार आणि वृत्ती यांना लहानपणी भलतेच वळण लागले कसतां तीं माणसे पुढे वाईट

निपजून दुष्परिणाम होतील. सगळ्या शिक्षकांना बाळगणाचें मानसशास्त्र शिकवाचें, अशी व्यवस्था करणें सध्याचे स्थितींत शक्य नाहीं हें खरें. परंतु तयार होणारे शिक्षक उत्तरोत्तर याहून जास्त योग्यतेचे तयार झाले पाहिजेत, असा हेतू मनांत बाळगण्यास मुळींच हरकत नाहीं. बालोद्यान-शिक्षणपद्धती व वस्तुदर्शनपद्धती यांना शिक्षणक्रमांत स्थळ मिळून त्या पद्धतीनें शिकविण्यास शिक्षकलोक बरेच जास्त योग्यतेचे पाहिजेत. शिक्षणसंबंधानें वर्तमानपत्रांतून व शिक्षणसभामधून अशा सूचना होत आहेत, कीं शिक्षकांना पगार फार थोडा असतो, यामुळें चांगल्या योग्यतेचीं माणसें शिक्षक होण्यास मिळत नाहींत; यासाठीं शिक्षकांचा पगार वाढविण्याची तजवीज लौकर झाली पाहिजे. हे खरें आहे, कीं सध्या आपल्यास ज्या योग्यतेचे शिक्षक पाहिजे आहेत, त्या योग्यतेच्या मानानें पाहिलें तर दरमहा पांचांपासून आठांपर्यंत पगार म्हणजे फार थोडा आहे. जास्त योग्यतेचे शिक्षक जर पाहिजे आहेत, तर त्यांना पगारही जास्त दिला पाहिजे हें निर्विवाद आहे. असें होण्यास शाळाखात्याकडे सरकारानें जास्त पैसा दिला पाहिजे. तो देण्याची जोंपर्यंत सवड होणार नाहीं, तोंपर्यंत प्राथमिक शिक्षकांची स्थिती सुधारण्याची आशा बाळगणें व्यर्थ आहे. ” या उद्गारांवर आमचे बंधू गुजराथ शालापत्रककार म्हणतात:—

“ मद्रास इलाख्याचे संबंधानें वर जें म्हटलें आहे, तें आमच्या इकडे ही बऱ्याच बाबतींत लागू आहे. थोड्या दिवसांमार्गे शिक्षकांचा पगार सात रुपयांच्या आंत नसावा, असा ठराव करण्यांत आला आहे. पण हा पगार ही फारच कमी आहे. आम्हांस असें वाटतें कीं कोणच्याही असिस्टंट मास्तरास दाहा रुपयांचे आंत पगार असूं नये, व मुख्य मास्तरास पंधरा रुपयांचे आंत असूं नये. त्याच प्रमाणें होईल तितकें करून सर्व शिक्षक ट्रेन्ड असावे. नवीन इयत्ता ज्या व्हावयाच्या आहेत, त्यांमध्ये बालोद्यान-शिक्षणपद्धती, पदार्थशास्त्र, शेती, ड्राईंग वगैरे विषय दाखल व्हावयाचे आहेत. तेव्हां ते उत्तम रीतीनें शिकवितां येण्यास

शिक्षकही चांगल्या प्रकारे तयार केलेले असले पाहिजेत.” हे आमच्या बंधूंचे विचार आम्हांस सर्वप्रकारे मान्य आहेत. सर्व शिक्षणाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग प्राथमिक शिक्षण हा आहे. ते उत्तम रीतीने दिल्यानेच भावी सुशिक्षणाचा पोया भक्रम होणार आहे. आम्ही वारंवार असे म्हटले आहे, की मध्यम प्रतीचे व उच्च शिक्षण ही मनुष्यास उद्योगधंद्यास लागण्यासाठी व पैसे मिळविण्यासाठी आहेत. त्यांची व्यवस्था प्रत्येकजण आपली आपण पाहीलच. परंतु प्राथमिक शिक्षण हे सर्व प्रजेस फार जरूरीचे आहे. यासाठी सरकारचे लक्ष मुख्यतः या शिक्षणाकडे-सच नेहमी विशेष असले पाहिजे.

कै० महादेव गोविंद रानडे यांविषयी प्रिन्सिपल सेल्वी यांचे विचार.

कै० रानडे यांचे स्मारक करण्याच्या विचारासाठी पुण्यास जी सभा झाली होती, त्या सभेत डेक्कन कालेजचे प्रिन्सिपल सेल्वी यांचे फार मनोवेधक भाषण झाले. ते आमच्या वाचकांसाठी मराठीत पुढे देतो. गुणवानाचे गुण गुणवानच वर्णू शकतो. ह्याप्रमाणे कै० रानडे यांचे गुण प्रि० सेल्वी यांच्या तोंडून आल्यामुळे ते अक्षरशः यथार्थ होत. तसेच त्यांनी हे गुणवर्णन अशा रीतीने केले आहे, की ते वाचून प्रत्येकास त्यांचे मनन करण्याची इच्छा उत्पन्न व्हावी. आणखी प्रि० सेल्वी यांनी रानडे यांच्या गुणांची पाश्चिमात्य थोर पुरुषांच्या गुणांशी तुलना केली आहे. यामुळे त्यांचे भाषण फार चिंतनीय झाले आहे.

“ तुमच्यापैकी पुष्कळांचा रानडे यांशी जसा निकट संबंध होता, तसा माझा होता असे मला म्हणतां यावयाचे नाही हे उघडच आहे. परंतु समानकर्तव्य व एक हेतू यामुळे ज्याच्याशी आपला वारंवार संबंध येतो व मने संलग्न होतात अशाची व आपली जेवढी ओळख असते, तेवढी रानडे यांची आणि माझी पुष्कळ वर्षांपासून ओळख होती. मला

वाटते, रानडे कसे होते, ह्याविषयी आपणास यथातथ्य कल्पना करणे असेल, तर प्लेटोने तत्ववेत्याचे जे वर्णन केले आहे, ते या पुरुषास लाविले असता चांगल्या प्रकारे शोभेल. प्लेटोचा श्रेष्ठ पुरुष म्हणजे ज्याचे बुद्धिसामर्थ्य विशाल आहे, किंवा सामान्य जन ज्या गोष्टीत मूढ असतात त्यांत जो निष्णात आहे, तोच केवळ नव्हे, तर ज्याच्यामध्ये मुनी, संत आणि देशभक्त यांचे गूण एकत्रटलेले आहेत असा पुरुष होय.

“कै० रानडे यांचे ज्ञान निःसंशय अगाध होते. परंतु त्यांना जे पाहात, त्यांस त्यांचे जे कौतुक वाटे ते त्यांच्या थोर ज्ञानाचे वाटत नसे, तर त्या अगाध ज्ञानाचा त्यांना योग्य प्रसंगी कसा उपयोग करितां येई, व त्यांचे ज्ञान नेहमी कसे जड्यत असे, याचे आश्चर्य वाटे. ध्यानांत ठेवण्याजोगी दुसरी गोष्ट ही, कीं ते विवक्षित विषयाकडे वरवर न पाहतां त्याच्या मुळाशी जाऊन त्याचे तत्त्व काय आहे, व त्याचप्रमाणे त्या तत्त्वाची खरी व्याप्ती व विस्तार केवढा आहे हेही पाहात असत. याची उदाहरणे त्यांनीं हाय-कोर्टांत जे न्याय दिले आहेत, त्यांमधून एकाद्या वकीलास देतां येतील.

“आपणास त्यांचा हा गूण त्यांच्या अर्थशास्त्रासंबंधीं लेखांत विशेष दिसून येतो. अर्थशास्त्राचा त्यांनीं पूर्ण अभ्यास केला होता. त्यांचे तत्व त्यांना कळून चुकले होते. म्हणजे त्यांतील सिद्धान्तांची इमारत कोणत्या गृहीत तत्त्वावर उभारलेली आहे हे ते जाणत होते व हीं तत्त्वे आपल्या देशाच्या वस्तुस्थितीला कितपत धरून आहेत व त्याचप्रमाणे इंग्रजी सिद्धांत आपल्या देशाला लावतांना ते किती मर्यादित केले पाहिजेत, व त्यांमध्ये किती बदल केला पाहिजे, ह्याविषयी त्यांनीं फार विचार केला होता. हिंदुस्थानची सांपत्तिक प्रगती कोणत्या गोष्टींवर अवलंबून आहे, व ह्या वावर्तीत सरकारचे व समाजाचे कर्तव्य काय आहे, ह्याविषयी त्यांची मते निश्चित व संगतवार होती. मला वाटते कीं आपले ज्ञान ही एक ईश्वरी ठेव आपणाजवळ आहे, आणि तिच्या सदुपयोगावद्दल आपण ईश्वराचे सर्वस्वी जबाबदार आहो, असे त्यांना नेहमी वाटत असे; व रानडे

यांची धर्मश्रद्धा परमकोटीतील असल्यामुळे अशा प्रकारच्या समजुतीची कल्पना त्यास साजण्यासारखी होती. ग्रंथवाचनाने, जननिरीक्षणाने, किंवा ज्ञानाप्रकारे जी लोकसेवा ते करीत, तिच्या अनुभवाने ज्या अगाध ज्ञानाचा संचय ते सतत करीत, त्याचा कोणत्या तरी रूपाने देशबांधवांना फायदा करून द्यावा याविषयी त्यांची नेहमी उत्सुकता असे.

“त्यांचा स्वभाव, त्यांच्या बुद्धीचा कल व व्यासंग ह्यांना अनुरूपच होता त्यांचे मन निरंतर उच्च विचार व श्रेष्ठ मनोवृत्ती यांच्या ठायी गढून गेलेले असल्याकारणाने ज्या क्षुद्र प्रेरणांचा व मनोविकारांचा सामान्य जनांच्या मनावर एवढा ताबा चालतो त्यांना रानडे यांच्या वर्तनांत मुळी ठावच सांपडत नसे. आपली मानमान्यता व्हावी ही इच्छा त्यांच्या स्वप्नीही नसे. एखादी चांगली गोष्ट सिद्धीस गेली आणि ती कोणी घडवून आणिली हे जरी सर्वांस ठाऊक असे, तरी तीबद्दलचे यश आपण मार्गे राहून दुसऱ्या कोणाला तरी द्यावे, याविषयी त्यांची नेहमी उत्सुकता असे. “ज्ञानमंदिर तयार झाले म्हणजे झाले, ते बांधण्याच्या कामांत आपण मजूर होऊन डोक्यावर चुना-विटा आनंदाने वाहू ” असे जे बेकन याने स्वतःबद्दल म्हटले आहे, ते मला वाटते की आपणांस माधवरावजींच्या संबंधाने म्हणता येईल. “पदार्थाविषयी न बोलतां केवळ व्यक्तीच बोलण्याचा विषय करण्याची संवय, यासारखे आपले मन सुसंस्कृत नसल्याचे स्पष्ट द्योतक असे दुसरे कांहीं नाही, ” असे प्लेटोने म्हटले आहे. आपल्यापैकी पुष्कळांच्या संभाषणांचा बराच मोठा भाग निरर्थक जनप्रवादांनी भरलेला असतो. पण रानडे यांच्यासंबंधाने प्रत्येकाच्या लक्षांत आलेच असेल, की त्यांच्या बोलण्यांत असल्या गोष्टींचे नांव देखील नसावयाचे. दुसऱ्यांच्या, विशेषतः प्रतिपक्षीयांच्या संबंधाने मत देताना ते विलक्षणप्रकारे सरळ, निष्कपट, व उदार असत. पण हेच त्यांचे प्रतिपक्षी कोणासही वाईट वाटतील अशा मार्गांनी त्यांचे विरुद्ध डाव-पेंच चालवायास पाहत असत. असो; बर्कने थोर आणि उदार अन्तःकरणाचा मनुष्य म्हणून ज्यास म्हंटले आहे, तशा प्रकारचे रानडे हे होते. ह्या विश्वाचे राज्य परमेश्वरी शहाणपणावर व दूरदृष्टीवर

चाललें आहे, असा त्यांचा दृढ विश्वास असे; व मला वाटतें कीं त्यांचा तो अविश्रांत सतत उद्योग, व न दळणारा निष्ठावंत भाविकपणा ह्यांचें रहस्य ह्या श्रद्धेतव आहे. जेव्हां त्यांच्या भोंवतालच्या लोकांची पूकाद्या कामांत निराशा होई—आणि विशेषतः तरुणपणीं मनुष्य अघीर असतात, व त्यांची निराशा लवकर होते—तेव्हां “जहो, अजून घाबरावयास काय झालें आहे? माझ्यासारखे वृद्ध व्हा; चांगला काळ अद्यापि पुढेंच आहे; तरुणपणाचें सार्थक वृद्धपणांतच आहे; आपलें आयुष्य ईश्वराच्या हातांत आहे व त्याचें तर असें आश्वासन आहे कीं आपण सर्व आयुष्याची नीट व्यवस्था लावून ठेविळी आहे. तरुणपणांत काय फार तर निम्मे गोष्टी दिसतात; तर सर्व गोष्टी पहा; देवावर भाव ठेवा व भिऊं नका”—अशा रीतीनें रब्बी विन इझरा नामक कवीच्या वचनाप्रमाणें त्यांना रानडे धीर देत आहेत, असें आपणास वाटत असे !

“ आजपर्यंत जर कोणी देशभक्त म्हणून झाला असेल, तर माधवराव हेच खरे देशभक्त होते असें म्हटलें पाहिजे. आपल्या देशावर व लोकांवर त्यांचें कसें प्रेम होतें हें आपणा सर्वास ठाऊकच आहे. आपल्या पूर्वजांनीं जीं धोर कृत्ये पूर्वीं केलीं आहेत, यांचा त्यांना मोठा अभिमान वाटत असे; व त्यांहून मोठ्या गोष्टी देखील आपल्या लोकांच्या हातून पुढें होतील, असा त्यांचा प्रबळ विश्वास असे. त्यांनीं ज्या ज्या म्हणून गोष्टी हातीं घेतल्या, त्यांमध्ये सर्वांत आपल्या देशाचा इतिहास लिहावा ही त्यांची मोठी आवडती गोष्ट होती. त्याचप्रमाणें स्वदेशभक्तीला जोडूनच त्यांची खरी आणि समंजसपणाची ब्रिटिश राज्याचे ठायीं स्वामिभक्ती होती. ब्रिटिश साम्राज्याच्या छायेखालीं आपल्या लोकांची बुद्धींत, नीतींत, व धर्मांत पूर्णता व्हावी असा ईश्वरी संकेत आहे, असें त्यांना वाटत असे. इंग्लंड व हिंदुस्थान ह्यांचें नातें दर्शविण्यासाठीं ते ‘शिष्यत्व’ असा आपला आवडता शब्द घालीत असत, तो याच अर्थीं घालीत असें मला वाटतें. आपल्यापेक्षां हिंमतदार अशा लोकांच्या सहजसानें व त्यांच्याशीं स्पर्धा केल्यानें आपलें सामर्थ्य वाढेल असें त्यांना वाटत असे; तसेंच पाश्चात्यांनीं

ज्या अनेक श्रेष्ठ कल्पना वाढविल्या आहेत, व श्रेष्ठ गोष्टी साध्य करून घेतल्या आहेत, त्यांचे अंकूर आपल्यांत नाहीत; निदान ते आपणांत कधी काळी असले, तरी त्यांची नीट जोपासना आपण केली नाही, असे त्यांना समजून चुकलेले होते. पश्चात्य सुधारणेचे त्यांनी उत्तम मनन केले होते; व त्यांत जे काही त्यांना चांगले दिसले ते त्यांनी घेतले होते. ते त्यांनी नुसते वरपांगी घेतले नव्हते, तर आपल्या मनाच्या व स्वभावाच्या अंतरंगांत हे ज्ञान मिसळून आपल्या वर्तनामध्ये त्याचा एक जीव करून टाकिला होता. मनुष्याने आजपर्यंत जे काही उच्चपद साध्य केले आहे, त्यांचे काळजीपूर्वक परीशीलन करून त्यांनी मनुष्याच्या इतिकर्तृत्वाचा अंदाज बांधिला होता; व मनुष्य श्रेष्ठ पदवीस पोचण्यास समाजकसा असावा व त्याचे काय कर्तव्य आहे ह्याची त्यांनी निश्चित कल्पना ठरविली होती. प्लेटोप्रमाणेच भावी समाजाच्या पूर्ण उन्नत स्वरूपावर नजर ठेऊन, व प्रत्येक गोष्ट घेऊन तिच्यामध्ये योग्य ती थोडी थोडी सुधारणा करून, मनुष्याच्या वर्तनांत ईश्वरी गुण अधिकाधिक आणण्याचा प्रयत्न करणे हे आपले कर्तव्य होय, असे ते समजत. इंद्रजांचे जे काही गुण आहेत, व जगाच्या इतिहासांत त्यांनी जी थोर व चांगली कृत्ये केली आहेत, त्यांची ते वेळोवेळी तारीफ करीत. ह्या गोष्टीचा या ठिकाणी मी उल्लेख न केला तर अप्रशस्त होईल.

“कै० रानडे यांच्या हातांत नेहमी पुष्कळ उद्योग असत, असे आपण वारंवार म्हणतो. मला वाटते, की यांत खरोखरी काही विशेष नसून हा त्यांच्या विशाल बुद्धिमत्वाचाच परिणाम होता. समाजाची जर प्रगती व्हावयाची तर ती साऱ्या समाजाची सर्व दिशांनी एकसारखी होत गेली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. राजकीय गोष्टीत त्यांचीं मते ज्यांना आपण ‘लिबरल’ असे म्हणतो, तशा प्रकारची होती. लिबरल ह्या शब्दाचा अर्थ हाच की जेथे माणसामध्ये कर्तृत्व असेल, तेथे ते कर्तृत्व ओळखून तदनुरूप हक्क देणे हा होय. यासाठी रानडे स्त्रीशिक्षण वाढविण्याचा उत्साहाने प्रयत्न करीत असत. स्त्रियांच्या आंगां

समाजाची सेवा पुरुषांच्या बरोबरीने करण्याची पात्रता आहे, मात्र मार्ग भिन्न आहेत, असे त्यांचे मत होते. तरमग पुरुषांनी स्वतःला राजकीय हक्क मिळविण्याकरितां भांडावे व त्यांनीच स्त्रियांना मात्र, त्यांच्या पात्रतेप्रमाणे हक्क देऊं नये, हे किती अयोग्य आहे, हे ते जाणत होते. समाजांन आपल्या अर्ध्या भागाला शिक्षण न देतां त्याजकडून होणाऱ्या देशसेवेला मुकावे हे फार मूर्खपणाचे आहे असे त्यांना वाटत असे. समाजांतला एकल-कोंडेपणा त्यांस मुळीच आवडत नसे. यामुळे हे समाजांतल्या कृत्रिम भेदांच्या नेहमीं विरुद्ध असत. त्यांना असे वाटे, कीं समाजव्यवस्थेत एक जूट असावी; व सर्व समाजाचे त्यांतील एकेक व्यक्तीस, व व्यक्तिमात्राचे सर्व समाजास पाठवळ असावे. यासाठीं समाजांत अगोदर असलेले व निरंतर अधिकाधिक होत जाणारे जे पोटभेद, त्यांना ते नेहमीं विरुद्ध असत.

“सरते शेवटीं सांगावयाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ते धर्मसुधाक होते. त्यांचे असे मत होते कीं विचाराची जर इतर दिशेने प्रगती होत आहे, तर धर्माच्या तेवढ्या एकाच बाबतींत विचार निश्चल कसे राहतील ? सुधारक व जुन्या चालीचे लोक ह्यांचे तंटे केवळ ह्या देशांतच आहेत असे पुष्कळ लोक बोलतात. पण खरे पाहिले असतां हा वादविवाद सान्या जगभर सारखा चालू आहे. तो वाद मुख्यतः हा आहे कीं, आपला धर्म मागल्या काळांतील तंत्र-मंत्र वगैरे धर्मसंस्कार यांस चिकटून राखावयाचा व नवीन विचारांचा संसर्ग त्यास न होऊं दिल्याकारणाने नवीन विचारांच्या लाटेबरोबर भलतीकडेसच भटकत जावयाचा; व लाटेच्या तडाक्याने उघड्या किनाऱ्यावर जाऊन आपटून उद्धस्त व्हावयाचा, किंवा जो धर्म मूळच्या चिरन्तन अशा विश्वासावर उभारलेला आहे, त्यांत सध्याच्या ज्ञानवृद्धीला व विचारसरणीला अनुरूप असा बदल करून धर्मश्रद्धा कायम राखावयाची ? या संबधाने रानडे यांनी दुसरा पंथ स्वीकारला होता.

“आतां एक प्रश्न फिरून फिरून अपरिहार्य रीतीने मनांत येतो आहे. तो हा कीं, माधवरावजींनीं आजन्म केलेल्या श्रमाचे सार्थक्य काय होणार ?

व त्यांनीं जें काय केलें आहे, त्यापैकी कितीसे टिकणार ? ह्याचें उत्तर दुसऱ्या एका प्रश्नाचेंच मिळावयाचें आहे. तो प्रश्न हा कीं तुम्ही जे त्यांचे देशबांधव, ते रानडे यांनीं ज्याचा आरंभ केला आहे, तें पुढें चालू ठेवावयाला कितपत तयार आहां ? त्यांनीं कित्येक उत्तम संस्था उभारल्या व त्या एका मनुष्याला जितक्या चालवितां येणें शक्य आहे तितक्या त्यांनीं चालविल्या. परंतु त्या संस्थांवर लोकांची अजून इतकी भक्ती नाही, कीं त्या आपोआप चालतील. तर त्यांचें काम कितीसे टिकावयाचें हें तुमच्या उद्योगावर अवलंबून आहे. त्यांनीं बीजारोपण केलेलें रोंप वाढीस लागावयाचें असेल तर तें तुमच्या प्रयत्नांचेच लागावयाचें. आतां सरतेशेवटीं एवढेंच सांगितलें पाहिजे, कीं कै० महादेवराव रानडे यांनीं परमेश्वराच्या वैभवाला व मनुष्याच्या सुखवृद्धीला वाहिलेल्या अशा एका जन्माचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण तुम्हांस घालून देऊन आपली इहलोकची यात्रा संपविली आहे !

शिक्षकांस हितगुज *

१. शिक्षकांनै वर वर टापटीप दाखवून व खुशामत करून वरीष्टांस संतोषित ठेवण्याच्या भरीस पडूं नये. अशानें ' कसें होईल, काय होईल ? ' अशा प्रकारची भीती निरंतर मनांत असते पण आपलें काम चोख ठेवून वरीष्टांस खूष ठेवण्याचा यत्न केला असतां कधीं ही कोणाची भीती बाळगण्याचें कारण नाही.

२. आपल्या धंद्यांतल्या माणसांबद्दल कधीं मनांत द्वेष अथवा मत्सर बाळगूं नये, तर त्यांच्याशीं स्नेहभावानें वागावें. दुसऱ्यामध्ये कांहीं आपल्यापेक्षां विशेष असा गूण आढळल्यास तो अवश्य ध्यावा, व दोष आढळल्यास तो युक्तीनें दाखवून देऊन तो नाहीसा करण्यास साह्य करावें. आपल्यामध्ये सर्व उत्तम गूण आहेत, व दुसऱ्यामध्ये दोष फार आहेत, अशी बुद्धी बाळगूं नये.

* हा लेख आगष्ट महिन्याचे ' गुजराथ शालापत्रके ' यांतून जरूरीपुरता फेरफार करून किंवा जास्त मजकूर घालून घेतला आहे.

३. नवीन जागीं बदली झाली असतां आपल्या अगोदरच्या शिक्षकाच्या पद्धतींत बदल करावासा वाटल्यास, तो बदल एकदम करूं नये; हळू हळू करावा. पण एकादा रिवाज शाळेला फार हानिकारक आहे असें दिसलें, तर त्यांत एकदम बदल करण्यासही चिंता नाही; मात्र दुसऱ्याचा रिवाज बदलतांना पूर्ण विचार करावा, व दुसऱ्यापेक्षां आपण शाहाणे, तेव्हां दुसऱ्याचे रिवाज आपणास कशास पाहिजेत, अशी बुद्धी धरूं नये. ध्यानांत ठेवावें, कीं आपण जसे दुसऱ्याच्या जाग्यावर आलों आहों, त्याप्रमाणें दुसऱ्यां कोणी आपले जाग्यावर गेला आहे; व त्यानें आपल्या रिवाजांत बदल केल्यास आपल्यास तें सर्वप्रकारें आवडेल असें नाही.

४. गांवच्या लोकांशीं आढ्यतेनें न वागतां त्यांचें मित्रत्व संपादावें. पण त्यांची खुशामत करूं नये, तर आपली पायरी राखून वागावें. खेडेगांवातून असणारे मोठे मानलेले लोक ही शिक्षकापेक्षां विद्वत्तेनें पुष्कळदां बरेच कमी असतील. पण त्यांवर दिमाख मिरवूं नये. तर त्यावर छाप बसवावी, व त्यांस आपल्या विद्वत्तेपासून फायदा होईल, व आपणापेक्षां शिक्षक विद्वान आहे हें समजून ते आपणास मान देतील असें वर्तावें. मान मुद्दाम मागून मिळत नाही, किंवा मिळालेला टिकत नाही. स्वाभाविकरीत्या जो मान मिळेल, तो उशीरा मिळाला तरी कायमचा व खराखरा मिळेल.

५. राजकीय किंवा गांवकीची खटपट यांत कधीं ही पडूं नये. गांवच्या खटपटींत पडल्यानें आपण कोणाचें कांहें तरी हित करूं असें केव्हां वाटतें खरें. पण त्यापासून कोणास ही बरे न वाटतां पुढें यांत आपण उगाच कशाला पडलों असें वाटतें, व आपला मान न राहातां उलट नुकसान होतें. म्युनिसिपाल कमिटी वगैरे सार्वजनिक कामांत शिक्षकांस शिरण्याची जरूर पडेल, तेव्हां त्यांत पडलेंच पाहिजे. पण आपल्या धंद्याच्या कामांत जसें जपून वागावयाचें, तसेंच यांत ही वागून. व्यक्तिमात्राच्या किंवा स्वतःच्या हिताहिताकडे लक्ष न ठेवितां, केवळ लोकहिताचें काम म्हणूनच असलें काम निवळ तिऱ्हाइताप्रमाणें करावें.

मेहेरवान डायरेक्टर आफ् पब्लिक इन्स्ट्रक्शन साहेब
बहादूर यॉर्नी मंजूर केलेल्या पुस्तकांची ता० १ मे
१९०१ पर्यंत दुस्त केलेली यादी.

इनामें व लायब्रर्या ह्यांकरितां मंजूर केलेली पुस्तके.

अकबर यादशहाचे चरित्र (ह. कृ. दामले.)	१—४—०
अंकगणित भाग १ (ग. व. लिमये.)	०—३—६
” ” २ ”	०—६—०
अंतरीक्षांतील चमत्कार (म. सं. चिटणीस.)	२—०—०
अर्थशास्त्र (ग. ज. आराधे.)	२—०—०
अर्थशास्त्र तत्वादर्श (गु. ना. मुजुमदार.)	३—८—०
अभिनव-कादंबरी (पु. गो. नाडकर्णी.)	०—५—०
अलंकारदर्पण (रा. वा. तळेकर.)	४—४—०
अलंकारविकास (वा. ए. क्षीरसागर.)	२—४—०
आकाशांतील देखावे (रा. ग. केळकर.)	२—०—०
आत्मशिक्षण (द. कृ. दामले.)	०—८—०
आत्मारामाचे चमत्कारिक मंदिर (इंदुप्रकाश छापखाना)	०—४—०
आरोग्यशास्त्र (बा. बा. करकरे.)	०—२—६
आर्यभट्टिनी व्हा० १ (माणकचार्डे लाड)	१—०—०
इंदिरा (डा. कीर्तीकर.)	०—१२—०
उत्तम शेतकरी (चि. मो. आपटे.)	०—२—०
उपदेशमाला (मो. ग. लोंढे.)	०—१—६
उष्णता (बा. प्र. मोडक.)	३—०—०
ऋणविमोचन (बी. बी. आचार्य.)	०—४—०
एलफिन्स्टनचे चरित्र (वि. वा. नाटेकर)	२—०—०
औरंगजेब यादशहाचे चरित्र भाग १ (चि. गं. गोगटे.)	०—८—०
” ” ” उत्तरभाग ”	१—०—०
किमया अथवा रसायन प्रयोग (त्रि. स. शिरवळकर)	०—६—०
क्रिकेट अथवा चेंडुफळी भाग १ ला. (चि. आर. गोगटे.)	०—११—०
कुसुमांजली (पु. गो. नाडकर्णी)	०—४—०

कोल्हापूर व कर्नाटक प्रांतांतील राज्यांचे व संस्थाने यांचा इतिहास व दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास. व्हा. २ (वा. प्र. मोडक.)	२—०—०
गद्यरत्नमाला (गो. शं. शा. बापट.)	०—१०—०
गलिव्हरचा वृत्तांत भाग १ (ह. कृ. दामले.)	—५—००
” २ ”	०—५—०
” ३ ”	०—५—०
” ४ ”	०—६—०
गीतार्थसार (वा. आ. मोडक.)	०—२—०
ग्लोब टेरोस्ट्रिअल भुगोल (ग. दा. गद्रे)	११—८—०
” ” ” ” ” पेटी सुद्धा	३३—१०—०
चौरस रीतिसहित (एन्. एस्. कुळकर्णी.)	०—१०—०
छोटे व्यापारी (टी. आर. लुकतुके)	०—८—०
जॉर्ज वाशिंगटनचे चरित्र (व्ही. एम्. वाळवेकर.)	०—१२—०
जिजीवास अथवा छत्रपती राजाराम महाराज (लंडन मिशन)	१—४—०
ज्योतिःशास्त्र (रे. ब्रूस.)	१—८—०
तरुणमित्र (गो. ग. वाटवणेकर.)	१—८—०
तुलनादर्शक शारीरशास्त्र (रे. ब्रूस.)	२—०—०
थोरले शाहूमहाराज यांचे चरित्र (का. ना. साने)	०—१२—०
दक्षिणेचा प्राचीन इतिहास (ना. वि. बापट.)	०—८—०
दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास. व्हा. ३ (वा. प्र. मो.)	१—८—०
दानत भाग १ (ग. भि. गुंजीकर.)	०—१—६
दृष्टिसंरक्षण (डा. बुलेल)	०—८—०
धाकटे रामराचे व धाकटे शाहूमहाराज यांचे चरित्र (वा. ना. साने)	०—१२—०
धौममहाबळेश्वर वर्णन (उदास)	०—८—०
नक्षत्रांचे पुस्तक (दा. ग. केळकर)	२—०—०
नवीन मराठी व्याकरण (अ. कृ. गोडबोले)	१—४—०
नशीब आणि उद्योग (मो. ग. लोंढे)	०—५—६
नीतिबोध (ह. कृ. दामले)	०—६—०
नीतिमुक्ताहार (टी. के. पित्रे)	१—४—०
नीतिशास्त्राची मूलतत्वे (व्ही. जी. सहस्रबुद्धे)	०—६—०
नौकानयनाचा इतिहास (गो. शं. शा. बापट.)	१—०—०
पदार्थवर्णन भाग १ व २ (वा. प्र. मोडक) प्रत्येकी .	१—०—०

पद्यात्मक लघुहितोपदेश (वि. य. बेडे)	०-२-०
पाणिपतची बखर (का. ना. साने)	०-६-०
पाणी-बालबोधशास्त्रपाठमला नं. १ (व. भा. नगरकर)	०-८-०
पाणी-(श्री. भि. सरदेशई)	०-१२-०
पुष्पगुच्छ (मो. ग. लोंढे)	०-१-६
पेशव्यांची बखर (का. ना. साने)	१-०-०
पैसा (कृ. म. जोगळेकर)	०-२-०
प्रकाशलेखन (त्रि. स. शिरवळर)	०-१२-०
प्रभवमालिनी आणि कलवती (एम्. ए. नागपूरकर)	०-१२-०
पोहण्याची कला, भाग १ ला (बी. आर. गोगटे.)	०-६-०
प्रियदर्शिका (वि. दा. गद्रे)	०-८-०
बगीच्याचें पुस्तक (ग. गो. गोखले)	३-८-०
घटन (एस्. व्ही. गर्गे)	०-४-०
बालबोध पहिलें पुस्तक (वि. कों. ओक)	०-१-०
„ दुसरें „ („)	०-२-०
बालसंगोपनसूचना	०-३-०
बाळमित्र भाग २	०-१२-०
*बृहत्कथासागर भाग १ (वा. शा. इसलामपूरकर)	२-४-०
* „ „ २	„
* „ „ ३	„
* „ „ ४	१-८-०
बेकनचे निबंध (एस्. एस्. वागळे)	०-८-०
बोधचंद्र (जी. व्ही. शेकेकर)	०-४-०
बोधशतक (मो. ग. लोंढे)	०-१-६
ब्रिटिश राज्यव्यवस्था (पु. गो. नाडकर्णी)	०-८-०
भाऊसाहेबांची बखर (का. ना. साने)	०-१४-०
भारतस्थलादर्श (व्ही. बी. सहस्रबुद्धे)	१-८-०
भ्रान्तिकृतचमत्कार (पु. गो. नाडकर्णी)	०-६-०
मराठ्यांची बखर (प्रॉटडफ्)	१-१२-०
महाराणांचें चरित्र १८८० (सांगळे, अमेरिकन मिशन)	०-८-०
महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरणसार (एच्. पी. वागळे)	०-२-०

* विद्याखात्यांतील अधिकाऱ्यांनीं हीं पुस्तके इनामांकरितां आणि लायब्रऱ्यांकरितां खरेदी केल्यास प्रत्येक भागास चार आणे कमी किंमत पडेल असें प्रथकारांनै कळविलें आहे.

महाराष्ट्र भाषेची लेखनकला (गो. ना. साख्ये)	१-८-०
महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांचें वर्णन भाग १ (चिं. गं. गोगटे)	०-१२-०
मुलीस सदुपदेश (बी. आर. कोतवाल)	०-२-६
मोरोपंती काव्य भाग १ व २ (ज. बा. मोडक) प्रत्येकीं	२-०-०
यंत्रशास्त्र (वा. प्र. मोडक)	२-०-०
रत्नमाला (भा. दा. पाळंदे)	०-६-०
राष्ट्रीय प्रदर्शन (आर. बी. गोखले)	०-६-०
ल्हान मुलांचें शिक्षण [असगेकर]	०-२-०
लाईफ आफ् सरथामस मनरो (वि. कों. ओक)	०-१२-०
लोकरीचें विणकाम शिकण्याचें पुस्तक भाग १ (रुक्मिणीबाई संजगिरी)	०-१३-०
” ” ” भाग २ ” ”	१-०-०
लैकेचे वर्णन (के. बी. गोखले)	१-०-०
वक्तृत्वकलाविवेचन (का. त्रिबर्क खरे)	०-६-०
वाक्यमीमांसा (गो. ग. आगरकर)	०-९-०
विक्तोरिया महाराणीचें चरित्र (जी. बी. गुंजीकर)	०-३-०
” ” ” (एम्. एस्. चितळे)	०-१०-०
” ” ” डायमंड ज्युविली चरित्र [सांगदे]	०-८-०
विजापुरांतील प्राचीन इमारती [एस्. आर. गायकवड]	०-२-६
विविधविषयसंग्रह [गो. ग. आगरकर]	०-१२-०
विश्वचमत्कार [के. वा. पेठे]	०-८-०
शारिर शिक्षण [व्ही. जी. चिपळूणकर]	०-८-०
शाहू महाराजांचें चरित्र. [चिं. गं. गोगटे.]	१-८-०
शाळेंतील कवाईत पुस्तक २ रें [म. ना. जोशी]	०-३-०
शिक्षणसार [ह. कृ. दामले]	०-७-०
शिक्षणमीमांसा [व्ही. जी. सहस्रबुद्धे]	०-१२-०
शिवणकला भाग १ (रुक्मिणी बाई संजगिरी)	०-१२-०
शिवछत्रपतीचें चरित्र [का. ना. साने]	०-१२-०
शिवाजीमहाराजांची बखर. ”	१-१२-०
श्रीप्रतापशिंदगी छत्रपती, महाराणा उदेपूर [एम्. व्ही. शिधोरे]	२-०-०
श्रीछत्रपती संभाजी महाराज व थोरले राजाराम महाराज यांचें चरित्र [का. ना. साने]	०-१२-०
सर्गात सुधा [मो. ग. लोंढे]	०-१-६
सज्जन तो सज्जन [जी. व्ही. साठे]	०-४-०
सद्गुणमंजरी (ग. ज. आगाशे)	०-८-०

मंजूर केलेली पुस्तके.

२०३

सद्गौधरत्नमाला [व्ही. एल्. काळे] .	०—८—०
संसारमार्गोपदेशिका (जं. ए. कोल्हटकर देसाई)	०—९—०
सर्पदंश भाग १ (व्ही. जी. चिपळुणकर)	१—८—०
” २ ” •	४—८—०
सिद्धान्तन्यायमुक्तावलीने भाषांतर (भी. शळकर्कर)	१—८—०
” ” ” ”	२—०—०
सिसरोकृत नीतिविषयचे चार निबंध (पु. गो. नाडकर्णी)	०—४—०
सुशिक्षणमाला (टी. अर. लुकतुके)	०—४—०
सुशिक्षित स्त्री. (शं. र. हतवळणे)	०—१२—०
सुंदरेची संक्रांत. [ग. व. आगाशे]	०—१—६
सृष्टपदार्थदर्शन भाग १ [गो. बा. वैद्य]	०—५—०
” २ ”	०—५—०
सृष्टिशास्त्र उत्तरार्ध भाग २ [वा. प्र. मोडक]	२—८—०
सोपी गाणी [बा. दि. वैद्य]	०—१—०
स्कूल ड्रिल [जी. वी. ओक]	०—१०—
स्वतःचा प्रयत्न (पु. गो. नाडकर्णी)	०—३—०
स्वप्नक्रम [जी. वी. गुंजीकर]	०—४—०
हवा-चालबोधशास्त्रपाठशाला नं. २ (व. भा. नगरकर)	०—६—०
हवा (म. शि. गोळे)	०—९—०
हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास [व्ही. एल्. काळे]	०—८—०
हिंदुस्थानांतील एतद्देशीय विद्यमान राज्ये, संस्थाने, जहागिरी यांचा इतिहास [क. व. गोडबोले]	२—०—०
हिंदुस्थानची राज्यप्रदक्षी [वि. वा. नाटेकर]	०—६—०
हिंदुस्थान अणि ब्रिटिश वसाहती •	०—१२—०
क्षेत्रशंकुच्छेद (एन्. एस्. कुळकर्णी)	१—१२—०

लायब्रर्यांकरिता मंजूर केलेली पुस्तके.

अंकगणित भाग १ला (रा. भा. परदेशी)	०—२—०
” ” तिसरी आवृत्ती (गो. कृ. गोखले)	०—८—०
” भाग २ला ”	०—१२—०
इंग्लंडांतील प्रधानमंडळ (ना. कृ. आगाशे)	१—०—०
कुटुंबवत्सल (पु. गो. नाडकर्णी)	०—२—०
गौतम बुद्धाचे चरित्र (एल. पि. नागवैकर)	१—१२—०

घोडा-गाडी (कृ. म. जोगळेकर) कागदी जड पुढा	१—४—०
” ” ” ” कापडी बांधणी	
” ” ” ” सोनेरी अक्षरांनीं नांज	२—४—०
चित्रलेखन मूलतत्व, पु० १ लें (डि. एम्. भाव्ये)	०—२—६
डाक्टर बेंजामिन फ्रांक्लिनचें चरित्र (गो. गो. विनिस)	१—४—०
तुकारामचरित्र (एल्. पी. नागवेंकर)	१—४—०
दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास भाग १ ला	
(वा. प्र. मोडक.)	२—०—०
नवीन मराठी व्याकरण (जी. आर. नवलकर)	०—१२—०
पंचांगसार (रा. ना. घोलकर)	२—०—०
प्रवेश पुस्तक (जि. वि. वैद्य)	०—२—०
बंगाल्यातील जमिनदारी वहिवाट (वि. म. महाज्जी)	१—४—०
बालगणितशिक्षण (एम्. एन्. काळे)	०—६—०
बालशिक्षण (ग. ज. आगाशे)	०—३—०
बोधमाला (मो. ग. लोंढे)	०—१—६
मनुवचन (जावजी दादाजी)	०—१—०
मराठी भाषेचें मध्यम व्याकरण (ह. ग. गौडब्रोल्ले)	०—१०—०
मराठी व्याकरण व्याख्यानमाला भा० १ ला (जी. रं. जोशी)	०—६—०
मह्यविद्या प्रकाशक (ज्ञानचक्षु छापखाना, पुणे)	१—०—०
मसूरिका व तन्निवारणार्थ उपाय (एस्. आर. देसहं)	०—४—०
मुळांस वागविण्याची रीत (सायमन बेंजामिन्)	०—६—०
मोडीअक्षरवटिका (प. जि. कणविंदे)	०—४—०
यंत्रस्थितिशास्त्र (वा. प्र. मोडक)	१—०—०
राजकीय दृष्ट्या इतिहासाचें महत्व (एन्. के. आगाशे.)	०—३—०
राजव्यवहार-कोश (का. ना. साने)	०—३—०
रामदासाचें रामायण व इतर विविधकाव्ये (ज. प्र. मोडक)	१—८—०
लघुलेखनकला (बी. आर. माणकर)	०—८—०
लीलावती (व्ही. पी. शास्त्री, खानापूरकर)	२—०—०
लीलावती अथवा श्री भास्कराचार्यकृत अंकगणित	
(देवराव उद्गाशेट)	१—०—०

वरिष्ठ प्रतीचें इंग्रजी मराठ व्याकरण (ए. के. खेर)	२—०—०
विद्यार्थी (जावजी दादाणे)	०—१—६
शक व सन यांची तारीख व सनवार जंत्री सन	
१७२८ पासून सन १८८९ पर्यंत (बा. प्र. मोडक)	२—८—०
श्रीमद्‌ध्यात्मरामायण प्राक्त टीकेसहित पूर्वार्ध व उत्तरार्ध	
(ए. एम्. छत्रे) प्रत्येकी	१—४—०
साबू (शंकर यज्ञेश्वर गर्गे)	२—०—०
सुभेदार थोरले महारराव होळकर यांचें चरित्र (मु.म. अत्रे)	१—४—०
सुशिक्षणकौमुदी (जी. एन. मुजुमदार)	१—८—०
सृष्टपदार्थनियम आणि सुधारणा (शं. रा. हतवळणे)	१—४—०
स्थलनामकोश (तुकारम जावजी)	०—१४—०
हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था व लोकास्थिति (डेक्कन ए. सो. पुणे)	१—८—०
हिंदुस्थानांतील कारागिरीचें वर्णन (बी. ए. गुप्ते.)	२—०—०
सांपत्तिक द्रव्ये (एम्. आर. मुळे.)	३—०—०

बक्षिषाकरितां मंजूर केलेली पुस्तके.

आर्यभगिनी भाग २ व ३ (माणकबाई लाड)	१—०—०
इसाबनीति भाग १ व २ (ह. कृ. दामले) सचित्र प्रत्येकी.	०—४—०
इसाबनीति (सचित्र) भाग १ ला व २ रा मिळून एक	
पुस्तक, कापडी बंधणी (ह. कृ. दामले.)	०—१०—०
उपदेशपर मनोरंजक गोष्टी भाग १ (साठये.)	०—१—९
उपदेशपर मनोरंजक गोष्टी भाग २ (साठये.)	०—१—६
कथामृत (जोशी)	०—७—०
कृतज्ञ गुलामाची गोष्ट (विह. विह. साठये.)	०—३—०
क्रोध (सायमन बेंजामिन.)	०—१—०
चित्रयुक्त मुळाक्षरे (रविवर्मा प्रेस, कार्ली.)	०—२—०
डा० जोन्थन स्विफ्ट यांचें चरित्र (ह. कृ. दामले.)	०—३—०
डेव्हिड सिंक्लेअरकृत हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास (लुकतुके.)	०—१०—०

धोरांच्या आख्यायिका (ह. कृ. दामले.)	०—१—६
दारिद्र्यविमोचन (चौबळ.)	०—६—०
दिनार्बस (गो. शं. शा. बापट).	०—१४—०
नवरत्ने (ह. कृ. दामले.)	०—२—०
नवीन सचित्राक्षरबोध (ज. म. गुर्जर.)	०—१—०
निद्रा (लक्ष्मीबाई सालुंके.)	१—०—०
निबंधमार्गादर्श भाग १ (आर. बी. घाटपांडे.)	०—३—०
निबंधमार्गादर्श भाग १ वर्णनपर निबंधाचे मुद्दे (आर. बी.)	०—१—६
निबंधलेखन (मिसेस टी. आर. लुकतुके.)	०—१०—०
नीतिदर्पण अथवा सद्गुण शतावली भाग १ (सैलापूर, सदर बाजार.)	०—१२—०
पद्यसमुच्चय. (रा. भि. जोशी)	०—६—०
फुटकळ चुटके (वा. ना. खरे.)	०—४—०
बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे चरित्र (चिं. गं. गोगटे)	०—४—०
बोधसुधा (एम्. जी. लोंढे)	०—१—६
भूतलावरील चमत्कार व देखावे (स. म. देशपांडे.)	१—८—०
मुलांची निवड अथवा गोफणीचा खेळ (गो. टिणीस.)	०—३—०
मुलांचे कल्याण (वि. कों. ओक.)	०—१—६
मुलांस नवी देणगी (ह. कृ. दामले.)	०—२—०
मुंबईचा वृत्तांत (ज. म. गुर्जर.)	२—०—०
लहान मुलांची कवाईत (स. ल. आजगेकर.)	०—२—०
वर्णबोध (आर. जे. भिडे.)	०—१—०
शारदीय वाचनक्रम प्रथम पाठ (पंडिता रमाबाई.)	०—२—०
सदुपदेशसंग्रह (सायमन् बेंजॅमिन्.)	०—१४—०
सायंकाळची कर्मणूक (ह. कृ. दामले)	०—६—०
साक्रेतिसाचे चरित्र (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.)	०—४—०
सुबोध गोष्टी भाग १, २ व ३ (ह. कृ. दामले.) प्रत्येकी	०—२—०
सुभाषित पद्यमाला (म. ना. काळे.)	०—२—६
सोप्या व मनोरंजक गोष्टी (वि. बा. नाटेकर.)	०—१—६

सौम्या व मनोरंजक गंधी भाग २ (वि. वा. नाटेकर)	०—१—६
स्कूल ड्रिज (एन्. वी. आपटे)	०—१—०
स्कूल ड्रिज (स. ल. आजगेकर)	०—४—०

मुलींच्या शाळांत बक्षिसाकरितां व उपयोगाकरितां
मंजूर केलेली पुस्तके.

रांगोळीचें पुस्तक भाग (एम्. जी. पटवर्धन)	
बक्षिसाकरितां	०—४—०
व्यवहारांतली शिवणकाम (मिस. एम्. एन्. आब्राहाम्)	
[बक्षिसाकरितां व उपयोगाकरितां]	०—८—०

शाळांत चाखवेण्याकरितां मंजूर केलेली पुस्तके.

अंकगणित भाग १ (ए. व. लिमये)	०—३—६
अंकगणित भाग २ (ए. व. लिमये)	०—८—०
” ” १ ला चौथी आवृत्ति (के. ल. छत्रे.)	०—३—६
” ” २ रा (के. ल. छत्रे.)	०—६—०
अंकगणित भाग १ ला तिसरी आवृत्ति (गो. कृ. गोखले)	०—८—०
” भाग २ रा.	०—१२—०
चित्रयुक्त मुळाक्षरे (रविर्मा प्रेस, कार्ली)	०—२—०
चित्रलेखन मूलतत्व, पु. १ ले (डि. एम्. भाटये)	०—२—६
ट्रेसिंग बोर्ड आणि शीट आन् बिल्डिंग पीसिस लॉगमन् ग्रीन आणि कं. मुंबई) — ट्रेसिंग बोर्ड	०—०—६
बिल्डिंग पीसिस	०—२—०
तोंडचे हिशेब भाग १ (रा. मो. देवकुळे)	०—१—३
तोंडचे हिशेब भाग २ (रा. मो. देवकुळे)	०—२—३
नीतिबोध (ह. कृ. दाभळे)	०—६—०
नीतिमंदिर (गो. शं. शा. बापट)	०—१०—०
पद्यसमुच्चय (रा. मि. जोशी)	०—६—०

बालबोध मुळक्षरांचा नकाशा (व्ही. टी. चिपळूकर)	०—८—०
बालबोध मुळाक्षरांचा नकाशा (एच्. जी. मर्च)	०—८—०
बालबोध मूळाक्षरांचा नकाशा (आर. एम्. चोणकर)	०—१२—०
भाषांतराकरितां उतारे चवध्याइयत्तेकरितां (ह. वृ. दामले.)	०—२—६
” पांचव्याइयत्तेकरितां	०—९—०
” सहाव्याइयत्तेकरितां	०—६—०
” सातव्याइयत्तेकरितां	०—७—०
भूगोलविद्येचीं मूलतत्वे माग २ हिंदुस्थानचे वर्णन (सी. वि. पटवर्धन)	०—१—०
मराठी इन्फंट प्रायमर (जे. एस्. हेग्.)	०—१—०
मराठी मूळाक्षरांचा नकाशा (आर. एम्. चोणकर)	०—१२—०
मराठी जगाचा नकाशा (ज. वा. गोडबोले)	४—०—०
महत्त्वमापन (रा. मो. देवकुळे)	०—४—६
महाराष्ट्रदेश (गोडबोले)	०—२—०
मोडी पहिले पुस्तक (सी. वि. पटवर्धन)	०—२—६
” दुसरे ” ”	०—३—०
” तिसरे ” ”	०—९—०
यथादर्शन चित्रलेखन (एन्. सी. लिवादकर)	१—४—०
लघुव्याकरण (दादोबा पांडुरंग)	०—१—०
व्युत्पत्तिप्रदीप (गो. शं. शा. बापट.)	०—३—०
शाळेंतील कवार्डित (एम्. एन्. जोशी.)	०—३—०
शिक्षण आणि अध्यापन (आ. वि. काथवटे.)	०—१२—०
शिक्षणमीमांसा (डब्ल्यू. जी. सहस्त्रबुद्धे.)	०—१२—०
हिंदुस्थानचा रहिवासी (मॉकमिलन् कंपनी, मुंबई.)	०—१२—०
हिंदुस्थानचा संक्षिप्त इतिहास (वि. कों. ओक.)	०—४—६

R. D. PRIOR.

ता० १३ जुलई, १९०१

एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर मध्यभाग.

कागदाची अर्थात् जरूर राहो. ह्या रीतीतें एका ओळीचीं अक्षरे झालीं म्हणजे पुढच्या ओळीचीं अक्षरे शिकविण्यास आरंभ करावा. कांहीं दिवसांच्या सहवासानें अक्षरांचें वळण ध्यानांत घेऊन त्याप्रमाणें हुबेहुब अक्षर काढण्याचें मुलांचें सामर्थ्य वाढत जातें. हें सामर्थ्य ज्या मानानें जसजसे वाढत जाईल त्या मानानें आरंभी स्लेटीचा उपयोग न करितां अक्षराची समजूत एकदम कागदावरूनच देत गेलें तरी चालेल. मात्र कोणतीही अक्षर शिकवितांना त्याच्या वळणाचे नियम नीट समजाऊन देण्याची फार खबरदारी घेतली पाहिजे.

कोणतीही नवी ओळ शिकवितांना पूर्वी ज्या ओळी तयार झाल्या असतील त्या मुलांकडून नेहमी लिहवीत असले पाहिजे. मुलांना त्या चांगल्या काढितां येत आहेत अशे नुसत्या भरंवशावर राहूं नये. अक्षरांचा चांगुलपणा मुलांच्या ध्यानांत कितीही स्पष्टपणें आलेला असला तरी पुष्कळ लिहून घटविल्याशिवाय अक्षरामध्ये मोहकपणा अथवा सफाई येत नाही. शालेंतल्या नियमित वेळामध्ये अक्षर घटविण्याचें काम होणार नाही. याकरितां मुलांस तयार झालेल्या पोळी घरीं पहांटेस उठून लिहिण्याची संवय सर्तीने लाविली पाहिजे. लहानलहान मुलांकडून मात्र घरीं हे काम चांगलें होणार नाही, हें ध्यानांत असावें. मुलांनीं घरीं लिहून आणिलेले कागद रोज तपासावे, व प्रत्येक कागदावर खूण करावी. म्हणजे पुनः तेच कागद दाखविण्याची सवड मुलांस सांपडणार नाही. आरंभी म्हणजे दुसऱ्या इयत्तेत मुलांला ह्या पद्धतीने शिकवून त्याचें अक्षर चांगलें झालेलें असले तर पुढच्या इयत्तेत अक्षर तयार होण्याला फारच कमी मेहनत पडेल. दुसऱ्या इयत्तेमध्ये सर्व प्रकारच्या वळणांचीं सर्व अक्षरे शिकवून होणार नाहीत. याकरितां दुसऱ्या इयत्तेत कोण कोणतीं अक्षरे शिकवावयाचीं ते प्रथम ठरवून तितकींच त्या इयत्तेत शिकवावी, व राहतील तीं सर्व तिसऱ्या इयत्तेत शिकवावी. एकंदर सर्व प्रकारच्या निरनिराळ्या वळणांचीं अक्षरे दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तांमध्ये शिकवून होण्याला हरकत नाही दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तेत शिकवून झालेलीं

अक्षरें बारीक नमुन्यावर घटविण्याचें काम चौयां इयत्तेंत विशेष मेहनतीनें करावें. वरील पद्धतीनें शिक्षण न मिळ्यामुळें अथवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणानें कित्येक मुलांचें अक्षर वाट असूनही तीं ह्या इयत्तेंत असतील. अशा मुलांस पूर्वी लिहिलेल्या द्वितीनेच परंतु इयत्तेला जरूर असतील तितकीं लहान अक्षरें काढावासा शिकविली पाहिजेत. चौथ्या इयत्तेपासून पुढें प्रत्येक इयत्तेंत घरून लिहून आणण्याबद्दल सक्ती असावी. पांचव्या इयत्तेमध्ये एखादा विशेष मजकूर जुळवून तो मुलांस लिहावयास दिला असतां हितावह होईल, असें वाटतें. परंतु सर्वच शिक्षकांस असें करितां येण्याचा संभव नाहीं. अशा शिक्षकांनीं छापी कित्यांचा उपयोग केला तरी हरकत नाहीं. मात्र ह्या इयत्तेमध्ये अक्षरें एकमेकांस जोडून सफाईनें काढण्याची संवय मुलांस लाठी पाहिजे हें ध्यानांत असावें. या इयत्तेंत आल्यानंतर ही ज्या मुलांस अक्षरांची वळणें समजलीं नसतील त्यांस तीं ह्या इयत्तेमध्ये सज्जावून दिलीं पाहिजेत.

सहाव्या इयत्तेंत मुलगा आल्यानंतर त्याजकडून बारीक अक्षर लिहवावयाचें आहे. परंतु बारीक म्हणजे किरटें असें समजून घ्या. बारीकच परंतु टपोरें अक्षर वळणशुद्ध व सफाईनें काढावयास शिकविलें पाहिजे. बारीक अक्षर लिहूं लागल्याबरोबर पुष्कळ मुलांस फाटे ओढून लिहिण्याची संवय लागते ती चांगली नाहीं. आरंभापासून पद्धवार शिकलेला मुलगा असल्यास व अक्षराचें वळण त्याला चांगलें साधलेलें असल्यास, मोडी दुसरें अगर मोडी तिसरें पुस्तक सगळें त्याजकडून लिहून काढविलें तर त्याचें अक्षर फार चांगलें होईल. घरून लिहून आणावयाचें तें ह्या पुस्तकांतलें लिहून आणवावें. असा मजकूर लिहित असतां मुलें वळण सोडून लिहिणार नाहींत अशाबद्दल मात्र फार साधगिरी ठेविली पाहिजे.

४ वाचन.

—:~:—

अर्थाकडे लक्ष न देतां नुसतीं वाक्यें लवकर लवकर व न अडखळतां वाचतां येऊं लागलीं म्हणजे वाचन पुरें झालें. असें समजण्याची

वहिवाट पुष्कळ ठिकाणी आहे. ती चांगली नाही. वाचन शिकवितांना फक्त चांगले वाचावयास शिकवणे, यासारख्याच आणखी वन्याच महत्वाच्या दुसऱ्या गोष्टी ही मुलांस शिकवावयाच्या असतात, हे शिक्षकांनी नेहमी ध्यानांत ठेविले पाहिजे. वाचतांना वाचलेल्या भागांतील विषयाचे ज्ञान मुलांस झाले पाहिजे. हे सामर्थ्य त्यांच्या आंगी आले, तरच वाचन हा विषय शिकविण्यापासून खरा उपयोग झाला असे म्हणता येईल.

तथापि अगदी वरंभी म्हणजे पहिल्या इयत्तेत अक्षरओळख चांगली झाल्यानंतर लुगा धडे वाचू लागतो. तेव्हां अर्थज्ञानापेक्षा वाचनाची कला चाली साधण्याकडेसच जास्ती लक्ष दिले पाहिजे. ह्या वेळीं मुलांस फक्त सुटी अक्षरे मात्र चांगली वाचता येत असतात. यानंतर त्यांस एक एक शब्द एकदम वाचावयास सांगावा. पुस्तकांतून शब्द सुटे लिहिले असतातच. एक एक शब्द एकदम कसा वाचावा हे त्यांस आपण वाचून दाखवून समजावून सांगवें; व नंतर पुस्तकाचे सुमारे एक एक पान आपण त्यांकडून समक्ष वाचून घ्यावें; व कसे वाचावयाचे, याबद्दल त्यांची चांगली समजूत झाली म्हणजे त्यांना फ धडा नेमून देऊन तो तयार करण्यास सांगवें. दोनतीन वेळा तो धडा वाचला म्हणजे तो त्यांनी कसा तयार केला आहे, हे आपण पहावं. कोणत्या तरी तीन चार ओळी प्रत्येक मुलांकडून वाचून घेतल्या म्हणजे ही परीक्षा होईल. अशा रीतीने एक धडा वाचून झाला म्हणजे, दुसरा वाचावयास सांगावा; व एकामागून एक या प्रमाणे पुस्तकांतले सर्व धडे वाचून घ्यावे.

शब्द वाचतां वाचतां कदाचित् तो धडाच मुलांस पाठ म्हणतां येऊ लागेल. तसे झाल्या अक्षरे ओळखून शब्द वाचण्याच्या कामी त्यांच्या बुद्धीला जी कसरत वाचण्याची तिला व्यत्यय येईल. तसे होणे तर अगदी इष्ट नाही. याकरितां प्रत्येक धडा त्यांस वाचावयास सांगणे तो आरंभापासून शेवटाकडे एक एक शब्द वाचावा जावयास न सांगतां, प्रथम कांहीं दिवसपक्ष, शेवटाकडून आरंभाकडे एक एक शब्द वाचावा

येण्यास सांगावें. म्हणजे धडा पाठ म्हणतां येणानाहीं; व बुद्धीला कसरत चांगली होऊन शब्द तबडेच लवकर वाचतां येऊ लागतील. शब्द चांगले वाचतां येतात अशी खात्री झाली म्हणजे मग मात्र आरंभाकडून शेवटाकडेस वाचू द्यावें. शब्द वाचीत असतांच त्यांस वाक्ये एकदम वाचतां येऊ लागतील. पुष्कळवेळा असं होतें कीं, वाचन शिकवितांना हा क्रम—म्हणजे प्रथम अक्षरे ओळखावयास शिकविणें, नंतर शब्द एकदम वाचावयास शिकविणें, व नंतर वाक्ये वाचावयास शिकविणें—हा बरोबर रीतीनें न पाळतां अक्षरओळख साधारण अथवा चांगली झाल्या बरोबर मुलांस एकदम सर्व मजकूर एकसारखा वाचीत जाण्यास सांगतात परंतु ही पद्धती चुकीची आहे. पुष्कळ मुले वाचतांना अडखळतात, ह्याचें मुख्य कारण हेंच असतें. सगळा शब्द ध्यानांत आणून एकदम वाण्याची त्यांस संवय लाविलेली नसल्यामुळे वाचनाला आरंभ कण्याबरोबर तीं एकदम सर्व मजकूर वाचावयास जातात, व शब्दां आकलन बरोबर होत नसल्यामुळे अडखळतात.

शब्द वाचतां वाचतांच वाक्ये अडखळवाशिवाय वाचतां येऊ लागलीं, म्हणजे मुलांस विराम चिन्हांची माहित करून द्यावी. व कोणत्या चिन्हापाशीं कसे व किती थांबावयाचें वगैरे आवश्यक गोष्टी त्यांस सांगाव्या. ह्या संबधानें नसल्या तोंडच्या सहितीवर अवलंबून न राहतां चारपांच वाक्ये प्रथम आपण मुलांस वचून दाखवावीं. नंतर तीं एक एकाकडून वाचून घ्यावीं, व मुलां वाचीत असतां विरामचिन्हांशीं थांबण्याच्या संबधानें वगैरे त्यांच्या ज्या कुत्र्या होत असतील त्या सुधारून त्याजकडून पुनः तींच वाक्ये वाचवावीं. असा प्रकार मुलांला योग्य रीतीनें वाचतां येऊ लागेपर्यंत चालू ठेवा. ह्या कामीं रोज एकसारखी मेहनत करण्याची जरूर नाहीं. निरनिराळ्या चिन्हांशीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे उद्गार कसे काढावया हे ही गोष्ट थोड्या दिवसांच्या एक सारख्या मेहनतीनें लवकरच झाल्या ध्यानांत राहिल. त्या नंतर ह्या गोष्टीकडे मुले दुर्लक्ष करीत नाहींत, इतकें आपलें लक्ष असलें

म्हणजे पुरे आहे. ह्या बाबींत विशेष चुका म्हणजे घाई घाईने वाचीत जाणे, व पूर्णविरामाजवळील काढून वाचणे, ह्या फार होतात. याकरितां त्या न होऊं देण्यासाठीं शिष खबरदारी घ्यावी.

अशा रीतीने वाचावे तसे हें मुलांस समजू लागलें म्हणजे पुष्कळ मजकूर त्यांजकडून बाला जाईल अशी युक्ती शिक्षकानें योजिली पाहिजे. मुलांस घरीं वाचू आणण्यासाठीं धडा नेमून देणें, हा उपाय हल्लीं सर्वत्र चालू आहे. रंतु त्यांत चांगलें यश येत असतें असें दिसत नाहीं. मुलांस घरीं वाचून आणण्याकरितां नेमून दिलेला धडा मुलांनीं शिक्षकाच्या सांगण्याप्रमाणें वाचून आणिला, असें सहसा होत नाहीं. घरीं वाचून न आल्याबद्दल त्यांस कितीही शिक्षा केली तरी तिचा काहीं एक उपयोग होत नाहीं वास्तविक पाहतां ह्या कामीं सक्तीचा उपयोग करणें हेंच चुकीचें आं. वाचण्याची गोडी लागल्याशिवाय मुलगा आपण होऊन वाचावया कधींही बसणार नाहीं. याकरितां वाचण्याची गोडी लावणें हाच ह्याकामीं विशेष खात्रीचा उपाय आहे. ही गोडी लागण्याचे दोन उपाय दितात. एक, वाचलेलें समजण्याचें सामर्थ्य मुलांच्या आंगां आलें पाहिजे; व दुसरा जो धडा वाचावयाचा तो मनोरंजक असला पाहिजे. दोहोंपैकी पहिले उपाय लवकर साध्य होण्यासारखा नाहीं. शाहण्या शिक्षकाच्या सतत प्रयत्नांनीं वाचलेला मजकूर ध्यानांत ठेवण्याचें सामर्थ्य हळू हळू वाढत जाईल आणि त्याला जरा उशीरच लागेल. परंतु दुसरी गोष्ट सहज साधण्यासारखी आहे. इसापनीतीसारखीं मनोरंजक पुस्तकें ह्या वेळेस मुलांस वाचावया दिलीं तर फार उपयोग होईल. इसापनीतीचें पुस्तक पहिल्यानें वाचायास द्यावे, व तें वाचून झाल्यानंतर बालमित्र हें पुस्तक वाचावयास द्यावे. हीं दोन पुस्तकें वाचून झाल्यावर वाचनाची कला पुष्कळ चांगल्या रीतीनें साध्य होईल. शिवाय हीं दोन पुस्तकें वाचून होत तोंपर्यंत मजकूर ध्यानांत ठेवण्याचें मुलांचें सामर्थ्यही हळू हळू आपोआप वाढत जाईल.

इसापनीति व बालमित्र हीं पुस्तकें घरीं वाचण्याचें काम चालू असतां शाळेत मुलांकून इयत्तेकरितां नेमिलेलें वाचनपुस्तक वाचून

घेत असावे. प्रत्येक धडा आरंभी शिक्षकानें स्वतः वर्गांत वाचावा. नंतर आरंभापासून एक एक वाक्य पुनः सावका व क्रमानें वाचीत जावें. व वाचतां वाचतांच ज्या शब्दाचा अर्थ मुल्ल समजणार नाही, असे शिक्षकाला वाटेल, त्यांचा अर्थ मुलांस आणच सांगावा. शब्दाचा अर्थ सांगावयाचा म्हणजे एका शब्दाबद्दल दुसरा शब्द उच्चारिला असतां आपल्याला त्याच्या अर्थाचा जो द्येक हातो तो मुलांना झाला पाहिजे. एका शब्दाबद्दल तितकाच कोण असा दुसरा शब्द घोकावयास लाविला म्हणजे काम झळ असे समजू नये. याकरितां निरनिराळ्या युक्त्या योजून अने मार्गांनी व विशेषकरून अनेक प्रकारची उदाहरणे देऊन कठीण शब्दांचा व वाक्यांचा अर्थ मुलांच्या मनांत पूर्णपणें ठसेल असे करावें. शैहासांतले अथवा भूगोलांतले शब्द येतील तेथे त्यांच्या समजुतीकरितां बाहेरची आणखी जरूर असेल ती माहिती सांगावी. ज्या वाक्याचा अर्थ सहज ध्यानांत येण्यासारखा नसेल ते वाक्य नीट समजावू द्यावें. ह्या रीतीनें सर्व धडा एकदां वाचून झाल्यावर पुनः तोच धडा वर्गांत आपणच मोठ्यानें वाचावा; व वाचितांना त्यांतील शब्दांचा व वाक्यांचा अर्थ मुलांस विचारावा. जेथे त्यांस तो सांगतां येणार हीं तेथे तो पुनः सांगून बऱ्याच मुलांकडून तो बदलून घ्यावा. अं केलें म्हणजे तो धडा त्यांस चांगला समजला असें होईल.

वर लिहिलेल्या रीतीनें धड्याची चांगली समजू झाली म्हणजे मग ती वाचून आणावयास सांगावें. धड्याचा अर्थ त्यांस समजलेला असल्यामुळे तीं तो धडा बहुधा गोडीनें वाचतील. मग दुज्या दिवशीं तो वर्गांत नुसता वाचून घेण्याचेंच काम करावें. ह्या वेळीं विमचिन्हांशीं नीट थांबणें, योग्य शब्दांवर विशेष जोर देऊन वाचणें, वरें गोष्टी सुधारण्याकडेच मुख्यत्वेकरून लक्ष द्यावें. जेथे मुलांस चांगले वाचतां येणार नाही तेथे नुसतें तोंडो 'अमक्या शब्दावर जोर दे, ' अमक्या ठिकाणीं पुष्कळ थांब, ' 'हेल काढूं नको, ' अशा प्रकारे हुकूम बजावीत न राहतां, आपण स्वतः वाचून दाखवून कोठें कसा जो द्यावयाचा, कसें थांबा

वधाचें, वगैरे गोष्टींची जेच्या तेंथें समजूत करून द्यावी. म्हणजे आपण ज्या गोष्टी त्यांस सांगू त्या मुलांस लवकर समजून चांगल्या रीतीने घ्यानांत राहतील.

वाचनाच्या पुस्तकांतीं घड्यांतल्या शब्दांतींची पुस्तके हल्लीं पुष्कळ झालीं असून त्यांचा उपयोग करण्याची चाल बरीच चालू आहे. अशा पुस्तकांचा उपयोग मुलांना करून देणें हें मुलांच्या बुद्धीला फार विघातक आहे. ह्या पुस्तकांचा उपयोग केल्यानें कदाचित् मुलांना पोपटपंची उत्तम करितां ईल, परंतु खरें अर्थ-ज्ञान खर्चीत होणार नाहीं. अर्थांची पुस्तके जळ असलीं म्हणजे शिक्षक व मुलें ह्या दोघांचेंही अर्थज्ञान करून देण्याच्या व घेण्याच्या कामीं फार दुर्लक्ष होत असतें. मुलांजवळ पुस्तके आहेत ह्या भरंवशावर शिक्षक लोक अर्थ समजावून देण्याची फारशी—किंबहुन मुळींच—खटपट करीत, नाहींत, व एकादा शिक्षक मुलांस अर्थ समजावून सांगू लागला तरी आपल्या जवळ अर्थांचा पुस्तके आहेत, असें समजून मुलें ही शिक्षकाच्या सांगण्याकडे दुर्लक्ष करितात. फार झालेंतर मुलें पुस्तकांतून शब्दास शब्द तेवढे पाठकरून ठेवितात. परंतु वाचलेच भाग समजण्याचें मुलांचें सामर्थ्य वाढणें हा जो वाचनाचा मुख्य उद्देश तो मुळींच सिद्धीस जात नाहीं. या खेरीज हीं पुस्तके कोणी तरी कशीं तरी छापलेलीं असतात. त्यांतले अर्थ बिनचूक व चांगले योजलेले असावे, इकडे छापणारांचें लक्ष नसतें. असें असून हीं छापलेल्या पुस्तकांतील अर्थांवर मुलांचा शिक्षकानें सांगितलेल्या अर्थापेक्षाह विशेष भरंसा असतो, यामुळें त्यांत असलेल्या चुक्यांपासून घातक रिणाम होतो. यासाठीं असलीं पुस्तके अवश्य टाळावीं हें उत्तम

शब्दांतींची पुस्तके मुलांजवळ असूं नयेत, असें वर लिहिलें आहे, इतक्यावरून मुलांजवळ शब्दांचा अर्थ समजण्याचें कांहींच साधन असूं नये, असें मात्र समजून नसूं चौथ्या इयत्तेपासून पुढील इयत्तांमध्ये मुलांजवळ स्वतः त्यांनीं लिहिलेल्या शब्दांच्या अर्थांच्या व ह्या जरूर असल्या पाहिजेत. पण त्या शिक्षकानें असे सांगून मुलांकडून लिहून घ्याव्या. दुसरी व तिसरी ह्या इयत्तांत मात्र अशा तऱ्हेच्या व ह्यांची जरूर नाहीं. त्या इयत्तां-

मध्ये पूर्वी लिहिलेल्या पद्धतीने शिक्षकाने मुळांकडून वर्गातच पुनः
 पुनः सांगून व विचारून शब्दांचे अर्थ तयार करून घ्यावे. यासाठी शिक्ष-
 काने योग्य वाटल्यास स्वतः वही तयार करी, किंवा वर्गात एकादा
 विशेष हुपार मुलगा असल्यास त्याच्याकडून तार करवावी. वाचून तयार
 करण्याचा भाग ह्या इयत्तांतून थोडाच असतो. करितां तो वर्गात शब्द
 विचारून विचारून सहज चांगला तयार होतो. शिवाय ह्या इयत्तांतल्या
 मुळांकडून वहावर शब्दांचा अर्थ नीट नेटक्यारीतीने लिहून घेणे ही
 गोष्ट त्यांना अत्यंत त्रासदायक, किंवा हुना त्यांना शक्तीच्या बाहेरची
 आहे. याकरितां तो विचारच मनांत आणणे चांगले नाही. चौथ्या
 इयत्तेपासून पुढे मात्र अशा शब्दांच्या वहा मुळजवळ जरूर असाव्या.
 वाचून तयार करण्याचा नेमलेला भाग ह्या इयत्तांतून पुष्कळ असल्या-
 मुळे दुसऱ्या अगर तिसऱ्या इयत्तेप्रमाणे केवळ वर्गात तोंडी सांगून व
 विचारून अर्थ तयार करून घेण्याचे काम होऊ शकत नाही. थोडा थोडा
 विषय घरी तयार करून आणण्याकरितां नेमून घेणे जरूर पडेल; व
 तसा नेमून दिल्यावर अर्थात त्यांचेपार्शी शब्दांच्या वहा असल्या पाहिजेत.
 ह्या वहा तयार करविणे त्या मात्र चांगल्या कामातून तयार करविल्या
 पाहिजेत. एक एक धडा वर्गात मोठ्याने जाऊन त्यातील ज्या
 शब्दांचा अर्थ मुळांस लिहून घेणे जरूर आहे असे वाटेल, त्यांचा अर्थ
 त्यांस नारळा सांगावा. मुळांनी आपल्या नोटबुकांत वाटेल, त्यांचा अर्थ
 एका धड्यांतके सर्व शब्द अशा रीतीने सांगितले तो लिहून घ्यावा.
 घरी दुसऱ्या वहीवर चांगळे नीट नेटके व्यवस्थित म्हणजे मुळांनी ते
 वर्गात शब्द सांगत असतांच शिक्षकाने प्रत्येक धड्याने लिहून आणावे.
 लिहावयाचा ते सांगावे. कित्येक कठीण शब्द फक्त शुद्ध रीतीने कसा
 प्याचीही जरूर पडेल. म्हणजे मुळे त्याप्रमाणे लिहावर लिहून दाखवि-
 म्हणजे मग घरून लिहून आणिलेल्या वहांत फारसे लिहून घेतील. असे केले
 मुळांनी घरून वहा लिहून आणिल्यानंतर त्या अशुद्ध राहणार नाही.
 आहेत किंवा नाही ते पाहण्याकरितां त्या पुनः लिहिल्या

जहीर खबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्राश-परीक्षा.

—=०:*:०=—

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरितां जिल्ह्यांच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनीं निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश-परीक्षा चालू सालीं गुरुवार तारीख ५ दिसेंबर सन १९११ इसवी रोजीं सुख होईल. तर त्या दिवशीं सकाळीं मद्रास ११ तां उमेदवारांनीं पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावें. या खेपेस सुम ६० इसम नवीन ध्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयच्या विषयांत होईल. शुद्धलेखन आणि अक्षर यांकडे विशेष लक्ष लिं जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, बोलचान इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावें. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांसवेतलें जाणार नाहीं.

४. उमेदवारांनीं आपखबरोबर चांगल्या वर्तणु मीत्रदल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखला आणा, आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचें सर्टिफिकीटही आणवें. हे दाखले आणण्यास चुकूं नये.

५. आंगांतील कपडे व आंथरुग पांघरूण अशीं बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगाबरोबर लावयास दोन गरम कपडे, एक जाड पासोडी व कांबळा इतकीं जरूर आणीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तकें आणावयाचीं त्यांत पुढें लिहिलेलीं पुस्तकें अवश्य असावीं. बाळबोध पुस्तकें १ ते ४. मोडी पुस्तकें १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई शाखा, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांचीं वर्णनें.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तकें व चित्रकलेचें सामान बगैरे घेण्याकरितां एक इसमानें परीक्षेच्या समयीं १० रुपये डिपाझिट ठेविले पाहिजेत. ज्यास कॉलेजांत घेतलें जाणार नाहीं, त्या इसमाचें डिपाझिट परत न्हलें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज,
ता. १३ माहे जुलई सन १९०१ इ०

K. G. KELKAR.

प्रिन्सिपल पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

मध्ये पूर्वी लिहिलेल्या पद्धतीने शिक्षकाने मुलांकडून वर्गीतच पुनः पुनः सांगून व विचारून शब्दांचे अर्थ तयार करून घ्यावे. यासाठी शिक्षकाने योग्य वाटल्यास स्वतः वही तयार करी, किंवा वर्गीत एकादा विशेष हुषार मुलगा असल्यास त्याच्याकडून तार करवावी. वाचून तयार करण्याचा भाग ह्या इयत्तांतून थोडाच असतो. करितां तो वर्गीत शब्द विचारून विचारून सहज चांगला तयार होई. शिष्याय ह्या इयत्तांतल्या मुलांकडून वहावर शब्दांचा अर्थ नीट नेटक्यारीतीने लिहून घेणे ही गोष्ट त्यांना अत्यंत त्रासदायक, किंवा त्यांच्या शक्तीच्या बाहेरची आहे. याकरितां तो विचारच मनांत आणणे चांगले नाही. चौथ्या इयत्तेपासून पुढे मात्र अशा शब्दांच्या वहा मुजबळ जरूर असाव्या. वाचून तयार करण्याचा नेमलेला भाग ह्या इयत्तांतून पुष्कळ असल्यामुळे दुसऱ्या अगर तिसऱ्या इयत्तेप्रमाणे केवळ नीट तोंडी सांगून व विचारून अर्थ तयार करून घेण्याचे काम होणार नाही. थोडा थोडा विषय घरी तयार करून आणण्याकरितां नेमून देणे जरूर पडेल; व तसा नेमून दिल्यावर अर्थात त्यांचेपार्शी शब्दार्थाच्या वहा असल्या पाहिजेत. ह्या वहा तयार करविणे त्या मात्र चांगल्या कळीने तयार करविल्या पाहिजेत. एक एक धडा वर्गीत मोठ्याने वाचून त्यांतील ज्या शब्दांचा अर्थ मुलांस लिहून घेणे जरूर आहे असे वाटेक, त्याचा अर्थ त्यांस नारळा सांगावा. मुलांनी आणल्या नोटबुकांत तो लिहून घ्यावा. एका धड्यांतले सर्व शब्द अशा रीतीने सांगितले म्हणजे मुलांनी ते घरी दुसऱ्या वहावर चांगले नीट नेट ते व्यवस्थापणे लिहून आणावे. वर्गीत शब्द सांगत असतांच शिक्षकाने प्रत्येक शब्द शुद्ध रीतीने कसा लिहावयाचा ते सांगवे. कित्येक कठीण शब्द फक्त्यावर लिहून दाखविण्याचीही जरूर पडेक. म्हणजे मुले त्याप्रमाणे लिहून घेतील. असे केले म्हणजे मग घरून लिहून आणिलेल्या वहांत फारसे अशुद्ध राहणार नाही. मुलांनी घरून वहा लिहून आणिल्यानंतर त्या शुद्धरीतीने लिहिल्या आहेत किंवा नाही ते पाहण्याकरितां त्या पुनः शाळेत तपासाव्या.

जहीर खबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्राश-परीक्षा.

—०:*:०=

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांतपाठविण्याकरितां जिल्ह्यांच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनीं निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश-परीक्षा चालू सालीं गुरुवार तारीख ५ दिसेंबर सन १९११ इसवी रोजीं सुरू होईल. तर त्या दिवशीं सकाळीं मद्रास ११ जतां उमेदवारांनीं पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावे. या खेपेस सुम ६० इसम नवीन ध्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयच्या विषयांत होईल. शुद्धलेखन आणि अक्षर यांकडे विशेष लक्ष लिं जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, बोलचार इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावे. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांसवेतलें जाणार नाही.

४. उमेदवारांनीं आपलबरोबर चांगल्या वर्तणु मीबद्दल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखला आणा, आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचें सर्टिफिकीटही आणें. हे दाखले आणण्यास चुकूं नये.

५. आंगांतल कपडे वआंथरुग पांचरुग अशीं बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगाबरोबर लावयास दोन गरम कपडे, एक जाड पासोडी व कांबळा इतकीं जरूर आणीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तके आणावयाचीं त्यांत पुढें लिहिलेलीं पुस्तके अवश्य असावीं. बाळबोध पुस्तके १ ते ४. मोडी पुस्तके १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई शाखा, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांचीं वर्णनें.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर पुस्तके व चित्रकलेचें सामान वगैरे घेण्याकरितां एक इसमानें परीक्षेच्या समयीं १० रुपये डिपाझिट ठेविले पाहिजेत. ज्यास कॉलेजांत घेतलें जाणार नाही, त्या इसमाचें डिपाझिट परत व्हेलें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज, } K. G. KELKAR.
ता. १३ माहे जुलई सन १९०१ इ० } प्रिन्सिपल पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

विक्रीस तयार. किं १२ आणे.

मेहेस्वान लिव्हारनर साहेब यांनीं इंग्रित लिहिलेले सिटीजन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छपून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनीं मराठी ९।६ तेकरितां नेमले आहे.

म्यामिलन आणि कंपनी.

१२ ब्याँक स्ट्री. मुंबई.

विक्रीस तार

लांगमनचे मोडी कित्ते नंबर १-३-४ यांवरहुकूम लाइन पेपर तयार आहेत. लहान मुलांस त्याखाली दिलेल्या दोन किंवा तीन रेखांवरून वळण वळविलें सतां नीट हात बसत नाही यासाठीं अक्षर वळविण्यास यांचा उपयोगाईल.

दर १०० कागदां ४५.

म्यामिचि० शा० प्रे० पुणे.

चित्रलेखन मूलतत्व (स्तक पहिलें)

सतत पंचवीस वर्षे इंग्रिश शिकविण्यां अनुभवावरून ज्या ज्या गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य केलें त्या सर्व शास्त्रीय नियमनें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम सहा आणे ठेविली होती. परंतु कलेचें शिक्षण अभिरुची आपले देशांत जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें त्याचा प्रसार फार व्हावा व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुकम जावें कांतां याची किंमत अगदींच कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठीत पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर स बा. यांनीं मराठी शाळांकरितां व मराठी शाळांचे लायब्रर्यांकरितां अप्रैल मेमो नंबर ६०९४ तारीख १. १२. १९०३ मध्ये पास केलें आहे. कळावं.

म्यालेजर चिःशाळा छापखांना,

पुणे सिटी.

18/0/12

Registered No B 179

पुस्तक १२

अंक ९

सन १९०१

माहे सप्टेंबर

मराठी शाळा पत्रक

Marathi School Paper

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार..	२०९
-व्याकरण शिकविणे-मुलांस शिक्षा देणे-शिक्षण पद्धतीचा विचार —	
सूक्ष्मदर्शक यंत्र...	२१८
वस्तुपाठ-घरमाशी.	२२४
काव्य-रत्न-मंजूषा वसंत- क्रीडा. जन्मांध मुलगा.	२२८
पत्रव्यवहार—आकण्यांची मौज.	२३०
शिक्षकमित्र--व्याकरण--कविता ...	२५ते ३२

'चित्रशाळा' प्रेम, पुणे

रा. भि. जोशीकृत.

बालबोध मराठी व्याकरण.

याची पुष्कळ जास्त माहिती घालून सुधारलेली दुसरी आवृत्ती.
चित्रशाळेत विक्रीस तयार आहे. पृष्ठसंख्या १८०.

किंमत ८५ आणे टं० ख० ८१

जाहीरखबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

सर्टिफिकेट-परीक्षा.

चालू साली पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची सर्टिफिकेट-परीक्षा मंगळवार
तारीख १ आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळीं मद्रास १० वाजता
सुरू होईल. कळवें, तारीख १३ माहे जुलई सन १९०१ इ०.

K. G. KELKAR.

प्रिन्सिपल, पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

जाहिरात.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

ड्राइंगची परीक्षा.

जाहीर करण्यांत येते की-मुंबई येथील स्कूल ऑफ आर्ट कडून
ट्रेनिंग कॉलेजा कारितां होणारी "फर्स्ट ग्रेड ड्राइंग" ची परीक्षा सोमवार
तारीख ७ माहे आक्टोबर सन १९०१ इ० रोजी सकाळीं ९ वाजतां
पुणे येथे हायस्कूलांत सुरू होईल. तरी ज्या मास्तरांस सदर परीक्षेस
बसावयाचे असेल त्यांनीं आपले अर्ज तारीख १ सप्टेंबर सन १९०१
इ० रोजी किंवा त्यापूर्वी आम्हाकडे पोचतील असे पाठवावे. अर्ज पुढे
आल्यास घेतले जाणार नाहीत. अर्ज आमच्या नांवचे असावे. व त्यांत
अर्जदार सदर परीक्षेस पूर्वी बसला असल्यास तो कोणत्या सालच्या
कोणत्या महिन्यांत बसला व कोणत्या विषयांत पास झाला हे त्याने स्पष्ट
लिहावे. त्याने आपले वय व जात ही अर्जांत नमूद करावी. कळवें.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज.

ता. १३ जुलई सन १९०१ इ.

K. G. KELKAR.

प्रिन्सिपल, पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

शालापत्रक.

येथे शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जें कांहीं श्रापणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून लेंडावें । सकळं जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२.

ता० १५ सप्टेंबर १९०१.

अंक ९.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

भाजच्या अंकांत दुसरीकडे 'शिक्षणमित्र' या विषयामध्ये व्याकरण
व्याकरण शिकविणे. शिकविण्याविषयी ज्या सूचना दिल्या आहेत, त्यां-
मध्ये व्याकरणाच्या व्याख्या व लक्षणें मुलांकडून
नुस्ती घोकून घेण्याच्या संबधानें जी टीका केलेली आहे, ती शिक्षकांनीं
लक्षांत घेण्यासारखी आहे. व्याकरण अशा रीतीने शिकविल्यापासून
त्याच्या शिक्षणाचा जो मूळचा उद्देश तो एकीकडेसच राहून तो विषय
म्हणजे एक प्रकारचें औद्देश्य आहे, असे शिकणारास वाटतें. कोणत्या-
ही विषयाच्या संबधानें लहान शिकणारास असा बाऊ वाटू लागणें हें
फार घातक आहे. व्याकरण शिकविण्याचा मूळ उद्देश काय हें जो
ध्यानांत आणिल, तो अशा रीतीने तो विषय वास्तविक कधीही शिक-
विणार नाही. स्वभाषेचें व्याकरण कशासाठी शिकवावयाचें? स्वभाषा
बोलतां येण्यास व्याकरण यावयास हवेंच असतें काय? अर्थात् नको
असतें. लहान मोठे सर्व लोक व्याकरण न शिकतां स्वभाषा शुद्ध
बोलतात. परंतु खरोखरी विचार करून पाहिलें तर ते व्याकरण शिकत
नाहीत काय? तर शिकतात. पण बोलणारे प्रत्यक्ष व्याकरणाचे नियम

शिकत नाहीत तर त्या नियमावरून व्याकरणशुद्ध अशी जी स्वभाषेची रचना आपण संवयीने करित असतो, त्या रचनेवरून आपोआप व्याकरणाचे नियम शिकतात. 'तो जांथे' असे न म्हणतां आपण 'तो जातो' असे शुद्ध म्हणतो, हे व्याकरणाचा नियम लक्षांत न आणतां सहजां म्हणतो. पण त्यावरून व्याकरणाचा नियम आपणास ठाऊक नसतो असे होत नाही. शाळेमध्ये व्याकरणशिकविण्यामध्ये शिक्षकाने ही अशाच रीतीने, आपण कांहीं नियम शिकत आहो असे शिकणारास वाटू न देतां व्याकरण शिकविले पाहिजे. म्हणजे जी वाचनाची पुस्तके शाळेत शिकवावयाचीं, त्यांतील भाषेवरून व्याकरणाचे नियम दाखवून द्यावयाचे, व ते मनांत ठसतील असे करावयाचे. या कामांत वास्तविक पाहिले तर व्याकरण या विषयावरचे ठरीव पुस्तक हे केवळ साहाय्यभूत असे 'नोटबुक' होय. कोणच्याही संसारी मनुष्यास आपणास देणे घेणे कोणाचे आहे, उभ्या वर्षांत काय जमा व्हावयाची आहे, किंवा काय खर्च करावयाचा आहे, हे उत्तम रीतीने ठाऊक असते, व तो आठवीत बसला तर सर्व रकमा सहज आठवून सांगेल. पण व्यवहार चोख होण्याकरितां व वेळ व्यर्थ न जाण्यासाठीं घेण्यादेण्याची खातेवही व जमाखर्चाची टिपणे ह्या गोष्टी अवश्य ठेवावयाच्या असतात. तद्वत व्याकरणाचीही गोष्ट आहे. व्याकरणाचे व्यवस्थित टिपण भाषेच्या व्यवहारांत उगाच गोंधळ होऊं नये व वेळ व्यर्थ जाऊं नये म्हणून केलें पाहिजे. स्वभाषेचे व्याकरण शिकण्यापासून मुख्य फायदे असे आहेतः—

१ स्वभाषा शुद्ध रीतीने बोलतां येते.

२ ग्रंथरचनेत साह्य होतें. नेहमींचे नाहीत असे विषय बोलतांना व लिहितांना नवीन शब्द, समास, वाक्ये वगैरे यांची जरूर असल्यास तीं चटाचट हवीं तशीं बनवितां येतात.

३. व्याकरण असल्याच्या योगाने नियम ठरवीत बसण्यांत वेळ फुकट जात नाही. कारण 'आतां येथे कसे बरे लिहावे?' असे आठवीत बसावयास नको असते, आपणास ठाऊक असतात असेच नियम व्याकरणांत

व्यवस्थेने लिहिलेले असतात. त्यांच्या साहाय्याने हवी तशी भाषेची रचना आपणास करिता येते.

४. व्याकरण शिकल्याने लहान मुलांना आरंभापासून केवळ बोलण्याच्या भाषेतल्या उदाहरणांवरून कार्यकारणभाव दाखवून व समजून करून देऊन विचार करण्याची व विचारशक्तीचा योग्य उपयोग करण्याची संवय लागते. यामुळे कोणीही उमाच वायफळ बोलत नाही किंवा लिहीत नाही.

५. शब्द जुळले कसे व जुळवावे कसे हे आरंभापासून कळत गेल्याने त्यापासून प्रथमतः भाषेचा व तदनंतर भाषेतील ग्रंथसंग्रहाचा इतिहास समजण्याची गोडी वाटू लागते.

६. ज्यास स्वभाषेत किंवा एखाद्या अन्य भाषेत चांगले निष्णात व्हावयाचे असेल त्यास व ज्याला स्वभाषेत ग्रंथरचना कर्तव्य असेल त्याला स्वभाषेचे व्याकरण अवश्य शिकले पाहिजे.

७. ज्याला एकादी परकी भाषा शिकणे असेल, त्याला स्वभाषेचे व्याकरण शिकल्याने मोठेच साह्य होईल. इतकेच नाही, तर यासाठी स्वभाषेचे व्याकरण शिकण्याची जरूरच आहे. या दृष्टीने पुढे इंग्रजी शिकू इच्छिणाऱांनी स्वभाषेचे व्याकरण अवश्य शिकले पाहिजे.

तेव्हा स्वभाषा झाली तरी तिचे व्याकरण शिकणे अवश्य आहे. मात्र ते जी पुस्तके आपण वाचतो त्यांवरून कार्यकारणभाषाच्या द्वारे प्रथम-रंभी शिकावे. नियम घोकीत बसून शिकू नये, म्हणजे त्याचा कंटाळा येणार नाही व ते शिकण्याचे व शिकविण्याचे खरे सार्थक्य होईल.

लहान मुलांच्या शाळेत अत्यंत कठीण गोष्ट म्हटली म्हणजे मुलांना शिक्षा

मुलांस शिक्षा देणे.

देणे ही आहे. या शिक्षा देण्याची मिमांसा शिक्षक लोकांत अगदी प्राचीन काळापासून चालू आहे,

व ती कधीकाळी संपेळ अशी आशा करावयास नको. पुष्कळदां असे विकट प्रसंग येतात, की शिक्षा द्यावी तर क्रौर्य पदरी येते, व न द्यावी तर शिस्त विघडते. तेव्हा मग विचार्या शिक्षकांने काय करावे? या संबधाने अनेक

भिन्न भिन्न मते आहेत. छडीशिवाय विद्या येत नाही असे म्हणणारे लोक जसे आहेत, तसेच शिक्षेपासून फायदा नाही, तीमुळे मुले कोडगी, भित्री, खोटसाळ, अशीं होतात, असे ही म्हणणारे लोक आहेत. तेव्हां अशा अडचणीच्या विम्यांतून पार पडण्याचा मार्ग म्हटला म्हणजे वेळो-वेळीं दोन्ही बाजूंचे शाहणे लोक काय म्हणत आले, व काय म्हणतात याचा विचार करून तारतम्याने आपला मार्ग ठरविणे हा आहे. यासाठी शिक्षा देण्याच्या संबधाने वेळो वेळीं कोण कसे विचार प्रवृत्त करित असतात, इकडे आपली नजर निरंतर असली पाहिजे. सध्या शिक्षेचे पुढील आठ प्रकार उपयोगांत आहेत. ते थोडक्यांत येथे सांगतो. तत्संबंधाचा सारा-सार विचार मात्र वाचकांवरच संपवितो.

१. दोष देणे—म्हणजे रागे भरणे. शिक्षकाचे वजन मुलांवर असल्या-वर, व विद्यार्थी विचारशील आणि जरा पोक्त वयाचे असल्यास अगदीं हलक्या अपराधापासून मोठ्या अपराधापर्यंत या उपायाचा उपयोग होतो. परंतु हा उपाय एकंदरीत फार सौम्य आहे. उपदेश म्हटला की तो नेहमीं कोणासही गोड वाटत नाही. यामुळे पुष्कळदां हा उपाय निरर्थक होत असतो.

२. फजीती करणे—किंवा लाजविणे, हा उपाय प्रथमार्भो फार उपयोगी आहे. परंतु मोठाल्या अपराधांस उपयोगी नाही. एकाद्या मुलाचा स्वभाव कसा आहे, त्यास फजीती झालेली कितपत लागते, हें पाहून, व वर्गामध्ये किंवा शाळेत त्याची कितपत चाहा आहे, हें लक्षांत घेऊन या शिक्षेचा उपयोग करावा. एकाद्या मुलाची वारंवार फजीतीच नुस्ती करित गेल्याने तो कोडगा होण्याची भीती फार असते; व मग फजितीही त्यास शिक्षा अशी न वाटतां नेहमींच्या सक्यांची गोष्ट होते.

३. अडकवून ठेवणे—लहान मुलांस खेळण्याची व मोकळेपणाची हीस असते. यासाठी खेळण्याचे वेळीं अडकवून ठेवण्याची शिक्षा त्यांस मोठी जरब वाटते. दांडगाई, अनियमितपणा, इत्यादि अपराधांस या

शिक्षेची योजना करावी, कित्येकांचे मते ही शिक्षा अयोग्य आहे. ही शिक्षा देण्यांत एवढेंच धोरण असलें पाहिजे कीं आपला खेळण्याचा व मौजेचा अमुक वेळ गेला, हें मुलांस कळलें पाहिजे. म्हणून त्याचे सोबती दुसरीकडे खेळण्याच्या ऐन रंगान्त आहेत, तोंच मुलाची सुटका करावी, म्हणजे खरी शिक्षा आपणास झाली असें मुलांस नेहमी वाटेल.

४. आवडता पदार्थ नु देणें—किंवा तो काहीं वेळ अडकवून ठेवणें. या शिक्षेचा असा एक प्रकार कोणी सांगितला आहे, कीं जी एकादी वाईट गोष्ट करण्याची मुलांस आवड असते, ती गोष्टच—अर्थात् शक्य असल्यास—तिचा कंटाळा येईपर्यंत करावयास लावणें. उदाहरणार्थ, फौजेतल्या शिपायास शिक्षा देण्याची अशी चाल आहे, कीं कोणी शिपाई कवायतीच्या वेळीं हंसला, तर त्यास दोन चार तास वारंवार हंसत राहा म्हणून सांगतात; व तसें त्यास करितां न आलें म्हणजे अधिक शिक्षा करितात. अशानें त्याची खोड जाते.

५. जास्त धडा किंवा काम नेमून देणें—ही शिक्षा नेमलेला धडा किंवा काम करून न येण्यासाठीं पुष्कळ उपयोगी पडते. त्रास व कंटाळा ह्या या शिक्षेतील मुख्य गोष्टी आहेत. परंतु ही वारंवार दिल्यानें शाळेंतल्या नेहमींच्या कामाचाच त्रास वाटणें व कंटाळा येणें या गोष्टींची मोठी भीती आहे.

६. नंबर खाली देणें—नेहमींच्या अपराधांस ही शिक्षा सदोदित उत्तम आहे. पण वाईट कामाबद्दल नंबर खाली जातो, त्याचप्रमाणें चांगल्या कामाबद्दल वर येतो, असें नियमितपणें ठरलेलें असावे.

७. शारीर शिक्षा—हिच्या संबधानें अनेक प्रकारचीं भिन्न मते आहेत. तथापि एवढें सर्वसंमत आहे, कीं थोबाडीत देणें, कान उपटणें, केस ओढणें, थापट मारणें, आंगठे धरून किंवा एका पायावर उभें करणें, अमुले प्रकार वाईट आहेत. त्याचप्रमाणें धिड काढणें गणेश टोपी घालून शालेभर फिरविणें, असले प्रकारही मुलांना कोडगे करणारे आहेत. शारीर शिक्षा करण्यासाठीं छडीचा उपयोग करणें हें चांगलें.

छडीचा उपयोग करणें तो ही नवीन, तरूण, रागीट शिक्षकानें करूं नये. तर ही शिक्षा देण्याचें पोक्त, अनुभविक अशा शिक्षकानें किंवा हेड-मास्तरानें आपलेकडे ठेवून, आपल्यास राग येऊं न देतां केवळ दाखविण्या पुरता राग आणून गंभीरपणें करावें. त्याच प्रमाणें छड्या मारणें त्या फार थोडे वेळां मारून, अगदीं अपराधानुरूप माराव्या. हेडमास्तरानें छड्या देणें, ही गोष्ट नेहमींच्या प्रचारांतली असूं नये, तर कधीं, मधीं घडणारी अशी असावी.

८. शाळेंतून घालवून देणें—ही अगदीं शेवटची शिक्षा असून, ती लहान मुलांच्या शाळेंत वास्तविक कधींच अंमलांत यावयाची नाही. कारण लहान मुलांस शाळेंतून अगदींच काढून टाकणें म्हणजे त्यांच्या जन्माचें मातेरें करणें आहे; व एका अर्थी ही शिक्षा त्यांचे पालकांस होत असते. तथापि विशेष प्रसंगी या शिक्षेचाही उपयोग करण्याची वेळ येते. ही शिक्षा देणें हें प्राथमिक शाळांच्या संबंधानें तरी जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्यांच्याच स्वाधीन असलें पाहिजे.

आमच्या वाचकांच्या ऐकिवांत कदाचित आलेंच असेल कीं चालू शिक्षणपद्धतीचा व्हाईसराय साहेब लार्ड कर्झन यांनीं सर्व देशांचा विचार तळा शिक्षणक्रम कसा काय चालला आहे, त्यांत सुधारणा कोणच्या करणें इष्ट आहे व फेरफार कोणचे केले पाहिजेत, याचा विचार करण्यासाठीं सर्व देशांतून विद्याखात्यांतले मोठे मोठे कामगार बोलावून सिमला येथें एक 'कान्फरन्स' भरविलें. या 'कान्फरन्स'च्या विचारास आरंभ होण्यापूर्वी व्हाईसराय साहेब यांनीं भाषण करून कोणच्या गोष्टींचा विचार कर्तव्य आहे, याचें दिग्दर्शन केलें. व्हाईसराय साहेब हे स्वतः मोठे विद्वान असून इंग्लंड-मधल्या प्रख्यात युनिव्हर्सिटीमधून सर्व विद्यांच्या शिक्षणक्रमांतून गेलेले आहेत. त्यांनीं आज तीन वर्षे आमच्या इकडील निरनिराळ्या

श्रीतांच्या विद्याक्रमाचे यथास्थित व बारकाईने अधलोकन करून कशी स्थिती आहे, हे आपल्या मनाशी ठरविले आहे, कोणच्याही वावर्तित सुधारणा करण्याच्या संबंभांने व्हाईसराय यांची मनापासून इच्छा असते, व ते तत्संबंधाने प्रयत्न करितात, असे आजपर्यंत आपणास अनेक गोष्टींवरून दिसून आलेले आहे. आमच्या देशांत आज सुमारे पन्नास वर्षे 'पाश्चिमात्य-शिक्षणरूपी वृक्षाचे बीजारोपण होऊन तो वाढत आहे. ती वाढ कशी काय चालली आहे, हे या नवीन शतकाच्या व नवीन कारकीर्दीच्या आरंभी नीटपणे पाहून, जे चांगले असेल ते ठेवावे, जे नको असेल ते काढून टाकावे, व जे काहीं नवीन पाहिजे असेल ते घ्यावे, व अशा रीतीने नवीन लोकशिक्षणपद्धती अमलांत आणावी असा व्हाईसराय यांचा उद्देश आहे. हा आपला उद्देश ते सिद्धीस नेतील यांत शंका नाही. व्हाईसराय साहेब यांनी आपल्या प्राथमिक भाषणांत या सर्व उद्देशांचे दिग्दर्शन केले आहे. त्यांतील कांहीं भागांचे टिप्पण पुढे देतो. या ठिपणामध्ये आम्ही उच्च शिक्षण किंवा युनिव्हर्सिटीचे शिक्षण यांच्या संबंधाने व्हाईसराय साहेब जे बोलले ह्याचा सारांश न घेतां केवळ प्राथमिक शिक्षण व एकंदर लोकसमाजाचे शिक्षण, यां संबंधाच्याच विचारांचे मात्र टिप्पण केले आहे. " आपण अशा थरास येऊन पोचलो आहो की या नवीन शतकाच्या आरंभी मागील स्थितीचे सिंहावलोकन करून भावी काळांत कसे पाऊल टाकावयाचे हे ठरविण्याचा समय प्राप्त झाला आहे. एक विशिष्ट वर्ग आहे, तो उबड प्रतिपादन करितो की शिक्षणक्रम प्रथमतः सुरू करण्यांत चूक झाली व त्याचा परिणाम भयंकर झाला आहे. आमच्या हातून चुक्या झाल्या, हे दिसतच आहे; नाही तर परिपक्व भरविण्याची आवश्यकताच उत्पन्न झाली नसती. पण आम्हीं संपादन केलेले यश अनंत पटीने मोठे आहे. आज आपणांस शिक्षण पद्धतीतील व्यंगांकडे लक्ष देण्यास मी सांगणार असल्यामुळे तसे करण्यांत मी निंदकाच्या पक्षांत जाऊ इच्छितो किंवा शिक्षणाची रचलेली इमारत ढासळून पाडू इच्छितो,

असे कोणी समजूं नये. इमारतीचा जुना भाग मोडून नवीन रचना करण्याची आपली इच्छा आहे; पण आपण कोठे चुकलो व अदूरदृष्टी कशी घडली हे ठरव्याशिवाय पुनर्रचना घडणे शक्य नाही. ” यानंतर व्हाइसराय वडलेल्या चुकांचा निर्देश करितात. “ आम्ही इंग्रजी नमुन्यांचे डोळे मिटून अनुकरण केले व ते अनुकरण अजून पूर्णपणे सुटले नाही, ही पहिली चूक. लंडन युनिव्हर्सिटीची प्रतिकृती केली म्हणजे विश्वविद्यालयीन शिक्षण घाबरे तेवढे आम्ही देशास मिळवून दिले, असे आम्हास वाटले. अलीकडे आम्ही युरोपातील उष्णगृहांतून लहान लहान शिक्षणरोपे इकडे रुजविण्याचा प्रयत्न घेयाने चालविला आहे. दुसरी चूक म्हटली म्हणजे आम्ही असे मानले की स्वभाषेचे पूर्ण ज्ञान मिळविल्यापूर्वी इंग्रजी शिकविले तरी काम भागेल. कांही विषय पाश्चिमात्य बुद्धीस आकलनीय आहेत म्हणून तेच विषय इकडील लोकांस त्याच पारिभाषेत व विधान पद्धतीत ग्रहण करितां येतील, असे आम्हास खात्रीने सांगण्यांत आले. तिसरी चूक अशी की सरकारी नोकरीचा मार्ग शिक्षण हा ठरवून शिक्षणाची कसोटी परीक्षा ही ठरविण्यांत आली. ” ह्या चुका दर्शवून लाट साहेब विचारासाठी मुख्य प्रश्न असे सादर करितात:—“आम्ही बरेच यश संपादन केले आहे व बरीच प्रगती झाली आहे. पण आपले पाऊल खरोखर पुढे पडत आहे काय ? ब्रिटिश इंडियातील लोकसंख्येपैकी ४५ लक्ष व्यक्तीस आपण शिक्षण देत आहां. हे प्रमाण योग्य किंवा समाधान कारक आहे काय ? फी व देणग्या यांच्या १३ लक्ष ६० हजार पौंडाशिवाय आम्ही ११ लक्ष ९० हजार पौंड पब्लिक फंडांतून गेल्यासारखी खर्च केले. ही रक्कम वाढविली पाहिजे काय ? हिंदुस्थान सरकारची एज्युकेशन पालिशो म्हणून कांही ठराविक व्यवस्था आहे काय ? असल्यास तिचे अवलंबन होते काय ? कोणत्या साधनांचे द्वारे तिचा अवलंब होत आहे. शिक्षणरूपी विशाल व शक्त्युपादक यंत्राची देखरेख कोण ठेवतो, किंवा भट्टी पेटल्यावर यंत्राची चाके फिरतील

तशीं फिरतील व यंत्राचा चालक दट्या आदळील तसा आदळील असाच वेवंदशाई प्रकार चालला आहे काय ? ”

“युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षणक्रमांत ज्यास पडावयाचें नाहीं त्यांच्याकरितां व्यापारसंबंधी किंवा इतर प्रकारचें धंदेशिक्षण द्यावयाचें, हा मूळउद्देश आहे. या बाबतींत थोडीशी सुधारणा झाली आहे, पण अडचणी पुष्कळ आहेत. मध्यम वर्गातील लोकांस असले शिक्षण अजून विश्वविद्यालयांतलें शिक्षण इतकें महत्वाचें वाटत नाहीं. केवळ चाकरी करण्याचा हेतू मनांत बाळगणाऱ्या किंवा पुढें धंदेशिक्षण वाढविण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या विद्यार्थ्यांची आपणास सोय केली पाहिजे. प्राथमिक शिक्षणाबद्दलच्या सरकारच्या वचनांचें पालन करणें झालें नाहीं. देशभार्षेतील शिक्षण वाढलें पाहिजे, म्हणजे अज्ञान नष्ट होईल, साधारण लोकसमूहाची स्थिती सुधारेल, दंगेधोपे, गुन्हे यांचें प्रमाण कमी होईल व शेतकऱ्यांचीही स्थिती सुधारेल. धंदेशिक्षणाचाही प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. धंदेशिक्षण म्हणजे काय व त्यापासून देशाचें कसे हित होईल, याबद्दल बराच मतभेद आहे. देशी हुन्नरांचें पुनरुज्जीवन झालें पाहिजे; शेतकीवरील उपजीविकेचें ओझे कमी झालें पाहिजे; जमीनींतील धनोत्पादक साधनांची वाढ झाली पाहिजे; इत्याद्यनेक गोष्टी धंदेशिक्षणानें साध्य करावयाच्या आहेत. अजून नीट पद्धती वर शाळा स्थापन झाल्या नाहींत. शाळेंत विद्यार्थी आल्याबरोबर त्याला व्युत्पन्न करणार किंवा हुशार धंदेवाला करणार हें ठरवून टाकिलें पाहिजे. त्याला हुन्नरी बनवायाचा असेल तर त्याची हातकामाची गोडी नष्ट न होईल किंवा तो निरुपयोगी न होईल असे शिक्षण दिलें पाहिजे.”

या सर्व विचारांवरून व्हाईसरायसाहेब यांच्या शिक्षणसंबंधाच्या हेतूचें धोरण काय आहे, हें दिसून येईल. या हेतूप्रमाणें त्यांच्या हातून व्यवस्था घडून आल्यास आमच्या शिक्षणक्रमांत पुष्कळ सुधारणा होऊन, तें हल्लीपेक्षां पुष्कळ ज्यास्त लोकोपयोगी होईल, यांत संशय नाहीं.

सूक्ष्मदर्शक यंत्रः

अलीकडील काळांत दोन उत्कृष्ट यंत्रांनी मनुष्यास सृष्टीतील असंख्य नवीन व अद्भुत गोष्टींची माहिती करून दिली आहे. यांतलें एक यंत्र दुर्बीण. याच्यायोगानें दूरचे पदार्थ जवळ दिसतात. दुसरें सूक्ष्मदर्शक यंत्र, याच्या योगानें अत्यंत सूक्ष्म पदार्थ दृग्गोचर होतात. या यंत्राच्या योगानें सूक्ष्म सृष्टीतील अत्यद्भुत चमत्कार दृष्टीस पडले आहेत. या यंत्रानें परमेश्वराची शक्ती केवढी अगाध आहे, त्यानें कोणच्या विलक्षण तज्जविजी केल्या आहेत, व आपण त्याच्या सृष्टीतील एकाद्या कणापुढे देखील कसे अनुरेणुवत् आहों, हें आपणास समजून आपला गर्व नाहीसा होतो, व आपली नास्तिक्य बुद्धी नष्ट होते. या अद्भुत यंत्राच्या रचनेची व त्याच्या उपयोगाची. माहिती प्रत्येकास थोडीशी असणें अवश्य आहे. आजच्या अंकापासून आम्ही फुरसुतीप्रमाणें कित्येक वस्तुपाट देणार आहों. त्यांतील माहिती सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें पदार्थ अवलोकन करून दिलेली असेल. याकरितां त्या यंत्राची माहिती प्रथमारंभी अगदी थोडक्यांत देतो.

प्रकाश—सूक्ष्मदर्शक यंत्राची रचना कळण्यास प्रकाशाचे गूण व त्याची गती यांची थोडी माहिती व्हावयास पाहिजे. या सृष्टीमध्ये सर्वत्र जी पोकळी आहे तिच्यामध्ये ईथर नांवाचा एक पदार्थ पसरलेला आहे. जेथें म्हणून पोकळ जागा आहे, तेथें तेथें हा असतोच. फार तर काय, एकाद्या पोकळींत निर्वात प्रदेश उत्पन्न केला, तरी तेथें देखील ईथर हा पदार्थ असतोच. असा हा सर्वव्यापी आहे. याला मराठींत 'आष्ट्र' असें नांव दिलें आहे. या ईथर मधून प्रकाशाच्या लाटा जात असतात. एकादा प्रकाश देणारा पदार्थ असला, कीं त्याच्यामधून प्रकाशाच्या लाटा निघून त्या ईथर यामधून सर्वत्र पसरत जातात.

प्रकाशदायी पदार्थापासून प्रकाशाचे किरण सरळ रेषेनें सर्व दिशांनी पसरत जात असतात. एकाद्या अंधांच्या खोळींत एकाद्या खिड-

कीतून कहान फटीच्या वाटेने प्रकाश घेतला, तर तो काळोखांतून चकचकीत सरळ रेषांनी खेळीत गेलेला दृष्टीस पडतो, याचा अनुभव सर्वास आहे.

अशा रीतीने एकाचा प्रकाशद पदार्थापासून सर्व दिशांकडे प्रकाश जात जात जितका दूर पोचतो, तितका कमी होत जातो; व शेवटी फार लांब अंतरावर अगदीच पोचत नाही. तेव्हां अर्थात तो पदार्थ तेथे अदृश्य होतो. पदार्थाकडून येणारा प्रकाश ज्या स्थळी पोचेल, तेथे तो पदार्थ दिसेल; जेथे पोचणार नाही, तेथे दिसणार नाही.

प्रकाशाच्या आंगी दुसरा एक गूण आहे. तो गूण प्रकाशाचे परावृत्त होणे. याला परावर्तन असे म्हणतात. खरी चेंडू एकाचा ठिकाणी आपटला तर तो परत वर उठतो. त्याचप्रमाणे प्रकाश एकाचा ठिकाणी जाऊन पोचतो व त्या पदार्थापधून त्यास पलीकडे जातां न आले म्हणजे तो आल्या मार्गाच्या सरळ रेषेची कोन करून त्या मार्गाने परत फिरतो. म्हणजे इथर मधून आलेल्या प्रकाशाच्या लाटा या अपारदर्शक पदार्थातून पलीकडे जाऊं शकल्या नाहीत, तरी त्यांच्या जाण्याचा वेग कुंठित होईपर्यंत त्या कोठे तरी जावयाच्या असतात. यासाठी त्या तेथून पुनः परत फिरून दुसरीकडे बुटें चालू होतात. आपणास पदार्थ दिसतात म्हणजे काय होते, तर त्या पदार्थावर सूर्याचे प्रकाश पडून तो त्या पदार्थापधून पलीकडे जाऊं शकत नाही, म्हणून तेथून फिरून दुसऱ्या दिशेने जात असतां आपल्या डोळ्यांवर येऊन पडतो व तेथे थांबतो. यामुळे तो पदार्थ आपणास दिसतो. आरशांत पदार्थ कसे दिसतात, हे लक्षांत आणिले असतां ही गोष्ट नीट समजेळ. सूर्यापासून प्रकाश निघून एकाचा पदार्थावर पडतो. त्या पदार्थातून प्रकाशास पलीकडे जातां येत नाही; म्हणून तो तेथून फिरतो. त्या पदार्थाचे समोर आरसा ठेविला, म्हणजे आरशाचे भिग अगदी गुळगुळीत असून स्वच्छ असल्यामुळे

ह्याच्यामध्ये पारदर्शकता फार असते, व त्या आरशाच्या भिंगास पाठीकडे एकाद्या पडद्याप्रमाणे पारा लावलेला असतो व आरसा अपारदर्शक बनविलेला असतो; यामुळे ते प्रकाशाचे किरण केंद्रीभूत होऊन पदार्थाची प्रतिमा पाऱ्याच्या भिंतीवर पडते; यामुळे पहाणाऱ्यास तो सर्व पदार्थ आरशांत प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. ज्या पदार्थावर प्रकाश पडतो, त्याच्या प्रत्येक भागापासून आरशामध्ये प्रकाश-किरण परावृत्त होतात, म्हणून तो पदार्थ सर्वथ आपल्यास दिसतो. ज्या भागापासून किरण परावृत्त होणार नाहीत त्या भागांचे प्रतिबिंब आरशांत पडणार नाही.

आरशास कांच लावलेली असते याचे कारण पारदर्शक पदार्थांत कांच ही उत्तम आहे. सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतली किंवा दुर्बिणींतली पारदर्शक कांच मुख्यतः दोन प्रकारची असते. १. मध्योन्नत (convex) म्हणजे जिची पोकळी वर्तुळाकार अशी मधोमध वर आलेली असते; व मध्यनिम्न (concave), म्हणजे जिची पोकळी मधोमध आंत गेलेली असते. अशा कांचांचे आणखी मिश्रप्रकार आहेत, ते पुढील आकृतीवरून स्पष्ट होतील:—

१ २ ३ ४ ५

१. एका बाजूला उन्नत असून दुसरीकडे सपाट. २. एका बाजूला खोल असून दुसरीकडे सपाट ३. दोन्ही बाजूला उन्नत. ४. दोन्ही बाजूला खोल. ५. एका बाजूला उन्नत व दुसऱ्या बाजूला खोल, म्हणजे चंद्रकोरीसारखी.

मध्योन्नत कांचेमध्ये असा गूण आहे, की तिच्यावर किरण पडले की ते एकत्र होतात; व मध्यनिम्न कांचेचा गूण असा आहे, की तिच्यावर पडलेले किरण एकमेकांपासून दूर होऊन पसरतात किंवा फांकतात. या कांचांचे जे आणखी प्रकार आहेत, त्यांच्याठायीं वरील गुणांच्या मिश्रणाने आणखी ही गूण आलेले असतात. पण त्याचा उल्लेख येथे नको आहे. हे कांचांचे गूण पुढे सूक्ष्मदर्शक यंत्राची रचना समजण्यास उपयोगी आहेत.

डोळ्याची रचना:—सूक्ष्मदर्शक यंत्र हे डोळ्यास साहाय्यभूत आहे, म्हणून प्रथमतः थोडक्यांत डोळ्याची रचनाही सांगतो.

एकादी काळोखाची खोली आहे; तीत एका लहान छिद्रांतून आंत प्रकाश घेतला, व तो भिंतीवर पाडला, तर त्यामध्ये बाहेर समोरच अललेल्या पदार्थांचे प्रतिबिंब दिसेल. अशाच तऱ्हेची कृती डोळ्यामध्ये होऊन आपणास पदार्थ दिसतात. आपला डोळा ही अशीच एक लहानशी काळोखाची खोली आहे. तिच्या मागल्या बाजूला काळा पडदा आहे, व समोर एक लहानसे वाटेले छिद्र आहे. या छिद्रावर दोन्ही बाजूंस मध्योन्नत असलेले (प्रकार ३) असे भिंग लाविले आहे. त्यामधून प्रकाश जाऊन, त्याबरोबर समोर असलेल्या पदार्थांचे प्रतिबिंब जाते व काळ्या पडद्यावर पडते. हे जे पुढले छिद्र, यास आपण बाहुली असे म्हणतो व मागला जो काळा पडदा, त्यास जालरूप पडदा (retina) असे म्हणतात. कारण हा पडदा दिसण्यांत जाळ्यासारखा दिसतो.

सोबतच्या आकृतींत अ अ यांच्यामध्ये म्हणजे काळ्या बुबुळामध्ये क ही बाहुली आहे म हे दोन्ही बाजूंस मध्योन्नत असे भिंग आहे; व मार्गे प प हा पडदा असून ज्ञा हा ज्ञानतंतू आहे. हा कोणत्या पदार्थांचे प्रतिबिंब पडले आहे हे, म्हणजे डोळ्यापुढे काय आले आहे हे मस्तकांतील मेंदूला जाऊन कळवितो;— म्हणजे आपणास पदार्थ दिसतो.

सूक्ष्मदर्शक यंत्र—हे यंत्र दोन प्रकारचे असते, एक साधे व दुसरे मिश्र रचनेचे.

साधे सूक्ष्मदर्शक यंत्र—एक कांचेचा गोल घेऊन त्यांत पाणी भरावे. त्यामधून एकादा पदार्थ पाहिला असता तो बराच मोठा दिसतो. त्याचप्रमाणे मध्यभागी जाड व सभोवती पातळ होत गेलेले अशा भिंगांतून पदार्थ पाहिला असता ही मोठा दिसतो. आशाच प्रकारचे पण

बरेच जाड असें भिंग घेऊन तें चौकटीत बसविलें कीं साधें सूक्ष्मदर्शक यंत्र झालें. असलीं सूक्ष्मदर्शक यंत्रें पुष्कळ मिळतात, व तीं पदार्थ नीट व स्पष्ट पाहण्यास उपयोगीं पडतात. भिंग मध्ये जितकें जास्त जाड असेल, तितकी त्याची पदार्थ मोठा दाखविण्याची शक्ती अधिक असेल.

एक पातळ पट्टी किंवा भिंग घेऊन मधोमध लहानसें वाटोळें छिद्र पाडावें. त्यामध्ये स्वच्छ पाण्याचा विंदू धरावा. या विंदूमधून पट्टी डोळ्याशीं अगदीं जवळ धरून पाहिलें असतां पदार्थ मोठा दिसेल. हें ही एक सूक्ष्मदर्शक यंत्रच झालें.

मिश्र रचनेचें सूक्ष्मदर्शक यंत्रः—यांत निदान दोन तरी कांचा असतात. एकाला पदार्थाची कांच (object lense) असें म्हणतात. हिच्या मध्ये प्रथमतः पदार्थ मोठा होऊन, त्याचें वाढलेलें प्रतिबिंब तयार होतें. मग डोळ्याजवळ दुसरी कांच (eye-piece) असते, तीमधून तें वाढलेलें प्रतिबिंब आपणास अधिक मोठें होऊन दिसतें. अशा रीतीनें मिश्र-सूक्ष्मदर्शकाचे द्वारे आपणास मोठाच फायदा होतो. पदार्थाच्या भिंगानें मूळचा पदार्थ ४० पट वाढला, व डोळ्याजवळील भिंगाची शक्ती १० पट पदार्थ वाढविण्याची असली, तर मूळचा पदार्थ $४० \times १० = ४००$ पट मोठा दिसेल. या प्रमाणावर कमी-अधिक शक्तीचीं सूक्ष्मदर्शक यंत्रें बनविलेलीं असतात.

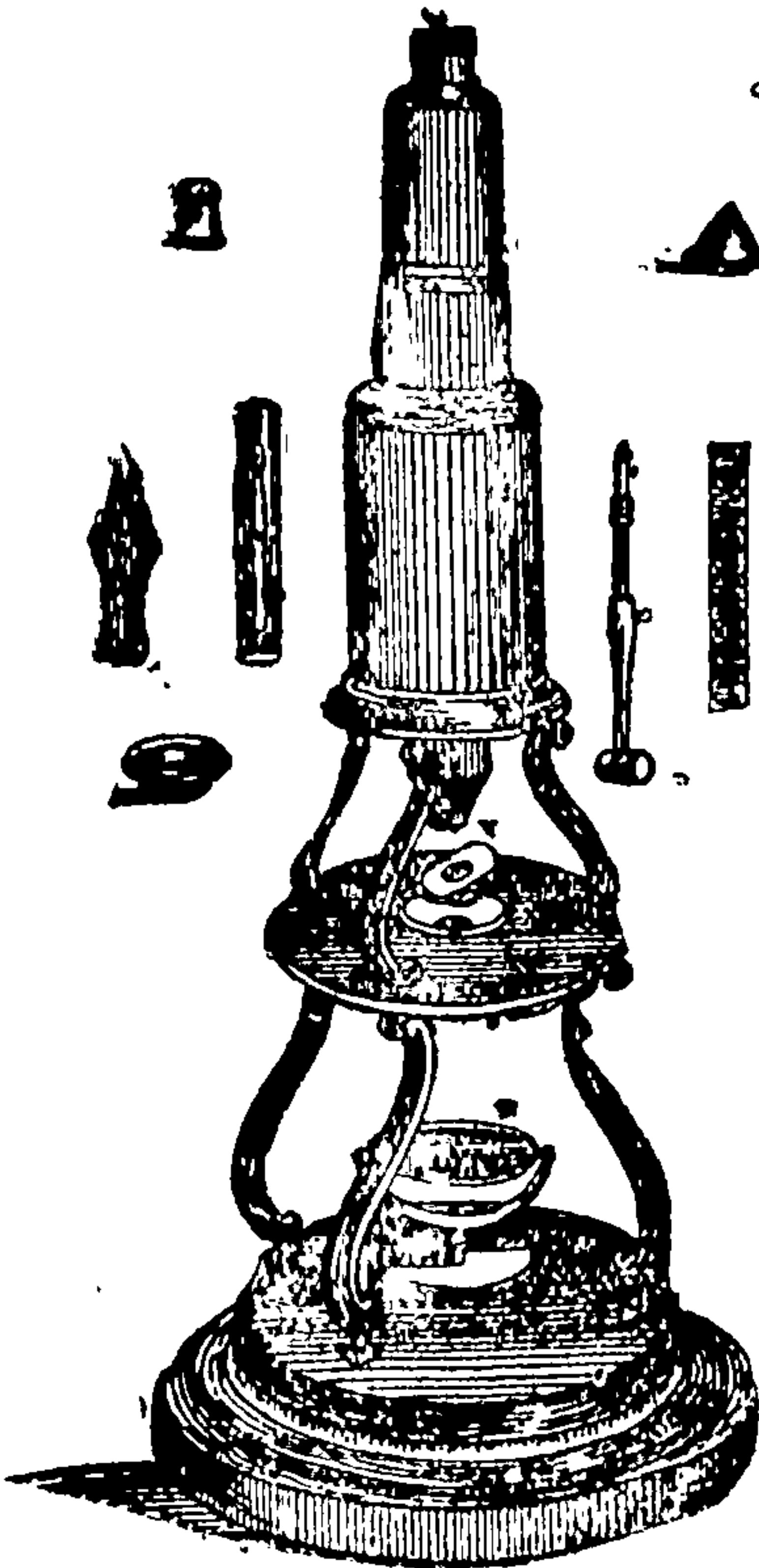
सूक्ष्मदर्शक यंत्राचें तत्व—मार्गे सांगितलेंच आहे, कीं आपल्यास पदार्थ दिसावयाचा म्हटला म्हणजे त्याचें प्रतिबिंब किंवा चित्र डोळ्यातील मागल्या काळ्या पडद्यावर पडलें पाहिजे. या पदार्थाचें प्रतिबिंब ज्या मानानें लहानमोठें या पडद्यावर भासेल, त्या मानानें तो पदार्थ आपणास लहान किंवा मोठा दिसेल.

ज्या मनुष्याची ' शार्ट-साईट ' असते, म्हणजे ज्याच्या उलट्या बाहुल्या आहेत असें आपण म्हणतो, त्याच्या डोळ्याची स्थिती अशी असते, कीं त्यास दूरचे पदार्थ त्यांवर पडलेले प्रकाशकिरण फांकून मोठे

दिसतात, व सारख्यासारखे दिसतात. ते नीट दिसावे, म्हणून ज्याच्या योगाने पदार्थाचे किरण एकत्र हाऊन पदार्थ स्पष्ट दिसतील, अशा प्रकारच्या भिंगाची आरशी तो डोळ्यांना लावितो.

सूक्ष्मदर्शक यंत्रांत अशाच प्रकारची तजवीज असते. प्रथमतः पदार्थ ज्यांतून मोठा दिसेल, अशा प्रकारची कांच लावून पदार्थाची आकृती वाढेल असे करावयाचे. मग तो पदार्थ डोळ्यांस मोठा दिसतो, पण पसरलेला किंवा सारख्यासारखा दिसतो. मग डोळ्याजवळ दुसरे भिंग (eye-piece) लावून तो मोठा व स्पष्ट दिसेल अशी तजवीज करावयाची.

तेव्हां सूक्ष्मदर्शक यंत्र हे 'शार्ट-साईट' कारितां लावितात अशाच प्रकारची एक आरशी आहे. सूक्ष्म चमत्कार दिसण्याच्या संबंधाने आपली 'शार्ट-साईट' आहे. तिच्या ही आरशी लावून पदार्थ पुष्कळ मोठा दिसेल अशी तजवीज करावयाची.

बाजूस सूक्ष्मदर्शक यंत्राचे चित्र दिले आहे. अ येथे डोळा लावून पहावयाचे. प येथे पदार्थ ठेविला आहे. आ हा एक आरसा असून प हा पदार्थ स्पष्ट दिसण्यासाठी त्याच्यावर प्रकाश पाडणे हा त्याचा येथे उपयोग आहे. सर्भोवताली या यंत्रास साधनीभूत असे अनेक बारिक सारिक जोड दाखविले आहेत.

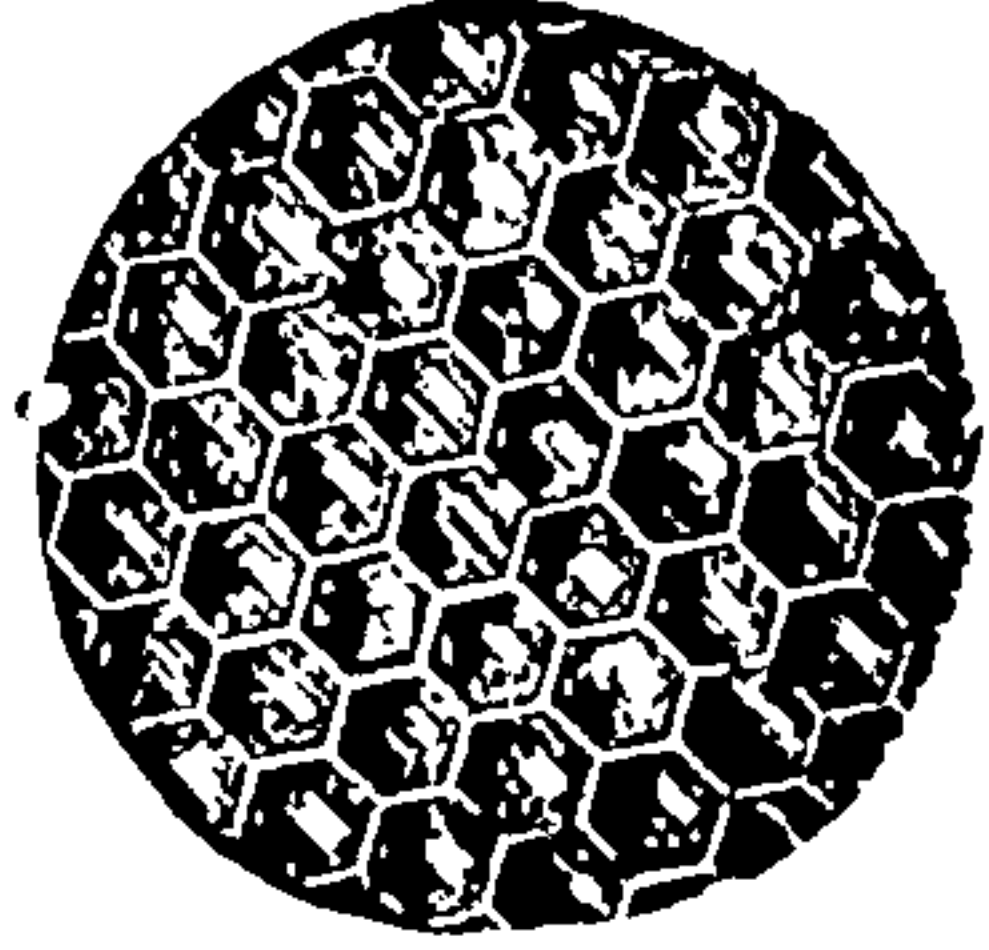
वस्तुपाट.

—:~:—

घर-माशी

[माशी—सुमारे. दहापट मोठी]

[माशीचा ढोळा-सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून पाहिलेला]

पाठासाठी लागणारे सामान:—मोठ्या प्रमाणावर काढलेले माशीचे व तिच्या अवयवांचे चित्र; जाड कागदावर चिकटविलेल्या कित्येक माशा; पालथ्या ग्लासाखाली कोंडलेल्या कित्येक जिवंत माशा; ग्लासभर स्वच्छ पाणी; दोन चार भात, नाचणी किंवा गहू याच्या ताटांच्या किंवा पेंढ्याच्या पोकळ काड्या; अथवा मुलांची सेळ्याची चमड्याची किंवा खरी नळी, जिच्यांतून मुले पाणी ओढून घेतात.

[आपण वारिक सारिक प्राण्यांना कीटक म्हणतो, त्यांस इंग्रजीत इन्सेक्ट्स (Insects) असे नांव आहे, त्यांतला माशी हा प्राणी आहे. हे नांव अन्वर्थक आहे. याचा अर्थ, ज्यांच्या शरीराचे तुकडे तुकडे किंवा भाग आहेत असे जीव सर्व कीटकांची शरीरे अशी विभागलेली असतात.]

१. घरमाशी हा एक उडणारा कीटक आहे. हिच्या शरीराचे तीन भाग असतात:—(१) डोकें, (२) छाती, व (३) पोटा. मधला भाग राखेच्या रंगाचा व मागला भाग फिकट काळसर रंगाचा असून त्यावर मधून मधून काळे ठिपके असतात.

२. पाय;—माशीला सहा पाय असतात. प्रत्येकास तीन तीन सांधे असतात. पायांना पंजे असून खालच्या बाजूला गादी असल्यामुळे मऊ असतात, व त्यांवर केस असतात. माशांना चालतां व धांवतां येते, पण उडी मारितां येत नाही; व पायांस मऊ गादी असल्यामुळे भिगासारख्या गुळगुळीत पदार्थावरून, भीतीवरून किंवा छतावरून उलटें चालतां येते.

प्रत्येक पायास दोन सूक्ष्म पंजे किंवा बोटें असतात; व दोन सूक्ष्म गाद्या असून सभोवती पुष्कळ केंस असतात. हे केंस पोकळ असून शेवटाकडे एकाद्या नळीप्रमाणें किंवा किल्लीप्रमाणें पोकळ असतात; व त्या द्वारानें आंत वारा ओढून घेतां येतो. या तजविजीनें माशी उलट सुलट कोठें कशीही वसली तरी तिला खालचा पदार्थ ओढून धरितां येतो. (मुलें किल्लीच्या भोक्यांतून वारा वर ओढून घेऊन किल्ली ओंठास कशी चिकटवितात हें दाखवावें. तशीच एकादी लोखंडी नळी चिकटवून दाखवावी; व जिवंतें माशा ग्लासाचे आंतल्या बाजूस उलट्या सुलट्या कशा चालतात तें दाखवावें.)

३. पंख—सर्व कीटकांस चार चार पंख असतात त्याप्रमाणें माशीसही असावें; परंतु माशीस दोनच पंख असतात. हे पंख फार पातळ व नाजूक, पण माशीच्या सूक्ष्म शरीराच्या मानानें फार चांगले बळकट असतात. ते बहुतेक पारदर्शक असतात. पंखामधून झाडाच्या पांनाला असतात तशा बारीक शिरा असतात [जपानी पंख्याप्रमाणें पंखाची रचना असते; चित्र पहा]. माशी आपले पंख सारखे हालवीत किंवा फडफडवीत असते. त्यामुळें भोंवतालची हवा हालून 'धूं धूं' आवाज होतो. असा अजमास केला आहे, कीं माशीचे पंख एका सेकंदांत ६०० वेळ हालतात. पण ती जलदीनें उडत असल्यास अधिक वेळही हालतात. अशा प्रकारें माशी तीन मिनिटांत एक मैल प्रवास करिते असा अजमास केला आहे. उडणारे कीटक बहुधा चतुष्पक्ष असतात. पण ज्या ठिकाणीं इतर चतुष्पक्ष कीटकांचे मागले पंख असतात, तेथें माशांना दोहों बाजूस दोन वजनें असतात. हीं वजनें म्हणजे दोन केसांसारखे अवयव असून त्यांच्या शेवटास जाड गांठी असतात. असें दिसतें, कीं हीं वजनें दुसऱ्या दोन निराळ्या पंखांबद्दल असतात. यांतलें एकादें मोडलें असतां माशी लगडी होऊन वसते.

४. डोळे—एकंदर पांच असतात. पैकीं डोक्याच्या दोन बाजूस दोन मोठे डोळे असतात यांना प्रत्येकीं चार हजार भिंगे असतात, असा अजमास केला

आहे. या डोळ्याची सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून दिसणारी आकृती धड्याच्या आरंभी दिली आहे. ही आकृती जरी संपाट दिसते तरी वास्तविक हे डोळे ढालीसारखे, ज्यांचा मधला भाग बराच उंच आहे, असे असतात. अशा डोळ्याला इंप्रजॉल संमिश्र नेत्र (Compound eyes) असे नांव देतात. या दोन डोळ्यांच्या मध्ये तीन लहान साधे डोळे असतात. प्राण्यांचे डोळे दोन प्रकारचे असतात. एक साधे, म्हणजे ज्यांत एकेकच भिंग किंवा एकावर एक चढविलेला भिंगांचा एकच जोड असतो. अशा डोळ्याने एका बाजूस मात्र पाहतां येते. चोहीकडे पाहण्यासाठी या डोळ्यांमधील बुबुळे हालतात, किंवा डोळे हालवावे लागते. मनुष्य, चतुष्पाद, व इतर मुख्य मुख्य प्राणी यांचे डोळे असे असतात. दुसरे संमिश्र किंवा खिडक्यांचे डोळे, हे चोहीकडे हालवितां येत नाहींत. परंतु त्यांच्यामध्ये इतकी असंख्य भिंगे स्मालीकडे असतात, कीं त्यामुळे प्राण्यास सर्व दिशांकडे वसत्या जागेवरून पाहतां येते. कोळी, माशा वगैरे कीटकांना असले डोळे असतात. माशांची दृष्टी इतकी चलाख असते, कीं त्यांना धरण्याचा आपण कसाही प्रयत्न केला तरी त्या सहसा संपडत नाहींत, याचा अनुभव आपणास नेहमींचा आहेच. [मुलांना माशी धरण्याच्या अनुभवाची आठवण करून द्यावी].

५. सोंड.—माशीला तोंडाचे जागी लांब सोंड असते. हिच्या योगाने ओंठ, जीभ व दांत या तिहींचे कार्य होते. माशीची खाण्याची पद्धत अशी आहे, कीं साखरेसारख्या पदार्थांत सोंडेमधून लाळ किंवा थुंकी घालून ते प्रथमतः ओला करावा, व मग त्यांतिल द्रव सोंडेने शोषून घ्यावा. अशा रीतीने माशा पदार्थांत रस उत्पन्न करून तो शोषून घेतात; किंवा पदार्थांतला अगोदरच असलेला ओलावा किंवा रस शोषून घेतात. माशांना साखर, गूळ वगैरे गोड पदार्थ फार आवडतात याचे कारण असे दिसते कीं ते चटदिशीं ओले होऊन त्यांतला रस शोषून घेतां येतो. [सोंडेने पदार्थ कसा शोषून घेतात, हे ताटाची किंवा पेंढ्याची काडी घेऊन तींतूळ पाणी शोषून घेऊन दाखवावे].

६. मिशा.—डोक्याच्या दोहों बाजूस मिशा असतात. या ब्रशाप्रमाणे माशीला उपयोगी पडतात. आपण पाहातो की या मिशा सारख्या हालत असतात. यावरून हवेतील अगदी सूक्ष्म जंतू या मिशांच्या द्वारे निवडून घेऊन खाणे, या गोष्टीकडे यांचा उपयोग होत असेल असे दिसते.

६. उत्पत्ती—माशी कोठे तरी मांसखंडामध्ये प्रत्येक वेळीं सुमारे ऐंशी बारीक बारीक अंडी घडते. हीं अंडी प्रथमतः आपणास अंड्यांची कल्पना आहे. त्याप्रमाणे निर्जिवसारखी असतात; पण मग त्याची अळी बनून सजीवपणा येतो. या अळीला पाय दृश्य नसतात. पण तिला जागेवरून हालतां येते. ही अळी पांढऱ्या रंगाची असते; ही एकसारखे मांस खात असते, व अशा रीतीने वाढते. माशी मांसखंडांतच अंडी घालिले, यांचे तरी कारण हेच. मग त्या अळीच्या भोवतीं एक कवच बनते. या कवचामध्ये हे अंडे बाह्यतः दिसण्यांत हालचाल नाही असे असते. पण आंतल्या बाजूस अनेक फेरबदल घडत राहून डोकें, पाय, पंख, सोंड वगैरे अवयव बनत असतात. मग थोड्या दिवसांत पूर्ण माशी बनून कवच फोडून बाहेर येते; व आपले बारीके पंख उघडून उडून जाते !

७. श्वासोच्छ्वास—माशीच्या दोन्ही कुशींमध्ये दोन छिद्रे असतात, त्यांमधून ती श्वासोश्वास करिते. या छिद्राच्या आत बारीक नळ्या असून त्यांच्या तोंडाशीं उघड-छाप होईल अशा तजवीज असते. यामुळे माशी प्रवाही पदार्थांत पडली तर अर्थात श्वासोश्वास बंद होऊन मरेल. पण माशी इतकी चपळ असते व तिची दृष्टी इतकी सूक्ष्म असते, की ती सहसा पातळ पदार्थांत पडत नाही. माशांना सर्व शरीरभर ज्ञानतंतू असतात. त्यांना इतर मोठाल्या प्राण्यांप्रमाणेच स्पर्श जाणणे, ऐकणे, वगैरे गोष्टींचे ज्ञान होत असते.

८. उपयोग—दुसऱ्या म्हणजे अंड्यांनंतरच्या अळीच्या स्थितीत माशा मृत शरीरांतील घाण खाऊन वाढतात. या योगाने असली घातक घाण फार कमी होते. माशी पूर्ण वाढल्यावर एकसारखी हवेतील अगदी सूक्ष्म

कृमी खात असते. ह्या कृमीपैकी पुष्कळ विपारी व रोगोत्पादक असतात. आपण पाहार्तो की माशी एकाद्या ठिकाणी बसून पुढील दोन पाय व मिशा या एकमेकांवर घांशीत असते. या वेळीं असले कृमी गट करण्याचाच तिचा व्यापार चाललेला असतो. माशी ही कोळी व इतर वारिक जीव यांचे भक्ष्य आहे. यावरून माशा आपणास फार उपयोगी आहेत. त्या पदार्थावर बसल्या म्हणजे आपण त्यांस हाकून लावितो. परंतु वास्तविक त्या पदार्थांमधील नासका भाग किंवा घाण काढून घेऊन आपले हितच करित असतात. एकाद्या पदार्थावर किंवा जागेवर माशा पुष्कळ झाल्या की तेथे खाण फार आहे असे समजावे, व ती नाहीशी करायचा प्रयत्न करावा. परंतु तेथे जमलेल्या पुष्कळ माशां आपले काम अंशतः तरी करित आहेत हे लक्षांत ठेवून त्यांस हाकून लावू नये.

९. तात्पर्य—या वर्णनावरून माशीसारख्या क्षुद्र प्राण्यामध्ये परमेश्वरी शक्तीची केवढी करामत दृष्टीस पडते, हे लक्षांत येईल. अशा क्षुद्र प्राण्याच्या शरीररचनेत देखील ईश्वराने कशा विलक्षण आश्चर्यकारक तजविजी करून ठेविल्या आहेत? तसेच त्या प्राण्याचा आपल्याला व एकंदर सृष्टीला उपयोग तरी केवढा होतो? एकाद्या आळशी, दुष्ट, दुर्व्यसनी अशा मनुष्याचा जगास उपयोग तर नाहीच, पण उलटा दुरुपयोग असतो. पण माशीसारख्या क्षुद्र प्राण्यापासून जगाच्या व्यवहारांत अशा मनुष्यापेक्षां लाखोंपट जास्त काम होते. व इजा तर विलकुल कसलीही होत नाही. तेव्हां अशा प्राण्यांचे वर्णन वाचून मनुष्याने परमेश्वरास लीन व्हावे, व आपल्या जीविताचे सार्थक करण्यास झटवे. मुलांनी लक्षांत ठेवावे, की माशा धरून लंगड्या करणे, त्यांना सुते किंवा दोरे बांधून उडविणे किंवा असले खेळ करणे, अथवा त्यांना मारणे हे क्रौर्य तर आहेच; पण खेरीज असल्या उपयुक्त प्राण्यांचा घात करून आपण सृष्टीचे मोठे नुकसान करितो. यासाठी यांना आपण कधी ही त्रास देऊं नये.

काव्य-रत्न-मंजूषा.

(१). वसंत-क्रीडा.

—:~*~:—

प्रसन्न फुलल्या फुलांसंगतीं मूकबोल बोलूं ।
फुलांसम अंतरंग उमलूं ॥
मंदमंद वाण्याच्या झुळुकांसंगे आंदोलूं ।
वायुचा झोंपाळा झोलूं ॥
झुळुझुळु वाहे झरा त्या सर्वे ताल धरून चालूं ।
झण्याचा सुस्वररव झेलूं ॥
कौमल-चंचल-लतापल्लवीं आनंदे डोलूं ।
पल्लुवां संगतीं हेळूं ॥
निरभ्र निश्चल नभोवितानीं दृश्यसार तोळूं ।
भवाचे गूढ कुलूप खोलूं ॥
खळबळणाऱ्या लाटांसह या मनोवृत्ति घोलूं ।
जिवींच्या लाटा कळोलूं ॥
किलबिल किलबिल गाती खग त्यां सुस्वर संमेलूं ।
नभीचे गायन संभाळूं ॥
बागडती नाचती वांसरे त्यांसंगे मिसळूं ।
मानवी जडतेला चाळूं ॥
रुचिर बालके हंसती खुलती चला त्यांत खेळूं ।
त्यांसर्वे चैतन्यां लोलूं ॥
॥ खेळाय जाऊं वसंती वसंतसम पोहूं ॥

वा० ब० प०

(२). जन्मांध मुलगा.

[साक्या].

उजेड म्हणतां ! काय असे तो पदार्थ सांगा माते—,
जन्मापासुनि अंध मी मला तो, मी मुकलो त्याते.
दृष्टि सुखाची मला कल्पना नाही ! काय असे तें ?
डोळस हो अनुभवे जाणते सांगा या अंधाते !

सुंदर ! मोहक ! सुत्रक ! मनोहर ! म्हणतां दिस्तें सारें,
 रवि-प्रकाशें उज्वल बघतां वस्तुजातः दिसणारें,
 कौतुक तुमचें ! प्रकाशः रविचा ! मजला कायः पदार्थ,
 उन लागतें रविचें कळतें; नुमजे तुमचा अर्थ,
 दिवस रवीचा रात्र रवीची, कसें ? कुणाला ठावें ?
 दिवसरात्रिशीं काय रवीला करणें, मजु सांगावें.
 झोपीं गेळों, रात्र जहाली, खेळें, तेव्हां दिवस;
 दिवसरात्रिचा कर्ता मी; कां आमंत्रणः सूर्यास ?
 जोंवर जागा दिवस तोंवरी, रात्र मला मग नाही;
 रमें वावरें; काय करावें सहस्र तरि सूर्याहीं ?
 कोण सूर्य तो ? कसा नेतसे तुमचा दिवस लयाला ?
 न कळे ! मजवरें वाव नसे-का त्याच्या सामर्थ्याला
 ' गरिब विचारा हतभागी हा ! ' मला पाहुनी म्हणतां,
 अंधपणाचें दुःख कल्पुनी हळहळतां कळवळतां;
 परी कळेना दुःख कशाचें करतां ? कीं कशाची ?
 ज्याचें नाही ज्ञान, कोठुनी भासे वाण त्याची;
 नाही काय मला तें नकळे, हाव त्याची नाही;
 खुशाल माझा काळ जातसे नाही तें नसताही;
 नाही तें नाही हें नमुजे; दुःख त्याचें नाही.
 नसत्या दुःखास्तव दुःखाचें काय म्हणुन जीवांहीं ?
 माझे नाही—मला नव्हेजें—माझे नच होणारें;
 त्यास्तव माझे चित न होवो उगाच विव्हळगारें.
 नसत्याची जों हाव लागली नाही तेंच सुखांत;
 अलभ्यलाभासाठीं तळमळ न करो भंग तदांत.
 असें आंधळा ! सुखी ! माझिण पुढे काय राजाही ?
 नसत्याची जों भूक नव्हे तों उणें न मजला काहीं. १६

पत्रव्यवहार.

आकड्यांची मौज.

वि. वि. भेट्टीचा पीहिलाच आहे प्रसंग. बालक म्हणून शिटकारून देणार नाही, तर मजेने पुन्हा खेळत खेळत येईन. ह्यावेळीं येऊं बाल अशी खात्री जाणून आलों आहे.

शाळा सोडून घरीं जातें होतें. रस्त्यांत एक वृद्ध गृहस्थानें हाक मारिली. त्यानें मला एक हिशेब सांगितल्या तोः—“ १९२२०७; पंधरा ब्रावीस शून्य सात, केरो पंतोजी आठी आठ ” मला अर्थ समजेना, म्हणून त्यानें समजून सांगितलें कीं १९२२०७ ह्या संख्येस कोणत्या संख्येनें गुणिलें असतां गुणाकारांत सर्व आठ आठ येतील? त्या वेळीं मला कसचें सुचतें? सांगेन म्हणून घरचा रस्ता धरला. हिशेब आला नाही म्हणून वाईट वाटलें. भोजन झालें आणि ओढ्यावर हवा घेत बसलों. मनांत हिशेबाची चर्चा चालली होती. इतक्यांत हेड-मास्तर साहेबांनीं एक नियम शिकविला होता त्याचें स्मरण झालें. नियम साधा, पण मला या वेळीं फार उपयोगी पडला. तो हा कीं “ गुणाकार व गुण्य दिले असतां गुणक काढावयाचा ”

रीतः—गुकारास गुणकानें भागावें, येणारा भागाकार गुणक येतो. आजोबानें फक्त गुण्य दिला होता. गुणाकार किती आठ किंवा गुणक किती आकड्यांचा हेंही सांगितलें नव्हतें. मग गेलों घरांत आणि घेतली पाटी-पेन. एक दोन गुणाकार करून पाहतां असा नियम दिसून आला कीं, कोणताही गुणाकार हा त्याच्या गुण्य-गुणकांच्या स्थानाच्या बेरजेइतका किंवा त्यापेक्षां एक कमी इतके स्थानाचा असतो. मग अशी कल्पना केली कीं जर गुणांक एकच स्थानचा असेल तर १९२२०७ यांतिल ६ स्थानाइतका येईल किंवा ७ येईल व ते सर्व ८, ८, आठ येतील. अशा सर्व कल्पना मनांत आणून गुणाकारांत ८८८८८८ इतके आठ येतील अशी कल्पना केली व त्यास १९२२०७ ह्या संख्येनें भागिलें. पहिला भाग ५ चा गेल्या बाकी राहूं लागली, तेव्हां आणखी एक आंकडा आठचा घेतला घेतला व दुसरा भाग ८ चा बसला. पुन्हा बाकी राहिली म्हणून आणखी ८ चा आंकडा घेतला व शेवटीं ४ चा भाग

जाऊन व.की शून्य राहिले; व भागाकार ६८४ आला, व हाच प्रस्तुतच्या उदाहरणांतील गुणांक. तेव्हां मी ताळा करून पाहिला. १५२२०७ यास ६८४ गुणिले तर गुणाकारांत ८,८,८ आठ आठ आले. तेव्हां मनास आनंद झाला व तसाच उठून आजोबांकडे जाऊन रीतीसुद्धां हिशेब करून दाखविला. त्यास रीत समजली नाही. मी उत्तर काढून दिले, म्हणून त्यास फार समाधान वाटले. मला शाबासकी दिली. ती मिळाल्यापासून मला इतका हुरूप आला की, त्याच्या भरांत तुमचेकडे आलों. गोष्ट क्षुल्लुक म्हणून तुम्ही ती मनावर घ्याल किंवा नाही, या-बद्दल संशयच आहे. कांहीं होवो एकदां मनाला वाटले की, आपणास कळावे तें मी केले.

पुढे आणखी घरीं आल्यानंतर १, १, एक २, २, दोन, ३, ३, तीन तीन, ४, ४ चार चार, पांच पांच असे आंकडे गुणाकारांत कसे येतील ! याचा विचार करितां थोडक्यांत सुचले कीं खालील संख्यानीं १५२२०७ ह्यास गुणिले असतां गुणाकारांत १ पासून ९ पर्यंत संख्या येतात जसे:—

१५२२०७	१५२२०७	१५२२०७ × ३६५ = ५५५५५५५५
× ७३	× १२६	१५२२०७ × ४३८ = ६६६६६६६६
४५६६२१	९९३२४२	१५२२०७ × ५११ = ७७७७७७७७
१०६५४४९	२१३०८९८	१५२२०७ × ५८४ = ८८८८८८८८
११११११११	२२२२२२२२	१५२२०७ × ६५७ = ९९९९९९९९
१५२२०७	१५२२०७	
× २१९	× २९२	
१३६९८६३	३०४४१४	
३१९६३४७	४४१४००३	
३३३३३३३३	४४४४४४४४	

कळावे लोभ असावा ही विज्ञापना.

मुकाम शाला लासगांव
जि० नासिक

उत्तमचंद बालचंद शेट
विद्यार्थी यत्ता ९

सर्वांनी आपल्या वद्दा आपुआपल्या हातांत घेऊन शिक्षकांनी आपल्याजवळ एक वही घ्यावी. व त्याने प्रत्येक शब्द मोठ्याने वाचून तो कसा लिहावयाचा ते सांगवे, म्हणजे तपासणी लवकर होईल. अशा रीतीने तपासल्यानंतर मग त्या वद्दा शिक्षकांनी पाहून त्यांवर आपल्या सांक्षिप्त सद्दा कराव्या.

अशा रीतीने मुलांकडून अर्थाच्या वद्दा तयार करविणे फारच उपयोगी आहे. मात्र त्या वर लिहिलेल्या रीतीने काळजीने तयार करून घेतल्या पाहिजेत. त्यांच्या योगाने मुलांस व्यवस्थितपणे कोणताही मजकूर लिहिण्याची संवय लागून 'एकशरसाईज बुके' ठेवण्याचा जो एक मुख्य उद्देश तो सिद्धीस जाईल. दुसरे या योगाने शुद्ध लिहिण्याच्या संबंधाने बरीच सुधारणा होईल. म्हणजे अनेक प्रकारचे शब्द वारंवार हातून शुद्ध लिहिले गेल्याने त्यांचा शुद्धपणा मुलांच्या मनांत आपोआप बिबेल तिसरे जे शब्द मुले अशा रीतीने लिहितील त्यांचा अर्थ त्यांच्या मनांत वद्दा लिहित असतां वारंवार येऊन तो बहुतेक पाठ झाल्यासारखा होईल. तेव्हां असा निरनिराळ्या तऱ्हेने ह्या वद्दा ठेवण्यांत फायदा असून शिवाय शब्दार्थ मुलांजवळ लिहिलेला असावा हा जो आरंभाचा हेतू तोही त्यांत साध्य होत आहेच. शब्दार्थाची आयती बुके मुलांनी विकत घेतल्याने यांपैकी कितीशा गोष्टी साध्य होतील याचा विचार शिक्षकांनी जरूर करावा.

वाचनाचे धडे शिकविण्याची पद्धती पूर्वी लिहिली आहे; त्याप्रमाणे ती वरील इयत्तांतून देखील चालू असावी. म्हणजे प्रथम शब्दांचा अर्थ तयार करविणे, नंतर कठीण वाक्ये समजावून देऊन धड्याच्या एकंदर अर्थाची समजूत करून देणे, व नंतर तो धडा चांगल्या रीतीने वाचतां येईल असे करणे. पुष्कळ ठिकाणी अगोदर वाचन चांगले वाचतां येण्याचा प्रयत्न करून मग अर्थ सांगण्याची पद्धती आहे, परंतु त्यापेक्षा ही वर लिहिलेली पद्धती विशेष हितावह आहे. पूर्वी अर्थाची समजूत झालेली असली म्हणजे वाचन चांगल्या रीतीने वाचतां येण्याला चांगली मदत होते.

चौथ्या इयतेपासून वरील इयत्तांमध्ये वाचनाचा अर्थ मुलांस चांगला तयार करितां यावा, म्हणून आणखी एका गोष्टीची विशेष जखर आहे. ती ही कीं प्रत्येक धडा तयार झाल्यावर शिक्षकानें त्या धड्यावर प्रश्न मुलांस लिहून द्यावे; व त्या प्रश्नांची उत्तरे मुलांकडून वर्गांत तयार करून घ्यावीं. विशेषकरून शास्त्रीय व ऐतिहासिक विषयांचे धडे असतील, ते तयार करण्याला अशा प्रकारच्या प्रश्नांचा फार उपयोग होईल. पुष्कळ प्रसंगीं मुलांस धडा वाचून त्यांतलें ध्यानांत काय ठेवावयाचें हेंच कळत नाहीं. परंतु ही अडचण अशा प्रकारचे प्रश्न जवळ असले म्हणजे सहज दूर होईल.

बालबोध वाचन शिकविण्याची जी पद्धती वर लिहिली आहे त्याच पद्धतीनें क्रमिक पुस्तकांपैकी मोडी पुस्तकेही शिकवावीं. मोडी पुस्तकांतील धडे मोडी लिहितांप्रमाणें अर्थाकडे लक्ष न देतां वाचून घेण्याची बहुतेक ठिकाणीं चाल आहे, परंतु तसें करण्यांत दोन प्रकारांनीं नुकसान होतें. एक मोडी वाचण्याची कळा चांगली साधत नाहीं, व शिवाय त्या पुस्तकांतून जे निरनिराळ्या उपयुक्त विषयांवर उत्तम धडे लिहिलेले आहेत, त्यांच्या ज्ञानाचा फायदा मुलांस होत नाहीं. वाचनाच्या क्रमिक पुस्तकांपैकी बालबोध पुस्तकांवर व विशेषकरून पहिल्या चार पुस्तकांवर त्यांतील धडे मुलांच्या गरजेकडे लक्ष देऊन लिहिलेले नाहींत, असा मोठा आरोप आहे. परंतु मोडी क्रमिक पुस्तकांवर तसा आरोप घेण्यासारखी त्या पुस्तकांचा स्थिती नाहीं. याकारितां त्यांतील विषय मुलांस समजावून देण्याची व्यवस्था शिक्षकांनीं अवश्य केली पाहिजे. आणि केवळ मोडी अक्षरें व शब्द वाचून घेण्यापेक्षां पहिल्यानें अर्थ समजावून देऊन मग ते धडे वाचून घेतल्यास मोडी वाचनही अल्पायासानें चांगलें सुधारेल. मोडी वाचतांना मुख्यतः तीन प्रकारच्या अडचणी मुलांस येतात. एक, अक्षरें एकमेकांस जोडून काढलेलीं असतात त्यामुळे त्यांचा वेगळेपणा लवकर लक्षांत येत नाहीं. दुसरें, कित्येक शब्द संक्षेपानें लिहिलेले असतात ते चांगलेसे समजत नाहींत. व तिसरें, वाचतांना जे अपरिचित

शब्द येतात ते लवकर उमगत नाहींत. ह्या तिन्ही प्रकारच्या अडचणी अगोदर अर्थाची समजूत करून दिल्यानं सहजांच दूर होतील, व त्यामुळें मोडी वाचन चांगलें सुधारेल.

चौथ्या व विशेषकरून पांचव्या इयत्तेपामून पुढें मोडी फायली वाचून व्याख्या लागतात. त्या वाचतांना देखील त्यांत असलेले अपरिचित शब्द अगोदर मुलांस चांगले समजावून दिले तर फायली वाचण्याच्या कामीं मुलांस चांगली मदत होईल. फायलीतून बहुधा अशुद्ध उच्चारंचे इंग्रजी शब्द बरेच लिहिलेले असतात. याकरितां नव्या फायली वाचण्यास सुरू करितांना प्रथम त्यांतील अशा प्रकारचे शब्द शोधून काढून त्यांच्या अर्थांचें टिप्पण तयार करावें; व फायलींतील प्रत्येक कागद वाचतांना अगोदर त्यांतील अशा प्रकारचे शब्द मुलांस दाखवून त्यांचा अर्थ सांगावा, व मग त्यांस तो कागद वाचावयास सांगावा. प्रत्येक कागद दोनदां अगर तीनदां एकएका मुलानें वाचिला पाहिजे, व अशा रीतीनें फायलींतलें निदान अमुक कागद तरी प्रत्येक मुलानें वाचिलेच पाहिजेत, असा नियम असावा. हल्लीं ठिकठिकाणीं मुलें वाचितात, त्यांत अनियमितपणा फार असतो. तीन चार फायली असल्यातर मुलें वाटेल ती फाईल घेऊन तींतील कोणते तरी कागद वाचीत बसतात. परंतु ह्या अनियमितपणाच्या वाचनामुळें प्रत्येक मुलानें किती वाचिलें, व काय वाचिलें, हे शिक्षकाला चांगलें समजत नाहीं; व काम झालें आहे किती व आणखी किती करून घेतलें पाहिजे, ह्यांचें नीटसे धोरण न राहून अखेरीस मुलें मोडी वाचनांत कच्ची राहतात. ह्याकरितां फायली वाचून झेणें त्याही वर लिहिल्याप्रमाणें पद्धतशीर वाचून घेत जाव्या.

५. व्याकरण.

—:+:—

हल्लींच्या इयत्तापत्रकाप्रमाणें तिसऱ्या इयत्तेपामून व्याकरण शिकविण्याला आरंभ होतो. तिसऱ्या इयत्तेकरितां शब्दांच्या जाती ओळखणें

इतका भाग तयार करावा लागतो. अर्थात् वर्ण, अक्षर व शब्द ह्यांची घटना भाषेत कशी होते, ह्या गोष्टी मुलांस ह्या इयत्तेतच समजावून देणे जरूर आहे.

एक विशेष महत्वाची गोष्ट ह्या ठिकाणी ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. ती ही की, कोणत्याही विषयाची समजूत करून न देतां पुष्कळ गोष्टी मुलांकडून तोंडपाठ करून घेऊन मुलांची परीक्षेकरितां तयारी करण्याची चाल हल्लीं फार प्रचारांत आहे. ही चाल फार वाईट आहे, व ती अगोदर बंद झाली पाहिजे. मुलें ही पोपटाप्रमाणें आपण सांगूं तेवढा शब्दोच्चार करणारीं यंत्रें बनवावयाचीं नाहींत. त्यांच्या बुद्धीच्या निरनिराळ्या शक्ती वाढवावयाच्या आहेत, हीं गोष्ट नेहमीं ध्यानांत असली पाहिजे. अर्थात् जो विषय आपण त्यांस शिकवूं त्याच्या योगानें त्या विषयाचें ज्ञान त्यांस होणें, हा त्यांच्या हिताचा एक भाग आहेच, परंतु तो विषय तयार करित असतां त्यांच्या बुद्धीस कसरत होऊन तिचें सामर्थ्य वाढत जाणें, हा जो दुसरा फायदा त्याकडे शिक्षकांचें लक्ष नेहमीं असलें पाहिजे. प्रत्येक विषय मुलांकडून केवळ तोंडपाठ करून घेण्याकडेच शिक्षकांचा नेहमी कल असला तर अर्थात् त्या योगानें मुलांस आपली स्वतःची बुद्धी चालवून नव्या नव्या गोष्टी शिकण्याची हौस वाटणार नाहीं. बरेच दिवसपर्यंत असें होत गेल्यानें अखेरीस वाढ होण्याचें तिचें सामर्थ्य सर्वथा नाहींसें होऊन ती अगदीं खुरटून जाईल. पुष्कळ मुलांविषयीं आपण नेहमीं असें म्हणतो कीं 'अमका अमका मुलगा लहानपणीं कसा तरतरीत व हुषार होता, पण आतां अगदीं ठोंका झाला.' मला वाटतें मुलांची स्थिती अशी होण्याचें कारण हें मागे सांगितलें तेंच आहे. तिची तीक्ष्णता नाहींशी करण्यासारख्या गोष्टींचा एकसारखा आघात तिअवर होत राहिल्यानें अखेरीस ती पूर्णपणें बेथट होऊन जाते. याकरितां मुलांच्या बुद्धीवर असा परिणाम न होऊं देण्याची काळजी शिक्षकानें फार घेतली पाहिजे.

ह्या हेतूकडे लक्ष दिलें म्हणजे असें सहज दिसून येईल कीं व्याकरणाचे

नियम नुस्ते पाठ करून घेण्याची जी सर्वत्र चाल आहे, ती चांगली नाही. वर्ण म्हणजे काय, स्वर व व्यंजने ह्यांत फरक कोणता, सार्धी अक्षरे, जोडाक्षरे, व शब्द, कसे बनतात, वगैरे गोष्टींची समजूत अनेक उदाहरणांच्या योगाने मुलांस चांगली करून दिली, तर ह्या संबंधाचे जरूर असलेले ज्ञान नुस्ते नियम पाठ करून घेण्यापेक्षां किती तरी चांगल्या तऱ्हेने होईल. व्याख्यांची समजूत चांगली करून दिली म्हणजे निरनिराळे शब्द मुलांस विचारून त्यांच्या जाती कशा ओळखाव्या, हे त्या व्याख्यांच्या आधारानेच नीट ध्यानांत आणून द्यावे. मग पुष्कळ दिवसांच्या सहवासाने जाती चांगल्या ओळखतां येऊं लागतील. सर्वनामे व अव्यये ह्यांच्या पोटभेदांची समजूत ह्या इयत्तेत चांगलीशी होईल असे वाटत नाही. याकरितां जरूर वाटेल तर शब्दांच्या जातींची बरीचशी समजूत झाल्यानंतर सर्वनामे व अव्यये ह्यांच्या पोटभेदांची उदाहरणे पुस्तकावरून पाठ करवावी, म्हणजे ते पोटभेद सांगणे अवघड जाणार नाही. हे पोटभेदांचे शब्द नियमित व थोडे आहेत, व त्यांच्या लक्षणांची समजूत करून देऊन त्यांतला परस्पर भेद मुलांच्या ध्यानांत आणून देणे कठीण आहे. ह्या दोन कारणामुळे हे पोटभेदाचे शब्द पाठ करून घेणेच जास्ती सोईचे आहे.

तिसऱ्या इयत्तेतील मुलांस व्याकरण शिकविण्याच्या संबंधाने वर लिहिल्यापेक्षां जास्त कांहीं गोष्टी सांगणे जरूर आहे असे वाटत नाही. चौथ्या इयत्तेपासून पुढे ग्रंथावरून व्याकरण करावयाचे असते. ह्या संबंधाने थोडी सूचना करणे जरूर आहे. विभक्तीचीं रूपे चांगली ओळखतां येऊं लागणे हे ह्या इयत्तेत विशेष आवश्यक आहे. याकरितां निरनिराळ्या प्रकारचीं बरीचशीं नामे व सर्वनामे हीं प्रथम मुलांकडून चालवून घ्यावी, म्हणजे पुढे व्याकरण चालविण्यास चांगली मदत होईल. व्याकरण चालविणे ते पहिल्याने अगदी सोप्या शब्दांचे चालवून घ्यावे. वाक्यांत कठीण शब्द येतील ते सोडून द्यावे. कांहीं दिवसांच्या संवयीने सोप्या शब्दांचे व्याकरण चांगले करितां येऊं लागेल.

नंतर मग कठीण शब्दांचें व्याकरण सांगूं लागवें. असें केल्यानें मुलांचा घोंटाळा होणार नाही. सोप्या गोष्टी प्रथम चांगल्या समजलेल्या असल्या-मुळे पुढील कठीण गोष्टीही लवकर व चांगल्या समजतील. विभक्तीचे अर्थ आरंभापासून सांगूं नयेत. बरीच माहिती झाल्यानंतर ते सांगावे. प्रथमा विभक्तीचे अर्थ ओळखण्याचें काम बरेंच कठीण आहे, व तें चौथ्या इयत्तेमध्ये मुलांना पूर्णपणें साधेल असें वाटत नाही, तथापि त्यांची साधारण ओळख ह्या इयत्तेत करून द्यावी, म्हणजे पुढे पांचव्या इयत्तेत हा भाग पूर्णपणें तयार करून घेण्याला बरें पडेऊ. मुख्य मुद्दा इतकाच कीं अगदीं सोप्या गोष्टी प्रथम सांगून त्या चांगल्या समजल्या-नंतर त्यांपेक्षां कठीण असतील त्या सांगाव्या. व्याकरण हा शास्त्रीय विषय आहे, आणि तो जर मुलांच्या शक्ती वा विचार केल्याशिवाय एकदम पुष्कळसा त्यांस सांगत गेलें तर त्यांचा घोंटाळा होऊन जाईल, व त्यांस कांहीं समजणार नाही. एकदां खालच्या इयत्तेपासून असा कचेपणा राहत गेला, म्हणजे वरच्या इयत्तेत पुढचा भाग त्यांना मुळींच समजणार नाही. याकरितां ह्या विषयाच्या संबधानें ही चूक न होऊं देण्याची खबरदारी शिक्षकांनै चांगली घेतली पाहिजे. चौथी, पाचवी, व सहावी, ह्या इयत्तांतून व्याकरण किती किती शिकवावयाचें, ह्या गोष्टी बारकाईनें लक्षांत आणिल्या तर असेंच दिसून येईल कीं, ज्या मुख्य मुख्य सोप्या गोष्टी चौथ्या इयत्तेत शिकवावयाच्या आहेत, त्याच पांचव्या इयत्तेत जास्ती विस्तारानें सांगाव्या लागतात. व सहाव्या इयत्तेत त्या त्याहीपेक्षां जास्ती खुलाशानें सांगाव्या लागतात. हा मुद्दा ध्यानात ठेविल्यानें प्रत्येक इयत्तेत व्याकरण किती शिकवावयाचें ह्याचा निर्णय स्वतः शिक्षकाळा चांगला करितां येईल.

६ कविता.

—:~:—

ज्या इयत्तांमध्ये कविता केवळ तोंडानें पाठ मात्र म्हणावयाच्या आहेत, त्या इयत्तांतून मुळें कविता शुद्ध म्हणतील अशी तजवीज शिक्ष-

कानें करावी. दोन दोन मुलांस शिक्षकानें स्वतः कवितेचा चरण म्हणून दाखवावा, व तो त्यांजकडून म्हणवावा. मुखें कविता म्हणत असतां शब्दांच्या उच्चारांकडे चांगले लक्ष द्यावे. ह्या मुलाना ज्या कविता म्हणावयाच्या असतात त्यांचा अर्थ त्यांस सहज समजे इतक्या त्या सोप्या असतातच. तेव्हां त्यांचा अर्थ करणें हे जरी इयत्तेत नेमलेले नसले तरी त्यांच्या अर्थाकडे लक्ष पोहोचविण्याची संवय मुलांस लावणें हे शिक्षकांचें काम आहे. ते जर त्याने थोडे लक्ष देऊन नीट केले तर योग्य शब्दांवर योग्य जोर देऊन मुलांस त्या कविता चांगल्या रीतीने म्हणतां येऊं लागतील. इतकेंच नव्हे तर कवितेचा अर्थ करणें या गोष्टीचा पायाच घातल्यासारखा होईल.

दुसऱ्या इयत्तेपासून पुढें त्या त्या इयत्तेच्या मानानें कविता थोड्या थोड्या समजण्याला कठीण अशा आहेत. याकरितां त्या कवितांचा अर्थ अगोदर समजल्याशिवाय त्या मुलांकडून पाठ करवूं नयेत. इयत्तेला नेमिलेल्या कविता अगोदर पाठ करवून मग त्यांचा अर्थ सांगणें चाही पद्धती बहुतेक ठिकाणीं चालू आहे ती बंद झाली पाहिजे. दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तांतील मुलांस अन्वय, व वाक्यरचना चांगली करून अर्थ सांगणें, ह्या गोष्टीची तादृश जरूर नाही. कवितेंतल्या कोणत्याही कठीण शब्दाचा अर्थ त्यांस समजला असला पाहिजे. कोणत्याही एका चरणाचा अर्थ अगर सर्व कवितेचा साधारण मुख्यार्थ सांगतां आला पाहिजे अन्वय व योग्यप्रकारची वाक्यरचना करून अर्थ सांगणें, ह्या गोष्टी चौथ्या इयत्तेपासून पुढें चांगल्या साधल्या पाहिजेत.

वाचनाच्या धड्यांतील शब्दांच्या अर्थाची छापी पुस्तकें वापरूं नयेत असें पूर्वी सांगितले आहे, तीच गोष्ट कवितांच्या संबधानेही पूर्णपणें लागू आहे. याकरितां त्याबद्दल येथें पुनः लिहिण्याचें कारण नाही. चौथ्या इयत्तेपासून पुढील इयत्तांतल्या मुलांजवळ वाचनाच्या अर्थाप्रमाणें कवितेंतल्या शब्दांच्या अर्थाच्या वहा असणें आवश्यक आहे. पण त्या शिक्षकानें वर्गांत शब्दार्थ सांगितल्याप्रमाणें स्वतः तयार केलेल्या असाव्या.

आयत्या मिळतात, त्या नव्हते. दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तेकरिता असल्या वद्याची जरूर नाही. वाचनाच्या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेच कवितांच्या शब्दांचा अर्थही ह्या इयत्तांतून शिक्षकाने वर्गात मुलांकडून स्वतः तोंडाने तयार करून घ्यावा.

कविता शिकवितांना प्रथम शब्दार्थ तयार करविणे, नंतर इयत्तेला जरूर असेल त्याप्रमाणे त्या कवितांचा अर्थ अगर अन्वयार्थ तयार करविणे, व नंतर त्या कविता पाठ करविणे, असा क्रम असला पाहिजे.

अन्वय व अर्थ मुलांकडून पाठ करवून घेण्याची वहिवाट कित्येक ठिकाणी आढळते ती चांगली नाही. काही दिवसांच्या संवयीनंतर मुलांस स्वतः बुद्धी चालवून कवितांचा अन्वय जुळवितां आला पाहिजे. व अर्थ सांगतांना विनचूक वाक्यरचना करितां आली पाहिजे. परंतु अन्वय व अर्थ पाठ करून घेऊं लागल्यास स्वतःची बुद्धी चालविण्याची संवय त्यांस लागणार नाही. शिक्षकाने मुलांस फक्त शब्दांचा अर्थ समजून घ्यावा. व मग वाक्यरचनेच्या नियमांची समजूत करून देऊन अन्वय कसा लावावयाचा हे त्यांस समजावून द्यावे, व त्यांकडूनच अन्वय लावून घ्यावा. ती चुकतील तेथे मात्र त्यांची चूक आपण दुरुस्त करावी. ती चूक त्यांचेकडून कां झाली असेल ह्याचा विचार मनांत आणून ज्या गोष्टींत त्यांची समजूत चांगली झाली नसेल त्या पुनः समजावून द्याव्या. अन्वय सांगण्याची हीच पद्धती होय. म्हणजे मग काही दिवसांनी त्यांना स्वतः कल्पना चालवून अन्वय व अर्थ सांगतां येऊं लागतील.

कवितांतील शब्दांचे व्याकरण सांगण्याची वहिवाट चौथ्या इयत्तेपासून चालू ठेवावी, म्हणजे अन्वय जुळविण्याच्या कामी मुलांस चांगली मदत होईल. चौथी इयत्ता शिकवू लागतांच आरंभी काही दिवसपर्यंत ह्या शब्दांपैकी पुष्कळ शब्दांचे व्याकरण सांगणे त्यांस कठीण जाईल. परंतु त्या वेळीं घाई करूं नये. ज्या वेळीं जितक्या गोष्टी त्यांस समजण्यासारख्य असतील तितक्याच त्या वेळीं सांगाव्या. मग जसजशी समजूत होत जाईल तसतशा नव्या व कठीण गोष्टी मागाहून सांगाव्या.

जाहीर खबर.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजाची

प्रवेश-परीक्षा.

—=०:*:०=—

१. पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत पाठविण्याकरितां जिल्ह्यांच्या डे. ए. इन्स्पेक्टर साहेबांनीं निवडलेल्या उमेदवारांची प्रवेश-परीक्षा चालू सालीं गुरुवार तारीख ५ दिसेंबर सन १९०१ इसवी रोजीं सुरू होईल. तर त्या दिवशीं सकाळीं मद्रास ११ वाजतां उमेदवारांनीं पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत हजर व्हावे. या खेपेस सुमारे ६० इसम नवीन ध्यावयाचे आहेत.

२. परीक्षा सहाव्या इयत्तेच्या विषयांत होईल. शुद्धलेखन आणि अक्षर यांकडे विशेष लक्ष दिलें जाईल.

३. उमेदवारांत दृष्टी, वर्णोच्चार इत्यादिकांसंबंधें व्यंग नसावे. व्यंग असल्यास अशा उमेदवारांस घेतलें जाणार नाही.

४. उमेदवारांनीं आपल्याबरोबर चांगल्या वर्तणुकीबद्दल आपल्या हेडमास्तरांचा दाखला आणावा, आणि पब्लिक सर्व्हिस परीक्षा पास झाल्याचें सर्टिफिकेटही आणावे. हे दाखले आणण्यास चुकूं नये.

५. आंगातील कपडे व आंथरूग पांघरूग अशीं बरोबर आणावयाचीं; त्यांत आंगाबरोबर घालवयास दोन गरम कपडे, एक जाड पासोडी व कांबळा इतकीं जरूर आणावीं.

६. त्याप्रमाणेंच पुस्तकें आणावयाचीं त्यांत पुढें लिहिलेलीं पुस्तकें अवश्य असावीं. बालबोध पुस्तकें १ ते ४. मोडी पुस्तकें १ ते ३. हिंदुस्थानचा इतिहास—मुंबई इलाखा, हिंदुस्थान व पृथ्वी यांचीं वर्णनें.

७. वर सांगितलेल्या पुस्तकाशिवाय इतर पुस्तकें व चित्र कलेचें सामान वगैरे घेण्याकरितां प्रत्येक इसमानें परीक्षेच्या समयी १० रुपये डिपॉझिट ठेविले पाहिजेत. ज्यास कॉलेजांत घेतलें जाणार नाही, त्या इसमाचें डिपॉझिट परत केलें जाईल.

पुणे, ट्रेनिंग कॉलेज, } K. G. KELKAR.
ता. १३ माहे जुलई सन १९०१ इ० } प्रिन्सिपल पुणे ट्रेनिंग कॉलेज.

रासायनिक परीक्षण

अथवा

व्यवहारोपयोगी रसायनशास्त्र

श्री० वाळासाहेब पटवर्धन चीफ् आफ् मिरज यांनी खनिज-
क्षारांचें पृथक्करण करण्याकरितां हा ग्रंथ स्वतः रसायनशास्त्राचे प्रयोग
करून लिहिला आहे. आजपर्यंत मराठींत अशा प्रकारचा ग्रंथ कोणी
लिहिला नाही, यामुळे निवळ मराठी जाणणारास मोठी पंचाईत पडत
असे. तीं श्रीमंतांनीं भरून काढली या बदल मराठी वाचक त्यांचें
फार आभारी होतील. हा ग्रंथ आमचे मराठी शाळा मास्तरांस खेडेगांवीं
राहून लहान लहान प्रयोग करून पाहण्यास फार उपयोगी आहे. पुस्त-
कांची किंमत ४१२ आहे ती पुस्तकाचे उपयोगचि मानानें फार नाही.
पुस्तकें आमचेकडे मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा.

जाहीरात.

पाहिजेत.—ज्यांचें बालबोध अक्षर चांगलें असून आंकडे घटलेले आहेत
अशा लोकांची चित्रशाळेंत जरूर आहे. ज्यांनीं शीला प्रेसांत लेखकांचें
काम केलें असेल असे लोक असल्यास त्यांना अगोदर जागा दिली जाईल.

हस्त अक्षरांचे व आंकड्यांचे नमुने अर्जासोबत पाठवावेत.

सेकंड व थर्ड ग्रेड आर्ट स्कूलची परिक्षा पास झालेल्या लोकांचीही
जरूर आहे.

म्यानेजर चित्रशाळा पुणे, सिटी.

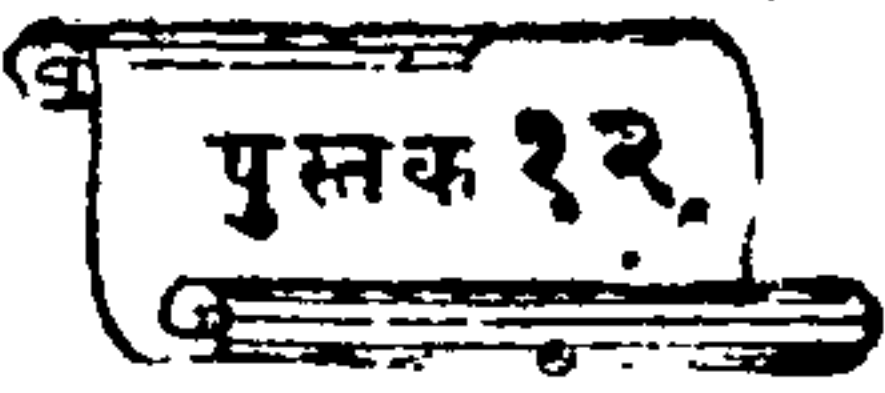
विक्रीस तयार.

नऊ इंची पृथ्वीचा ग्लोब पेटीसुद्धां हा ग्लोब प्रत्येक
शाळेस असल्याने पृथ्वीचा आकार वगैरे शिकविण्याच्या
कामां फार उपयोगी आहे.

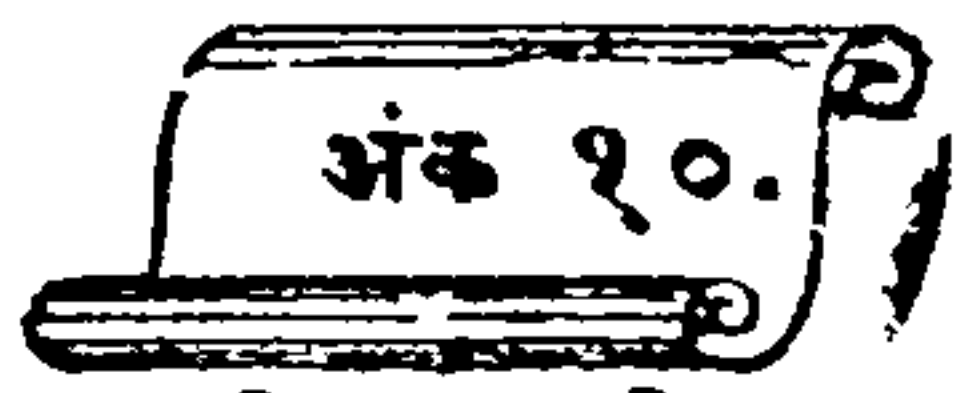
किं० रु० २०

म्यानेजर चित्रशाळा पुणे.

Registered No B 179

सन १९०१

माहे आक्टोबर.

मराठी शाळा पत्रक

Marathi School Paper

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
प्रतिमासिक स्फुट विचार.	२३३
—'फिमेल एज्युकेशन सोसायटी.'—इंग्रजी शिकवि- ण्यास आरंभ—फिमेल हायस्कूल—	
गीठ.	२३८
नवीन पुस्तक.	२४४
पत्रव्यवहार—शंका.	२४८
शिक्षकमित्र—शुद्धलेखन—अंकगणित—	३३ ते ४८

'चित्रशाळा' प्रेस, पुणे

अगाऊ वार्षिक बर्गणी टपालवर्चा सह ३-१८३.

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चिरंजीव रावसाहेब निळकंठ विनायक छत्रे यांनीं पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधारणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकाठिकाणीं जास्त उदाहरणे व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता, त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत; म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ४=॥. भाग दुसरा किं० १= व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळा-मास्तरांस कमिशन मुबलक मिळेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरहू पुस्तक आमचे मित्र रा. शा. शंकर रामचंद्र हतवळणे ह्यांनीं प्रसिद्ध प्राकृत वैयाकरण वररुची ह्याच्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे. प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधील एक सांखळी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपे कशीं आलीं, हे समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असें लपतां येत नाही. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशीं प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांचीं रूपे कशीं बनलीं व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हे प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हे पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कुलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिकणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखे आहे. पुस्तकाची किंमत ४८ आहे. टपाल हशील शिवाय. एकदम बरीच पुस्तके घेणारास कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तके आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळी. छापखाना.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नें करोनी ॥
जे काहीं आपणासै ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ आक्टोबर १९०१. अंक १०.

प्रतिमासिक स्फुट विचार.

येथील 'फीमेल एज्युकेशन सोसायटी' च्या शाळांचा गतवार्षिक 'फीमेल एज्युकेशनसो-सायटी' कामाचा रिपोर्ट नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे, त्यावरून या संस्थेचे काम चांगल्या प्रकारे चालले आहे, असे दिसून येते. दरवर्षीस प्लेगची अडचण येत असताही विद्यार्थ्यांची संख्या थोडी थोडी वाढत्या प्रमाणावर आहे, हें मुख्यतः लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. यावरून अशा प्रकारची शाळा पाहिजे असे लोकांस वाटते असे उबड दिसते. ही शाळा स्थापन झाल्यापासून तिच्या मुख्य अध्यापिका मिस. हरफर्ड नावाच्या युरोपियन बाई होत्या. त्यांनी गेल्यावर्षी पेनशन घेतल्यामुळे त्यांच्या जागी मिस. सोरावजी यांस मुख्य नेमिले आहे. मिस. हरफर्ड यांची शाळा चालविण्याची व मुलींना वागविण्याची पद्धत फार प्रशंसनीय होती व त्यामुळे त्या बाई शाळेतल्या मुलींस व मुलींच्या घरच्या मंडळींस फार प्रीय असत. तोच कित्ता मिस. सोरावजी या आपल्या पुढे ठेवितील अशी आम्ही आशा करितो. या शाळेचे तीन पाटभाग आहेत;—१. फीमेल ट्रेनिंग कालेज. हें वास्तविक सरकारी असून या सोसायटीच्या देखरेखीखाली आहे. यात शिक्षकणी

तयार करितात. यासाठी या कालेजच्या स्थितीवरून आमच्या लोकांच्या स्त्रीशिक्षणप्रसाराबद्दल विशेष कांहीं म्हणतां येणार नाही. या कालेजांत गेल्यावर्षी ४२ विद्यार्थिनी होत्या. सर्व महागष्टांत जी मुलींच्या शाळांची संख्या आहे, त्या मानाने ही संख्या वास्तविक फार लहान आहे. कारण या कालेजांतले शिक्षण चार वर्षांचे आहे, तेव्हां प्रत्येक वर्गांत ८ मुली असतात, असे समजावयाचे; व यांतल्या सरासरी ७।८ जणी दर वर्षास शिक्षकिणी म्हणून धाडावयास तयार होतात असे प्रमाण धरिले, तर असा प्रश्न उत्पन्न होतो, कीं सर्व मराठी जिल्हे, संस्थाने, व वऱ्हाड वगैरे प्रांत यांना मिळून वर्षास फक्त सात आठ नवीन शिक्षकिणी तयार होऊन पुरतात काय ? इतके थोडे विद्यार्थी ह्या ट्रेनिंग कालेजामध्ये कां तयार होतात, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. यावरून मुलींच्या शाळांवर बायकाच शिक्षक नेमल्या पाहिजेत, असा नियम मुलींच्या शाळांतून चालू आहे असे दिसत नाही. या संस्थेचा दुसरा भाग प्राथमिक स्कूल. हे वास्तविक मूळचे ट्रेनिंग कालेजाचे प्राक्टिसिंग स्कूल आहे. या शाळेत गेल्या वर्षी १४३ विद्यार्थी होते. शहरामध्ये ठिकाठिकाणी शाळा असून येथे इतकीं मुले आहेत, याचे कारण ही शाळा विशेष लोकप्रिय आहे हेच होय. येथे शिक्षण चांगले चालते. या शाळेत तिसऱ्या चौथ्या यत्तेपर्यंत लहान मुलगे ही शिकावयास येतात. या शाळेत आरंभीचा इन्फंट क्लास याची व्यवस्था चांगली असते. एकंदरीत ह्या शाळांतील प्राथमिक वर्ग इतर प्राथमिक शाळांनी कित्ता घेण्यासारखे आहेत. तिसरा भाग हायस्कूल. यामध्ये ५६ मुली होत्या. सांप्रतची शाळा ही आमच्या मुलींना मध्यमप्रतीचे शिक्षण चांगल्या प्रकारे व लोकांन जसे पाहिजे आहे तसे देण्यासाठी म्हणून मुद्दाम स्थापन केलेली आहे. यासाठी या शाळेबद्दल पुढे निराळा विचार करूं. या शाळेचा एकंदर खर्च चौदा-हजार रुपये आहे. यापैकी तीन हजार रुपये सोसायटीचे असून बाकीचा खर्च सरकारी आहे. यावरून या शाळेसाठी सरकार पुष्कळ उदारपणाने मदत करीत आहे, यांत शंका नाही. मात्र एक गोष्ट अशी लक्षात

ठेविली पाहिजे, कीं फीमेल ट्रेनिंग कालेज संपूर्ण, व अंशतः प्राक्टिसिंग स्कूल हीं सरकारचांच आहेत, व एकंदर खर्चापैकीं बराचसा खर्च या दोन संस्थांकडे म्हणून होत असतो.

फीमेल हायस्कूलच्या प्राथमिक शाळेंत लहान मुलांमुलींना तिसऱ्या इंग्रजी शिकविण्यास इयत्तेच्या आरंभापासून इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ करितात. ही पद्धत आमच्यामते फार चुकीची आहे. इंग्रजीसारखी परकी भाषा इतक्या लौकर शिकविणे चांगलें नाहीं असें आपण मुलांच्या संबधानें म्हणतो. तोच प्रकार मुलींच्या संबधानेंही लक्षांत ठेवावयास नको काय ? मराठी चौथी इयत्ता झाल्यावर इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ करावा, अशी सध्याची वहिवाट व नियम आहे. परंतु हा आरंभ सुद्धां फार लौकर होतो, म्हणून पांचवी यत्ता झाल्यावर इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ करावा असें ज्या नवीन प्राथमिक यत्ता ठरावयाच्या आहेत त्यांत ठरविलें आहे. असें असतां मुलींच्या संबधानें इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ उलट एकवर्ष अगोदरच केलेला चालेल असें 'फीमेल एज्युकेशन सोसायटी'स वाटते कीं काय, हें आम्हास कळत नाहीं. कोणचीही परकी भाषा शिकविण्यास आरंभ करण्यापूर्वी स्वभाषेच्या वाक्याची ठेवण व थोडेंसें व्याकरण यांची माहिती चांगली व्हावयास पाहिजे. ती झाल्याखेरीज परकी भाषा मोठ्या वयाच्या विद्यार्थ्यांस सुद्धां कळणार नाहीं. मग तीं लहान मुलींस कळणें कठीण आहे, हें अगदीं उघड आहे. मराठीचें व्याकरण शिकविण्याचा आरंभ मुलीं तिसऱ्या इयत्तेत होतो. त्याच इयत्तेत फीमेल हायस्कूलच्या शाळेंत इंग्रजी शिकविण्यास हीं त्या बरोबरच आरंभ करितात ! ही पद्धत यथे कशीं सुरू झाली आहे हें समजत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं आमच्या लोकांच्या मुली सरासरी लग्न होईपर्यंत किंवा आतां लग्न करावयाचें असा वेत ठरेपर्यंत शाळेंत जातात. तेथपर्यंत फारतर मराठी चौथ्या अथवा पांचव्या

इयत्तेपर्यंत मज्जल येऊन पोचते. तेव्हां या इयत्तांमध्ये जे इंग्रजी शिकून होईल, ते पुढे लगेच नष्ट होईल. तेव्हा याप्रमाणे हा एक विषय शिकवून न शिकविल्यासारखा होतो. यासाठी इंग्रजी शिकविण्यांत वेळ घालविण्याच्या ऐवजी मराठामध्येच एकादा विषय जास्त शिकविला तर त्याचा अधिक उपयोग होणार नाही काय? एकतर फार लौकर इंग्रजी शिकविण्यास आरंभ होतो; व दुसरें, ज्यांना पुढे इंग्रजी शिकावयाचें नसतें व लौकरच शाळा सोडावयाची असते, त्यांच्यासाठी हा उपद्रव्याप उगाच होतो. तेव्हां इकडे सोसायटीच्या चालकांचे लक्ष जाऊन ते याबद्दलची योग्य व्यवस्था करतील अशी आम्ही आशा करितों.

या शाळेंत एकंदर १६ मुली गेल्या वर्षी होत्या. यांपैकी २२ ब्राह्मण
 १६ इतर हिंदू व बाकीच्या अन्यधर्मी होत्या.
 फिमेल हायस्कूल या मुलींमध्ये ४१ अविवाहित असून ११
 विधवा होत्या व फक्त ४ विवाहित होत्या. यावरून लग्न झाल्या-
 वरोवर मुलींना शाळेंत पाठविणें बंद होतें, असें उघड दिसून येईल.
 लग्न झालेल्या मुलींना इतर मुलींच्या शाळांतून पाठविणें कदाचित्
 लोकांना प्रशस्त वाटत नसेल. पण जी मुलींची शाळा चांगल्या व्यव-
 स्थेनें चालविण्यासाठी म्हणून मुद्दाम स्थापन केली, आहे व जिची
 व्यवस्था आपल्याच मंडळीच्या हातीं आहे, तींमध्ये मुली पाठविण्याचे
 संबंधानेंही असा प्रकार कां असावा, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा
 आहे. या संबंधानें घरगुती अडचणी काय असतात, याचा विचार
 येथें आज आम्हांस कर्तव्य नाही, परंतु या शाळेंतील व्यवस्थेच्या संब-
 धानें लोकांना ज्या अडचणी वाटत आहेत, त्यांचा येथें थोडासा
 विचार करूं. पहिली अडचण अशी आहे, कीं या शाळेमध्ये युनिव्हर्-
 सिटीच्या म्याट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेसाठी मुली तयार करावयाच्या,
 या धोरणावर शिक्षणक्रम ठरविलेला आहे. ही गोष्ट चुकीची आहे.
 आपल्या मुलीला म्याट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेस पाठविण्याचा कल्पना

अजून आमच्या लोकांपैकीं फारशी कोणाच्या मनांत येत नाही. व्यवहारांत उपयोगी पडण्याडारखीं चार अक्षरें मुलीला यावीं, इतकीच काय ती इच्छा असते. इतकेंच नव्हे पण या शाळेंत प्रवेश-परीक्षेकरितां मुली तयार करीत आहेत असें नुस्तें ऐकूग व लोक मुलींना शाळेंत पाठविण्यास मार्गें घेतात. एकाद्री बुद्धिवान विधवा स्त्री, जिच्या मार्गें संसार असण्याचा संभव नाही, किंवा जिला कसहीं तरी निर्वाहाचें साधन कगवयास पाहिजे असतें अशी, किंवा एकाद्री हिंदूशिवाय इतर स्त्री जिची गृहस्थिती अगदीं निराळ्या प्रकारची आहे अशी असली, तर ती मात्र म्याट्रिक्युलेशनच्या पुरीक्षेस जाणार. आमच्या श्रीमंत लोकांच्या घरच्या मुलींना रिकामा वेळ असतो, व मनांत असल्यास हवें तेवढें शिकण्याची सवड असतें. यामुळें त्यांना वास्तविक युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांवर धोरण ठेवूनही अभ्यास करण्यास हरकत बाहीं, असें म्हणतां येईल. परंतु या लोकांचें लक्ष स्त्रीशिक्षणाकडे असावें तितकें आहेस दिसत नाही. तेव्हां ह्या हायस्कूलमध्ये युनिव्हर्सिटीच्या प्रवेश परीक्षेच्या धोरणावर जो विद्याक्रम ठरविता आहे हा कशाकरितां व कोणासाठीं, असा प्रश्न विचारणें भाग पडतें. असा विद्याक्रम न ठरवितां तरुण स्त्रियांना व्यवहारांत उपयोगी पडतील असे विषय इयत्तांमध्ये घालून विद्याक्रम ठरविता असतां तो अधिक लोकप्रिय होईल, व मुलीही जास्त येऊं लागतील. यावरून प्रवेश परीक्षेचे अभ्यास या शाळेंत मुळींच चालूं नयेत, असें आमचें म्हणणें नाही. वर्षास एकाद दुसरी विद्यार्थिनी प्रवेश परीक्षेस जाणारी व पुढें मेडिकल कालेजांत किंवा आर्ट कालेजांत जाऊं इच्छिणारी असेल तर, तिची तयारी निराळी व्यवस्था करून अवश्य करावी. परंतु एकंदर अभ्यासाची व्यवस्था जेणेंकरून लोकांना शाळेंत मुली पाठविण्यास उत्तेजन येईल अशी असावी. चांगलें लेखनवाचन, चालीपुरतें गणीत; मनोरंजक रीतीनें हिंदुस्थान व इंग्लंड या देशांचा थोडा इतिहास, तशाच प्रकारची भूगोलीची माहिती, हे विषय शिकविले पाहिजेत. त्याचप्रमाणें अनेक उपयुक्तं पदार्थ, व पाऊस, मेषगर्जना, वगैरे सृष्ट

चमत्कार इत्यादी गोष्टींची माहिती, थोडी खस्थ पदार्थांची माहिती, व निरनिराळ्या देशांतील प्राणी, लोक, उत्पन्न यांची माहिती, इत्यादि उपयुक्त प्रकार वस्तुशिक्षणपद्धतीने शिकविले पाहिजे. याचप्रमाणे शिवण-काम व घरची व्यवस्था, हे विषयही आले पाहिजेत. कित्येक मुलींना ड्राईम शिकणे आवडते. त्याचीही व्यवस्था असली पाहिजे. जरा मोठ्या वयाच्या मुलींचा वर्ग होणे शक्य असल्यास बालसंगोपनाची ही थोडी माहिती झाली पाहिजे. अशा रीतीने विषय नेमण्याची व्यवस्था केल्याखेरीज ही शाळा लोकप्रिय होणार नाही. दुसरी अडचण शाळेच्या वेळाचीही आहे. आमच्या तरूण मुलींना आम्ही थोडी थोडी घरांतली व्यवस्था पाहण्यास लावीत असतो, यामुळे त्यांना रोजवे रोज सहा तास शाळेत ठेवण्याचे व त्या मानाने आणखी घरी अभ्यासास वेळ देण्याचे मुलींचे जुळत नाही. विशेषकरून लग्न झालेल्या व सासरी असणाऱ्या मुली शाळेत येत नाहीत याचे कारण हेच आहे. यासाठी या शाळेत अशा मुलींना तीन किंवा चार तासच येऊन शिकतां येईल, व तेव्हां फक्त त्यांना पुढे उपयोगी पडतील असे विषय शिकविले जातील अशी योजना झाली पाहिजे. हे जे दोन अडचणीचे प्रकार सांगितले, यांची व्यवस्था लागली असता ही शाळा अधिक उपयुक्त होऊन लोकांना येथे मुली पाठवाव्या असे वाटू लागेल, व तिची अर्वाक भरभराट होत जाईल असे आम्हांस वाटते. यासाठी शाळेचे चालक या गोष्टींचा नीट विचार करून, फीमेल हायस्कूल मूळारंभी ज्या उद्देशाने स्थापन झाले आहे, त्या उद्देशाच्या धोरणाने चालविण्याचा यत्न करितील तर फार चांगले होईल.

मीठ.

-:+:-

संस्कृत भाषेत 'अतिपरिचयादवज्ञा' अशी एक म्हण आहे. खाण्याच्या पदार्थांत आपल्या अत्यंत परिचयाचा असा मिठासारखा दुसरा पदार्थ नाही. यामुळे त्याची आपणास विशेषी परवा वाटत नाही; व त्याच्या खाण्यापासून आपल्यास केवढा उपयोग होतो, व आपल्या भक्ष्य पदा-

थांत मिठाचें महत्व किती आहे, याचा फारसा विचार आपण कधी करीत नाही. यामुळें मीठ म्हटलें म्हणजे त्याची कोणास फारशी दिकत नसते. अलीकडे कित्येक वर्षे आमच्या देशांत सरकारानें मिठावर बराचसा कर बसविल्यामुळें मीठ पूर्वीसारखें फार स्वस्त मिळत नाही; यामुळें आम्हांस त्याची त्याची थोडी बहुत जास्त काळजी वाटते खरी. परंतु आपल्या खाण्यामध्ये त्याची आवश्यकता केवढी मोठी आहे, याचा विचार आपण थोडाच करितों. पदार्थांत मीठ असल्या खेरीज पदार्थांला चव येत नसली, म्हणजे तेथें मात्र मिठाची पर्वा आपण कुरीत असतो.

एकाद्या प्राण्याचें रक्त वेऊन तें जाळलें तर भाज्यामध्ये खाली तांबडसर असा पदार्थ राहातो. यांत अर्धे मीठ असतें. तेव्हां प्राण्याचें जीवितसर्वस्व असें जें शरीरांतलें रक्त, त्यांत इतकें मीठ असतें; व यावरून आपल्या शरीरपोषणास मीठ किती आवश्यक आहे, हें दिसून येईल. आपल्या खाण्याच्या पदार्थांपैकीं काहींत, उदाहरणार्थ ताज्या भाज्यांतून, बरेच मीठ स्वाभाविकच असतें. परंतु तेवढें आपणास पुरत नाही. त्यांत आणखी मीठ घातल्या खेरीज भाज्यांना चव येत नाही.

मीठ तीन प्रकारांनीं तयार करितात;—१ खाणींतून काढणें; २. समुद्राचें पाणी उन्हांत तापवून मीठ तयार करणें; व ३. खाण्या पाण्याचे झरे असतात, त्यांचें पाणी विस्तवावर अथवा उन्हांत तापवून मीठ बनविणें.

मिठाच्या खाणी पुष्कळ देशांत आहेत. खाणींतलें मीठ एकाच ठिकाणीं थरावर थर जमून सांठलेलें असतें. ह्या खाणी बहुतेक कोळशांच्या किंवा लोखंडी दगडांच्या खाणीसारख्याच असतात. आमच्या इकडे असल्या खाणी राजपुतान्यांत आहेत. युरोपांत इंग्लंड देशांत व दुसऱ्या बऱ्याच देशांत मिठाच्या खाणी आहेत. सर्वांत मोठी खाण जुना पीलंड देश व आस्त्रिया देश यांच्या सरहद्दीवर आहे. हिच्यामधून फार प्राचीन काळापासून मीठ काढित आहेत. सांप्रत ही खाण ४६० मैल लांब २० मैल रुंद असून सध्या मिठाचा थर १२००

फूट जाडीचा दिसत आहे. ह्या खाणीची पोकळी एवढी झाली आहे, की हीत असलेले सर्व रस्ते, यांवरून दर तासास चाळीस मैल जाणारी आगगाडी चालविली असतां तिला संगळ्या रस्त्यांवरून जाण्यास निदान १० तास लागतील !

हे मीठ पृथ्वीच्या पोटांत आले कसे? याचें उत्तर असे आहे की फार प्राचीन काळीं त्याठिकाणीं समुद्र होता. त्याच्यावर पृथ्वीच्या पाठीवर प्राचीन काळीं वारंवार होणाऱ्या उत्पातानीं माती दगड, वगैरे येऊन तो दबून गेला; व पृथ्वीच्या पोटांतिल उष्णतेनें पाणी आटून जाऊन खालीं मीठ राहिलें. खाणींतलें मीठ समुद्राच्या पाण्यातून काढलेल्या मिठापेक्षां दिसण्यांत व चवींत थोडें निराळें असतें. मध्य हिंदुस्थानांत जें राजपुतान्यांतल्या खाणींतलें मीठ वापरतात, तें दिसण्यांत काळसर रांदरें असून आपल्या इकडील स्वच्छ मिठासारखें चकाकत नाहीं; मंडू दित्तें; व चवीला ही आपल्या मिठाइतकें खारट नसतें, असें त्याचा उपयोग करणारे सांगतात.

ज्या पाण्यापासून मीठ बनवितां येईल असे खाण्या पाण्याचे झरे फार थोड्या ठिकाणीं आहेत; व जे आहेत, त्यांच्या पण्यांत मिठाचा अंश थोडा असतो. अगदीं फार खारट अशा झऱ्यांच्या पाण्यांत केवळ एक-चतुर्थांश मीठ असतें, असें आढळलें आहे. असले झरे इंग्लंड देशांत बरेच आहे त्यांच्या पाण्यापासून थोडें थोडें मीठ करितात. पण याच्या व्यापाऱ्याच्या कार्यां उपयोग होत असेल असें दिसत नाहीं. तर हे मीठ जवळचें लोक केवळ स्वतःच्या व स्थानिक उपयोगासाठीं तयार करितात.

सागरोदकांत मिठाचा फार मोठा सांठा आहे, हे उघडच आहे हे एवढें मीठ सागरोदक मध्ये कोठून आलें, हे मागे 'समुद्राचें पाणी खारट कां?' * या लेखांत सांगितलेंच आहे. समुद्राचें एक पौंड पाणी घेतलें तर त्यांत सुमारे अर्धा औंस मीठ असतें; आणि कोणी उद्योगी मनुष्यानें असा अजमास काढला आहे, कीं समुद्राचें पाणी जर सर्व आटून गेलें, तर त्याच्या जागीं सर्वत्र सातशें फूट जाडीचा मिठाचा थर जमेल !

समुद्राच्या पाण्यापासून मीठ तयार करण्यासाठी समुद्रकाठी मोठाल्या जागा तयार केल्या असतात. त्यांना मिठागरे असे म्हणतात. या मिठागरांमध्ये लहान लहान, चौकोनी उथळ, अशी 'पोंडे' किंवा 'पल्वळे' एकास एक लुगून तयार केली असतात, त्यांमध्ये समुद्राचे पाणी घ्यावयाचे. मग त्याचे सूर्याच्या उष्णतेने बाष्पीभवन होऊन ते आटत जाते, व पोंडाचे बुडाशी मीठ जमते. हे मीठ वर काढून घेऊन त्या पोंडाच्या बांधांवरून त्याच्या राशी करितात; व चांगले वाळले म्हणजे घेऊन जातात. अशा रीतीने आमच्या इकडे मीठ तयार करितात. पण कित्येक ठिकाणी अशी चाल आहे, की पोंडांतले पाणी आटत जाऊन बरेच घट्ट असे त्याचे मिठवणी बनले, की ते पंपाच्या योगाने भोऱ्याल्या काहिळीत घ्यावयाचे; व मग त्याखाली उष्णता लावून, त्यांतले सर्व पाणी आटवून मीठ तयार करावयाचे. अशा रीतीने शेवटी कृत्रिम उष्णता लावून तयार केलेले मीठ चवीला चांगले असते असे म्हणतात. कारण 'म्याग्निशिया' नांवाचा क्षार सूर्याच्या उष्णतेने तयार झालेल्या मिठांत असतो, तो शेवटी कढवून केलेल्या मिठांत असत नाही. या क्षाराची रुची किंचित कडवट असते.

उत्तर अमेरिकेमध्ये समुद्राच्या सपाटीपेक्षा ज्यांची सपाटी बरीच सखळ आहे अशी कित्येक प्रचंड मैदाने आहेत. यांमध्ये पावसाचे दिवसांत पाऊस पडून खाऱ्या पाण्याची मोठाली सरोवरे बनतात. मग उन्हाळ्यामध्ये यांतल्या पाण्याची वाफ होऊन या मैदानावर मिठाचे जाड पोपडे बाधलेले असतात. असे वर्षोवर्ष होत असते. या मिठाची कोणास फारशी जरूर नसते, यामुळे ते कोणी काढून नेत नाही. परंतु रानेरेडे व इतर कित्येक प्राणी फार लांबच्या प्रदेशांतून येथे येऊन हे मिठाचे पोपडे चाटीत असतात. यामुळे या प्रदेशांस 'महिषलिट्' म्हणजे महिषांनी चाटलेले प्रदेश असे लाक्षणिक नांव पडले आहे. यावरून मनुष्येतर प्राण्यांस सुद्धा मिठाची जरूर लागते व ते मीठ मिळवितात असे दिसून येते. पशुंप्रमाणेच कित्येक पक्षीही मिठागरांमधून मीठ नेतांना दृष्टीस पडतात; व कित्येक पक्ष्यांच्या घरट्यांतून मिठाचा संचय केलेला सांपडतो.

मध्यआफ्रिकेमध्ये किनाऱ्यापासून फार दूर असलेल्या कित्येक

प्रदेशांतल्या लोकांना त्यांच्या देशांमध्ये मीठ मिळत नाही, व त्यांना दूरच्या प्रदेशांतून मीठ आणावयाचें समजत नाही, यामुळे तेथें मिठाची योग्यता मोठीच समजतात, गुळामांचा व्यापार जारी चालू असतां या प्रदेशांत मूचिमूट मिठावर एक दोन माणसें मिळत; व मिठासाठीं येथचे लोक बायका पोरेंही विकीत असत. मंकोपार्क नामक प्रख्यात प्रवाशानें असें लिहिलें आहे, कीं या प्रदेशांत ज्याला नेहमीं मीठ खावयास मिळतें तो मोठा श्रीमंत असें समजतात. आमच्या इकडे मुलांना जसे आपण खडीसाखरेचे खडे खाऊ म्हणून देतो, त्याप्रमाणें तिकडे मिठाचे खडे लहान मुलांचे हातांत खाऊ म्हणून चोखावयास देतात; व ही चैन देखील केवळ श्रीमंत लोकांच्या मुलांनाच मिळावयाची !

या प्रमाणें मीठ दुर्मीळ आहे असे प्रदेश जरी कित्येक ठिकाणीं आहेत किंवा होते, तरी मीठ हें अन्नास फार जरूरीचें आहे, त्या वांचून आरोग्य विघडेल व तें खाल्लेंच पाहिजे, ही गोष्ट प्राचीन काळापासून मनुष्यजातीस माहित आहे. कित्येक ठिकाणीं मीठ हें मार्गें बरेंच दुर्मीळ असे, व तें मिळवून देण्याचा उद्योग देशाच्या सरकारास करावा लागे असें ही दिसतें. युरोपांतील बहुतेक सर्व देश समुद्रकांठीं असतांही त्या खंडांतील कित्येक प्रदेशांत असा प्रकार असे. याची कारणें अशीं दिसतात, कीं समुद्राच्या पाण्याचें मीठ करण्याचा उद्योग फारसा चालू नसावा; युरोपांतील पुष्कळ प्रदेशांत सूर्याची उष्णता फार कमी असते, म्हणून समुद्राच्या पाण्याचें मीठ करण्याचें थोड्याच ठिकाणींच जुळत असेल; व खाणीतल्या मिठाचा व्यापार नेआण करण्याची व्यवस्था सोयीवार नसल्यामुळे नीट चालत नसेल. प्राचीन रोमन लोक आपल्या कामगारांस पगारामध्यें मीठ आणून देत असत; व यामुळे त्या लोकांच्या भाषेतून इंग्रजीतला 'पगार' याचा द्योतक salary हा शब्द आला आहे, त्याचा अर्थ मिठासाठीं द्यावयाचा पैसा असा आहे. यावरून प्रथमतः सरकार आपल्या नोकरांस मीठ मिळवून देत असे; पुढें तें लोकांना मिळण्याची सोय झाल्यावर पैसे देऊं लागले, असें दिसतें. अगदीं रानटी लोकांत सुद्धा, त्यांची चांगली माहिती जेव्हांपासून मिळते तेव्हांपासून, मीठ उपयोगांत आहे असेंच दिसून येतें. कित्येक देशांत

प्राचीन काळीं मीठ तोडणें, म्हणजे मीठ खायलां न घालणें, ही अपराधा-
बद्दल देण्याची शिक्षा असें मानलेलें आढळते. अशा शिक्षा कित्येक
देशांच्या प्राचीन कायद्यांतून लिहिलेल्या आढळतात. आमच्याइकडे
कोणी मनुष्य शरीरानें स्थूल किंवा जाडें होत असल्यास, व तसें
व्हावयास नको असल्यास मीठ तोडण्याची वहिवाट होती असें दिसते.

समुद्रांतून मासे धरल्यावर ते व्यापारासाठीं कांहीं दिवस तरी राखून
ठेवावयाचे असल्यास ते खारवाके लागतात. माशांच्या व्यापाराच्या
वखारीजवळ ते खारवण्याचे कारखानेच असतात. आमच्या समुद्र
किनाऱ्यावरील कोळी लोक मिठावर कर बसल्यापासून माशांस
खारी माती लावून खारवितात. दुसऱ्या व्यापारकरितां पाठवि-
ण्याच्या मांसांत देखील तें टिकण्यासाठीं मीठ घालितात. परंतु मिठानें
खारवलेल्या मांसाचा पौष्टिकपणा कमी होतो, व तें ताज्या मांसापेक्षां पचाव-
यास कठीण असते. कोणचाही पदार्थ टिकण्यासाठीं त्यांत मीठ घालण्याचा
उद्देश असा आहे, कीं मिठाच्या अंगी नासून देण्याची शक्ती आहे.
आमच्या इकडचीं नानातऱ्हेचीं लोणचीं याच तत्त्वावर करितात. परंतु
अलीकडे मांस व दुसरे पदार्थ पुष्कळ दिवस ताजे राखण्याची दुसरी एक
युक्ती निवाली आहे. ती अशी, कीं मांस विक्रीसाठीं नेण्याच्या मोठाल्या
आगबोटींवर बर्फाच्या प्रचंड खोल्या केलेल्या असतात. त्यांच्या सर्व
बाजूंस एकसारखें जाड बर्फ राखून त्या खोलींत निरंतर फार थंडी राहिल
असें करवावयाचें. मग त्या खोलींत ताजीं मारलेलीं जनावरें ठेवून
दूर देशांस नेतात. अशा रीतीनें आस्त्रालियांतून इंग्लंडास मांस पाठवितात.
याच युक्तीनें त्या व दुसऱ्या देशांतून लोणी. ताजेच्या ताजे युरोपांत
पाठवितात, व अलीकडे मुंबईहून ताजे आंबे ही पाठवितात.

कित्येक प्रकारच्या जमीनींस मिठाचें सत लागते किंवा स्वतांमध्ये
बरेच मीठ लागते. सुब्रण वगैरे कित्येक पदार्थ तयार करण्यास मीठ
लागते. शिवाय तऱ्हेतऱ्हेचे रासायनिक पदार्थ व औषधी बनविण्यास
मीठ अवश्य पाहिजे असते. मीठ खरखरीत असून लौकर वितुळते,
यामुळे मडक्यांवर जिरहई देण्यासाठीं त्याचा उपयोग करितात. सारांश

पाण्याच्या मागून मनुष्यास अत्यंत उपयोगी असा मिठासारखा दुसरा पदार्थ या सृष्टीमध्ये नाही.

मीठ हे आपल्या रक्तामध्ये किती असते हे मागे सांगितलेच आहे. पण मीठ हे आपल्या रक्तामध्येच केवळ असते असे नाही, तर आपल्या शरीराच्या प्रत्येक भागांत ते थोड्याबहुत प्रमाणात असते. मांस, मज्जा, हाडे, चर्बी वगैरे कोणचाही शरीरसंबंधी पदार्थ असा नाही की ज्यांत मीठ नाही. तेव्हा आपल्यास मीठ खाण्याची आवश्यकता केवढी आहे हे कोणासही सांगायला नको. ही गोष्ट प्रत्येकाच्या अगदी संवयीची होऊन बसली आहे; यामुळे पदार्थांमध्ये मीठ पुरेसे नसले म्हणजे त्यास चव आलीसेच वाटत नाही; व मिठाचा शास्त्रीय उपयोग ठाऊक असो वा नसो, प्रत्येक मनुष्य शरीरधर्म म्हणूनच रोजचे रोज जरूर तितके मीठ खातो.

नवीन पुस्तक.

‘ रासायनिक परीक्षण ’ अथवा ‘ व्यवहारोपयोगी रसायन शास्त्र ’—या नावाचे एक नवीन पुस्तक मिरच संस्थानचे अधिपती श्रीमंत गंगाधरराव गणेश ऊर्फ बाळासाहेब पटवर्धन यांनी तयार केले आहे. हे प्रथमतः कोल्हापूर येथील ‘ ग्रंथमाला ’ या मासिक पुस्तकांत भागशः प्रसिद्ध झाले होते, ते आता श्रीमंतांनी निराळे छापविले आहे. ग्रंथमालेतल्या प्रथमावृत्तीपेक्षा या दुसऱ्या आवृत्तीत पुष्कळ जास्त माहिती आहे, असे ग्रंथकार यांनी प्रस्तावनेत म्हटले आहे. या पुस्तकांत पाश्चिमात्य रसायनशास्त्रांतले जे निरनिराळे वायुरूप पदार्थ, धातू व आसिडे त्यांतील बहुतेकांचे परीक्षण कसे करावे व ते कसे ओळखावे, म्हणजे ते कोणत्याही पदार्थांत आहेत की नाहीत हे कसे पाहावे, त्यांचे पृथक्करण कसे करावे, व ते इतर पदार्थांशी संयोग पावले असता काय होते, हे सांगितले आहे. यांतील माहिती श्रीमंत ग्रंथकार यांनी स्वतःच्या अनुभवाने दिली आहे. हे पुस्तक त्यांतील भाषा, विषयप्रतिपादन व विषयव्यवस्था यांच्या योगाने व त्याचे मुद्रण निर्णयसागर छापखान्यांत झाल्यामुळे चांगले झाले आहे; व नवीन रसायनशास्त्राचा अभ्यास कर-

णारास याचा फार उपयोग होईल यांत शंका नाही. यासाठी या पुस्तकाचे आम्ही मनोभावाने अभिनंदन करितो

या पुस्तकाचे अभिनंदन करण्याची कित्येक विशेष कारणे आहेत; त्यांतले ग्रंथकारांचे धोरपद हे मुख्य असून दुसरी त्यांची अंगभूत होत. आमच्या जुन्या ऐतिहासिक घराण्यांतील पुरुषांच्या कृतीचे अभिनंदन करण्याचे प्रसंग एकंदरीत थोडे येत असतात, यामुळे तसा प्रसंग आला असता मोठा आनंद वाटतो. अलीकडे असले प्रसंग सुदैवेकरून अधिकाधिक येत चालले आहेत, हे खरे; व तसे ते नेहमी येत जावे अशी सर्वांची इच्छा आहे. पटवर्धन घराण्याने जुन्या काळात स्वदेशासाठी तरवार गाजवून प्रख्याती मिळविली आहे. इतिहासांत अशी प्रसिद्धी आहे, की पटवर्धन हे कारभारांत शिरल्यापासून अशी एकही लढाई झाली नाही, की जीमध्ये कोणा पटवर्धनाचे रक्त रणभूमीवर सांडले नाही. अता ज्यांचे वर तरवार गाजवावयाची असे शत्रू राहिले नाहीत. परंतु आळस व अज्ञान हे शत्रू ज्यांच्या योगाने आपले राष्ट्र पाश्चात्य राष्ट्रांच्या मार्गे पडले आहे, ते त्या जुन्या शत्रूपक्षांही भयंकर आहेत. त्यांवर या जुन्या तरवारबहादूर घराण्यांतील पुरुषांना लेखणी गाजवून ज्ञानसंपादनाचे पराक्रम करण्यास पाहिजे तेवढी जागा आहे. पटवर्धन घराण्यामध्ये कै० श्रीमंत बापूसाहेब कुरुंदवाडकर हे विद्याभिलाषी व ग्रंथकार होऊन गेले. त्यांचे व्रत आज बाळासाहेब यांनी उचलले आहे. श्रीमंत बाळासाहेब यांना रसायनशास्त्र व इतर शास्त्रीय विषय यांची गोडी आहे. त्यांनी मिरजेस स्वतःसाठी एक रसायनशाला बनविली असून तीमध्ये ते स्वहस्ते काम करीत असतात. त्याचप्रमाणे त्यांनी एक धंदेशिक्षणाची शाळाही मिरजेस काढली आहे. आमच्या मंडळीमध्ये युनिव्हर्सिटीत शास्त्रीय विषय घेऊन पास झालेली बरीच मंडळी आजमितीस आहे. च वर्षोवर्ष तीत भरही पडत आहे. पण श्रीमंत बाळासाहेबांप्रमाणे आपण शिकलेल्या विषयाची निरंतर हौस बाळगून त्याचा व्यासंग करणारे कितीक आहेत ? या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीवरून असे दिसून येते, की असल्या विषयांत प्रयोग करून पाहण्यास आपल्या मंडळीस पाहिजे तितकी सोय आहे; व असे उद्योग केल्याने पुढे नवीन शोध लागण्यास,—

निदान जे शोध अगोदरच लावलेलें आहेत, त्यांचा तरी नित्यकृत्यांतून उपयोग होण्यासारखा अनुभव घेण्यास—हवी तितकी जागा आहे. तसेंच यापासून दुसरे असे दिसून येते, की मराठी भाषेत अशा तऱ्हेची पुस्तके लिहितां येतील. हें पुस्तक लिहिण्याचा उद्देश श्रीमंत ग्रंथकारांनी आपल्या पुस्तकांत दोन ठिकाणी अशा रीतीने लिहिला आहे:—सांप्रत “जे रसायन शास्त्राचे शिक्षण दिलें जातें तें इंग्रजी भाषेत दिलें असतें. त्याचा केवळ मराठी जाणणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मुळीच फायदा होत नाही. केवळ मराठीमध्ये शिक्षण देणाऱ्या ट्रेनिंगस्कूलसारख्या संस्थांमध्ये हे विषय शिकवीत नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर पूर्वीच्या पुस्तकांत शास्त्रीय धडे होते तेही आतां काढून टाकले आहेत* ! अशा स्थितीत वंशपरंपरे चालत आलेले धंदे सुद्धां चालविण्याची व त्यांमध्ये इतर राष्ट्रांवर बाजारांत व्यापारी टक्कर मारण्याची फार पंचाईत पडते. मग नवीन धंदे शिकण्याचे तर नांवच नको.

“मराठी वैद्यकाची सुद्धां हीच स्थिती. जुन्या मात्रा, जुनी भस्मे ह्यांचा कालांतरानें लोप होत चालला आहे. कांहीं दिवसांनी त्या पौराणिक वस्तू होतील कीं काय अशी भीति वाटते. मग अस्सल जुनी मात्रा नमुन्यादाखल सुद्धां मिळणार नाही. ह्या मात्रांचें व भस्मांचें पृथक्करण करून नव्या, सोप्या, स्वस्त आणि सशास्त्र पद्धतीने ह्या तयार करतां येतील तर वैद्यशास्त्राचें सध्याचें परावलम्बन पुष्कळ कमी होईल. तिकडेही कोणाचें लक्ष जात नाही. जलपरीक्षा, मूत्रपरीक्षा, विषपरीक्षा हे विषय इतके महत्वाचे आहेत कीं फाशाप्रमाणें रोग्याचा जीव हातांत घोळविणाऱ्या वैद्यकीचा धंदा करणाऱ्यांना ते अवश्य अवगत असले पाहिजेत. ह्या विषयावर इंग्रजीमध्ये असंख्य ग्रंथ झाले आहेत व होत आहेत. पण मराठीमध्ये त्यांचा अभाव असल्यामुळे ही उणीव अंशतः तरी दूर होईल तर पहावें, ह्या हेतूने हें पुस्तक लिहिलें आहे. ”

* हें श्रीमंतांनी लिहिलें बरोबर नाही. सध्याच्या पांचव्या व सहाव्या पुस्तकांत असले धडे पुष्कळ आहेत; व सातवें पुस्तक म्हणून नवीन झालें आहे, त्यांत केवळ शास्त्रीय विषयांवरच धडे आहेत. शा. प. कर्ते

“ प्रत्येक मनुष्य, प्राणी, वनस्पती व खनिज पदार्थ म्हणजे एक एक रसायनशास्त्राची प्रयोगशाळाच आहे. या शाळेत केव्हा कोठे काय काय चालले आहे हे ज्याला समजते, त्याला म्हणतात रसायनशास्त्रवेत्ता. प्रत्येक मनुष्य स्वतःपुरता जरी रसायनशास्त्रवेत्ता होईल, तरी एकंदरीत पुष्कळ फायदा होईल. आपल्या देहांत, आंत व बाहेर जे प्रयोग चालले आहेत, उदाहरणार्थ आपण जे अन्न खातो, ते सर्व अर्थात् रसायनशास्त्राच्या तत्वावर. कारण, कोणते पदार्थ खाळे असतां रक्तमांसादि पदार्थ तयार होतात हे रसायनशास्त्राच्या साहाय्यानेच कळणार. आपण रोज जेवतेवेळीं त्याचा विचार करीत नाही. ह्याचें कारण, विचार करण्याची तितकी जरूर पडत नाही. रूढीमुळे, नेहमीं दिसणाऱ्या वस्तूपैकीं अन्न कोणतें व विष कोणतें, वगैरे थोडे थोडे प्रत्येक मनुष्यास समजते. आपण करतो ते सशास्त्र आहे, असें जरी प्रत्येक वेळीं आपल्याला भासत नाही, तथापि त्यांतील सशास्त्रत्व नाहीसें होतें असें नाही. कोणते दून पदार्थ अधिक एकत्र झाले असतां, त्यांजपासून कोणता पदार्थ तयार होतो, तेवढ्यानें पूर्वीच्या पदार्थाच्या स्वरूपांत, गुणधर्मांत कोठे अंतर पडतें, नवीन पदार्थांत धर्म कोणते आहेत, ह्या सर्व गोष्टींचें ज्ञान होणें किती महत्त्वाचें आहे, हे सांगता येणें कठिण आहे. ह्या सर्व ज्ञानास ‘व्यवहारोपयोगी रसायन शास्त्र’ म्हणतात, व ते सप्रयोग करून पाहतां येतें, म्हणून त्यास ‘कर्तव्य रसायनशास्त्र’ असेंही कोणी म्हणतात. सुपशास्त्र, औषधिशास्त्र (Pharmacy) हीं सर्व रसायनशास्त्राचींच अंगें असल्यामुळे, प्रत्येक मनुष्यमात्रास कर्तव्यरसायनशास्त्रापासून किती उपयोग होईल, हे निराळे लिहावयास नको. रसायनशास्त्राचें पाऊल जो जो पुढे जाईल तो तो आपल्यास उत्तम उत्तम अन्नवस्त्र मिळत जाईल, अनेक भयंकर व्याधींपासून आपलें संरक्षण होईल, व एकंदरीत आपलें ऐहिक सुख अधिक अधिक होत जाईल. हे शास्त्र जेथे वृद्धिंगत होईल, तेथेच खरी सुधारणा होत आहे असें म्हटलें पाहिजे. ”

या उद्देशांवरून सांप्रतच्या पुस्तकाची उपयुक्तता केवढी आहे हे दिसून येईल. सरते शेवटीं ह्या पुस्तकाची वाचकांस शिफारस करून, व आमच्या श्रीमंताचा या उपयुक्त शास्त्राचा असाच अभ्यास चालून त्यांचे हातून

अशा प्रकारचे आणखी पुष्कळ उपयुक्त ग्रंथ निपजतील अशी आशा धरून, आज आमच्या श्रीमंत ग्रंथकारांची आदरपूर्वक रजा घेतो.

पत्रव्यवहार.

शंका.

वि० वि० मागील महिन्याच्या शालापत्रकाच्या अंकांत एका विद्यार्थ्याने लिहिलेले पत्र पाहिले. त्यावरून आपण विद्यार्थ्यांच्या शंकांस स्थल देतां असे वाटले म्हणून पत्रव्यवहार करित आहे. क्रमिक चौथ्या पुस्तकांत ' नाणें ' या धड्यांत " जर कांहीं रुपये किंवा मोहरा, किंवा पुतळ्या आठवून त्यांचा गोळा केला तर त्याची किंमत रुपये मोहरा किंवा पुतळ्या ह्यांच्याहून कमी होणार नाही. तांब्यालाही तीच गोष्ट लागू आहे. मग तांब्याचे पैसे असोत किंवा भांडी असोत, त्यांची किंमत त्या वेळीं जी तांब्याची किंमत बाजारांत असेल तीप्रमाणें होईल." हे महावाक्य आहे. त्यांत रुपये, मोहरा व पुतळ्या यांच्या संबंधानें जें लिहिलें आहे; तें मोहरा व पुतळ्या यांस बरोबर लागू पडतें. कारण तीं नाणीं हल्लीं प्रचारांत नाहींत, तरी वाटेल तेथें पडितां येतात. यामुळे जर तीं शुद्ध सोन्याचीं पाडिलीं तर त्यांस वरील म्हणणें लागू पडेल. आतां वरील म्हणणें रुपयांस कसे जुळेल? दहा रुपये आठवून गोळा केला तर किंमत दहा रुपये येईल काय? आणि येईल तर कशी? याच वाक्यांत ' तांब्यालाही तीच गोष्ट लागू आहे ' असें म्हटलें आहे, तर तांब्याला तरी ती गोष्ट कशी लागू पडते? पैसे आठवून त्यांचा गोळा केला आणि त्याची किंमत बाजारभावाप्रमाणें आली म्हणून जितके पैसे आठवून तो गोळा केला तितकी येईल काय? याचा खुलासा व्हावा. हे वाक्य आमच्यामते चुकीचें आहे. खरें असल्यास आपला एखादा वाचक सत्यता दाखवतील तर बरे; व खरें नसेल तर सदरहू पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीच्या वेळीं याची सुधारणा व्हावी. लोभ असावा ही वेज्ञापना.

बोरगांव ता० वाळवें,
जिल्हा सातारा.

त्र्यंशक दत्तात्रय येरंडे.
शंकर भाऊ कारखाननीस.
विद्यार्थी, इयत्ता ४ थी.

७. शुद्धलेखन.

—:~:—

कोणताही मजकूर शुद्ध लिहितां येणें ही विद्यार्जनापैकीं एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट आहे. लिहिण्या वाचण्याच्या आरंभापासून ह्या गोष्टीकडे लक्ष दिलें तरचु तीं चागलें यश येईल. ब्राह्मण वगैरे विद्यासंपादण्याच्या कामीं पुढें सरसावळेल्या जातींतल्या मुलांचे उच्चार बहुतकरून स्वभावतःच व्याकरणाच्या नियमास अनुसरून म्हणजे शुद्ध असतात. त्यामुळे कोणताही मजकूर शुद्ध लिहिण्याच्या कामीं त्यांजकडून फारशा चुका होतू नाहींत. परंतु इतर जातींच्या मुलांच्या संबंधानें हा विषय तयार करण्याच्या कामीं शिक्षकाला जितक्या अडचणी येतात, तितक्या दुसऱ्या कोणत्याही विषयामध्ये येत नसतील. 'न' व 'ण'; 'श,' 'ष' व 'स'; आणि 'ल' व 'ळ' ह्या अक्षरांच्या संबंधानें अशा मुलांचा जो घोंटाळा होतो तो सांगता येत नाहीं. तसेच ऋस्व, दीर्घ, आणि एकांघा अक्षरावर अनुस्वार देणें अगर न देणें, ह्या संबंधाच्या त्यांच्या गैरसमजुती तर बहुधा अखेरपर्यंत दूर होत नाहींत. तथापि शिक्षकांचे प्रयत्न योग्य मार्गांला अनुसरून सतत चालू राहिले, तर कालावधीनें इतर जातींच्या मुलांच्या उचारांत व त्यामुळे लिहिण्यांत स्वभावसिद्ध शुद्धपणा बराच दिसूं लागेल यांत संशय नाहीं.

आपण जसें बोलतो तसें लिहावयाचें, हा बहुधा सर्वांचा स्वाभाविक कल असतो; व इतर जातींच्या मुलांकडून शुद्धलेखनामध्ये ज्या चुका होतात, त्या त्यांचे बोलणे अशुद्ध असतें म्हणूनच होतात. याकरितां अगोदर मुलांस शुद्ध बोलावयास शिकविलें पाहिजे, म्हणजे तीं आपोआप शुद्ध लिहूं लागतील. शुद्धलेखनाच्या संबंधाचा हा सामान्य नियम ध्यानांत ठेवून मग जे कोणते विशेष उपाय योजणे असतील ते योजावे. अगदीं आरंभीं मुलगा शाळेंत शिकूं लागला, म्हणजे तेव्हां पासून त्याच्या शुद्ध व स्पष्ट उचारांकडे शिक्षकाचें लक्ष असलें पाहिजे. स्वष्ट उच्चार म्हणजे कसा हें शिक्षकानें स्वतः उच्चार करून त्यांस दाखवावे. 'न' चा उच्चार करितांना जिभेचें

शेवट दांतांच्या वरच्याबाजूस दातांजवळच लागते. परंतु ' ण ' चा उच्चार करितांना ते अगदीं वर टाळूला लागते, ह्या गोष्टी त्यांच्या ध्यानांत नीट आणून दिल्या तर ' न ' व ' ण ' ह्यांच्या उच्चाराच्या संबंधाने चुक्या फार कमी होऊं लागतील. नुसत्यांतोडच्या सांगण्याने वरील फरक ध्यानांत न आल्यास आपल्या हाताने मुलाची जीभ धरून तिचे टोक योग्य स्थळी लावून दाखवावे, म्हणजे त्यांची तेव्हांच समजूत होईल. ' न ' व ' ण ' ह्यांचे उच्चार ध्यानांत आणून देण्याचा जो हा प्रकार चर लिहिता आहे, त्याचप्रमाणे ' श, ' ' ष, ' ' स; ' व ' ल, ' ' ळ; ' ह्यांचे उच्चारही ध्यानांत आणून द्यावे. हे उच्चार मुलांस नीट समजावून देण्याचा हा मार्ग विशेष चांगला आहे. उच्चार कसे करावयाचे ह्याबद्दल समजूत केवळ एकदाच करून दिल्याने काम भागणार नाही. वाचनाच्या वेळीं अगर केव्हांही जेव्हां जेव्हां चुकीचा उच्चार होईल, तेव्हां तेव्हां आळस न करितां तो सुधारला पाहिजे, व असें करितां करितां दोन तीन वर्षांच्या संवयीनंतर त्यांचे उच्चार पूर्णपणे चांगले होऊं लागतील.

' न, ' ' ण; ' ' श, ' ' ष, ' ' स; ' व ' ल, ' ' ळ; ' ह्या अक्षरांच्या उच्चारांच्या गैरसंजुतीमुळे ती अक्षरे लिहितांना मुलांच्या जशा चुक्या होतात, तशाच कित्येक जोडाक्षरे लिहितांनाही गैरसंजुतीमुळे चुक्या होतात. जोडाक्षरे लिहिण्याचा जो सामान्य नियम—म्हणजे ' एकापुढे दुसरे ' अगर ' एकाखाली दुसरे ' अक्षर काढणे,—त्याला अपवादक अशीं बरींच जोडाक्षरे आहे. तीं लिहितांना मुलांच्या वारंवार चुक्या होतता. याकरितां अशीं सर्व प्रकारचीं जोडाक्षरे ज्यांत येतील असे शब्द शिक्षकांनीं मुद्दाम तयार करून ते दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तेत मुलांकडून वारंवार लिहून घेत जावे. एकादां कसे लिहावयाचे हे चांगले समजल्यावर मग ते लिहितांना चुक्या होणार नाहीं.

आतां म्हस्व, दीर्घ, व अनुस्वारयुक्त अक्षरे लिहितांना चुक्या होऊं नयेत म्हणून उपाय कोणता योजावा ह्याबद्दल विचार करावयाचा. व्याकरणास थोडा आरंभ झाल्याबरोबर अगर त्यापूर्वी देखील शुद्धलेखनाचे काहीं

ठळक नियम मुलांस सांगून शुद्धलेखन सुधारण्याची खटपट कित्येक शिक्षक करितात. परंतु ह्या खटपटीनें यश येण्याचा मुळीच संभव नसून उलट मुलांस त्रास होऊन त्यांचा घोंटाळा होण्याचा मात्र विशेष संभव असतो. दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तेत ह्या नियमांचा मुळीच उपयोग नाही. चौथ्या इयत्तेत कदाचित थोडा उपयोग होईल, व पांचव्या इयत्तेत मात्र बराच होईल. तथापि ते नियमच वस्तुतः अपुरे असल्यामुळे नुसते नियम सांगण्यानें पांचव्या इयत्तेत देखील काम भागणार नाही. याकरितां अगदीं आरंभापासून ह्या संबधानें एका विशेष उपायाची योजना करणें जरूर आहे. तो असा;—पुस्तकांतील मजकूर लिहावयास सांगत असतां आपले म्हस्वद्रीर्घ उच्चार कसे होतात, व कोणत्या अक्षरांवर आपण अनुस्वार देतो, ह्या गोष्टींकडे चांगलें लक्ष देण्याची संवय शिक्षकानें मुलांस लावावी, व त्यांनीं ते उच्चार ऐकून त्याप्रमाणें लिहावे. अर्थात अशु वेळीं शिक्षकानें आपले स्वतःचे उच्चार स्पष्ट व शुद्ध करण्याविषयीं फारच काळजी घेतली पाहिजे. त्याचेच उच्चार अशुद्ध असतील तर मुलांचें शुद्धलेखन सुधारण्याची आशाच करावयास नको. मुलांना मजकूर सांगणें तो सावकाश व अगदीं स्पष्ट उच्चार करून सांगावा. तो सांगत असतांच मधून मधून मुलांस आपल्या सांगण्याकडे, म्हणजे आपण उच्चार कसे करित आहो, ह्याकडे लक्ष देण्याविषयीं सुचवीत असावे. मजकूर सांगण्यास आरंभ करण्यापूर्वीं एकदां सूचना करून ठेविली म्हणजे झाले, असें समजून नये. मुलें लिहित असतांना शिक्षकाकडून वारंवार त्या सूचनेचा उच्चार होत गेला पाहिजे. आपल्या उच्चाराप्रमाणें मुलें लिहित आहेत किंवा नाही, हेही त्याच वेळीं मधून मधून पाहून जेथें त्यांचें लक्ष आपल्या उच्चाराकडे नाही असें दिसून येईल तेथें विशेष बंदोबस्तानें तें लावून घेतलें पाहिजे. म्हणजे विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखीं गोष्ट इतकीच कीं शुद्धलेखनाचा मजकूर लिहिण्याला आरंभ झाल्यापासून शुद्धलिहिणें संपेपर्यंत मुलांचें सर्व अवधान शिक्षकाच्या सांगण्याकडे पूर्णपणें असलें पाहिजे. एकदां अशी संवय मुलांस लागली म्हणजे काहीं काळ गेल्यानंतर त्यांच्या शुद्धलेखनांत सहजी सुधारणा झालेली दिसेल.

शुद्धलेखन लिहित असतां मजकूर शुद्ध लिहिण्याकडे शिक्षकार्ण लक्ष देण्याची जशी आवश्यकता आहे, तशीच तो मजकूर नीटनेटक्या रीतीने लिहिण्याकडे लक्ष देण्याची ही आवश्यकता आहे. सरळ ओळीत मजकूर लिहितां येणें, शब्द सुटे लिहिणें, व विरामचिन्हें देणें, ह्या गोष्टी मुलांस चांगल्या साधल्या पाहिजेत. याकरितां शिक्षकांनीं इकडे दुर्लक्ष करूं नये. स्लेटीवर ओळी आंखून घेऊन त्या पुसट पुसट दिसतील अशा वेतानें पुसाव्या, म्हणजे त्या ओळीतून अक्षरें लिहित गेल्यानें सरळ ओळी येऊं लागतील. दुसऱ्या, तिसऱ्या व चौथ्या इयत्तेत ओळी आंखून घेण्याची ही रीति सक्तीनें चालू ठेविली म्हणजे पांचव्या इयत्तेमध्ये ओळी आंखून न घेतां आपोआप सरळ ओळीत मजकूर लिहितां येऊं लागेल. अक्षरें ठळक काढून शब्द सुटे लिहिण्याकडे व विरामचिन्हें देण्याकडे लक्ष देण्याविषयी शिक्षकांनें मजकूर सांगत असतांच सुचवीत असावे. एकाच गोष्टीची सूचना वारंवार देत गेल्यानें कांहीं दिवसांनीं सूचना करण्याची जरूर न राहतां मुलें आपण होऊनच नीटनेटके लिहू लागतील. “ शुद्ध-लिहिणें ” याचा अर्थ केवळ म्हस्व दीर्घ नीट लिहिणें एवढेंच नव्हे. तर नीट नेटके व्यवस्थित लिहिणें, ह्या गोष्टीचा समावेशही याविषयांत अवश्य केला पाहिजे.

वर लिहिलेल्या पद्धतीचा अंमल चौथी इयत्ता तयार होईपर्यंत सारखा चालू राहिला पाहिजे. म्हणजे तोंपर्यंत मुलांस शुद्ध लिहिण्याच्या संबंदानें लागलेली संवय, व पांचव्या इयत्तेत शुद्धलेखनावद्दल कांहीं नियम सांगायचे ते, ह्यांच्या योगानें कोणताही मजकूर त्यांस पुष्कळ अंशीं आपोआप शुद्ध लिहितां येऊं लागेल. पांचव्या इयत्तेमध्ये व्याकरण बरेंच शिकविलें जातें, व शब्दव्युत्पत्तीचें ज्ञानही बरेंच होतें. ह्या दोन्ही विषयांची मदत शुद्ध मजकूर लिहिण्याच्या कामीं पुष्कळ होऊन हा विषय ह्या इयत्तेत बहुतेक पूर्णपणें तयार झाल्यासारखा होतो. धातूंस उपसर्ग व प्रत्यय लागून संस्कृत भाषेतले शब्द कसे तयार होतात, ह्या

बहुलची जरूर असलेली माहिती मुलांस ह्या इयत्तेतच करून घ्यावी लागते, व ती शाळ्यानें शुद्धलेखन स्वभावंतःच सुधारत जाते.

वाचनाच्या पुस्तकांमध्ये नेहमींच्यां परिचित शब्दांखेरीज कित्येक विशेष शब्द येतात, व ते लिहिण्यांत मुलांच्या चुक्या फार होतात. इंग्लीश भाषेतील शब्द—बहुधा विशेषनाम—हल्लीं मराठींत बरेच येऊं लागले आहेत. त्यांशिवाय इतिहास भूगोलांतील विशेष प्रकारचे शब्द, व संस्कृत भाषेतील नेहमीं उपयोगांत न येणारे विशेष प्रकारचे शब्द हेही पुष्कळ आढळतात. याकरितां धडा वाचीत असतां जेव्हां जेव्हां असे विशेष प्रकारचे शब्द येतील, तेव्हां तेव्हां ते कसे लिहिले आहेत तें पाहून घ्यानांत ठेवण्याविषयीं मुलांस शिक्षकानें नेहमीं सुचवीत असावे. तसेंच अशा शब्दांचीं एक यादी शिक्षकानें आपल्याजवळ करून ठेवावी, व ते शब्द मुलांकडून वारंवार लिहून घेत जावे.

८ अंकगणित.

—:—*—

शाळांतून जे अनेक विषय शिकविले जातात त्या सर्वांमध्ये गणित विषय जास्त महत्वाचा मानिला जातो. या विषयांपैकीं कित्येक कृत्यांचा उपयोग व्यवहारांत नेहमीं होत असून शिवाय मुलांच्या कल्पनाशक्तीचा ह्या विषयाच्या तयारीशी बराच संबंध असल्यामुळे ह्या विषयाला फार महत्त्व दिले आहे व हे रास्त आहे. साधारणतः मुलाची हुशारी कशी काय आहे हें पहावयाचे असले तर बहुधा एखादें कल्पनेचें उदाहरण घालून अटकळ करितां येते. तसेंच गणित विषयांत हुशार असलेला मुलगा बहुधा इतर विषयांतही चांगला असतो असे अनुभवास येते. परीक्षेच्या वेळीं गणित विषयांत भुलें बरीच पसार झाली म्हणजे शिक्षकाला आपल्यावरील बहुतेक भार कमी झाल्यासारखा वाटतो. गणितांत पास झालेलीं मुलें इतर विषयांत बहुतेक पास व्हावयाचीं अशी सर्व साधारण समजूत आसते, व ती पुष्कळ अंशी खरीही असते. याकरितां इतक्या

महत्वाचा हा विषय शिक्षाविण्याच्या संबधानें. काहींसा विस्तारपूर्वक विचार करणें आवश्यक आहे.

दुसऱ्या इयत्तेमध्ये अंकगणित शिक्षाविण्याला प्रथम आरंभ करावयाचा असून अगोदर संख्या शिकवावी लागते. ती शिकवून घाल्यानंतर बेरीज, वजाबाकी, वगैरे कृत्ये शिक्षाविण्याची वहीवाट आहे. परंतु बेरीज वगैरे कृत्यांपेक्षां संख्या बिनचूक मांडतां व वाचतां येणें हीच गोष्ट विशेष कठीण असल्यामुळे मुलांचा फार घोंटाळा होतो. पुष्कळ वेळां असे दृष्टीस पडतें कीं, मुलें गुणाकार, भागाकार, वगैरे कृत्ये देखील बिनचूक करित असून त्यांस संख्या बिनचूक मांडतां येत नाहीं. मला वाटतें संख्या मांडण्याच्या संबधानें शिक्षकांस मुलांची समजूत चांगली करितां येत नसल्यामुळे असें होत असावें. 'एक' पासून 'परार्ध' पर्यंत संख्या उलटी सुलटी पाठ करून घेऊन एकदम त्यांस मोठाल्या संख्या मांडावयास सांगतात. प्रत्येक स्थानाचें महत्व किती आहे, हे निरानिराळ्या स्थानांमधील परस्पद भेद कोणता, पाठ केलेल्या स्थानां पैकीं कोणत्या स्थानाचा उच्चार संख्या मांडतांना होत नाहीं वगैरे गोष्टींची समजूत नीट होत नाहीं, व त्यामुळे मुलें चुकतात. याकरितां संख्येच्या संबधानें मुलांची समजूत चांगली करून देण्याविषयी शिक्षकानें फार काळजी घेतली पाहिजे. नेहमींच्या अनुभवावरून सर्वास असें दिसून येईल कीं अब्जापासून पुढील संख्येच्या स्थानांचा उपयोग करण्याची कधीच जरूर लागत नाहीं. अर्थात् ज्या गोष्टीची मुळीच कधी जरूर लागत नाहीं, ती शिकवावयाची तरी कशाला, ह्याचा विचार प्रत्येकानें केला पाहिजे. अब्जापर्यंतच संख्येचा उपयोग होत असल्यामुळे तितकीच मुलांस शिकवावी. एकपासून अब्जापर्यंत स्थानें प्रथम क्रमानें पाठ करून घ्यावी. यांत 'शतम्' बदल 'शें' व 'सहस्र' याबद्दल 'हजार' हीं नांवें आरंभापासूनच पाठ करावीं. 'शतं' व 'सहस्र' ह्या शब्दांचा उपयोग संख्या मांडण्यांत व उच्चारण्यांत मुळीच करित नसल्यामुळे ते कठीण शब्द मुद्दाम पाठ करवून मुलांचा घोंटाळा करण्याचें

कांहीं एक कारण नाही. सरळ स्थाने पाठ म्हणतां येऊं लागल्यावर तीं उलटीं पाठ करविते वेळीं सर्व स्थाने पाठ न करवितां 'अब्ज,' 'कोटी' 'लक्ष,' 'हजार,' 'शें,' 'दहम्,' व 'एकम्,' इतकीं स्थाने मात्र क्रमाने पाठ करवावीं. ह्या स्थानांपैकीं देखील 'दहं' व 'एकं' ह्या स्थानांचा उच्चार संख्या मांडितांना करण्याची जरूर लागत नसल्यामुळे संख्या पाठ करितांना तीं गाळलीं तरी चालेल. ह्याप्रमाणे संख्या पाठ करून घेतल्यानंतर बरेचसे म्हणजे चार पांचशें बारीक खडे अगर गोठ्या घेऊन संख्येची समजूत करून देण्याला आरंभ करावा. एकम्, दहम्, शें, इ० ह्याक्रमाने पाठ केलेल्या स्थानांपैकीं प्रत्येक स्थानाच्या दहापटीने त्याच्यावर पुढील स्थानाची किंमत अधिक असते, ही गोष्ट गोठ्यांच्या साह्याने त्यांच्या अनुभवास आणून द्यावी. स्थानाचे नांव न उच्चारितां नवांपर्यंत कोणताही अंक नुसता उच्चारिला म्हणजे तो 'एकम्' स्थानाचाच समजावयाचा, असा संकेत आहे, असे त्यांस सांगावे. दहा 'एकम्' झाले म्हणजे एक दशक होतो, व त्या दशकालाच 'दहम्' असे म्हणतात. म्हणून दहा 'एकम्' झाले म्हणजे 'दहम्' च्या जागीं एक लिहून 'एकं' च्या जागीं शून्य लिहितात. ह्याप्रमाणे 'दहम्' च्या जागीं जो अंक असेल तितके दशक त्या संख्येत असतात. असे दशक पुनः दहा झाले म्हणजे एक 'शें' होतो, म्हणून मग 'शें' च्या जागीं एक हा अंक लिहून 'दहम्' ह्या दोहोंच्याही जागीं शून्य लिहितात. 'दहम्' व 'एकम्' ह्यांच्या जागीं शून्य लिहिल्यास कोणती चूक होईल तें त्यांच्या नीट ध्यानांत आणून द्यावे. २, ४, १ वगैरे वस्तूंच्या समुदायाला जशीं 'जोडी,' 'चौकडी,' व 'पंचकडी' अशीं नांवे ठरविली आहेत, तशींच 'दहं' 'शें' वगैरे नांवे 'दहा', 'शंभर' वगैरे अंकांच्या समुदायाला दिली आहेत. या रीतीने नऊशें नव्याणव पर्यंत संख्येची चांगली समजूत करून द्यावी. प्रत्येक मुलाजवळ बऱ्याच गोठ्या एकदम देऊन त्या किती आहेत तें एक, दोन, तीन, याप्रमाणे अखेरपर्यंत मोजात जाऊन न सांगतां, नवांपर्यंत मोजून दहा झाले कीं

‘ दहंभ्या ’ जागीं एक खडा ठेवावा, पुनः दहा झाले कीं आणखी एक खडा ‘ दहं ’भ्या जागीं ठेवावा, अशा रीतीने दहा ‘ दहं ’ पुरे झाले, म्हणजे ते सगळे खडे ‘ दहं ’भ्या जागेवरून काढून शेंभ्या जागीं एक निराळ्याच प्रकारचा खडा ठेवावा. एकं, ’ ‘ दहं, ’ व ‘ शें ’ ह्या स्थानीं ठेवण्याचे खडे निरनिराळ्या प्रकारचे घेण्याची व्यवस्था मुद्दाम ठेवावी म्हणजे मुळांची समजूत सुलभतेने होईल. सर्व खडे संपत तों-पर्यंत असे करावे म्हणजे एकंदर सर्व खडे तीन स्थानांमध्ये कसे विभागले गेले, हे त्यांच्या ध्यानांत येईल, व संख्या म्हणजे काय, ह्याची खरी कल्पना त्यांस होऊं लागेल. खडे, गोड्या, वगैरेच्या साह्याने इतकी कल्पना त्यांस झाली म्हणजे त्यांची मदत न घेतां वाटतील त्या कोणत्याही नुसत्या संख्याच—अर्थात् तीन स्थानांच्या—फळ्यावर मांडून त्या मुळांकडून स्थानांप्रमाणें उच्चारून घ्यावा. कोणत्या स्थानचा अंक ‘ एकं, ’ कोणत्या स्थानचा ‘ दहं, ’ व कोणत्या स्थानचा शें समजावयाचा, हे विचारून तीं तीं स्थाने त्यांच्या ध्यानांत आणून द्यावीं. मग तीनही स्थानीं एकच अंक असेल तेव्हां कोणत्या स्थानच्या अंकाची किंमत दुसऱ्या कोणत्या स्थानच्या अंकापेक्षा कमी अथवा जास्त असते, ते समजून सांगतां सांगतां उजवीकडून डावीकडे प्रत्येक स्थान जास्त जास्त किंमतीचे असते ही गोष्ट समजून द्यावी. शंभरांच्या आंतील संख्येच्या स्थानांचा—म्हणजे ‘ दहं ’ व ‘ एकं ’ ह्या नांवांचा—उच्चार मुळींच करित नाहीत, तथापि अशा संख्येतल्या प्रत्येक अंकाचे स्थान कोणते ते चांगले ओळखतां आले पाहिजे. ‘ शें ’चा अंकडा उच्चारून पुढे एक अंकाची संख्या उच्चारिली असता ती (एक अंकाची संख्या) ‘ एकं ’ स्थानची असते. व ‘ दहं ’ स्थानची संख्या मुळींच नसल्यामुळे तो अंक व ‘ शें ’ स्थानचा अंक ह्यांच्यामध्ये शून्य द्यावे लागते, हे चांगले ध्यानांत आणून द्यावे.

तीन स्थानांच्या संख्येची इतकी समजूत झाल्यानंतर पुढे जास्त स्थानांची संख्या मांडावयास शिकवावी. परंतु महिना पंधरा दिवस संवय होऊन पूर्वीची संख्या मुळांच्या मनांत उत्तम प्रकारे ठसल्याशिवाय पुढे शिकवि-

ण्याची घाई करूं नये. ह्या मधल्या अवकाशामध्ये मुलांस बेरीजवजाबाकीचीं कृत्ये शिकविण्याला आरंभ करावा म्हणजे बेरीजवजाबाकीची समजूत व संख्या घटविण्याचें काम हीं बरोबरच चालतील.

‘ शें ’ स्थानापर्यंतची संख्या चांगल्या रीतीने मांडितां व वाचतां येऊं लागल्यावर पुढील स्थानांची समजूत करून देण्याला फारसे प्रयास पडणार नाहींत. तथापि पुढील सर्व स्थानांची एकदम समजूत करून न देतां पहिल्यानें ‘ हजार ’ व ‘ दशसहस्र ’ ह्या स्थानांची समजूत करून देऊन तीं घटल्यावर कांहीं दिवसांनीं पुढचीं सर्व स्थाने सांगावीं. ‘ दशसहस्र ’ व ‘ हजार ’ ह्या दोन्ही स्थानांची मिळून संख्या एकदम उच्चारितात, व तिला ‘ हजार ’ हें एकच नांव देतात. त्यांत डावीकडचा अंक ‘ दशसहस्र ’ स्थानचा असून उजवीकडचा ‘ हजार ’ ह्या स्थानचा असतो, व एकच अंक असल्यास तो ‘ हजार ’ ह्या स्थानचा असून ‘ दशसहस्र ’ स्थानीं शून्य द्यावें लागतें, वगैरे प्रकारची समजूत नीट करून द्यावी. ‘ हजार ’ आणि ‘ दशसहस्र ’ ह्या स्थानांमध्ये जसा हा परस्पर संबंध आहे, तसाच तो ‘ लक्ष ’ व ‘ दशलक्ष ’ आणि ‘ कोटी ’ व ‘ दशकोटी ’ ह्या स्थानांमध्येही आहे ही गोष्ट मुलांस त्या स्थानांच्या समजूतीच्या वेळीं सांगावी. कोणतीही पुष्कळ स्थानांची संख्या मांडितांना प्रत्येक स्थानाचा उच्चार झाल्यावर त्या स्थानापुढे—म्हणजे त्याच्या उजवीकडे—अणखी किती स्थाने असावयाचीं, हें मुलांस पक्कें समजलें पाहिजे. म्हणजे सांगितलेल्या सर्व स्थानांच्या संख्या मांडून, उच्चार न केलेल्या कोणकोणत्या स्थानीं शून्ये द्यावयाचीं हें त्यांस कळू लागेल.

संख्येची याप्रमाणें बरीच समजूत झाल्यानंतर एक ‘ कोटी ’ म्हणजे, किती ‘ लक्ष,’ किती ‘ हजार ’ अगर किती ‘ शें,’ तसेंच ‘ सवाकोटी,’ पावणेचार लक्ष, अडीचशें,’ ही संख्या मांडणें वगैरे—अशा प्रकारची सर्व विशेष प्रकारची माहिती मुलांस सांगावी. दुसऱ्या इयत्तेंत ह्या गोष्टींची समजूत कदाचित् चांगली होणार नाहीं, याकरितां मुलें तिसऱ्या इयत्तेंत

गेष्ट्यावर ती सांगितली तरी चालेल. परंतु असली संख्या कशी मांडावी हे मुळीच सांगण्याचे मात्र राहतां उपयोगी नाही.

संख्या शिकविण्याला आरंभ केलो म्हणजे तिच्याच बरोवरीने बेरीज व वजाबाकी हे प्रकार शिकविण्यालाही आरंभ करावा. हा आरंभ करणे म्हणजे एकदम पुष्कळ स्थानांच्या चारपांच संख्या घेऊन बेरीज सांगायला लागणे, असें मात्र समजूं नये. संख्यांच्या बेरजा वजाबाक्या करितां येऊं लागण्यापूर्वी कोणत्याही एक अगर दोन अंकांच्या संख्येंत नवांपर्यंत कोणताही अंक मिळविणे, व विसांपर्यंच्या कोणत्याही संख्येंतून दहापर्यंत कोणताही अंक वजा करून बाकी सांगणे ह्या दोहों प्रकारच्या कृत्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मुलांस लवकर देतां येऊं लागलीं पाहिजेत. उजळणी शिकविण्याची जी पद्धती पूर्वी लिहिली आहे, त्या पद्धतीने शिकविणे झाले असेल, तर अशीं उत्तरे देणे मुलांस दुसऱ्या इयत्तेंत कठीण जाणार नाही. परंतु जर कोणत्याही कारणाने त्यांस तीं उत्तरे देतां येत नसतील, तर दुसऱ्या इयत्तेंत आरंभी ह्या संबधाने विशेष मेहनत घेतली पाहिजे. हीं कृत्ये तयार करवितांना प्रथमतः अगदी सोप्या गोष्टीपासून आरंभ केला पाहिजे, कोणत्याही संख्येंत एक मिळविला म्हणजे तिचा तिच्यापुढचा अंक होतो, व एक वजा केला असतां मागचा अंक होतो, ही गोष्ट त्यांच्या फारच लवकर लक्षांत येईल. मग तसें प्रश्न विचारतां विचारतां 'दोन' मिळविले अगर वजा केले म्हणजे काय होतें, तें ध्यानांत आणून देऊन त्याबद्दलचे प्रश्न एकसारखे विचारीत राहवें. म्हणजे पुष्कळशा सहवासाने ती गोष्ट त्यांच्या मनांत पक्की ठसेल. मग 'तीन' मिळविण्याची व वजा करण्याची संवय लावावी. व अशा रीतीने जसजशी मागील समजूत चांगली होत जाईल तसतशी पुढे दहांपर्यंतची समजूत करून घ्यावी, म्हणजे सर्व गोष्टी मुलांस सुलभतेनें समजतील.

वर लिहिलेल्या पद्धतीने बेरजा शिकवितांना दोन विशेष प्रकार आढळून येतील. 'एकम्' स्थानच्या अंकांची बेरीज केव्हां नांवच्या

आंत असेल, व केव्हां नवांपेक्षा जास्त होऊन त्यामुळे ' दहम् ' स्थानाच्या अंकांत एक हातचा मिळवावा लागेल. ९+४, २७+९, १३+९ इत्यादी ह्या पहिल्या प्रकारच्या बेरजा आहेत, व ८+७, ४७+९, ८९+४ इत्यादी ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या बेरजा आहेत. ह्यांत पहिल्या प्रकारच्या बेरजांची उत्तरे लवकर सांगणे फारसे कठीण जाणार नाही. परंतु दुसऱ्या प्रकारच्या बेरजा लवकर करितां येणार नाहीत. अशा बेरजा करितांना ' एकम् ' स्थानाच्या अंकांची बेरीज प्रथम मनांत आणावी लागते. ती नवांपेक्षा जास्त होत असेल तेव्हा त्या (म्हणजे ' एकम् ' स्थानाच्या अंकांच्या) बेरजेपैकी ' एकम् ' स्थानचा अंक उत्तरामध्ये ' दहम् ' स्थानी ठेवावा लागतो, म्हणजे त्यांची बेरीज होते. ही गोष्ट अनेक उदाहरणांच्या योगाने मुळांच्या पक्की ध्यानांत आणून दिली तर तोंडी बेरजा मुळांस फार लवकर करितां येऊं लागतील.

हल्लीं बेरीज शिकविण्यापूर्वी मुळांस मिळवण्या शिकविण्याची सर्वत्र वाहिवाट आहे. तोंडी लवकर बेरजा करितां येऊं लागण्याला मिळवण्यांचा पुष्कळ उपयोग होतो यांत संशय नाही. तथापि वर लिहिलेल्या पद्धतीने शिकविल्यास तेंच कार्य विशेष समजुतीनें होईल. तसेंच मिळवण्या शिकविणे त्या हल्लीं चालू असलेल्या पद्धतीनें—म्हणजे पाड्यांच्या मिळवण्या न शिकवितां देवकुळेकृत तोंडच्या हिशेबांच्या पहिल्या पुस्तकांत ' शिक्षकांस सूचना ' ह्या प्रकरणांत ज्या प्रकारच्या मिळवण्या शिकविण्याविषयी लिहिले आहे त्या—म्हणजे ' एकांतल्या बेरजा, ' ' दोहोंतल्या बेरजा, ' इत्यादि ह्या शिकवाव्या.

बेरीज व वजाबाकी शिकविण्यापूर्वी ज्या प्रमाणें कित्येक लहान संख्यांच्या बेरजा व वजाबाक्या तोंडी सांगतां येणें जरूर आहे, त्या प्रमाणेंच गुणाकार व भागाकार शिकविण्यापूर्वी कांहीं लहान संख्यांचे गुणाकार मुळांस तोंडी करितां आले पाहिजेत. पाडे व पावकी, निमकी इत्यादि प्रकारची उजळगी हे अशाच प्रकारचे गुणाकार आहेत. तथापि हल्लींच्या उजळगी शिकविण्याच्या पद्धतीप्रमाणें जरी मुळांस सर्व उज-

ळणी सारखी म्हणत गेल्यास विनचूक म्हणतां येते, तरी उलट सुलट विचारिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरे एकदम देणे त्यांस बरेच कठीण जाते. याकरितां अशा प्रश्नांचीं उत्तरे लवकर देतां येण्याची संवय मुलांस जरूर लाविली पाहिजे. आळस न करितां रोज एक सारखे प्रश्न विचारीत गेल्याने ती संवय मुलांस लागेल.

तिसांपर्यंत पाड्यांशा अशा प्रकारच्या प्रश्नांचीं उत्तरे मुलांस चांगली देतां येत असलीं, तर गुणाकार भागाकार करितांना मुलांस चांगली मदत होते. म्हणजे तीं कृत्ये त्यांस लवकर व विनचूक करितां येतात. परंतु नवांपर्यंत पाड्यांचीं अशीं उत्तरे जर मुलांस देतां आलीं नाहींत, तर त्यांस गुणाकाराचीं व भागाकाराचीं कृत्ये मुळींच करितां येणार नाहींत. याकरितां निदान तितकीं म्हणजे नवांपर्यंत पाड्यांचीं उत्तरे तरी चांगल्या रीतीने देतां येण्यासाठीं शिक्षकानें फार यत्न केला पाहिजे व तीं उत्तरे चांगली देतां येऊं लागण्यापूर्वी गुणाकार अगर भागाकार शिकविण्याला मुळींच आरंभ करूं नये.

कोणताही विषय मुलांस शिकवितांना एकाच वेळीं अगदीं थोडा भाग शिकवावा. तसेंच सोप्या गोष्टी प्रथम सांगून त्या चांगल्या समजल्यावर पुढल्या त्यापेक्षां कठीण गोष्टी सांगाय्या. अशा रीतीने कोणताही विषय शिकवीत गेलें तरच तो विषय मुलांस चांगला समजेल. त्याचप्रमाणें एकादी नवीन गोष्ट सांगतांना तिचा कोणच्या तरी पूर्वी शिकविलेल्या जुन्या गोष्टीशीं संबंध जोडून द्यावा. गणितासारख्या विषयांत तर ह्या गोष्टींकडे अगदीं दुर्लक्ष होतां कामा नये. परंतु अनुभवावरून असें दिसून येते कीं, पुष्कळ शिक्षकांचें ह्या संबधानें फार दुर्लक्ष होत असतें. त्यांची अशी समजूत असतें कीं एकदां लवकर सगळा विषय मुलांस शिकवून टाकावा, आणि मग सावकाशपणें पूर्वी शिकविलेल्या विषयाची पुनः पुनः उजळणी करीत राहावे, म्हणजे तो विषय चांगला तयार होईल. परंतु ही समजूत अगदीं चुकीची आहे. शिकविलेल्या भागाची जितकी जितकी जास्ती उजळणी होत जाईल. तितक्या तितक्या मानानें मुलें त्या विषयांत जास्ती वाकव

होतील यांत संशय नाही.—व याच समजुतीने पुष्कळ शिक्षक एकदां विषय कसातरी मुळांस समजावून देऊन मग एकसारखें त्या विषयाची उजळणी करून घेण्याच्या उद्योगाला लागतात. म्हणजे पुष्कळशीं उदाहरणें त्यांस घालीत सुटतात.—परंतु पुढें कोणत्या एका विषयाची उजळणी करणें विशेष जरूरीचें आहे, म्हणून अगोदर त्या विषयाची समजूत करून देण्याच्या कामीं घाई करून अर्धवट समजूत झाली न झाली तोंच उजळणीच्या पाठीस लागणें, हें मात्र कोणत्याही दृष्टीनें हितावह नाही. या करितां थोडा व अगदीं सोपा भाग प्रथम सांगून नंतर मुळांची समजूत जसजशी दृढ होत जाईल, तसतसा पुढील त्यापेक्षां कठीण भाग थोडा थोडाच सांगत जाण्याची वहिवाट शिक्षकांनीं अवश्य ठेविली पाहिजे. हीच पद्धती विशेषेकरून गणितासारख्या विषयांत मुळांच्या हिताची आहे.

वरील विवेचनावरून असें सहज लक्षांत येईल कीं, बेरीज शिकवितांना पहिल्यानें तीन किंवा चार स्थानांच्या दोन दोन संख्या सांगून त्यांची बेरीज करविणें जास्त सुलभ जाईल. तीं चांगलीं येऊं लागल्यावर मग एकदोन जास्त जास्त स्थानांच्या तीन संख्या सांगून बेरीज करवावी, व पुढें जरूरीप्रमाणें पाहिजे तेवढ्या व पाहिजे तितक्या संख्या सांगाव्या. तसेंच वजाबाकी शिकवितांना प्रथम दोन किंवा तीन स्थानांच्या संख्यांची वजाबाकी शिकवावी, व त्यांतही मोठ्या संख्येतले अंक असे मोजावे कीं धाकट्या संख्येतले अंक त्यांतून वजा करितांना 'हातचा' येण्याचा प्रसंगच येऊं नये. असें करितां करितां मोठ्या संख्येपैकीं एखादा अंक लहान संख्येच्या (त्यांतून वजा करण्याच्या) अंकापेक्षां लहान असेल अशी संख्या सांगावी. अशा प्रसंगां वजाबाकी कशी करावयाची ह्याबद्दलची विशेष समजूत करून द्यावी. ही समजूत चांगली होईपर्यंत मोठ्या संख्येतले अंक धाकट्या संख्येतल्या त्यांतून वजा करावयाच्या अंकापेक्षां लहान असावयाचे ते एकापेक्षां जास्त सहसा असूं देऊं नये. चांगली समजूत झाल्यावर मग तसे अंक जास्त घालावे, व तीन स्थानांच्या अशा संख्यांची वजाबाकी चांगली येऊं लागल्यावर जास्त

स्थानांचा संख्या घालाव्या. गुणाकार शिकविताना प्रथम तीन स्थानांच्या संख्येला नवांपर्यंतच्या अंकाने गुणावयास शिकवावे, व गुण्यामध्ये शून्य असू देऊ नये. तितकी समजूत चांगळी झाल्यावर गुण्य संख्या जास्त स्थानाची सांगावी, व मग तीत एखादें शून्य अलेल अशी सांगावी. या नंतर गुणक संख्या दोन स्थानांची सांगून गुणाकार शिकवावा; व अखेरीस गुणक संख्या दोहोपेक्षा अधिक स्थानांची सांगून त्यांत शून्याची योजना करावी. हेंच धोरण लक्षांत ठेवून भागाकारही क्रमाक्रमाने शिकवावा.

बेरीज, वजाबाकी इत्यादि कृत्ये मुलांस साधारणतः बऱ्या रीतीने करितां येऊं लागली म्हणजे मुलांकडून उदाहरणे करून घेणे ती दोन प्रकारचीं करून घेतलीं पाहिजेत. हीं कृत्ये चांगलीं घटण्याकरितां साध्या (भाववाचक) संख्या घालून उदाहरणे करावें, हा एक प्रकार; व तीं कृत्ये प्रत्यक्ष करावयास न सांगतां उदाहरणांच्या मजकुरावरून कोणती कृत्ये करावयाचीं हे मुलांनीं ओळखून त्या प्रश्नांचीं उत्तरे काढणे— म्हणजे ज्यांना कल्पनेचीं उदाहरणे म्हणतात तीं—हा दुसरा प्रकार. ह्यांपैकी पहिल्या प्रकारचीं उदाहरणे मात्र पुष्कळशीं करून घेण्याची सर्वत्र वाहिवाट आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या उदाहरणांकडे विशेषकरून दुसऱ्या व तिसऱ्या इयत्तेमध्ये शिक्षकांचें फार दुर्लक्ष होतें. परंतु दुसऱ्या इयत्तेपासूनच कल्पनेचीं उदाहरणे सोडविण्याची संवय मुलांस असली म्हणजे कल्पना चालविण्याच्या कामीं त्यांच्या बुद्धीला कसरत होऊन पुढें चौथ्या व पांचव्या इयत्तांमध्ये त्यांना कल्पनेच्या उदाहरणांचा जो एकादम बाऊ वाटतो तो वाटणार नाही. अशा तऱ्हेचीं उदाहरणे मुलांस दुसऱ्या इयत्तेत सांगितल्यानें मुलांच्या कल्पनाशक्तीवर त्यांच्या वयाच्या मानाने जास्त ताण बसतो असे कित्येकांचें म्हणणें आहे, परंतु प्रत्यक्ष अनुभवावरून तसे वाटत नाही. इतकेंच नव्हे, तर उलट अशीं उदाहरणे मुलांस जसजशीं समजत जातात तसतसा त्यांस आनंद वाटून त्यांची जिज्ञासा जास्त वाढत जाते. अंकगणिताच्या निरनिशक्या पुस्तकांतून हल्लीं अशा प्रकारच्या उदाहरणांचा बराच संग्रह असतो. शिक्षकांनीं तीं पुस्तके

वाळगावीं हें चांगलें. परंतु पुस्तकें जवळ वाळगण्यांत जर कांहीं अडचण वाटत असेल, तर निदान निरनिराळ्या पुस्तकांतील अशा तऱ्हेची अनेक उदाहरणे एका वहीत टिपून घेऊन ती वही तरी जवळ वाळगण्याची तजवीज अवश्य ठेवावी. हीं उदाहरणे मुलांस शिकवितांना अगदीं सोपीं असतील तीं पहिल्यानें सांगून पुढें कठीण कठीण सांगत जावें. तसेंच पहिल्यानें बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार, वगैरे कोणतेही एकच कृत्य करण्याची ज्यांत जरूर असेल अशीं उदाहरणे शिकवून तीं चांगली समजू लागल्यावर ज्यांत ह्यांपैकीं एक, दोन अगर तीन कृत्ये करण्याची जरूर लागेल अशीं जास्त कठीण उदाहरणे सांगावीं. आळस न करितां विशेष झटून दुसऱ्याइयत्तेपासून कळनेचीं उदाहरणे मुलांकडून करून घेत गेल्यास हल्लीं विशेष रीतीनें भासत असलेले गणित विषयाचें काठिण्य पुष्कळ अंशीं दूर होईल.

संख्या, बेरीज इत्यादि चार मुख्य कृत्ये शिकविण्याच्या संबधानें जो वर इतका विस्तार केला आहे, तितका तो तिसऱ्या इयत्तेपासून पुढील प्रत्येक विषय शिकविण्याच्या संबधानें करण्याची जरूर आहे असें वाटत नाही. सोप्या व थोड्या थोड्या गोष्टी पहिल्यानें शिकवित जाणें, ही त्यांत मुख्यत्वेकरून ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट आहे. गणित विषयाचा कोणताही भाग शिकवितांना तिचें विस्मरण होऊं देऊं नये.

विविध परिमाणांच्या संख्यांचें गणित शिकवितांना आरंभीं कोष्टकें शिकवावयाचीं, तीं नुसतीं तोंडपाठ करविण्याची सर्वत्र वहिवाट आहे. हीं पाठ केलेलीं कोष्टके मुळे पुढें पांचव्या सहाव्या इयत्तेपर्यंत देखील चुकत असतात. कोष्टकांची समजूत कांहीं निराळ्या रीतीनें करून दिली तर असें होणार नाही. कोण कोणत्या कोष्टकांचा उपयोग व्यवहारांत कोणकोणत्या कामीं होतो, व एकाच जातीच्या निरनिराळ्या परिमाणांचा परस्पर संबंध काय, ह्या बदलचें ज्ञान मुलांस बऱ्याच वस्तू प्रत्यक्ष दाखवून करून देतां येईल. तोळा, शेर, मण; अगर चवली, पावली, रुपया; ह्या परिमाणांचीं नुसतीं कोष्टके पाठ करून घेण्यापेक्षां

त्या वस्तू मुलांस प्रत्यक्ष दाखवून त्यांचा परस्पर संबंध त्यांस समजून सांगितला तर त्यांची समजूत विशेष दृढ होईल. ह्याकरितां कोष्टकांची समजूत साबेल तितकी ह्या रीतीनें करून देणें विशेष हितावह आहे.

चौथ्या इयत्तेमासून पुढें कल्पनेची उदाहरणें शिक्षितांना कित्येक विशेष गोष्टी ध्यानांत ठेविण्या पाहिजेत. मुलांकडून ही उदाहरणें करून घेतांना प्रत्येक उदाहरणाचें स्पष्टीकरण त्यांकडून पूर्णपणें लिहवावें. एकामागून एक गुणाकार, भागाकार वगैरे जरूर असलेलीं कृत्ये करून अत्रेरास उत्तर काढून दाखवावयाचें, अशी बहुतेक ठिकाणीं चाल आहे. कोणतें कृत्य कां केलें, हा बोध त्यापासून होत नाही, पण तो शाला पाहिजे. स्पष्टीकरण पूर्णपणें लिहविण्याची आरंभापामूनच संवय लाविण्यानें स्वतःची कल्पना चालवून नवीं नवीं उदाहरणें सोडविण्याची मुलांस जास्त संवय लागेल; व त्या योगानें त्यांची कल्पनाशक्ती वाढत जाईल.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, कल्पनेची उदाहरणें विशेषकरून पुढच्या इयत्तांमध्ये मुलांस फार अडतात, व ती अडल्याबरोबर एकदम सर्व उदाहरण मुलांस समजावून देण्याची पुष्कळांची पद्धत असते. परंतु ती पद्धत चांगली नाही. कोणतेंही उदाहरण मुलांस अडलें म्हणजे तें सर्व उदाहरण त्यांस समजावून न देतां कल्पनेचा थोडासा भाग त्यांस सुचवून देऊन पुढें त्यांचें त्यांसच तें करावयास सांगवें, म्हणजे त्या सूचनेच्या आधारेनें बरीच मुलें तें उदाहरण स्वतः सोडवितील. अशा रीतीनें त्यांची कल्पना वाढत जाईल. आपल्या अर्धवट दिलेल्या सूचनेनें त्यांना उदाहरण सुटलें नाही, तर मात्र पुढें जास्ती सांगवें. मुदा इतकाच कीं त्यांची कल्पनाशक्ती वाढविण्याच्या कामीं आपण त्यांस मदत केली पाहिजे. प्रत्येक अडलेलें उदाहरण त्यांस पूर्णपणें सांगत गेल्यानें ती उदाहरणें जरी चांगलीं समजलीं तरी त्यांची कल्पनाशक्ती जशी पाहिजे तशी वाढणार नाही यांत संशय नाही. तसेंच पुढें पुढें म्हणजे पांचव्या व विशेषकरून सहाव्या इयत्तेमध्ये कल्पनेची बरीच उदाहरणें शिक्षकानें स्वतः मुठीच समजावून देऊं नयेत. ती त्यांनाच स्वतःची कल्पना चालवून

अंकगणित भाग ३ रा—विद्याखात्यानें सर्व शाळांत चालविण्या-
करितां पसत केलेला मराठी सहाय्या इयत्तेतील व ट्रेनिंग कॉलेजांतील
विद्यार्थ्यांकरितां अति मेहनतीनें तयार केलेला. हा खालीं सहीकरणाराकडे
रोख किंमतीनें अगर विहिपीनें मिळेल. दहा रु० किंमतीच्या पुस्तकांवर
शेकडा २५ कमिशन दिलें जाईल. किंमत ४१४, टपाल इशील ४१६६.
नं० ४८, बुधवार पेठ, पुणे.° गणेश वळवंत लिमये.

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिलें)

सतत पंचवीस वर्षे डॉईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या
गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणें अवश्य वाटलें त्या सर्व शास्त्रीय निय-
मानें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम
सहा आणे ठेविली होती. परंतु कलेचें शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत
जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें व त्याचा प्रसार फार व्हावा
व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुलभ जावें करितां याची किंमत अगदींच
कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठींत
पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा
अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर सा. बा. यांनीं मराठी शाळांक-
रितां व मराठी शाळांचे लायब्रर्यांकरितां आपलें मेमो नंबर ६०९४
तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केलें आहे. कळावें.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना,

पुणे सिटी.

पद्यसमुच्चय:—आंग्लोव्हरनाक्युलर पहिल्या तीन इयत्तांकरितां व
मराठी ४।५।६ या इयत्तांकरितां मे० डायरेक्टर साहेब यांनीं मंजूर
केलेलें मराठी कवितेच्या वेंच्यांचें पुस्तक. शेवटीं समजुतीच्या भरपूर
टीपा व कोश आहेत. आवृत्ती पांचवी. कि० ६६ ट. ख. ४१.

पुस्तकें पुणे येथें चित्रशाळांत मिळतील.

विक्रीस तयार. किं. १२ आंणे:

मेहेरवाम लिव्हारनर साहेब यांनीं इंप्रजॉत लिहिलेले सिटीझन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनीं मराठी ९।६ यत्तेकरितां नेमले आहे.

म्याकामिलभ आणि कंपनी.

१२ ब्याँक स्टी. मुंबई.

रा. भि. जोशीकृत.

बालबोध मराठी व्याकरण.

याची पुष्कळ जास्त माहिती घालून सुधारलेली दुसरी आवृती.

चित्रशाळेंत विक्रीस तयार आहे. पृष्ठसंख्या १८०.

किंमत ८५ आणे ट० ख० ८१

विक्रीस तयार

लांगमनचे मोडी कित्ते नंबर १-२-३-४ यांवरहुकूम लाइन पेपर तयार आहेत. लहान मुलांस कित्याखाळीं दिलेल्या दोन किंवा तीन रेधांवरून वळण वळविल्लें असतां नीट हात बसत नाहीं यासाठीं अक्षर वळविण्यास यांचा उपयोग होईल.

दर १०० कागदांस ८५. म्या० चि० शा० प्रे० पुणे.

विक्रीस तयार.

नऊ इंची पृथ्वीचा ग्लोब पेटीसुद्धां, हा ग्लोब प्रत्येक शाळेस असल्यानें पृथ्वीचा आकार वगैरे शिकविण्याच्या कार्यां फार उपयोग होईल.

किं० रु० २०

म्यानेजर. चित्रशाळा पुणे.

Registered No B 179

पुस्तक १२.

सन १९०१

अंक ११.

माहे नोव्हेंबर.

मराठी शाळा पत्रक

Marathi School Paper

विषयक्रम.

विषय.	पृष्ठ.
वनस्पतिशास्त्र.	२४९
काव्यरत्न-मंजूषा.	२५७
मुलांसाठी प्रातःस्मरण-सायं-प्रार्थना-संतांची वचने	
पुणे ट्रेनिंग कॉलेजची वार्षिक परीक्षा... ..	२५९
पास झालेल्या इसमांची याद-	
शिक्षकमित्रः—तोंडचे हिशेब-इतिहास व भूगोल-सामान्य विचार-	२९ ते ६४

चित्रशाळा'प्रेस, पुणे

अगाऊ वार्षिक वर्गणी टपालस्वर्चा सह रु० १०३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रेकृत

अंकगणित

भाग १।२।३

कै० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचे चिरंजीवभावसाहेब निळकंठ त्रिनायक छत्रे यांनीं पूर्वीच्या अंकगणितांत हल्लीं पुष्कळ सुधारणा करून नवीन आवृत्ती छापविल्या आहेत व ठिकाठिकाणीं जास्त उदाहरणे व व्याख्याही दिल्या आहेत. पूर्वी दुसरा भाग होता, त्याचे हल्लीं दोन भाग केले आहेत; म्हणजे एकंदर ३ भाग झाले आहेत. भाग पहिला किंमत ४३॥ भाग दुसरा किं० १२ व तिसरा भाग लवकरच छापून प्रसिद्ध होईल. शाळा-मास्तरांस कमिशन-मुबलक मिळेल.

म्यानेजर चि० शा० प्रे० पुणे.

सार्थ प्राकृत प्रकाश.

सदरहू पुस्तक आमचे मित्र रा. रा. शंकर रामचंद्र हतवळणे ह्यांनीं प्रासेद्व प्राकृत वैयाकरण वररुची ह्याच्या ग्रंथाच्या आधारे केलें आहे. प्राकृत भाषा ही संस्कृत व हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन भाषा ह्यांमधील एक सांखळी आहे. संस्कृतांतून प्राकृतांत व प्राकृतांतून अर्वाचीन भाषांत रूपें कशीं आलीं, हें समजल्याशिवाय शब्दांची खरी व्युत्पत्ती समजली असें म्हणतां येत नाहीं. पुष्कळ ऐतिहासिक प्रश्नांशीं प्राकृताचा निकट संबंध आहे. तेव्हां ह्या भाषेचा चांगला परिचय असल्याशिवाय त्यांचा उलगडा करण्यास अडचण असते. शब्दांचीं रूपें कशीं बनलीं व त्यांस आचार्यांच्या सूत्राचा मूळ आधार कोणता, हें प्रस्तुतच्या पुस्तकावरून दिसून येईल. प्राकृत प्रकाशाचे एकंदर १२ परिच्छेद असून पहिल्या ९ परिच्छेदांत महाराष्ट्री जी मुख्य प्राकृत भाषा तिजविषयी व बाकीच्या तीन परिच्छेदांत पेशाची, मागधी व शौरसेनी ह्यांच्या संबंधाच्या मुख्य मुख्य गोष्टी सांगितल्या आहेत. हें पुस्तक मराठी शिक्षक, ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थी व हायस्कूलांतील वरच्या वर्गांतून मराठी शिक्षणारे विद्यार्थी ह्यांस विशेषेकरून उपयोगी पडण्यासारखें आहे. पुस्तकाची किंमत ४८ आहे. टपःल हशील शिवाय. एकदम बरीच पुस्तकें घेणारांस कमिशन मुबलक मिळेल. पुस्तकें आमच्या छापखान्यांत विकत मिळतांल.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरोनी ॥
जें कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ नोव्हेंबर १९०१. अंक ११.

वनस्पतिशास्त्र.

—:—:—

अलीकडे पाश्चात्य देशांतील शिक्षणक्रमांत शास्त्रीय विषयांचा समावेश अधिकाधिक होत चालला आहे व त्यामुळे लोकांना सृष्टपदार्थांच्या अनेक गुणांची माहिती होऊन त्या मानानें मनुष्याच्या सुखामध्ये भर पडत आहे. आमच्या इकडेही अशीच तऱ्हा थोडी फार उत्तरोत्तर होत चालली आहे, परंतु अनेक अडचणीमुळे अजून शास्त्रीय ज्ञानाचा तितका प्रसार आमच्याकडे झाला नाही व ज्ञपाख्यानें होतही नाही. यांतली मुख्य अडचण ही आहे, कीं शास्त्रीय ज्ञानाचे सर्व ग्रंथ परक्या भाषेत लिहिलेले असतात; व ज्या एकंदर जनसमजास त्यांची माहिती करून द्यावयाची त्याला स्वभाषे शिवाय दुसरी भाषा कळणें शक्य नाही. त्यांच्यासाठीं शास्त्रीय ज्ञान स्वभाषेत आणण्याचे प्रयत्न अजून तितके कोणी करित नाही. दुसरी अडचण अशी आहे, कीं आमची विद्यार्जनाची जुनी पद्धत पंडितगिरी मिळविण्याची आहे. आम्ही आपलें डोकें सज्ञान करण्याची नितकी काळजी वाहणों, तितकी हातांना त्रपळाई आणण्याची वाहत नाही, यामुळे हस्तकौशल्यानें मूळभूत असें जें सृष्टवस्तूचें ज्ञान, त्याची आवड अजून

आम्हांस तितकी वाटत नाही. परंतु उत्तरोत्तर जुना मनु फिरत चालला आहे. या भौद्योगिक युगांत हस्तपादादि अवयवांस चपळी आणल्या खेरीज गती नाही, याची प्रतीती आपल्यास येत चालली आहे. ही प्रतीती असजशी जास्त येत जाईल, तसतसे आपण या उपयुक्त ज्ञानार्जनाच्या अधिकाधिक पाठीस लागू हे उघडच आहे.

इंग्लंडांत व इतर कित्येक युरोपियन देशांत अगदी लहान मुलांना सुद्धा शास्त्रीय गोष्टी शिकवितात. हे ऐकूनच कित्येकांस मोठे आश्चर्य वाटेल, की ज्या गोष्टी आमच्या इकडे मोठ्या माणसांनाही समजण्यास कठीण वाटतात, त्या लहान मुलांना कशा समजतील? हे आश्चर्य वाटणें साहजिक आहे. परंतु हे शास्त्रीय ज्ञान लहान मुलांसही देण्यासाठी ज्या तजविजी त्या देशांत करीत आहेत, त्या पाहिल्या म्हणजे हे ज्ञान लहान मुलांना कसे करून देत असतील, असे आश्चर्य वाटण्याचें कारण राहाणार नाही. अगोदर सृष्ट्यर्थीचे ज्ञान हे मनोरंजक व विस्मयकारक असते. शिवाय प्रत्येक शास्त्रांत अत्यंत सोपीं अशीं गोष्टींची पुस्तके तयार केली आहेत. तीं शाळेत वाचवितात, व त्यांच्यावरून सहजां शास्त्रीय ज्ञानाची माहिती होत जाते. दुर्दैवेंकरून आमच्या शिक्षक लोकांना इंद्रजी येत नाही. तेवढे जर येत असते, तर या पुस्तकांचा त्यांना सहज व मनोरंजक रीतीने शास्त्रीय ज्ञान करून घेण्यांत व मुलांस शिकविण्यांत उपयोग झाला असता. असलीं पुस्तके आमच्या इकडे देशाभाषांत कधीं होतील तीं होवोत ! हे आमच्या पुढे एक इंद्रजी भाषेत लिहिलेले असले वाचनाचें शास्त्रीय पुस्तक पडले आहे, यांत 'कुत्र्यांच्या राजांची निवड' अशी एक गोष्ट आहे. तीत अशी कल्पना केली आहे, की कुत्र्यांना आपला राजा निवडावयाचा आहे व त्यासाठी सर्व कुत्र्यांची सभा भरलेली आहे. व त्या सभेतील भाषणांमध्ये गुणदोषविवेचनाच्या रूपाने पृथ्वीतील एकंदर कुत्र्यांच्या भेदांचे सुंदर रीतीने वर्णन केले आहे. सरतेशेवटीं असे दाखविले आहे, की कुत्रा हा प्राणी माणसाची तऱ्हेतऱ्हेची नोकरी मजावण्यासाठी परमेश्वराने उत्पन्न केला आहे, व त्याचा स्वामी मनुष्य आहे;

तेव्हा कुत्र्यांना राजाची त्रिवड करण्याची जरूरी नाही. दुसऱ्या एका गोष्टीत मुलें नेहमीं घरमाशा धरितात, हां मुलांच्या खेळ लक्षांत घेऊन, व एक मुलगा व एक घरमाशी यांच्या झटापटींवर एक गोष्ट रचून तीत सहज-गत्या घरमाशीचें वर्णन केलें आहे; आणि सरते शेवटीं त्या गोष्टीत असें आणलें आहे, कीं माशी मारणाऱ्या मुलाला माशीचें उपयोग ठाऊक नव्हते ते कळल्यावर त्याला आपण असल्या उपयोगी प्राणी मारल्याबद्दल फार पश्चात्ताप झाला आहे. याच पुस्तकांत घरांत बाळगिलेल्या मांजराचा व कुत्र्याचा संवाद आहे. त्या संवादांत केवळ मनोरंजक रीतीनें दोन्ही प्राण्यांची शरीररचना व त्यांचे आंगचे गुणदोष व त्यांच्या चालीरीती व संवयी, यांचें वर्णन केलें आहे. हें जें शास्त्रीय विषय शिकविण्याच्या तऱ्हेचें वर्णन केलें आहे, त्यावरून हे कठीण मानलेले विषय लहान मुलांना सुद्धा अशा तजविजींनीं कसे सुलभ होत असतील, हें उघड दिसून येईल. असल्या कित्येक गोष्टींचे मासले आम्ही केव्हां केव्हां वाचकांसाठीं देऊं. पण आमच्या लहानशा शालापत्रकांत असल्या गोष्टी कितीशा लिहितां येणार ? या विषयांवर स्वतंत्र पुस्तकेच झाली पाहिजेत.

आम्हीं मागे अनेक वेळा शिक्षक लोकांना असें सुचविलें आहे, कीं शिक्षकांनीं वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यास करणें व आपल्या शालेजत्रळच्या मोकळ्या जागेत चार झाडे लावणें, यासारखी दुसरी कर्मपुस्तक नाही. हें काम त्यांस मुलांच्या मदतीनें व बहुतेक विनखर्चानें करितां येणार आहे. वनस्पतिशास्त्र हें आपल्या आयुष्यक्रमाला अत्यंत उपयोगी आहे, हें कोणासही सांगावयास नको. शिवाय त्याचें ज्ञान होण्याच्या जशा सोयी आहेत, तशा दुसऱ्या कोणत्याही शास्त्राच्या संवधानें सांपडणार नाहींत. घराबाहेर पडलें कीं, जिकडे तिकडे वनस्पती पसरलेल्या असतात व त्यांजकडे पाहण्याची शास्त्रीय नजर एकाद्यास प्राप्त झालेली असली, म्हणजे मग त्या माणसाच्या आनंदास सीमा नाही ! या वनस्पतिशास्त्रावरही अनेक अत्यंत सुलभ असे ग्रंथ इंद्रजीत झाले आहेत. त्यांसारखे आपल्या देशी भाषांत तयार होण्याची फार आवश्यकता आहे.

शिक्षक लोकांना वनस्पतिशास्त्राची मौज वाटावी व त्यांचे मनांत वनस्पती तयार करण्याची आवड व्हावी यासाठी शालापत्रकांत मधून मधून कांहीं लेख लिहिण्याचे योजिले आहे. शाळागृहाच्या जवळ लावण्यासारख्या व थोड्याशाच खटपटीने मिळणाऱ्या अशा वनस्पती कोणच्या व तशा वनस्पती कशा तयार कराव्या, याची माहिती आमच्या लेखांत येईल. त्यासाठी वनस्पतिशास्त्राच्या माहितीचे दोन वृत्ते तयार केले आहेत, ते पुढच्या अंकाबरोबर येतील. त्याचप्रमाणे वनस्पती शास्त्राच्या मूलतत्वांची माहिती थोडक्यांत आरंभी देऊं, म्हणजे पुढील विषय समजण्यास ठीक पडेल.

वनस्पतिशास्त्राचे मुख्य दोन भाग आहेत. एकांत वनस्पतींची शरीररचना, त्यांचे भिन्नभिन्न अवयव व आकार व त्यांची स्थित्यंतरे यांचा विचार केला असतो. या शास्त्रास इंग्रजीत 'मारफालजी' [Morphology] असे म्हणतात. दुसऱ्या भागांत वनस्पतींच्या वर्गीकरणाचा म्हणजे वनस्पतींच्या निरनिराळ्या जाती कोणच्या आहेत, त्यांचे गुणधर्म काय, परस्परांचे संबंध कोणचे व त्यांचा उपयोग काय, याचा विचार असतो. याचा वनस्पतींचे वर्गीकरण असे म्हणतात. इंग्रजीत याला 'क्लासिफिकेशन' [Classification] असे नांव देतात. वनस्पतिशास्त्राच्या पहिल्या भागाची माहिती होण्यासाठी एक तक्ता तयार केला आहे, व दुसरा तक्ता वर्गीकरणाच्या संबंधाचा आहे. हे तक्ते तूर्त आमच्या वाचकांना जाड पुढ्यावर चिकटवून नकाशांसारखे संग्रहास ठेवावे. पुढे सवडीसवडीने वनस्पतिशास्त्राच्या माहितीवर शालापत्रकांत लेख येतील तेव्हा त्यांचा उपयोग होईल. या खेपेस वनस्पतिशास्त्राच्या साधारण माहितीच्या संबंधाने कांहीं टिपणे देतो.

वनस्पती लहानमोठ्या अशा नानाप्रकारच्या आहेत. तसेच त्या विसण्यांत, उपयोगांत व वाढण्यांतही नाना तऱ्हेच्या आहेत. परंतु सर्वांच्या गुणधर्मांच्या संबंधाने मुख्य गोष्ट ही, की वनस्पती सजीव पदार्थ आहेत. अर्थात

त्यांची कोणच्या तरी मूळ बीजापासून उत्पत्ती आहे, त्यांना वाढ आहे, व लय किंवा मृत्यू आहे. त्यांची वाढ आहे असे म्हटले म्हणजे अर्थात त्यांना पोषण लागते. पृथ्वीतले आपल्या फार माहितीतले असे सजीव पदार्थ प्राणी. तेव्हां प्राण्यांमध्ये उत्पत्ती, स्थिती म्हणजे जगणे व लय यांसाठी जशी त्यांच्या- मध्ये निरनिराळे अवयव व त्यांचा उपयोग यांची योजना केलेली आहे, तशीच योजना वनस्पतींच्या संबंधानेही आहे. असे जे वनस्पतींचे मुख्य अवयव त्यांची सर्व वनस्पतींस साधारणतः जुळणारी अशी माहिती प्रथमतः थोडक्यांत येथे सांगतो. विशेष माहिती वेळेवेळीं प्रसंगानुसार येईल. वनस्पतींचे जे निरनिराळे अवयव त्यांचे विशेष वर्णन पुढे स्थळावकाशांने करूं.

आतां प्रथमतः वनस्पतींच्या अवयवांच्या संबंधांच्या लक्षांत ठेवावयाच्या काहीं गोष्टी सांगतो.

मुळे:—वनस्पतींचीं मुळे हीं दोन्यासारखीं अगदीं बारीक बारीक असतात, किंवा केव्हां त्यांचेवर गीर असून तीं जाडही असतात; अथवा झाडांच्या खोडा- सारखींच असतात.

पानांचा जसा बहुधा हिरवा रंग असतो तसा यांचा नसतो. मुळांचा रंग बहुधा पांढरा असतो. क्वचित् इतर रंगांचीं मुळे असतात. मुळे नेहमीं खालीं जमिनीत खोल जातात. तीं सूर्याच्या उजेडाच्या अन्य बाजूला जातात. मुळांच्या शेवटांस च व्यापि-

झाड, त्यांचीं मुळे, खोड, पाने व फुले.

शव्यांचीं टोपणें असतात. मुळांस पानांचे किंवा फुलांचे डोळे किंवा फांद्या सहसा येत नाहींत, आल्याच तर क्वचित् येतात.

खोड—हे बहुधा आपल्या माहितीतल्या सर्व झाडांना असते. यांचे काम झाडे वर उचलून धरून उंच वाढविण्याचे असते. यामुळे ते उजेडाच्या बाजूकडे म्हणजे वर वाढत जाते. तथापि सर्वच झाडांची खोडे सरळ वर जातात असे नाही. काहीं सरळ, उंच वाढत जातात; काहीं दुसऱ्या झाडांस वेगळीत वाढतात; अशा वनस्पतींना वेळ असे म्हणतात. काहींची खोडे जमीनीवर ही पसरत जातात, म्हणजे ही झाडे जमीनीवर पसरणारे वेळ असतात. काहींची खोडे भरीव असतात, काहींची पोकळ असतात, व काहींची वाटोळी (उ०—जंस) किंवा तिकोनी (उ०—त्रिभारी निवडुंग) किंवा चौकोनी (उ०—तुळस) असतात. झाडास उचलून धरून वरती हवेकडे नेणे हे खोडाचे काम होय. प्राण्यांच्या आंगावरील चामड्याप्रमाणे काहीं खोडांवर साल असते. तिचा रंग अमुकच असतो असे सांगता येणार नाही.

पाने—खोडाला शाखा फुटून किंवा न फुटतां एकेका कांड्यापासून पाने येतात. हीं एकाच जागीं एकेक असतात, दोन दोन असतात, किंवा जास्तही असतात. पानांचे आकार तऱ्हे तऱ्हेचे असतात. कित्येक पाने गुळगुळीत, कित्येक खरखरीत, अशीं असतात. कित्येकांच्या कडा संबंध व कित्येकांच्या सुंदर रीतीने कातरलेल्या असतात. पानांचा रंग बहुतेक हिरवा असतो, परंतु इतर रंगांचीं ही पाने असतात. पानांचा उपयोग असा आहे, कीं तीं हवेतून झाडांच्या पोषणास लागणारा जो कार्बानिक आसिड नामक वायू म्हणजे कार्बन व आक्सिजन यांचे रसायनिक मिश्रण, तो शोषून घेतात. शिवाय यांच्याच द्वारे सूर्यकिरणांतील उष्णतेचे झाडांवर कार्य वडते. त्याचप्रमाणे झाडांच्या मुळांच्या द्वारे मिळणारे पाणी झाडांच्या सर्व शरीरांत पानांच्या द्वारेच खेळते; व पाणी आणि कार्बन वायू यांच्या मिश्रणाने तयार झालेला झाडांचा अन्नरस झाडांच्या अवयवांस मिळतो. झाडांना जे नको असेल, ते मुख्यत्वे पानांमधूनच झाडे सोडून देतात; म्हणजे झाडे पानांचे द्वारे श्वासोच्छ्वास करितात. अर्थात् पाने हीं झाडांना फुफुस, तोंड व अन्न-

पञ्चनाचा अवयव म्हणजे कोठा यांच्या जागी आहेत. पान जेथे खोडास देंटाने किंवा देंटाशिवाय चिकटलेले असते, तेथे केव्हा कांहीं विवक्षित वनस्पतीस पानांसारखे, कांट्यांसारखे किंवा टोपणांसारखे अवयव असतात, हे वनस्पतींचे वर्गीकरण करण्यास उपयोगी पडतात. यांस इंग्रजीत ' ब्राक्ट्स् ' (Bracts) असे म्हणतात.

फुले.—ही सर्व झाडांना असतात असे नाही. फुलांचे आकार, रंग, शोभा वगैरे गोष्टी भिन्नभिन्न प्रकारच्या असतात. फुलांचा उपयोग पुढे बीज उत्पन्न करण्याचा किंवा वनविण्याचा असतो. फुलाचे चार अवयव असतात; दोन आच्छादने, पुंकेसर व स्त्रीकेसर. आच्छादने हे आवश्यक अवयव नाहीत, परंतु ते बीज परिपक्व होण्याच्या क्रियेस साहाय्यकारी व फुलाचे संरक्षक असतात. पुंकेसर व स्त्रीकेसर हे पुढील बीजोत्पत्तीस आवश्यक आहेत. परंतु हे चारी अवयव प्रत्येक झाडाच्या फुलांत असतातच असे नाही. कांहीं फुलांत हे चारी अवयव असतात, तेव्हा त्यास पूर्ण फूल म्हणतात. उदा०—जास्वंद, वाटाणा, इ०. कांहीं फुलांत दोन आच्छादने, व पुंकेसर किंवा स्त्रीकेसर यांपैकी कोणचे तरी एक, असे तीन अवयव असतात. उदा०—भोपळा, कांकडी, इ०. अशी स्थिती असली म्हणजे ज्या एका जातीचे केसर असतील त्यांना भेटण्यासाठी दुसऱ्या जातीचे केसर जेथे असतील तेथून त्यांतील पराग यावे लागतात. हे वाऱ्याच्या योगाने किंवा भुंगे, मधमाशा फुलपाखरे, इत्यादि कीटकांबरोबर किंवा अन्यद्वारे येतात. याप्रकारे दोन्ही जातींच्या केसरांचे संमेलन होण्याच्या कित्येक फार मजेदार, मनोरंजक व अत्यंत आश्चर्यकारक युक्त्या परमेश्वराने योजून ठेविल्या आहेत. त्यांचे वर्णन पुढे विस्तारेंकरून होईल. कांहीं फुलांत एकच आच्छादन असते. उदा०—एरंड, अंजीर, इ०. कांहींत मुळांचे आच्छादन नसते, उदा०—वाळूज. फुलांचे सर्व निरनिराळे भाग हे पानांचीच परिस्थिती होऊन बनलेले आहेत.

कांटे:—हे कांहीं वनस्पतींनी असतात. हे पानांचे किंवा पानांच्या अवयवांचे, खोडांचे किंवा सालींचे बनलेले असतात.

धागे:—व्याच वनस्पतींना धागे असतात. हे पानांच्या शेवटांचे (उदा०—वाटाणा) किंवा फांद्यांचे (उदा०—द्राक्षा) होतात.

फळ आणि बीज:—या अत्यंत महत्वाच्या व पुष्कळदां मनुष्यास अत्यंत उपयोगी अशा अवयवांबद्दल अगदी थोडक्यांत असे कांहींच सांगता येणार नाही, यासाठी ह्या संबन्धाचा सर्व विषय पुढे विस्तृत लेखासाठीच राखून ठेवितो. येथे तूर्त एवढेच सांगितले पाहिजे, की वंश पुढे चालण्याचे साधनांपैकी एक साधन असे जे बीज, त्याची उत्पत्ती, त्याची वाढ, त्याचे संरक्षण त्याचा प्रसार व त्यापासून उत्तरोत्तर त्या त्या वनस्पती अधिकाधिक होत जाणे, या गोष्टींच्या तजविजीसाठी जगत्कर्त्याने ज्या विलक्षण योजना केल्या आहेत, त्या फारच आश्चर्यकारक आहेत, व त्यांपासून मनुष्यास अनेक प्रकारचे शहाणपण शिकून आपले ज्ञान वाढविण्याची, संसारांतील आपल्या गरजा भागविण्याची आपल्या सुखसाधनांच्या सोयी वाढविण्याची, आपले मनोरंजन करण्याची व आपले आयुष्य उत्तम रीतीने घालविण्याची उत्कृष्ट प्रकारची सोय आहे.

हे झाडांचे निराळे अवयव थोडक्यांत सांगितले. यांचे विशेष वर्णन पुढे करूं. हे जे येथे थोडक्यांत टिप्पण केले आहे, हे पुढील वर्णनाच्या समजुतीकरितां जरूर पडेल म्हणून केले आहे,

काव्यरत्न-मंजूषा.

(३) मुलांसाठीं प्रातःस्मरण.

(घनैःश्याम सुंदरा-या भूपाळीच्यां चालीवर.)॥

प्रातःकाळीं उठुनी करितो वंदन प्रभुराया.
एक रात्र आणखी उलटली-तव कवनें गाया ॥ धृ० ॥
माथां राहो तुझ्या कृपेचा हात सदा देवा !
करावयाचा भाग आजचा, मज करवीं व्हावा.
तुला, मनाला, गुरुपितरांला आठवुनी ध्यावा—
घडा नवा हा कर्तव्याचा, साङ्ग पुरा व्हावा.
अज्ञानाची रात्र जाऊनी उजळे दिवस नवा,
सत्कर्माचा प्रसन्न उगवे प्रसंग साधावा.
सरळ जीव हे साधे खगमृग जुपले कामाला,
मीच आपलें कार्य न करणें; कारण लज्जेला;
म्हणुन वाहतो कर्तव्याचे पायीं चित्ताला,
प्रसाद भाकुनी तव हा घेतो मार्ग असा दिसला.
साधो अथवा फसो कार्य हें, भाव तुझे पायां;
यश-अपशय तें तुजें, रावणें माझें या ठायां !

(४) सायं-प्रार्थना.

दिवस मावळे, संध्या फांके, अंधाराचें छत पसरे,
प्रवास मोठा अंत त्याचा न कळे टप्पा एक सरे, धृ०
केलें, आलें, जसें तसें या दिवसभराचें काम पुरें,
कर्तव्यास्तव चित्त वाहिलें, होवो माझें भलें-बुरें;
परमेशानें दिला कराया कार्यभाग अंगावरतीं,
धमक असो वा नसो, घेतला प्रभातकाळीं मीं हातीं.

ब्रीद आपुलें स्मरुन उज्जलला, पडोत पडले कष्ट किती,
 देवा घेई, अर्पण करितो चरणीं चालुनि तुझ्या मिठी !
 पातक झालें असेल कांहीं, चुकलें मुकलें यांत तरी,
 प्रभो भाकतो करुणा त्यास्तव, अविकउण्याची क्षमाकरी !
 तुझ्यापासुनी कर्ज घेतलें शरीर-मन, त्यां बहु जपलों,
 करावयाचें करावयाला त्यासाठीं नाही चुकलों.
 अपंगतेनें दोष राहिला ! व्यंग दिसेना ! मी भुललों !
 असेल देवा ! कळोन नाही धनी चुकांलागीं झालों.
 कपटहीन हे खग.गण आले, त्यां सांगातीं प्रेमभरें.
 गोड विसावा तव चरणीं निशि ध्याया परता जीव फिरे.

(५) संतांचीं वचनें

१

अभंग.

बोलावें जें खरें, आचरावा धर्म । अभ्यासाचें काम चुको नये. १
 सत्य, धर्म, देह-स्वास्थ्य यां जपावें । अंतर न व्हावें हितकामीं; २
 प्रकृती, शरीर निकोप ठेवावें । अंतर न व्हावें यांत कधीं; ३
 देवपितरांचें कार्य संभाळावें । अंतर न व्हावें यांत कधीं; ४
 आईबाप-गुरु- अभ्यागत, देव । यांत दुजाभाव पाहों नये, ५
 इतर नव्हेत करायाचीं कर्मे । वंश तोंच धर्म आचरावीं; ६
 ऋग उपकार नित्य आठवावे । कृतघ्न न व्हावें कोणासर्वें; ७
 उपनिषदादि बोध हाच देती । सांठवूनी चिती धन्य व्हावें. ८

२

आईबाप यांसीं सादर भजावें । सार्थकीं वाढावें जन्म तेणें; १
 माखूं नये जीवें कोणाही जीवांला । देवराय ज्याला प्रेमें निर्मी; २
 आपलें नाही तें आपण न ध्यावें । कांहीं न चोरावें कोणाचेंही; ३
 घरदार पैसा दुसऱ्याचा व्हावा । ऐसा न धरावा लोभ जीवीं; ४

कोणावरी व्यर्थ कुभांड न ध्यावें । कांहीं न करावें खोटें काम; ५
आपणा तसेच इतरां पहावें । सरळ वागावें सर्वासवें; ६
सर्वभूतांसाठीं प्रेम सांठवावें । हित तें करावें सर्वाजनीं ७
उपनिषदादि बोध हाच देती । सांठवूनी चित्ती धन्य व्हावें. ८

पुणे ट्रेनिंग कालेजची वार्षिक परीक्षा.

ऑक्टोबर सन १९०१.

पास झालेल्या इसमांची याद.

वर्ष ३.

नं.	नांव.	शेंकडा मार्क.+	जिल्हा.
१	नारायण सिद्धेश्वर देव.	७१.४५	पुणे.
२	नीळकंठ वामन आंबिके*	७१.३	सातारा.
३	कमरुद्दीन अमिरुद्दीन काजी	७०.५५	खानदेश.
४	विनायक महादेव महाजन	६८.	पुणे.
५	वाळकृष्ण गणेश कुळकर्णी	६६.८५	खानदेश.
६	दिनकर नरहर कुबेर	६५.५५	सोलापूर.
७	अग्णाजी यादव कुळकर्णी	६५.२५	खानदेश.
८	भिकाजी मोरेश्वर मांडुस्कर	६३.२	ठाणे.
९	गणेश विश्वनाथ षटवर्थन.	६२.७	कुलाबा
१०	विष्णु बळवंत धरबुडे	६१.३	नाशिक.
११	वासुदेव भास्कर साने	६०.७	कुलाबा.

+ तिसऱ्या वर्षी ज्यांना शेंकडा साठ किंवा साठांच्या वर मार्क मिळतात, त्यांस पंचविसांचें सर्टिफिकेट मिळतें व बाकीच्यांस विसांचें मिळतें. दुसऱ्या वर्षीत ज्यांना साठ किंवा साठांचेवर मार्क मिळतात, त्यांस पंधरांचें, व बाकीच्यांस बारांचें मिळतें. पहिल्या वर्षी पास झालेल्यांस नवांचें सर्टिफिकेट मिळतें.

शा.० प.० कर्ते.

१२ नरहर बाजी कुळकर्णी	६०.०६	बेळगांव.
१३ सोभा कामा धोर्वा	६०.०६	खानदेश.
१४ गजानन नीळकंठ बोकील	५९. ३	नगर.
१५ शेखलाल फत्ते महंमद	६७. ४	खानदेश.
१६ बाळकृष्ण नारायण जोशी*	५५. २	मुंबई.
१७ गंगाधर श्रीधर कुळकर्णी	५४. ३	नगर.
१८ नारायण दत्तात्रय जोशी	५३. ९	सातारा.
१९ नारायण आबाजी कुळकर्णी	५३.७५	सातारा.
२० शहाबुद्दिन इमामभाई	५३	मुंबई.
२१ गदाधर धोंडदेव गरूड	५२. ६	नाशिक.
२२ सदाशिव भास्कर पटवर्धन	५२. ४	रत्नागिरी.
२३ महादेव विरेश्वर जेस्ते	५१. ८	पुणे.
२४ विष्णु बाळकृष्ण खेडकर	५१. ७	पुणे.
२५ गोविंद शंकर ठिंगळे	५०.१५	नाशिक.
२६ त्र्यंबक रघुनाथ घाणेकर	४९. २	ठाणे.
२७ बापु सिंधु कुचेकर	४७.८५	कुलाबा.
२८ नारायण कृष्ण काळे	४७.८५	पुणे.
२९ विष्णु गौपाळ वार्लिंबे	४४.०५	सातारा.
३० उद्भव नानाजी वैद्य	४३. ८	पुणे.

वर्ष २.

१ यशवंत गणेश फफे	७८. १	कुलाबा.
२ महादेव भिकाजी केळकर	७१. ७	ठाणे.
३ मनोहर सखाराम फणसे	६८. ७.	सातारा.
४ दत्तो विष्णु कुळकर्णी	६८	सातारा.
४ केशव बाजी देशमुख	६७. ५	नगर.
६ पाडुरंग विठ्ठल आंठवळे	६७. ४	कुलाबा.
७ काशिनाथ वळवंत नेने*	६७. २	कुलाबा.

८ नारायण गणेश जोशी	६६. ६	सातारा.
९ विठू विश्राम नानवडी	६६. ४	ठाणे.
१० गंगाधर लाडको देसाई*	६४. ६	मुंबई.
११ श्रीपाद नारायण आफळे	६४. १	सातारा.
१२ कोंडो नारायण बाळवेकर	६३. ४	नगर.
१३ वासुदेव वामन ग्वाल्हेरे	६३. १	सातारा.
१४ गोविंद सदाशिव बापट	६२. ९६	कुळाबा.
१५ रामचंद्र श्रीधर कुळकर्णी*	६२. ६	नगर.
१६ लक्ष्मण गणेश मराठे	६२. ४	मुंबई.
१७ गणेश मोरेश्वर जोशी*	६२. ३	जंजिरा.
१८ सांवळाराम दाजी कुळकर्णी	६१. ६	नगर.
१९ हरी कृष्ण कासार	६१. २	पुणे.
२० दामोदर भिकाजी म्हसकर	६०. ६	कुळाबा.
२१ वासुदेव विनायक पटवर्धन	६०. १	मुंबई.
२२ गोपाळ गोविंद शिरगुप्ती*	५७. ६	सोलापूर.
२३ वामन दिनकर लोहोकरे	५७. ४	पुणे.
२४ विष्णु सदाशिव भिडे	५७. ३	मुंबई.
२५ महंमदबेग कासमबेग*	५७. ३	नगर.
२६ शंकर सिताराम कुळकर्णी	५६. ८	पुणे.
२७ लक्ष्मण अंबाजी पोवार	५६. ३	ठाणे.
२८ गणेश बळवंत देशपांडे*	५५. ८	सातारा.
२९ नागेश बळवंत सवनीस*	५५. ७	ठाणे.
३० सिद्धेश्वर गोपाळ रामनवमीवाले*	५४.	सोलापूर.
३१ वामन लक्ष्मण डोंगरे	५३. ७	कुळाबा.
३२ कृष्णाजी विष्णु देशपांडे	५३. ७	सातारा.
३३ विष्णु खंडेराव कुळकर्णी*	५३. १	सोलापूर.
३४ शंकर मनोहर पाठक	५२. ४	पुणे.

३९	वासुदेव गोविंद मुळे	९२	नगर.
३६	दिगंबर श्रीपत देशपांडे	९२	पुणे.
३७	राघोजी गोविंद फाटक*	९१. ८	रत्नागिरी.
३८	अनंत भास्कर गांगल*	९१. ६	ठाणे.
३९	अबदुल अजीझ इब्राहिम खतीव*	९१. २	सातारा.
४०	गणेश ज्ञानेश्वर रहाणे	९१. १	नगर.
४१	राजाराम सदाशिव देसाई	९१.	रत्नागिरी.
४२	रामचंद्र बलभीम कुळकर्णी*	९०. ८६	सोलापूर.
४३	तुकाराम गणेश देसाई*	९०. ७६	सातारा.
४४	सिताराम भिकाजी पेंडुरकर	९०. ७	मुंबई.
४५	महादेव पांडुरंग कुळकर्णी*	९०. ६	जंजिरा.
४६	पुरुषोत्तम पंढरिनाथ खिस्ती*	४९. ८३	नगर.
४७	विष्णु दत्तात्रय कुळकर्णी	४८. ८	सातारा.
४८	गुंडो गोविंद जोशी	४८. ०६	पुणे.
४९	श्रीधर सखाराम उदास	४७. ४	पुणे.
५०	नारायण गणेश परांजपे*	४७	कुलाबा.
५१	केशव वामन पाळंदे	४६. ८	कुलाबा.
५२	बाळा विठ्ठू घुमारे	४६. ४	पुणे.
५३	शंकर राजाराम क्षीरसागर*	४४. ६	मुंबई.
५४	मारुती सुभाना खामकर*	४४. ३३	सोलापूर.
५५	अमीरखां नाजेखां आतार*	४४. ३	नगर
५६	रामचंद्र गोविंद नातू*	४३. ९	कुलाबा.
५७	शंकर बाळाजी कुळकर्णी	४३. ६	सोलापूर.
५८	हरी पांडुरंग मंगदे	४३. ३	सातारा.
५९	व्यंकटेश बळवंत पतंके	४३. १	सातारा.
६०	नारायण विष्णु जोशी	४२. १	सातारा.

वर्ष: १.

१ जनार्दन कृष्ण गोडबोले	७६.८	कुलाबा.
२ दत्तात्रय दामोदर शालिग्राम *	७२.९	नगर.
३ गणेश तात्या अरगडे *	७२.९९	सोलापूर.
४ गोपाळ आव. भगत	७१.३९	जंजिरा.
५ रामचंद्र गोविंद बापट *	७०.६९	सातारा.
६ दत्तात्रय अनंत लिमये *	७०.३	सोलापूर.
७ केशव महादेव जोशी	६९.९९	पुणे.
८ केशव वामन सहाळकर	६९.९	ठाणे.
९ केशव हरी फळसगकर *	६९.३	कुलाबा.
१० विनायक गणेश पोतदार *	६९.०९	ठाणे.
११ शांताप्पा बाळाप्पा कांसार *	६८.८	बेळगांव.
१२ बाळकृष्ण एकनाथ गोसावी *	६८.८	मुंबई.
१३ रामचंद्र गणेश मेहेदळे	६८.१	ठाणे.
१४ केशव पांडुरंग करमरकर	६७.३	पुणे.
१५ पांडुरंग विनायक कुळकर्णी *	६७.१९	नगर.
१६ रामचंद्र बाळकृष्ण सोहोनी	६६.७९	कुलाबा.
१७ त्रिंबक काशिनाथ गद्रे *	६६.७९	सातारा.
१८ शेखलाल शेख दावल *	६६.०९	नगर.
१९ दामोदर सदाशिव भिडे *	६९.८	नगर.
२० सदाशिव जनार्दन नेने *	६९.९९	ठाणे.
२१ कृष्णाजी वामन आकोलकर *	६९.२९	पुणे.
२२ पांडुरंग वामन तिनईकर *	६४.४९	बेळगांव.
२३ महादेव बाळकृष्ण राखे *	६४.१९	पुणे.
२४ महादेव विष्णू साने *	६४	सोलापूर.
२५ गोविंद गोपाळ महार *	६३.३९	सोलापूर.
२६ शेखहुसेन महंमद मुलानी *	६३.२९	सोलापूर.
२७ दिनकर सखाराम देवधर *	६२.७	ठाणे.

२८ हरी केशव गोखले*	६२. ६	कुलाबा.
२९ लक्ष्मण गोविंद कुंभार*	६१. ७	कुलाबा.
३० केशव गोविंद सोनार*	६०. ९	ठाणे.
३१ वासुदेव नारायण खांडेकर*	६०. ८५	ठाणे.
३२ गणेश शिवाजी घाणेकर*	६०. ३	ठाणे.
३३ पांडुरंग कृष्णाजी गुंजीकर*	५९. १	वेळगांव.
३४ नारायण गणेश कुळकर्णी*	५७. ६	सातारा.
३५ मोहसम अल्टी तुराबअल्टी*	५६. ९	पुणे.
३६ बाळाजी गोविंद जोगळेकर*	५६. ६	सातारा.
३७ कृष्णाजी पांडुरंग अरगडे*	५४. ५५	सोलापूर.
३८ शहाउद्दीन महमदअल्टी नक्तारे	५४. ४	कुलाबा.
३९ शेखजमाल साहेबजी*	५४. १५	सोलापूर.
४० अब्दुल वर्ज रवान पठाण*	५०. ४७	सोलापूर.
४१ इमाम अब्दुल मुलानी*	५०. २	सातारा.
४२ पांडुरंग महादेव कुळकर्णी*	५०. ०५	ठाणे.
४३ इब्राहिम यासीन इनामदार*	४८. ७५	पुणे.
४४ बाळकृष्ण गणेश वाडकर	४७. ४	रत्नागिरी.
४५ गणेश बाबाजी दंडवते	४४. ९५	पुणे.
४६ शिवराम कृष्ण गुरव	४४. ५	सोलापूर.
४७ रामचंद्र दिनकर केतकर	४१. ५	कुलाबा.
४८ शेख कादर सिलेमान	४१. ४	पुणे.
४९ प्रभाकर दिनकर गाडगीळ*	(१९००)	मुंबई.
५० सदाशिव विठ्ठल कर्वे*	(१९००)	कुलाबा.

टीपः—डाइंगमध्ये नापास असल्याचदल * अशी खूण केली आहे.

पुणे ट्रेनिंग कॉलेज,
ता. १२ नव्हेंबर १९०१

K. G. KELKER.

प्रिन्सिपल.

सोडविण्यास सांगावीं. असें केल्यानें एखादे उदाहरण दोन दोन दिवसपर्यंत अगर मुळींच सुटणार नाही. परंतु तसें झालें तरी देखील तें त्यांस शिक्षकांनै समनावून न देतां मध्यें कांहीं दिवस गेल्यानंतर पुनः सोडवावयास सांगावें. असें केलें असतां तें उदाहरण बहुधा त्यांचें त्यांस सुटल्याशिवाय राहणार नाही. मुलांच्या कल्पनाशक्तीची चांगली वाढ होण्याच्या कार्यां ह्या संवयीचा विशेष उपयोग होतो. स्वतः कल्पना चालवून उदाहरणें सोडविण्याची संवय लावून न घेतां मुलें जर नेहमीं शिक्षकाच्या सांगण्यावरच अवलंबून राहूं लागलीं, तर अखेरपर्यंत तीं तशींच पंगू राहतील. ह्या गोष्टीचा विचार शिक्षकांनीं अवश्य केला पाहिजे.

९. तोंडचे हिशेब.

—:~*~:—

देवकुळेकृत तोंडचे हिशेबांच्या पहिल्या पुस्तकामध्ये 'शिक्षकांस सूचना' म्हणून जो भाग लिहिला आहे, तो विशेष विस्तारपूर्वक लिहिला असल्यामुळे सदरहू विषयाच्या संबधानें येथें फारसा विचार करण्याची जरूर दिसत नाही. असें आहे तरी त्या सूचना लक्षपूर्वक वाचून त्यांच्या धोरणानें तोंडचे हिशेब शिकविण्याची पद्धत चालू ठेवणारे असे शिक्षक फार थोडे आढळतील. याकरितां ज्यांनीं त्या सूचना अद्यापि वाचल्या नसतील त्यांनीं त्या एकदां तरी लक्षपूर्वक वाचून पहाव्या, म्हणजे त्यांस त्यांत घेण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी खातरीनें आढळून येतील. त्यांतील विशेष गोष्टींची पुनराक्ती करण्याचें हें स्थळ नव्हे. तथापि त्या विषयाच्या संबधानें जी सामान्य सूचना तेथें प्रथमारंभीच केली आहे, ती विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे असें वाटत असल्यामुळे ती जशीची तशीच येथें उतरून घेतों:—

“हिशेब तोंडानें लवकर व बिनचूक करितां येणें ह्याचा अर्थ वस्तुतः बेरीज, वजावळ, गुणाकार, व भागाकार हीं कृत्ये तोंडानें लवकर व बिनचूक करितां येणें हा होय. हीं कृत्ये तोंडानें करणें ज्याला अगदींच

साधत नाही त्याने तोंडचे हिशेबांच्या कितीही चाली पाठ केल्या तरी त्यांपासून त्याला फारसा उपयोग व्हावयाचा नाही. ह्या करितां लहान लहान (म्हणजे ज्यांमध्ये दोन दोन, तीन तीन स्थाने आहेत अशा) संख्यांची बेरीज आणि वजाबाकी करणे, व अशा लहान संख्यांना ३० पर्यंत कोणत्याही संख्येने गुणणे आणि भागणे, हीं कृत्ये तोंडाने करणे, हा 'तोंडचे हिशेब' ह्या विषयांचा मुख्य भाग समजून, त्याचा अभ्यास मुलांकडून शिक्षकांनी आरंभीं अवश्य करवावा."

तोंडचे हिशेब शिकवावयाचे म्हणजे दुसऱ्या इयत्तेत आंब्याकेळ्यांचे हिशेब सांगावयाचे, व पुढील इयत्तांतून कांहीं ठरव तोंडचे हिशेबांच्या चाली सांगून हिशेब करून घ्यावयाचे, अशी जी हल्लीं बहुतेक सर्वत्र पद्धत आहे, ती कितीशी हितावह आहे हे वरील उताऱ्यावरून सहज ध्यानांत येण्यासारखे आहे. अंकगणित शिकवित असतां ज्या प्रकारचीं अनेक उदाहरणे आपण मुलांस घालितों, त्याच प्रकारचीं परंतु ज्यांत बेरीज इत्यादि कृत्ये अगदीं सोपीं असतील अशीं उदाहरणे मुलांकडून तोंडीं करून घेण्याची पद्धत सुरू केली तर मुले तोंडचे हिशेबांत चांगली तयार होतील. हल्लींच्या पद्धतीमुळे तोंडचे हिशेबांच्या संबंधाने मुलांची समजूत देखील कांहीं चमत्कारिक झालेली असते. त्यांना ज्या प्रकारच्या चाली शिकविलेल्या असतात त्याप्रकारचा हिशेब घातला तर मात्र तो 'तोंडचा हिशेब.' अशी त्यांची समजूत असल्यामुळे त्या चालींहून भिन्न असें एखादे सोपें उदाहरण जरी तोंडीं करावयास सांगितले तरी लागलीच तीं गोंधळतात. याकरितां ही खोटी समजूत अगदीं नाहीशी करून, पाहिजे तें सोपें उदाहरण तोंडीं करण्याची संवय शिक्षकांनीं मुलांस अवश्य लावून द्यावी. म्हणजे हा विषय शिकविण्याचा खरा फायदा मुलांस होऊं लागेल. सोपीं सोपीं उदाहरणे तोंडीं करण्याची संवय असली, म्हणजे कोणी एखादा हिशेब तोंडीं करावयास घातला, आणि त्याची ठरलेली चाल जरी माहित नसली तरी दुसऱ्या रीतीनें—म्हणजे अंकगणितांत उदाहरणे सोडविण्याच्या रीतीनें—मुले तो हिशेब सहज करू शकतील.

वारंवार असे अनुभवांस घेतें कीं, चालीवरून जे हिशेव करावयाचे त्यांत रेघांचे गुणाकार भागाकार करितां येत नसल्यामुळे चाली चांगल्या माहीत असूनही मुलें तें हिशेव चुकतात. आणि शिक्षकांचा तर बहुतेक कल चाली शिकविण्याकडे असतो. यामुळे कितीही पराकाष्टेची मेहनत केली तरी मुलें तोंडचे हिशेवांत कच्ची राहतात. किंबहुना ही चुकीची पद्धत सर्वत्र अबाधित चालू. आल्यामुळे तोंडचे हिशेव शिकविण्यांत यश येत नाही. असे पाहून कित्येक शिक्षक निरुसाह झालेले देखील आढळतात. याकरितां वर लिहिलेला उद्देश ध्यानांत ठेऊन हल्लीच्या पद्धतीतच बदल करावा. तो कसा हें मागे सांगितलेच आहे असें केले म्हणजे अपयशाची इतकी भीति राहणार नाही.

तोंडचे हिशेव शिकविण्यांत आणखी एक महत्त्वाची चूक सर्वत्र होत असते, तिचा विचार करणे अवश्य आहे. हिशेव शिकविण्याची बहुतेक शिक्षकांची चाल अशी असते कीं, एखादी चाल मुलांस प्रथम सांगून अथवा त्याजकडून पाठ घेऊन घेऊन मग त्या चालीचा एखादा हिशेव घालावा. कांहीं वेळ गेल्यानंतर उत्तर मांडावयास सांगून पाठ्या तपासाव्या, व एखाद्या मुलाकडून तो हिशेव मोठ्याने करून घेऊन पुनः दुसरा हिशेव घालावा, व तोही पहिल्या हिशेवाप्रमाणेच तपासावा. ह्या पद्धतीत बराच दोष आहे. पुष्कळ मुलांस हिशेव कसा करावयाचा तेंच समजत नसतें; व मुक्याने हिशेव करावयाचे असल्यामुळे त्याला हिशेव करण्याची रीत माहीत आहे किंवा नाही, व हिशेव करण्याकडे लक्ष लावण्याच त्याला साधतें किंवा नाही, हें शिक्षकांस समजत नाही. हे सर्व दोष वरील पद्धतीत झांकले जातात, व ते तर अवश्य दूर झाले पाहिजेत. हिशेव करितांना लक्ष एकसारखें तिकडे गुंतविण्याची संवय नसली, व हिशेव कसा रीतीतें करित जावयाचा तें मुलांस माहीत नसलें तर त्यांना तोंडी हिशेव कधीच करितां येणार नाहींत. म्हणून सर्व मुलांस एकदम एक हिशेव करावयास घालावयाचा, व त्यानीं तो केल्यावर तपासून पुनः दुसरा घालावयाचा, ही पद्धत बंद करून एक

एक हिशेब एक एका मुलाकडून घर्गांत मोठ्याने करून घेण्याची पद्धत सुरू करावी. हिशेब घातला म्हणजे तो एका मुलाला मोठ्याने करावयास सांगावा. तो मुलगा हिशेब करीत असतां सर्व मुलांचें लक्ष तिकडे गुंतलेलें रहावें, म्हणून वाटेल त्या दुसऱ्या मुलाला मध्येच तो पुढें करावयास सांगावें. म्हणजे थोड्या वेळांत हिशेब पुष्कळ होतील, ते कसे करावयाचे हें सर्व मुलांस कळेल, व लक्ष देण्याची संवय ही लागेल. तोंडचे हिशेबांत मुलें चांगली तयार करण्याची ही पद्धत विशेष हितावह आहे, अशी अनुभवानें शिक्षकांची खात्री झाल्यावांचून खचीत राहणार नाही. शिकविलेला विषय मुलांस कसा काय येत आहे ह्याची परीक्षा पाहण्याकरितां मात्र—हल्लींच्या पद्धतीचा उपयोग आहे. खुद्द विषय प्रथमतः नीट शिकविण्याला तिचा तादृश उपयोग नाही.

सरकारी शाळांतून उजळणी शिकविण्याकडे फार दुर्लक्ष होतें असा सर्वसाधारण समज आहे. जुन्या तऱ्हेच्या खासगी शाळांतून जशी मुलांस पाहिल्यानें सर्व उजळणी शिकवून ती तयार झाल्यावर वाचन वगैरे दुसरे विषय शिकविण्याची चाल आहे, तशी सरकारी शाळांत नसून एकंदर सर्व उजळणी पाहिल्या तीन इयत्तांमध्ये विभागली आहे, व त्यामुळे काहीं अंशी लोकांचा वर लिहिल्याप्रमाणें समज झालेला आहे. वास्तविक उजळणीकडे सरकारी शाळांतील शिक्षकांचें असावें तितकें लक्ष नसतें, हें ही खरेंच आहे. प्रत्येक इयत्तेकरितां जी थोडी उजळणी नेमिलेली आहे, ती देखील त्या त्या इयत्तेत चांगली तयार करून घेण्याकडे शिक्षक विशेष लक्ष देत नाहींत; व त्यामुळे विशेषकरून तोंडचे हिशेब करितांना मुलांस फार अडचण पडते. पाडे व आळ्यांवरची उजळणी ह्यांशिवाय बाकीच्या, म्हणजे सवायकी, दिडकी वगैरे ह्या उजळणीचा, उपयोग होतो तो बहुधा 'तोंडचे हिशेब' ह्या विषयांमध्येच होतो. ती उजळणी चांगली अवगत असली तर तोंडचे हिशेब फारच सुलभ रीतीनें करितां येतात. ह्याकरितां उजळणी चांगली तयार करून घेण्याकडे शिक्षकांनी विशेष लक्ष देणें अंश्रय आहे. एक दिवस पावकी, निमकी तर

दुसऱ्या दिवशीं सत्रायकीं दिडकीं, अशीं थोडी थोडी उजळणी पूर्व दिवशीं नेमून देऊन दुसऱ्या दिवशीं एकएका मुलाकडून वाटेल तो एक एक धडा म्हणून घेण्याची जर रोज नियमानें वहिवाट ठेविली तर फारसे प्रयास न पडतां व वेळही फारसा न मोडतां मुलांची उजळणी चांगली तरतरीत राहिल यांत संशय नाही. त्याचप्रमाणें रोज नियमितपणें उजळणी म्हणून घेण्याचा म्हणजे परवाऱ्याचा क्रमही सुटतां उपयोगी नाही.

१०. इतिहास व भूगोल.

—!*:—

हल्लीं शाळांतून जे अनेक विषय शिकविले जातात त्या सर्वांत इतिहास व भूगोल हे विषय शिकविण्याकडे शिक्षक जितकें दुर्लक्ष करितात, तितकें दुसऱ्या कोणत्याही विषयाकडे करित नाहीत. साधारण सर्व लोकांचा व बहुतेक शिक्षकांचा असा समज आहे की, इतिहास व भूगोल हे विषय शाळांतून व्यर्थ शिकविले जातात. ह्या समजुतीमुळेच बहुधा हे विषय विशेष काळजीनें शिकविले जात नाहीत. आणि लेखन, वाचन, व गणित, ह्या विषयांचा उपयोग जसा स्पष्टपणें ध्यानांत येतो, तसा ह्या विषयांचा येत नसल्यामुळे असें होणें स्वाभाविकही आहे. शरीर सुस्थितींत राखण्याला जशी अन्नपाण्याची आवश्यकता आहे, तशीच स्वच्छ हवा व व्यायाम यांचीही आहे, परंतु अन्नपाण्याप्रमाणें स्वच्छ हवा व व्यायाम ह्यांचा उपयोग स्पष्टपणें ध्यानांत येत नसल्यामुळे पुष्कळ लोक तिकडे 'म्हणजे स्वच्छ हवा व व्यायाम ह्यांकडे' दुर्लक्ष करितात. तशीच मोष्ट इतिहास व भूगोल ह्या विषयांची ही आहे. परंतु त्यांचा स्पष्टपणें उपयोग ध्यानांत येत नाही, एवढ्यावरून ते विषय निरुपयोगी आहेत, असें मात्र म्हणतां येणार नाही. हल्लींच्या सुधारणेच्या काळांत प्रत्येक मनुष्याला त्याच्या व्यावहारिक कृत्यांपैकीं किती तरी कृत्ये चांगलीं करतां येण्याला, आपली राजकीय स्थिती कशी आहे, ती कशी प्राप्त होत गेली, यापूर्वीची स्थिती कशी होती, हल्लींची स्थिती जशी पाहिजे तशी आहे किंवा तीत कांहीं फेरफारकाम नवी जाणव

सुखावह करून घेणें अवश्यक आहे, आणि फेरफार करून घेणें इष्ट असेल तर तो कोणत्या योग्य उपायांनीं करून घेतां येईल, इत्यादि अनेक गोष्टींचें ज्ञान असणें फार जरूर आहे. इतिहास व भूगोल हे विषय शिकल्यानें हें ज्ञान साहजिकपणें प्राप्त होतें. तसेंच इतिहासांतल्या शूर, धाडसी राज्यकारस्थानी, स्वदेशनिष्ठ अशा उपयुक्त गुणसंपन्न पुरुषांच्या गोष्टी ऐकून त्यांच्या गुणांचें अनुकरण करण्याची सहज प्रवृत्ती होते. याकरितां हे विषय निरूपयोगी आहेत, व म्हणून शिक्षणाच्या विषयांतून ते अजी कमी करावे, असें म्हणणें अगदीं अविचाराचें होईल. त्यांचा पाया लहान मुलांच्या शिक्षणक्रमांत आरंभी पडलाच पाहिजे.

कित्येकांच्या मते इतिहास व भूगोल हे विषय शाळांतून निराळें न शिकवितां कचनपुस्तकांतच त्या विषयांवर मनोरंजक धडे घालावे, व ते धडे मात्र वाचनपुस्तक शिकवितांना मुलांकडून चांगले तयार करून घ्यावे; म्हणजे हल्लीं भाराभर विषय शाळांतून शिकविण्याचा जो एक प्रकारचा बोजा वाटतो तो न वाटतां ह्या विषयांचें जरूर असलेलें ज्ञान मुलांस साहजिकपणें होईल. मला वाटतें, हें मत विशेष विचार करण्यासारखें आहे. इतिहासभूगोलाचे धडे वाचनपुस्तकांतून घातले असतां त्या विषयांचें ज्ञान होण्याच्या संबधानें मुलांचें यत्किंचित् नुकसान न होतां इतर विषयांच्या तयासीला थोडा जास्त वेळ सांपडूं लागेल. परंतु अशा रीतीनें इतिहास-भूगोलाचे धडे वाचनाच्या पुस्तकांत घातल्यानें 'सकट घोडे बारा टक्के' या न्यायानें या विषयांचें महत्त्व वाटेनासें होईल कीं काय हेंही पाहिलें पाहिजे; ह्या विषयांना निराळें महत्त्व ह्यावे मात्र त्यांची पुस्तके पाहिजे तर वाचनपुस्तकांचे तऱ्हेवर असावीं, अशी व्यवस्था माझे मतें बरी. असो; हे विषय शाळेत पृथक्पणें शिकवावे किंवा त्यांचे धडे वाचनपुस्तकांतून असावे, ह्या गोष्टीचा विशेष विचार करण्याचें हें स्थळ नसल्यामुळे हा विचार येथें इतकाच सोडून मुख्य विषयाकडे वळणें जरूर आहे.

इतिहासासारख्या विषयाचें अध्ययन मुलांकडून करविणें म्हणजे त्या त्या प्रांतांत निगनिगल्या कालीं जे अनेक राजकीय पुरुष होऊन गेले

त्यांचें वर्तन कसें होतें, राजकारभाराची त्यांची पद्धती कशी होती, व तिचे परिणाम कसे झाले, वगैरे गोष्टींचा विचार करण्याची मुलांस संवय लाविली पाहिजे. हा मुख्य हेतू चांगल्या रीतीनें साध्य होण्याकरितां त्या त्या पुरुषांच्या कारकीर्दीचें सन, त्यांच्या कारकीर्दीत घडलेल्या महत्त्वाच्या गोष्टी, कल्या गोष्टी कधीं घडल्या ते सन, इत्यादि प्रकारची माहिती कमी अधिक मानानें करून द्यावी लागते. ही माहिती चांगली असली म्हणजे त्या गोष्टींच्या संबधानें चांगल्या विचार करण्याला बरीच अनुकूलता प्राप्त होते. हल्लीं शाळांतून इतिहास शिकवितात तो वर लिहिलेले हेतू लक्षांत आणून मुळांच शिकवीत नाहींत. निरनिराळ्या राजकीय पुरुषांच्या कारकीर्दीतल्या अनेक गोष्टींचा सनवार माहिती करून देणें. एवढाच इतिहास शिकविण्याचा हेतू समजून ती माहिती तेवढी मुलांस करून देतात, हे त्यांचें करणें सर्वथा निरुपयोगी होतें असें मात्र नाहीं. कारण जी माहिती ते मुलांस करून देतात, तीवरूनच पुढें निरनिराळीं अनुमानें काढावयाचीं असल्यामुळे तीं अनुमानें काढण्याला जरी त्यांस आपण सुद्धा शिकविलें नाहीं, तरी विचार करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य जसजसें वाढत जातें, तस तसा मनुष्यस्वभावाच्या स्वाभाविक कलाला अनुसरून ह्या गोष्टींचा विचार त्यांच्या मनांत आपोआपच होऊं लागतो. अशा रीतीनें इतिहास शिकण्यापासून जो फायदा व्हावयाचा तो थोडाबहुत तरी झाल्याशिवाय राहत नाहीं. याकरितां इतिहासाची जी माहिती हल्लीं शिक्षक लोक मुलांस करून देतात ती तर चांगली करून दिलीच पाहिजे. परंतु ती माहिती सांगत असतांच अगर ती चांगली झाल्यानंतर जर त्या त्या कारकीर्दीवर मुलांच्या शक्तीच्या मानानें जास्त विवरणपूर्वक टीका केली, तर मुलांसही त्या कारकीर्दीच्या संबधानें विचार करण्याची हौस वाटेल व स्वतःचीं अनुमानें करण्याची त्यांस बरीच संवय लागेल. विशेषकरून सहाव्या इयत्तेतील मुलांस अशा रीतीनें इतिहास शिकविणें जास्त अगत्याचें आहे.

हल्लीं मुलांस इतिहास शिकविणें तो कांहीं भद्रा मुलांना घरून तयार करून आणण्यासाठीं म्हणून नेमून देऊन तो नेमिलेल्या वेळीं मुलांस

विचारावयाचा, अशा रीतीने शिकवितात. ही पद्धती मुलांना विशेष त्रासदायक असून तिच्या योगाने मुलांचा हा विषय मुळींच तयार होत नाही असे म्हटले तरी चालेल. कोणताही विषय स्वतः वाचून घ्यानांत ठेवण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या आंगी आलेले नसल्यामुळे नेमून दिलेला भाग अर्थात त्यांच्याने तयार होत नाही. याकरिता ह्या पद्धतीने शिकविण्याचे सोडून दिले पाहिजे. जो थोडासा भाग मुलांकडून तयार करावयाचा असेल, त्याची प्रथमतः वर्गांत गोष्टीच्या रूपाने मुलांस माहिती सांगावी. ह्या माहितीचे नुसते एकदां व्याख्यान दिले म्हणजे झाले असे न समजतां प्रश्नोत्तर रूपाने ती त्याच वेळी घटविलीही पाहिजे. एक तासपर्यंत अशा रीतीने तो थोडासा भाग शिकवीत राहिले तर तितक्या वेळांत तो मुलांस बराच अवगत होईल. मग पुढच्या वेळेला त्यांस तो घरून तयार करून आणण्यास सांगावा, म्हणजे त्यांना तो चांगला तयार करितां येईल. पुढच्या नेमिलेल्या वेळी तो भाग मुलांस विचारावा म्हणजे तो कित्येक मुलांचा जरी तयार झालेला नसला तरी देखील आपल्या विचारण्याने तो वर्गांतल्या वर्गांत सहजी तयार होईल. इतिहास शिकविण्याची ही पद्धती चांगली आहे असे पुष्कळ शिक्षकांस माहित असूनही ते ह्या पद्धतीने न शिकवितां पूर्वी लिहिलेल्या पद्धतीनेच शिकवितात. मुलांस वर्गांत गोष्टीप्रमाणे इतिहासाची माहिती सांगण्याला स्वतः शिक्षकाला तो चांगला अवगत असला पाहिजे. परंतु मुलांस शिकविण्याचे वेळी शिक्षकांचा इतिहास तितका तयार नसतो. वास्तविकपणे पाहतां इतकी खडान खडा माहिती अशा वेळी मुखोद्गत नसली तरी त्यांत शिक्षकांकडे कोणत्याही प्रकारे दोष आहे असे मुळींच नाही. परंतु कित्येक शिक्षकांना तो दोष आहे असे वाटून तो झांकण्याचा ते प्रयत्न करतात. म्हणजे मुलांस अगोदर माहिती सांगण्याचे मुळींच सोडून देऊन फक्त त्यांनाच ती घरी तयार करून आणण्याकरितां नेमून देतात. व मग वर्गांत पुस्तकावरून मुलांस विचारीत बसतात. परंतु असे न करितां थोडे जास्त धोरण ठेवून जो भाग मुलांस सांगावयाचा तो

अगोदर एकदां दोनदां लक्षपूर्वक वाचून ठेविला, तर टाळाटाळी करण्याचें हें संकट सहजां दूर होऊन शिक्षकाळा ती माहिती हुशारीनें सांगतां येईल, व मुलांकडून तयार ही चांगली करून घेतां येईल. पुस्तकावरून पाहत विचारण्याची शिक्षकांना मनांत लाज वाटत असते ह्यांत संशय नाही; परंतु आळसानें ते ती वेळ कशी तरी मारून नेतात. मला वाटतें थोडीशी, तसदी घेतली असतां अशा शिक्षकांना हा अपमानकारक प्रसंग सहज टाळतां येईल. याला उत्तम उपाय म्हटला म्हणजे धड्यांचीं टिपणें करून ठेवणें हा होय. टिपणें केलीं असतां शिकवित्पनां कधींही पंचाईत पडणार नाही; व टिपणें ही शिकविताना वारंवार पाहाण्यास मुळींच हरकत नसते.

वर्गांत मुलांस विचारून विचारून त्यांजकडून इतिहास तयार करून घेण्याचा जो मार्ग वर सांगितला आहे, तो विशेष ध्यानांत ठेविला पाहिजे. मुलांस पूर्वी माहिती सांगून मग ती त्यांस घरून तयार करून आणण्याला सांगितली तरी तयार करून आणण्याचें काम त्यांजकडून चांगलें होईल असें वाटत नाही. कांहीं मुलें कदाचित् तयार करितील, परंतु बहुतेक मुलें तयार करित नाहीत असेंच अमुभवास येतें. अशा प्रसंगां शिकेचा उपयोग करणें, हा एक सर्वत्र ठरीव मार्ग बनलेला आहे, परंतु तो मुलांच्या हिताचा नसून उलट शिककाला मात्र त्रास उत्पन्न करणारा आहे. मराठी शाळांतून ज्या मुलांस शिकवावयाचें असतें ती प्रौढ नसून शिकेच्या धाकानें देखील त्यांजकडून घरीं विषयाची तयारी होत नाही. याकरितां अशा स्थितींत घरून विषय तयार करून आणिला नाही म्हणून त्यांस शिक्षा केली तरी तिचा कांहीं एक उपयोग होणार नाही, हें उघड आहे. मुलांकडून घरून विषय तयार करून आणविण्याचा दुराग्रह सोडून देऊन वर्गांतच पुनः पुनः विचारून व मुलांच्या तोंडून उत्तरें वदवून तो विषय घटविण्याची बहिवाट ठेविली तर शिक्षा करण्यापासून स्वतः शिक्षकाच्या मनाला होणारा त्रास नाहीसा होऊन मुलांची तयारी त्या विषयांत फारच चांगली होईल. खेरीज शिक्षकावर मुलांचे प्रेम व विश्वासही असतील हें निराळेंच.

इतिहास शिकवितांना आणखी एका गोष्टीकडे शिक्षकांनी विशेष लक्ष दिलें पाहिजे. ती ही कीं सर्व इतिहासाचे भागवार अनेक प्रकारचे प्रश्न काढून त्यांची वही शिक्षकानें आपल्या जवळ धाळगावी. हे प्रश्न अशा तऱ्हेचे असावे कीं त्यांच्या उत्तरांमध्ये पुस्तकांतल्या बारीक सारीक गोष्टींचा देखील समावेश व्हावा. ज्याचीं उत्तरे लांबलचक द्यावीं लागतील असे ते नसावे. व एकमेकांशीं अशा रीतीनें जोडलेले असावे कीं, त्यांचीं उत्तरे क्रमानें देत गेल्यास सर्व इतिहास वाचल्याप्रमाणें त्याची उजळणी होऊन जाईल. मुलांकडून हे प्रश्न उतरून घेववावे, व जेव्हां जेव्हां इतिहासाचा कोणताही भाग वरून वाचून घेण्यासाठीं नेमून घ्यावयाचा असेल, तेव्हां तेव्हां तो वाचून त्यावरील ह्या प्रश्नांचीं उत्तरे ही तयार करण्यास त्यांस सांगावे. अशा प्रकारचे प्रश्न काढिलेले नसले तर मुलांस इतिहास चांगला तयार करितां येत नाहीं. नेमून दिलेला इतिहास त्यांनीं पुष्कळ वेळां वाचिला तरी तो नीट ध्यानांत राहत नसल्यामुळे त्यांस कंटाळा येतो. परंतु प्रश्न काढिलेले असले म्हणजे त्यांची लहान लहान उत्तरे तयार करण्याची त्यांस हौस वाटून सर्व इतिहास अल्पायासानें तयार होतो. याकरितां अशा तऱ्हेचे प्रश्न काढून त्यांचा उपयोग करण्याची तजवीज शिक्षकांनीं अवश्य केली पाहिजे.

भूगोल शिकवितांना त्या त्या इयत्तेकरितां नेमिलेलीं पुस्तके मुलांकडून पाठ करून घेण्याची चाल आहे, ती फार वाईट आहे. भूगोल शिकविण्याला नकाशासारखी उत्तम साधनें असूनही शिक्षकांचा कल पुस्तके पाठ करून घेण्याकडे असावा, हें मोठें आश्चर्य आहे. मुलांस नकाशा पाहण्याची फार हौस वाटते. याकरितां त्या हौसेचा उपयोग करून घेऊन ह्या विषयाची आवश्यक अशी माहिती नकाशाच्या साहाय्यानें करून दिली तर भूगोल शिकविण्याचें काम फार चांगलें होईल. आरंभीच्या इयत्तांतून भूगोलासंबंधी कित्येक व्याख्या मुलांस समजणें अवश्य आहे. त्या व्याख्या प्रथम चांगल्या समजावून देऊन मुलांस त्यांची बरोबर कल्पना झाल्यानंतर त्या त्यांजवळून पाठ करून घ्याव्या. नाहीं

तर 'डोंगराची' व्याख्या तोंडपाट असूनही डोंगराच्या पायथ्याशी राहणाऱ्या मुलाला 'तू कधी डोंगर पाहिला आहेस काय?' असा प्रश्न विचारला असता 'नाही' असे उत्तर त्याच्या तोंडून निघण्याचा प्रसंग यावयाचा!

नकाशावरून भूगोल शिकविणाऱ्या कित्येक शिक्षकांची समजूत, शहरें, नद्या, पर्वत वगैरे हीं मुलांस नकाशावरून चांगलीं दाखवितां येऊं लागलीं म्हणजे झालें, अशी असते, ती बरोबर नाही. जिल्ह्याचा अगर इलाख्याचा भूगोल शिकवीत असतां तालुक्यांतील अगर जिल्ह्यांतील सरकारी अधिकारी कोण कोण असतात ही माहिती त्यांस सांगावी. प्रांतांतील एका ठिकाणाहून दुसरे ठिकाणीं जाणें झाल्यास कोणत्या मार्गानें कसें जावयाचें हें माहित असलें पाहिजे. म्हणजे अर्थात आगगाडीचे व आगबोटीचे रस्ते कोठून कसे जातात वगैरे प्रकारची माहिती त्यांस करून दिली पाहिजे. तसेंच निरनिराळ्या प्रांतांत उत्पन्न होणारे मुख्यपदार्थ, त्या प्रांतांत चालू असणाऱ्या भाषा, व निरनिराळ्या देशांत चालू असलेले धर्म, व तेथील राज्यपद्धती, वगैरे हरएक प्रकारची माहिती जितकी ज्या इयत्तेमध्ये करून देतां येण्यासारखी असेल तितकी करून द्यावी. अशा प्रकारची माहिती मुलांकडून पाठ करून न घेतां इतिहासाप्रमाणें शिक्षकानें ती त्यांस गोष्टींच्या रूपांनै सांगावी, व पुनः पुनः विचारून त्यांकडून उत्तरें वदवून ती घटवावी. भूगोलांतील स्थळें ध्यानांत राहण्यास ह्या स्थळाच्या संबंधाची एक तरी चमत्कारिक किंवा विशेष गोष्ट सांगून ठेवणें, हा मार्ग फार उत्तम आहे. तशी माहिती मुलांस झाली असतां तीं भूगोलांतलीं स्थळें सहसा विसरणार नाहींत.

११. सामान्यविचार.

—*—

येथपर्यंत हल्लीं शाळांतून जे निरनिराळे विषय शिकविले जातात त्यांच्या संबंधानें क्रमशः विचार केला. भूमिती, जमाखर्च वगैरे मुख्यत्वे करून सहाय्याच इयत्तेत शिकविण्याच्या विषयांमदल येथें विचार केला.

नाहीं. कारण ते विषय शिकविणाऱ्या शिक्षकांस ट्रेनिंग कालेजांतील शिक्षण पूर्णपणे मिळालेले असल्यामुळे ह्या लेखांतल्यासारख्या सूचनांपासून त्यांना कांहीं विशेष घेण्यासारखे असेल असे वाटत नाही. प्रत्येक विषय शिकविण्याच्या संबंधाने विशेष विचार जेथल्या तेथे झाला आहेच. परंतु कांहीं गोष्टी अशा आहेत की त्यांचा कोणत्याही एका विशेष विषयाशीच संबंध नसून सामान्यतः कोणत्याही विषय शिकवावयाचा असला तरी त्यांकडे लक्ष देणे जरूर आहे, अशा कित्येक गोष्टींचा विचार ह्या भागांत करण्याचे योजिले आहे.

शिक्षकाने स्वतः मुलांकडून अभ्यास करून घेतला पाहिजे.— हल्लीं बहुतेक शिक्षकांचा कल मुलांकडून घडे पाठ करून घेण्याकडे पार असतो. चालू शिक्षणपद्धतीत अनेक दोष आहेत, असे जे कित्येक लोकांच्या बोलण्यांत वारंवार येते, त्यांचे बीज मुख्यत्वेकरून ह्या चुकीच्या पद्धतीतच आहे. कोणत्याही विषयाची मुळांस चांगली समजूत करून देऊन तो शिक्षकाने स्वतःच मुलांकडून तयार करून घेण्याची पद्धत सर्वत्र चालू झाली असतां हल्लीं मिळत असलेले शिक्षण विशेष फलद्रूप झाल्याशिवाय राहणार नाही. भाराभर अभ्यास घरीं तयार करून आणण्यासाठीं नेमून घ्यावयाचे ते मुलांनीं तयार केले नाहीत तर शाळेत त्यांस शिक्षा करून पुनः पूर्ववत घरून तयार करून आणण्यासाठीं दुसरे दिवशीं घडे नेमून घ्यावयाचे, व अशा रीतीने पुस्तके त्यांकडून पाठ करून घ्यावयाचीं, असा क्रम आज कितीतरी वर्षे सारखा चालू असल्यामुळे शिकणारांचे अनेक प्रकारे नुकसान झाले आहे, व होत आहे. नुसतीं पुस्तके पाठ करित गेल्याने मुलांच्या मानसिक शक्तींचा विकास व्हावा तसा होत नाही, विषयाची समजूत चांगली झाली नसल्यामुळे जास्त ज्ञानप्राप्ती करून घेण्याची त्यांची इच्छा नाहीशी होऊन दिवसेंदिवस अभ्यास करण्याचा अधिकाधिक कंटाळा वाटू लागतो, व माराच्या धाकाने अगर मनाच्या स्वाभाविक काळजीमुळे जीं कित्येक मुले घरींदागीं सर्वकाळ हाडांचीं काडे करून शिक्षकांनीं तयार करण्या-

साठीं दिलेले धडे पाठ करीत बसतात, त्यांच्या शरीरांतील सर्व जोम नाहीसा होऊन, त्यामुळे तीं आयुष्यांतल्या भावी सुखांस बहुतेक अंतरतात. ह्या दोषयुक्त पद्धतीपसून जर कांहीं हित होतच असेल, तर तें वार्षिक परीक्षेच्या वेळीं एक तृतीयांशापेक्षां कमी मुलें पास होण्याचा प्रसंग येऊं नये म्हणून शिक्षकांचा बचाव करण्याच्या कार्मी मात्र होत असेल. परंतु ह्या अत्यंत क्षुल्लक व व्यक्तिविषयक हिताकरितां शाळांनिहाय शिकणाऱ्या एकंदर शिष्यवर्गाचें भयंकर नुकसान व्हावें ही विलक्षण खेदजनक गोष्ट आहे. बुद्धीच्या अपूर्व कर्तृत्वानें ज्यांनीं आपल्या देशाला पुढें उर्जित दशा आणावयाची, त्या भावी महापुरुषांच्या बुद्धीचा व शरीराचा त्यांच्या अल्पवयांतच असा चुराडा होणें अत्यंत हानिकर आहे. याकरितां ज्या चुकीच्या पद्धतीमुळे हे सर्व भावी अनर्थ ओढवण्याचा विशेष संभव दिसतो ती बंद करून दुसरी हितावह पद्धती अवश्य अमलांत आणिली पाहिजे. हल्लींच्या शिक्षणक्रमांत अनेक गोष्टींचा एक समयावच्छेदेंकरून समावेश केला असल्यामुळे मुलांच्या मनावर व शरीरावर त्या शिक्षणाचा फार अनिष्ट परिणाम घडतो, असा एकसारखा बोभाटा हल्लीं चालू आहे. वरीष्टप्रतीच्या शिक्षणासंबंधानें ह्या बोभाट्यांत कांहीं अर्थ असेल तर त्याचा विचार येथें करावयाचा नाही, परंतु प्राथमिक शिक्षणापुरताच विचार केला असतां त्या बोभाट्यांत विशेष अर्थ आहेसें दिसत नाही. प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून हल्लीं शिकविले जाणारे विषय म्हणजे विशेषेंकरून लेखन, वाचन व जरूरी पुरतें गणित, हेच आहेत. पुढें कोणत्याही धंद्यांत शिरावयाचें असलें तरी कोणाला म्हणजे ह्यांपैकीं अमुक एक विषय शिकण्याची गरज नाही असें कोणाच्यानेंही म्हणवणार नाही. तेव्हां पुष्कळसे विषय शिकविले जाणारे असल्यामुळे फार नुकसान होतें हा आरोप निंदान प्राथमिक शिक्षणास तरी लागू होण्यासारखा नाही, यांत संशय नाही. थोडेसेच परंतु अवश्यक असे जे विषय हल्लीं शाळांतून शिकविले जातात, ते शिकविण्याच्या पद्धतींतच वर लिहिल्याप्रकारचा दोष असल्यामुळे नुकसान होत आहे, व त्याचा विचार अवश्य झाला पाहिजे.

मुळांस घरून तयार करून आणण्यासाठीं अमुक विषय नेमून देऊन तो त्यांजकडून तयार करवूं, ह्या भ्रंवशावर शिक्षकानें अगदीं राहूं नये. शाळेंत कोणत्याही विषयाची प्रथम चांगली समजूत करून देऊन नंतर त्याची तयारी ही शाळेंत आपणच करित गेल्यास मुळांस त्या विषयाकडे घरीं पहावें ही न लागतां तो चांगला तयार होईल. मुळांस विषय चांगला समजलेला नसतो, त्यांचें लक्ष स्वभावतःच खेळण्याकडे असल्यामुळे धाकानें तीं घरीं वाचावयास वगैरे बसलीं तरी त्यांचें लक्ष तिकडे बहुधा नसतें, व शिवाय अभ्यास कसा करावा हेंच त्यांस मुळीं समजत नसतें. तेव्हां घरीं अभ्यास करण्यास नेमून देऊन इतक्या व्यर्थ त्रासांत त्यांना पाडण्यापेक्षां शाळेंतच आपण त्यांजकडून अभ्यास करविणें सर्वथा हिताचें आहे यांत संशय नाही. असें करित गेल्यानें एका वर्षांत नमिळले अभ्यास पुरे होणार नाहीत असा आक्षेप कियेकांकडून येईल. परंतु तो आक्षेप केवळ काल्पनिक आहे. अनुभवांनंतर तो व्यर्थ आहे अशी खात्री झाल्याशिवाय राहणार नाही. शाळेंत मुळांकडून धडा तयार करून घेत असतां एकदां सांगून मुळाला आलें नाही तर फार संताप येतो हें खरें, परंतु थोडी जास्त सहनशीलता घरून संताप न करितां व मुळांस शिक्षा न करितां तीच गोष्ट मुळांस पुनः सांगितली, व तत्संबंधाचीं अनेक प्रकारचीं उत्तरे मुळांकडून पुनः पुनः वदवून घेतलीं तर सर्व त्रास चुकून चांगली तयारी झाल्याशिवाय खचीत राहणार नाही, व हीच पद्धत सर्वांत चांगली आहे असें मग वाटूं लागेल. शाळेंत शिक्षकाच्या वेळ हल्लीं एकंदर सहा तास ठरविलेला आहे. इतक्या वेळाचा जर योग्य रीतीनें उपयोग केला तर धड्यांच्या तयारी करितां म्हणून मुळांस घरीं वेळ मोडण्याचें बहुधा कारण राहणार नाही. व शाळेंत होणाऱ्या अभ्यासाच्या श्रमांनंतर विश्रांतीकरितां घरचा वेळ शरीर प्रकृतीला हितावह असे खेळ खेळण्यांत घालविणें हेंच विशेष आवश्यक होईल.

कोणताही विषय शिकविणें तो थोडा थोडा शिकवून प्रश्नोत्तरपद्धतीनें शिकवावा—पुष्कळ विषय मुळांस एकदम व्याख्यानपद्ध-

तीनें शिकविण्याची पुष्कळ शिक्षकांची चाल असते. त्या पद्धतीनें शिकविण्यांत त्यांस विशेष कौतुक वाटते. परंतु ती पद्धत मुलांस अति-शय घांटाळ्यांत पाडणारी आहे, हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. व्याख्यान रूपानें आपली विद्वत्ता मुलांपुढें कितीही ओतिली तरी त्यांपासून मुलांचें तादृश हित होणार नाही. याकरितां नेहमीं अगदीं थोडें थोडें शिकवीत रहावें, व तेही प्रश्नोत्तरपद्धतीनें शिकवावें. शिकवीत असतां मुलांस जसजसा विषय समजत जाईल तसतसे, मागील माहीतीच्या आधारावर त्यांसच उत्तरे देतां येतील असे प्रश्न त्यांस विचारवे, व त्यांजकडूनच त्यांचीं उत्तरे घेऊन तो विषय समजावून द्यावा. ह्या प्रश्नोत्तर-पद्धतींत देखील कित्येक शिक्षकांची एक चूक होत असते म्हणजे ह्या पद्धतीनें शिकवीत असतां ते मुलांस प्रश्न विचारतात. परंतु शिकविण्याच्या नादांत गडून गेले असल्यामुळें म्हणा, किंवा त्यांना तशी संव-यच लागून गेली असल्यामुळें म्हणा, त्या प्रश्नांची उत्तरे मुलांकडूनच घेतली पाहिजेत ह्या गोष्टींचा त्यांस विसर पडून ते स्वतःच त्या प्रश्नांची उत्तरे देतात व पुढें शिकवीत जातात. लक्षांत न येतां जी ही चूक शिक्षकांकडून होते तीमुळें नुकसान फार होतें. याकरितां ती न होऊं देण्यासाठीं फार सावध असलें पाहिजे.

शिकवितांना गैरहुशार व मागसलेले अशा मुलांकडे जास्ती लक्ष असावें—बहुतेक शिक्षकांचें ह्या गोष्टीकडे फार दुर्लक्ष होतें. हुशार मुलें प्रश्नांची उत्तरे देण्याला नेहमीं तत्पर असतात, व त्यांजकडून मिळणाऱ्या उत्तरे बहुतेक प्रसंगीं चुकीचीं नसतात यामुळें शिक्षकांचा स्वाभाविक ओढा त्या मुलांकडे जास्त असतोच, त्यांतही गैरहुशार व माग-सलेल्या मुलांस कोणताही विषय समजावून देतांना फार त्रास होत असल्यामुळें शिक्षक त्यांस शिकविण्याचा विशेष कंटाळा करितात. परंतु असें करणें अगदीं इष्ट नाही. आरंभापासूनच याकामी चांगली काळजी घेतली तर वर लिहिलेला त्रास शिक्षकांस फारसा होणार नाही. पाहिल्यापासूनच अगदीं थोडा थोडा विषय समजावून

देण्याची पद्धत ठेवावी, व तो सर्व मुलांना चांगला समजल्या-
शिवाय पुढे शिकवावयाचें नाहीं, असा निश्चय करावा, म्हणजे हुशार व
गैरहुशार अथवा मागसलेल्या मुलांमध्ये जें पुढें बरेंच अंतर पडतें तें
पडणार नाहीं, व त्यामुळें मग त्यांस शिकविण्याचा तितका कंटाळाही
वाटणार नाहीं. प्रत्येक विषय नेहमीं त्याच गैरहुशार मुलांस शिक-
वीत असावें, व हरएक प्रकारच्या प्रश्नांचीं उत्तरे मुलांकडून घ्यावयाचीं
तीं ही अशाच मुलांकडून घ्यावीं. म्हणजे हा कमीजास्तीपणाचा भेद
अगदीं नाहींसा होऊन पहिल्या मुलापासून शेवटच्या मुलापर्यंत सर्व
वर्ग बहुतेक सारखाच तयार राहिल.

उदाहरणें करितांना व लेखी प्रश्नांचीं उत्तरे लिहितांना मुलांनीं
दुसऱ्याचें पाहूं नये, अशी संवय लावण्याकडे विशेष लक्ष दिलें
पाहिजे.—पुष्कळ शिक्षक ह्या गोष्टीकडे घाबें तितकें लक्ष देत नाहींत, व
त्यामुळें फार नुकसान होतें. स्लेटीवर अथवा कागदावर प्रश्नाचें उत्तर लिहि-
तांना दुसऱ्या मुलानें काय लिहिलें आहे हें पाहण्याची इच्छा मुलांस सहजाच
होते. दुसऱ्याचें पाहून उत्तर लिहिलें असतां त्यांत आपलें किती नुक-
सान आहे ह्याची कल्पना त्यांस मुळींच नसते. परंतु शिक्षकांनीं ह्या
कामां अतिशय सक्तीची नजर ठेविली पाहिजे. एकतर असें करणें
नीतिदृष्ट्या अत्यंत अश्लाध्य आहे; आणि शिवाय मुलांस दुसऱ्याचें पाहून
लिहिण्याची संवय एकदा लागली, तर पुढें शिक्षकानें कितीही उरस्फोड करून
त्यांस शिकविलें तरी त्याच्या श्रमांचा कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं.
दुसऱ्याचें पाहून लिहिण्याची संवय असली म्हणजे मुलांचें लक्ष शिक्ष-
काच्या सांगण्याकडे लागत नाहीं, आणि आपण शिकविल्यापैकीं मुलांस
समजलें किती व समजावयाचें राहिलें किती हेंही शिक्षकांस
कळत नाहीं. अर्थात् कोणत्या मुलाला काय येतें अगर
काय येत नाहीं ह्या मुख्य गोष्टीचेंच खरें ज्ञान जर शिक्षकाला
झालें नाहीं तर त्याचें सर्व शिकविणें चुकीच्या पायावर होऊन
त्यापासून फलप्राप्ती कांहीं होणार नाहीं. याकरितां हरएक प्रयत्न करून
शिक्षकांनीं ही खोड मळांस लागं देऊं नये.

अंकगणित भाग ३ रा—विद्याखात्यानें सर्व शाळांत चालविण्या-
करितां पसंत केलेला मराठी सहाव्या इयत्तेतील व ट्रेनिंग कॉलेजांतील
विद्यार्थ्यांकरितां अति मेहनतीनें तयार केलेला. हा खालीं सहीकरणाराकडे
रोख किंमतीनें अगर छिहपीनें मिळेल. दहा रु० किंमतीच्या पुस्तकांवर
शेकडा २५ कमिशन दिलें जाईल. किंमत ४१४, टपाल हशील ४१६६.
नं० ४८, बुधवार पेठ, पुणे. गणेश वळवंत लिमये.

चित्रलेखन मूलतत्व (पुस्तक पहिलें)

सतत पंचवीस वर्षे डॉईंग शिकविण्याच्या अनुभवावरून ज्या ज्या
गोष्टी विद्यार्थ्यांस प्रथम शिकविणे अवश्य वाटलें त्या सर्व शास्त्रीय निय-
मानें पद्धतशीर बसवून हें पुस्तक तयार केलें आहे. पुस्तकाची किंमत प्रथम
सहा आणे ठेविली होती. परंतु कलेचें शिक्षण व अभिरुची आपले देशांत
जितकी असावी तितकी नसल्या कारणानें व त्याचा प्रसार फार व्हावा
व विद्यार्थ्यांस घेण्यास सुलभ जावें करितां याची किंमत अगदींच
कमी म्हणजे फक्त अडीच आणे केली आहे. अशा तऱ्हेचें हें मराठीत
पहिलेंच पुस्तक आहे. तेव्हां सर्वांनीं याचा उपयोग करून घ्यावा
अशी आमची शिफारस आहे.

हें पुस्तक मे. विद्याखात्याचे डायरेक्टर सा. बा. यांनीं मराठी शाळांक-
रितां व मराठी शाळांचे लायब्रन्यांकरितां आपलें मेमो नंबर ६०९४
तारीख १. १२. १९०० मध्ये पास केलें आहे. कळावें.

म्यानेजर चित्रशाळा छापखाना,
पुणे सिटी.

पद्यसमुच्चय:—ऑग्लोव्हरनाक्युलर पहिल्या तीन इयत्तांकरितां व
मराठी ४ | ५ | ६ या यत्तांकरितां मे० डायरेक्टर साहेब यांनीं मंजूर
केलेलें मराठी कवितेच्या वेंच्यांचें पुस्तक. शेवटीं समजुतीच्या भरपूर
टीपा व कोश आहेत. आवृत्ती पांचवी. कि० ४६ ट. ख. ४१.

पुस्तकें पुणे येथे चित्रशाळेंत मिळतील.

० विक्रीस तयार. किं. १२ आणे.

मेहेरवान लिब्रारनर साहेब यांनीं इंग्रजींत लिहिलेले सिटीझन आफ इंडिया या पुस्तकांचे मराठी भाषांतर छापवून विक्रीस तयार आहे. व हे बुक डा. आ. प. ई. यांनीं मराठी ११६ यत्तेकरितां नेमले आहे.

म्याकमिलनू आणि कंपनी.

० १२ ब्याँक स्टी. मुंबई.

रा. भि. जोशीकृत.

बालबोध मराठी व्याकरण. ०

याची पुष्कळ जास्त माहिती घालून सुधारलेली दुसरी आवृत्ती.

चित्रशाळेंत विक्रीस तयार आहे. पृष्ठसंख्या १८०.

किंमत ४५ आणे ट० ख० ४१ !

विक्रीस तयार.

आरेबियन नाईट भाग १ ते ९. एकदम नऊ भाग घेणारास किंमत २४८ पडेल. व शिवाय बंगीचार्ज व टपालखर्च पडेल. प्रती फारच थोड्या शिल्लक आहेत करितां मागणारांनीं त्वरा करावी. बुके खालील पत्यावर विकत मिळतील.

म्यानेजर चित्रशाळा प्रेस, सदाशिव पेठ पुणे.

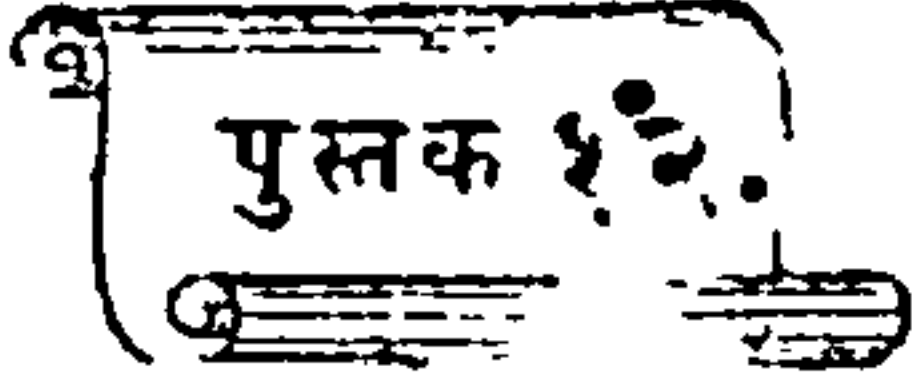
विक्रीस तयार.

नऊ इंची पृथ्वीचा ग्लोब पेटीसुद्धां, हा ग्लोब प्रत्येक शाळेस असल्यानें पृथ्वीचा आकार वगैरे शिकविण्याच्या कामीं फार उपयोग होईल.

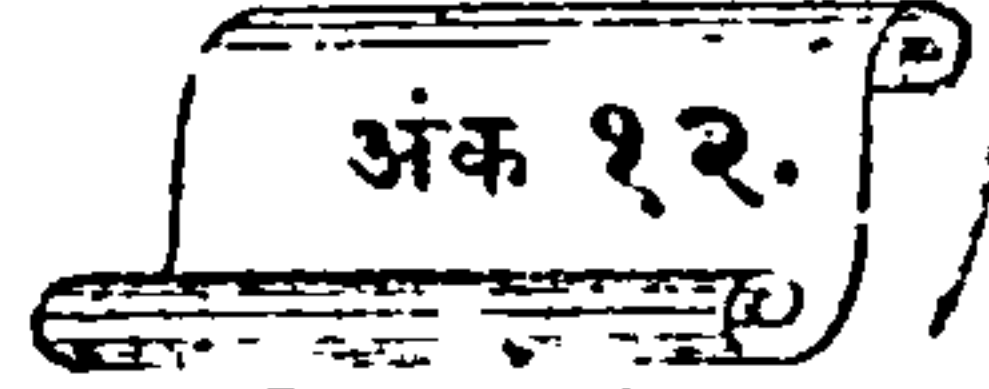
किं० रु० २०

म्यानेजर चित्रशाळा पुणे.

Registered No B 179

सन १९०१

माहे डिसेंबर.

मराठी. शाळा पत्रक

Manathi School Paper

विषयक्रम.

विषय.

पृष्ठ.

जाहिराती... .. २६५

मेरी कारपेंठर वाईच्या स्कालरशिपा—मुंबई येथील न्याशनल इंडियन असोसिएशनच्या सभ्य स्त्रियांनी दिलेल्या ज्यादा स्कालरशिपा.

शिक्षकमित्र—शारीर-शिक्षण व नीति-शिक्षण—६५ ते ८० वनस्पतीचे अवयव व त्याचे आकार वर्णनाचा तक्ता—वनस्पतींच्या अवयवासंबंधी लक्षांत ठेवण्याच्या गोष्टी. ... ..

चित्रशाळा प्रेस, पुणे

अगाऊ वार्षिक वर्गणी टपाल स्वर्चा सह रुं. १६३

शालापत्रक-कर्त्यांच्या सूचना.

(१) वनस्पताशास्त्राचे दोन तक्ते तयार केले आहेत; परंतु टपालखर्च जास्त लागू नये म्हणून या अंकाबरोबर एकच तक्ता पाठविला आहे. दुसरा पुढील अंकाबरोबर येईल.

(२) गेल्या अंकांत पृष्ठ २९९ ओळ ९ येथे ' ब्राक्टस् ' याबद्दल Stipule (उपवर्ण) असे पाहिजे; व पुढील कलमाच्या शेवटी " कांहीं फुलांत उपाच्छादन असते; त्यास Involucre (इन्व्होल्युकर) असे म्हणतात; व त्याच्या प्रत्येक दलास ' ब्राक्टस् ' असे म्हणतात " असे पाहिजे.

बॉम्बे ब्राँच नॅशनल इंडियन असोसिएशन.

स्त्रीशिक्षणांला उत्तेजन देण्याकरितां नॅशनल इंडियन असोसिएशनच्या मुंबईशाखेकडून होणारी योजना.

—:~*~:—

स्त्रियांना आपला अभ्यास वाढविण्यास उत्तेजन मिळावे, व त्यामध्ये उपयोगी ज्ञानाचा प्रसार व्हावा ह्या हेतूने सदर सभेकडून खाली लिहिलेली बक्षिसे देण्याची योजना झाली आहे.

निबंधांवद्दल बक्षिसे.

बक्षिस पहिले—रु. २९, सर्व स्त्रियांकरितां प्रोफेसर मॉक्सम्युलर ह्यांच्या नांवाने कोणी लाइफ मॅबर ह्यांनी हे बक्षिस दिले आहे. विषय:— " आपल्या सुशिक्षित स्त्रिया रिकामा वेळ कोणत्या रीतीने घालवितात, व तो त्यांनी वस्तुतः कसा घालवावा." हा निबंध कोणीही स्त्रीने मराठी भाषेत लिहावा. निबंध निदान ४००० शब्द, अगर १० फुलस्केप पाने, इतका असावा. बक्षिसाचा निबंध विशेष चांगला ठरल्यास नॅशनल असोसिएशन तर्फे रुपये १९ चे इनाम शिवाय देण्यांत येईल.

बक्षिस दुसरे—रु. २०, स्त्रीशिक्षकांकरितां. डाक्टर आर. जी. भांडारकर ह्यांच्या नांवाने कोणी लाइफ मॅबर ह्यांनी हे बक्षिस दिले आहे. विषय:— " स्त्रीशिक्षकांची हल्लीची स्थिति कशी आहे, व ती कोणत्या

शालापत्रक.

येथे शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघे सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेकरोनी ॥
जे काहीं आपणासोठावे । ते हळू हळू शिकवावे ।
शाहाणे करून सोडावे । सकळां जनां ॥

• • रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ डिसेंबर १९०१. अंक १२.

जाहिराती.

१. मेरी कारपेंटरवाईच्या स्कालरशिपा.

१. लंडन एथील न्याशनल इंडियन असोशिएशन सभेने मुंबई बेटांतील मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी, मुळीच्या शाळांत शिकणाऱ्या मुलीकरिता ' मेरी कारपेंटर स्कालरशिपा ' या नांवाने पांच स्व शिपा ठेविल्या असल्यामुळे सन १९०२ सालांकरिता पुढील नियम करण्यांत आले आहेत.

२. ह्या स्कालरशिपा किती रुपयांच्या व कौणत्या शर्तीवर दिल्या जातील ते पुढील कलमांवरून कळेल. मुंबईतील मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी, प्रायमरी व मिडल ह्या दोन्ही प्रकारच्या शाळा, मग त्या म्युनिसिपालिटीच्या असोत, मदत मिळणाऱ्या असोत किंवा नुसत्या खासगी असोत, त्यांत वास्तविक अभ्यास करणाऱ्या सर्व मुलींस या स्कालरशिपा मिळविण्याच्या परीक्षेस बसतां येईल. मात्र ज्या मुलींना स्कालरशिपा मिळण्याचा मुळीच संभव नाही, अशा मुलींस परीक्षेस न पाठविण्याविषयी खबरदारी घ्यावी. कारण पुष्कळसे नालायक उमेदवार पाठविण्याने शाळेची पत वाढण्यापेक्षां नापतं मात्र होते.

३. मुलींच्या शाळांकरितां नेमिलेल्या इयत्तापैकी सहाव्या इयत्तेच्या अभ्यासांत ज्या दोन मुलींची परीक्षा उत्तम उतरेल त्यांस प्रत्येकी दर-माहा ९ रुपयांची स्कालरशिप देण्यांत येईल. या दोन स्कालरशिपा मिळालेल्या मुलींना, शाळाखात्याकडून ज्या शाळेची तपासणी होत असेल अशा शाळेमध्ये त्यांस स्कालरशिप मिळत आहे तों पर्यंत प्यूपिल टोचर या नात्याने काम करावे लागेल. व त्यांचे काम त्या शाळेच्या व्यवस्थापकांना व शाळा तपासणाऱ्या सरकारी अमलदारांस पसंत पडले पाहिजे. ज्या मुलींचा व्हर्न्याक्युलर (मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी) सहावे इयत्तेचा अभ्यास पुरा झाला असेल व ज्या इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेहून वरच्या इयत्तेत शिकत नसतील अशाच मुली परीक्षेस बसण्यास लायके समजल्या जातील.

४. मुलींच्या शाळांकरितां नेमिलेल्या इयत्तापैकी ९ वे इयत्तेचा अभ्यासांत ज्या दोन मुलींची परीक्षा उत्तम उतरेल त्यांस प्रत्येकी दर-माहा ४ चार रुपयांची स्कालरशिप दिली जाईल अशा स्कालरशिप मिळालेल्या मुलींना ज्या शाळेची सरकारी अमलदारांकडून तपासणी होते अशा शाळेत राहून व्हर्न्याक्युलर सहाव्या इयत्तेत किंवा इंग्रजी दुसरे इयत्तेत चांगला अभ्यास केला पाहिजे. ज्या मुलींचा व्हर्न्याक्युलर पांचवे इयत्तेचा अगर इंग्रजी पहिले इयत्तेचा अभ्यास पुरा झाला असून ज्या व्हर्न्याक्युलर सहाव्या किंवा इंग्रजी २ व्या इयत्तेहून वरच्या इयत्तेत शिकत नसतील त्या मुली मात्र ह्या स्कालरशिपांकरितां परीक्षेस बसू शकतील.

५. वरील प्रमाणेच शर्तीवर जी मुलगी व्हर्न्याक्युलर चौथ्या इयत्तेच्या परीक्षेत उत्तम उतरेल त्या मुलीस दरमाहा ३ रुपयांची एक स्कालरशिप देण्यांत येईल. ज्या मुलींचा अभ्यास व्हर्न्याक्युलर चौथ्या इयत्तेचा अभ्यास पुरा होऊन ज्या व्हर्न्याक्युलर पांचव्या किंवा इंग्रजी पहिल्या इयत्तेपेक्षा जास्त वरच्या इयत्तेत शिकत नसतील त्या मुली मात्र या परीक्षेस बसण्यास लायक समजल्या जातील.

६. ह्या स्कालरशिपा तारीख १ जानेवारी १९०२ पासून एक वर्ष पर्यंत मिळतील. ह्या स्कालरशिपा मिळविण्याकरितां परीक्षेस येणाऱ्या

मुळी कोणत्या तरी एका मराठी, हिंदुस्तानी, गुजराती, प्रायमरी किंवा मिडल शाळेमध्ये परीक्षेच्या वेळेपासून पूर्वी ६ महिने अभ्यास करित असल्या पाहिजेत; व त्यांची वर्तणूक चांगली आहे, व त्या नियमाने शाळेत येत असतात अशा बद्दलचा त्या त्या शाळेच्या अधिकाऱ्यांचा दाखला त्यांनी आणिला पाहिजे.

७. ज्या मुलीला एकादं एक स्कालरशिप मिळाली असेल तिला पुन्हा त्याच स्कालरशिप परीक्षेस बसतां येणार नाही पण तिने हवे तर तिच्या मिळालेल्या स्कालरशिपेपेक्षां अधिक दर्जाच्या स्कालरशिपेच्या परीक्षेस बसवें.

८. स्कालरशिपा देण्याकरितां एका कमेटीकडून परीक्षा घेतली जाईल. त्या कमेटीचे अध्यक्ष एलफिन्स्टन हायस्कूलचे. प्रिन्सिपाल हे असतील. परीक्षा एलफिन्स्टन हायस्कूलचे दिवाणखान्यांत सोमवार तारीख ६ जानेवारी १९०२ रोजी सकाळचे ११ वाजतां (मुंबई-टाईम) होईल. परीक्षेस येऊं इच्छिणाऱ्या मुलींनी आपली व आपल्या शाळांची नांवे मुंबईतील डेप्युटी इन्स्पेक्टरांपैकी कोणत्याही एकाकडे तारीख १९ डिसेंबर १९०१ या दिवशीं अगर त्या पूर्वी लिहून पाठवावीं.

पुणे, तारीख १४ नोवेंबर १९०१. } (सही) आर. डी. प्रायर.
एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर.
मध्यभाग.

२. मुंबई येथील न्याशनल इंडियन असोसिएशनच्या सभ्य स्त्रियांनी दिलेल्या ज्यादा स्कालरशिपा.

१. सदरहू ठिकाणीच व सदरहू वेळीच मुंबई येथील न्याशनल इंडियन असोसिएशनच्या सभ्य स्त्रियांनी दिलेल्या आणखी पांच स्कालरशिपा ठरविण्याकरितां परीक्षा घेतली जाईल.

२. या पांचपैकी एक स्कालरशिप १० रुपयांची असेल. दोन ६ रुपयांच्या व दोन ३ रुपयांच्या असतील. त्या एक वर्ष पर्यंत मिळतील. व त्यांच्या शर्ती वरील प्रमाणेच असतील. मात्र त्यांत पुढील घोषित फेर पडेल.

३. ज्या मुलांच्या शाळांत अगर युरोपियन मुलांच्या शाळांत एकादी देशभाषा शिकविली जाव असेल, त्याच शाळांतील मुलांस या ज्यादा स्कालरशिपा मिळू शकतील.

४. सहा रुपयांच्या ज्या दोन स्कालरशिपा देण्यांत येतील त्यांपैकी एक इंग्रजी (अँग्लोव्हर्न्याक्युलर) सहाव्या इयत्तेत जी मुलगी उत्तम पास होईल तिला दिली जाईल. आणि दुसरी जी इंग्रजी पांचव्या इयत्तेत उत्तम पास होईल तिला दिली जाईल; व तीन रुपयांची स्कालरशिप द्यावयाची ती वरील जाहिरातीत ५ व्या कलमांत नमूद केल्याप्रमाणे परीक्षा घेऊन देण्यांत येईल, दहा रुपयांची स्कालरशिप युरोपियन किंवा इंग्रजी शिकविणाऱ्या शाळांत शिकणाऱ्या मुलांपैकी जी मुलगी युरोपियन सहाव्या इयत्तेच्या सर्व विषयांत परीक्षा होऊन उत्तम ठरेल तिला दिली जाईल. मात्र तिने चौथ्या सदरांत मुंबईत चालू असलेल्या देश-भाषापैकी एकादी घेऊन पास झाले पाहिजे.

५. सदर १० रुपयांच्या स्कालरशिपेकरितां जर कोणी योग्य मुलगी निवडली जाणार नाही, तर एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर मध्यभाग हे मुंबईतील इंग्रजीत शिक्षण देणाऱ्या कोणत्याही फीमेल नार्मन स्कूलमधील ज्या उत्तम अभ्यास करणाऱ्या मुलीची शिफारस करतील तीस ती देण्यांत येईल.

६. ' मेरी कारपेंटर स्कालरशिपा ' ज्या रीतीने व ज्या वेळी दिल्या जातील त्याच वेळेस ह्या ज्यादा स्कालरशिपाही देण्यांत येतील.

पुणे तारीख १४ नोव्हेंबर } (सही) आर. डी. प्रायर.
१९०१. } एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्यभाग.

शालापत्रक.

येथें शब्द नाही शिष्यांसी । हें अवघें सद्गुरूपाशीं ।
सद्गुरू पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नें करोनी ॥
जे कांहीं आपणास ठावें । तें हळू हळू शिकवावें ।
शाहाणें करून सोडावें । सकळां जनां ॥

रामदास.

पुस्तक १२. ता० १५ डिसेंबर १९०१. अंक १२.

जाहिराती.

१. मेरी कारपेंटरबाईच्या स्कालरशिपा.

१. लंडन एथील न्याशनल इंडियन असोशिएशन सभेनें मुंबई बेटांतील मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी, मुळींच्या शाळांत शिकणाऱ्या मुलींकरितां 'मेरी कारपेंटर स्कालरशिपा' या नांवानें पांच स्कालरशिपा ठेविल्या असल्यामुळे सन १९०२ सालांकरितां पुढील नियम करण्यांत आले आहेत.

२. ह्या स्कालरशिपा किती रुपांच्या व कोणत्या शर्तीवर दिल्या जातील तें पुढील कलमांवरून कळेल. मुंबईतील मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी, प्रायमरी व मिडल ह्या दोन्ही प्रकारच्या शाळा, मग त्या म्युनिसिपालिटीच्या असोत, मदत मिळणाऱ्या असोत किंवा नुसत्या खासगी असोत, त्यांत वास्तविक अभ्यास करणाऱ्या सर्व मुलींस या स्कालरशिपा मिळविण्याच्या परीक्षेस बसतां येईल. मात्र ज्या मुलींना स्कालरशिपा मिळण्याचा मुळींच संभव नाही, अशा मुलींस परीक्षेस न पाठविण्याविषयी खबरदारी घ्यावी. कारण पुष्कळसे नालायक उमेदवार पाठविल्यानें शाळेची पत वाढण्यापेक्षां नापतें मात्र होते.

३. मुलींच्या शाळांकरितां नेमिलेल्या इयत्तापैकीं सहाव्या इयत्तेच्या अभ्यासांत ज्या दोन मुलींची परीक्षा उत्तम उतरेल त्यांस प्रत्येकीं दर-माहा ९ रुपयांची स्कालरशिप देण्यांत येईल. या दोन स्कालरशिपा मिळालेल्या मुलींना, शाळाखात्याकडून ज्या शाळेची तपासणी होत असेल अशा शाळेमध्ये त्यांस स्कालरशिप मिळत आहे तों पर्यंत प्यूपिल टाचर या नात्याने काम करावें लागेल. व त्यांचें क्लम त्या शाळेच्या व्यवस्थापकांना व शाळा तपासणाऱ्या सरकारी अमलदारांस पसंत पड-लें पाहिजे. ज्या मुलींचा व्हर्न्याक्युलर (मराठी, हिंदुस्थानी, गुजराथी) सहावे इयत्तेचा अभ्यास पुरा झाला असेल व ज्या इंग्रजी तिसऱ्या इय-त्तेहून वरच्या इयत्तेत शिकत नसतील अशाच मुली परीक्षेस बसण्यास लायके समजल्या जातील.

४. मुलींच्या शाळांकरितां नेमिलेल्या इयत्तापैकीं ९ वे इयत्तेचा अभ्यासांत ज्या दोन मुलींची परीक्षा उत्तम उतरेल त्यांस प्रत्येकीं दर-माहा ४ चार रुपयांची स्कालरशिप दिली जाईल अशा स्कालरशिप मिळालेल्या मुलींना ज्या शाळेची सरकारी अमलदारांकडून तपासणी होते अशा शाळेत राहून व्हर्न्याक्युलर सहाव्या इयत्तेत किंवा इंग्रजी दुसरे इयत्तेत चांगला अभ्यास केलें पाहिजे. ज्या मुलींचा व्हर्न्याक्युलर पांचवे इयत्तेचा अगर इंग्रजी पहिले इयत्तेचा अभ्यास पुरा झाला असून ज्या व्हर्न्याक्युलर सहाव्या किंवा इंग्रजी २ व्या इयत्तेहून वरच्या इयत्तेत शि-कत नसतील त्या मुली मात्र ह्या स्कालरशिपांकरितां परीक्षेस बसू शकतील.

५. वरील प्रमाणेंच शर्तीवर जी मुलगी व्हर्न्याक्युलर चौथ्या इयत्तेच्या परीक्षेत उत्तम उतरेल त्या मुलीस दरमाहा ३ रुपयांची एक स्कालरशिप देण्यांत येईल. ज्या मुलींचा अभ्यास व्हर्न्याक्युलर चौथ्या इयत्तेचा अभ्यास पुरा होऊन ज्या व्हर्न्याक्युलर पांचव्या किंवा इंग्रजी पहिल्या इयत्तेपेक्षां जास्त वरच्या इयत्तेत शिकत नसतील त्या मुली मात्र या परी-क्षेस बसण्यास लायक समजल्या जातील.

६. ह्या स्कालरशिपा तारीख १ जानेवारी १९०२ पासून एक वर्ष पर्यंत मिळतील. ह्या स्कालरशिपा मिळविण्याकरितां परीक्षेस येणाऱ्या

मुळी कोणया तरी एकां मराठी, हिंदुस्तानी, गुजराती, प्रायमरी किंवा मिडल शाळेमध्ये परीक्षेच्या वेळेसून पूर्वी ६ महिने अभ्यास करित असल्या पाहिजेत; व त्यांची वर्तणुक चांगली आहे, व त्या नियमानें शाळेत येत असतात अशा बदलचा त्या त्या शाळेच्या अधिकाऱ्यांचा दाखला त्यांनीं अणिला पाहिजे.

७. ज्या मुलीं एकदां एक स्कालरशिप मिळाली असेल तिला पुन्हा त्याच स्कालरशिप परीक्षेस बसतां येणार नाही पण तिनें हवें तर तिच्या मिळालेल्या स्कालरशिपेपेक्षां अधिक दर्जाच्या स्कालरशिपेच्या परीक्षेस बसावें.

८. स्कालरशिपा देण्याकरितां एका कमेटीकडून परीक्षा घेतली जाईल. त्या कमेटीचे अध्यक्ष एलफिन्स्टन हाहस्कूलचे प्रिन्सिपाल हे असतील. परीक्षा एलफिन्स्टन हायस्कूलचे दिवाणखान्भंत सोमवार तारीख ६ जानेवारी १९०२ रोजी सकाळचे ११ वाजतां (मुंबई-टाईम) होईल. परीक्षेस येऊं इच्छिणाऱ्या मुलींनीं आपली व आपल्या शाळांची नांवे मुंबईतील डेप्युटी इन्स्पेक्टरांपैकी कोणत्याही एकाकडे तारीख १९ डिसेंबर १९०१ या दिवशीं अगर त्या पूर्वी लिहून पाठवावीं.

पुणे, तारीख १४ नोवेंबर } (सही) आर. डी. प्रायर.
१९०१. } एज्युकेशनल इन्सपेक्टर.
मध्यभाग.

२. मुंबई येथील न्याशनल इंडियन असोसिएशनच्या सभ्य स्त्रियांनीं दिलेल्या

• ज्यादा स्कालरशिपा.

१. सदरहू ठिकाणीच व सदरहू वेळीच मुंबई येथील न्याशनल इंडियन असोसिएशनच्या सभ्य स्त्रियांनीं दिलेल्या आणखी पांच स्कालरशिपा ठरविण्याकरितां परीक्षा घेतली जाईल.

२. या पांचपैकी एक स्कालरशिप १० रुपयांची असेल. दोन ६ रुपयांच्या व दोन ३ रुपयांच्या असतील. त्या एक वर्ष पर्यंत मिळतील. व त्यांच्या शर्ती वरील प्रमाणेच असतील. मात्र त्यांत पुढीठ गोष्टीत फेर पडेल.

३. ज्या मुलींच्या शाळांत अगर युरोपियन मुलींच्या शाळांत एकादी देशभाषा शिकविली जाव असेल, त्याच शाळांतील मुलींस या ज्यादा स्कालरशिपा मिळू शकतील.

४. सहा रुपयांच्या ज्या दोन स्कालरशिपा देण्यांत येतील त्यांपैकी एक इंग्रजी (अँग्लो.व्हर्न्युक्युलर) सहाव्या इयत्तेत जी मुलगी उत्तम पास होईल तिला दिली जाईल. आणि दुसरी जी इंग्रजी पांचव्या इयत्तेत उत्तम पास होईल तिला दिली जाईल; व तीन रुपयांची स्कालरशिप घावयाची ती वरील जाहिरातीत ९ व्या कलमांत नमूद केल्याप्रमाणे परीक्षा घेऊन देण्यांत येईल; दहा रुपयांची स्कालरशिप युरोपियन किंवा इंग्रजी शिकविणाऱ्या शाळांत शिकणाऱ्या मुलींपैकी जी मुलगी युरोपियन सहाव्या इयत्तेच्या सर्व विषयांत परीक्षा होऊन उत्तम ठरेल तिला दिली जाईल. मात्र तिने चौथ्या सदरांत मुंबईत चालू असलेल्या देश-भाषापैकी एकादी घेऊन पास झाले पाहिजे.

५. सदर १० रुपयांच्या स्कालरशिपेकरितां जर कोणी योग्य मुलगी निवडली जाणार नाही, तर एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर मध्यभाग हे मुंबईतील इंग्रजीत शिक्षण देणाऱ्या कोणत्याही फीमेल नार्मन स्कूलमधील ज्या उत्तम अभ्यास करणाऱ्या मुलीची शिक्षास करतील तीस ती देण्यांत येईल.

६. ' मेरी कारपेंटर स्कालरशिपा ' ज्या रीतीने व ज्या वेळी दिल्या जातील त्याच वेळेस ह्या ज्यादा स्कालरशिपाही देण्यांत येतील.

पुणे तारीख १४ नोव्हेंबर } (सही) आर. डी. प्रायर.
१९०१. } एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
मध्यभाग.

प्रत्येक महिन्यांत मुलांस कोणता विषय किती शिकवावयाचा हे पूर्वी ठरविलेले असवे. — प्रत्येक महिन्यांत कोणता विषय किती शिकवावयाचा हे ठरलेले नसले तर शिकविण्याचे धोरण न राहून फार अव्यवस्था होते. एखादे वेळीं एकदम पुष्कळ विषय शिकविला जाऊन तो मुलांस चांगला समजत नाही, व एखादे वेळीं अगदी थोडा विषय शिकविला गेल्यामुळे पुढे नियमित वेळांत विषय पुरा होण्याला अडचण पडते. याकरितां प्रत्येक विषयाचे महिनेवार शिकविण्याचे भाग पाडलेले असणे फार अवश्य आहे. बारा महिन्यांत एक इयत्ता पुरी करावयाची असते. ह्या मुदतीपैकी शेवटच्या महिन्यांत बहुधा परीक्षा व्हावयाची असल्यामुळे अभ्यास करून घेण्याच्या काळांत त्याची गणना करून उपयोगी नाही. म्हणजे बाकी राहिलेल्या अकरा महिन्यांतच परीक्षेची सर्व तयारी करावयास पाहिजे असते. एक महिनापर्यंत नवीन विषय न शिकवितां सर्व विषयांची उजळणी करित राहाणे हेही परीक्षेच्या तयारीकरितां अवश्य आहे. याकरितां दहा महिन्यांत सर्व अभ्यास शिकवून पुरे होतील अशा धोरणाने सर्व अभ्यासांचे दहा भाग करून त्यांचे एक टांचण शिक्षकाने आपल्या जवळ ठेवावे व त्याप्रमाणे नेहमी शिकवावे. शिकवून झालेल्या भागांत मुलांची तयारी ज्या मानाने कमी जास्ती होईल, त्या मानाने हे भागशः विषय शिकविण्याचे काम सर्वथा नियमितपणे चालवितां येईल असे जरी म्हणतां येत नाही, तरी त्या भागांची शिक्षकाला फार मदत होईल यांत संशय नाही, वर्षांत जे एकंदर काम करावयाचे त्यापैकी झाले किती व व्हावयाचे राहिले किती ह्याचे स्वरूप त्याच्या नजरेपुढे नेहमी राहून त्यामुळे त्याला आपले काम विशेष सावधगिरीने करितां येईल. तीन तीन महिन्यांत शिकविण्याच्या विषयाचा एक भाग याप्रमाणे एकंदर चार भाग करून वर्षांत सर्व अभ्यास पुरे करण्याची वाहिवाट हल्ली कित्येक ठिकाणी चालू आहे. परंतु तीपेक्षां वर किहिकेळी पद्धत जास्त सोईची आहे असे अनुभवास आले आहे. तीन महिन्यांत किती शिकवावयाचे हे माहित असण्यापेक्षां दरमहा काय शिकवावयाचे

तें समजलेलें असलें, तर जास्त सावधगिरी ठेवितां येते. तसेंच ह्या दरमहाच्या पद्धतींत सर्व अभ्यास दहा महिन्यांत पुरे होत असल्यामुळे परीक्षेपर्यंतचा पुढील सर्व वेळ उजळणीला सांपडून त्यामुळे सर्व विषयांची तयारी चांगली करितां येते. तीन महिन्यांत शिकविण्याच्या विषयाचा एक भाग याप्रमाणें चार भाग केले असतां शिक्षकाला परीक्षेची वेळ येईपर्यंत नवीन विषय शिकवीत राहावें लागतें, व त्याच वेळीं परीक्षेच्या तयारीकरितां मागील विषयाची उजळणीही करावी लागते त्यामुळे त्याचा अगदी घोंटाळा होतो. याकरितां मुळांच सर्व अभ्यास दहा महिन्यांत संपवून सगऱ्हा राहिलेला वेळ उजळणी करण्याकडे खर्च करणें सचिंत जास्ती सोईचें आहे.

शिकवून झालेल्या विषयांत मुलांची परीक्षा दरमहाचे दरमहा घ्यावीः—शिकविलेला विषय मुलांस कसा काय येत आहे, हें समजण्याकरितां दरमहा परीक्षा घेणें अवश्य आहे. ह्या परीक्षेच्या योगानें कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा जेव्हांचा तेव्हांच्या ध्यानांत येऊन तो लागलाच दूर करितां येतो. शिकविणें बंद ठेवून परीक्षा घेण्यांत वेळ मोडणें चांगलें नाहीं असें कित्येकांस वाटेल. परंतु एकतर लहान शाळांतून हा वेळ विशेष मोडेल असें नाहीं; आणि शिवाय ह्या परीक्षेच्या योगानें मुलांमध्ये व आपल्या शिकविण्यामध्ये दोष कोणते आहेत ते कळून येऊन पुढच्या शिकविण्याचें धोरण जर चांगलें ठेवितां आलें तर थोडासा वेळ मोडला म्हणून तरी काय हरकत आहे? आपण शिकविलेले मुलांस कसे काय येत आहे, ह्याचा निकाल आपणच परीक्षा घेतल्यानें जसा होतो. त्यापेक्षां दुसऱ्या कोणी परीक्षा घेतली असतां तो जास्त चांगला होतो. याकरितां जेथे एकापेक्षां जास्त शिक्षक असतील, तेथे मुख्य शिक्षकानें स्वतः सर्व वर्गांची दरमहा परीक्षा घेत जावी, व त्या परीक्षेत प्रत्येक वर्गामध्ये जीं व्यंगे आढळून येतील, तीं त्या त्या वर्गाच्या शिक्षकास कळवावी; म्हणजे त्यांस आपला वर्ग तयार करण्याकडे चांगली मदत होईल. मोठ्या शाळांतून मुख्य शिक्षकानें आपला वर्ग शिकविण्याचें काम करून शिवाय वर लिहिल्या

प्रमाणें सर्व शाळेच्या परीक्षेचें ही काम कसे करावें, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे यांत संशय नाही, परंतु कांहीं तरी सवड करून घ्यानें हें परीक्षेचें काम अव्याहत चालविलें पाहिजे यांतही संशय नाही. त्याच्या सोयीस येईल त्याप्रमाणें त्यानें याकामीं आपल्या योग्य असिस्टंट्नाची मदत घेण्यालाही हरकत नाही, परंतु परीक्षेच्या कामीं सहसा हयगय करूं नये. दर तीन महिन्यांनीं परीक्षा घेण्याची चाल कित्येक ठिकाणीं असून तिजपासून बराच उपयोग होतो, परंतु दरमहा परीक्षा घेतल्यानें त्यापेक्षां विशेष फायदा आहे; पांचव्या व त्रिशेबे करून सहाव्या इयत्तेतील मुलांची ही परीक्षा लेखी घेण्याची बहिवाट असावी, म्हणजे त्यांस व्यवस्थेशीर उत्तर लिहिण्याची माहिती होऊन पब्लिक सर्व्हिस परीक्षेच्या वेळीं त्यांस अडचण पडणार नाही. चौथ्या इयत्तेत देखील केव्हां केव्हां ही परीक्षा लेखी घेण्याची बहिवाट ठेविली तर जपून लिहिण्याची त्यांस तेव्हांपासून संवय लागून बराच फायदा होईल—मनांतील विचार कागदावर पूर्णपणें लिहून काढण्याचें काम बरीच संवय झाल्याखेरीज साधणें शक्य नाही, व म्हणून हळू हळू ही संवय मुलांस लावणें हें शिक्षकाचें काम आहे.

मुलांस जो धडा शिकवावयाचा असेल तो स्वतः शिक्षकाला चांगला समजलेला असला पाहिजे:—ही गोष्ट इतकी महत्वाची व स्पष्ट आहे कीं तिचा यथे उल्लेख करण्याचें देखील वास्तविक पाहतां कारण नाही. शिक्षकाच्या धंद्यांतली ही अगदीं प्रथमची मुख्य गोष्ट आहे. तथापि बहुतेक अन्टेन्ड शिक्षकांचें व कित्येक ट्रेन्ड शिक्षकांचें देखील व्याकरण, कविता, वाचनापैकीं कठीण धडे, व अंकगणितापैकीं कित्येक भाग ह्यांच्यासंबंधानें पुष्कळ अज्ञान असतें. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही कीं तें अज्ञान दूर करण्याकरितां ते कोणत्याही सरळ मार्गाचें अवलंबून न करितां टाळाटाळी करून कव्हां कांहीं तरी खोटी नाटी माहिती देखील मुलांस सांगतात, व म्हणूनच ह्या गोष्टीचा उल्लेख यथे करणें अवश्य आहे असें वाटतें. आपल्याला विषय समजत नाही असें दुसऱ्याच्या नजरेस न

वेळं देण्याविषयी शिक्षकाचा एकसारखा प्रयत्न चाललेला असतो. परंतु वास्तविक पाहतां आपलें अज्ञान अशा रीतीनें झांकून ठेवण्याचें कांहींच कारण नाही. जी गोष्ट त्याला नीटशी समजत नसेक ती त्यानें दुसऱ्या कोणातरी जाणत्या मनुष्याला विचारून चांगली समजूत घ्यावी, व नंतर मुळांस सांगावी. असें केल्यानें आपली मान्यता कमी होईल असें जर कोणाला वाटत असेल तर तें अगदीं चुकीचें आहे. सोप्या व साध्या गोष्टी मुळांस सांगतांना आपलें अज्ञान कपवून ठेवित असतां मनाला जी एक प्रकारची शरम वाटते ती तो विषय नीट समजून घेतल्यावर, वाटण्याचें कारण राहणार नाही, व मुळांसही त्याचें खरें ज्ञान होईल.

१२. शारीर-शिक्षण व नीति-शिक्षण.

—*—

जो मुख्य हेतू मनांत आणून हे लेख लिहिण्याला आरंभ केला होता, तो येथपर्यंतच्या लिहिण्यानें बहुतेक पुरा झाला. शाळानिहाय मुळांस शिक्षितांना विषय शिक्षिण्याच्या संबधानें शिक्षकांस ज्या अडचणी येतात त्या, ह्या लेखांत केलेल्या सूचनांप्रमाणें ते विषय शिकविले असतां अंशतः तरी दूर होतील अशी फार उमेद आहे. तथापि इयत्तावार नेमून दिलेले विषय मुळांस चांगले शिकविले म्हणजे शिक्षकांचें कर्तव्य पूर्णपणें बजावले गेलें असें मात्र समजावयाचें नाही. हल्लीं प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांतून जें शिक्षण दिलें जातें, त्याला सामान्य शिक्षण असें म्हटल्यास चालेल. म्हणजे मुळगा मोठा झाल्यानंतर पुढें तो कोणताही धंदा करूं लागला तरी हें शिक्षण त्याला मिळालें असलें तर त्यापासून त्याचा धंदा व व्यवहार चालविण्याला त्याला चांगली मदत होईल. तथापि सामान्य शिक्षण ह्या शब्दाची यथार्थता केवळ इयत्तावार नेमिलेले विषय शिकवून पुरे केल्यानेंच होईल असें वाटत नाही. शिक्षणाचीं शरीरवर्धक, नीतिवर्धक व बुद्धिवर्धक अशीं तीन निरनिराळीं अंगें असून त्या तिहींचाही योग्य रीतीनें जोपासना होत गेली तरच मनुष्याला आपल्या आयुष्यातील नानाप्रकारचे

व्यवहार सुखावह अशा रीतीने चालवितां येताले. म्हणून कोणत्याही धंद्यांत शिरण्यापूर्वी ह्या तिन्ही अंगांची वाढ चांगल्या प्रकारे होईल अशी व्यवस्था ठेवणे हाच सामान्य शिक्षण देण्याचा मुख्य हेतू समजला पाहिजे. म्हणजे शारीरशिक्षण, नीतीशिक्षण व बुद्धिविकास करणारे शिक्षण ह्या तिन्ही प्रकारच्या शिक्षणांची व्यवस्था मुलांच्या लहान वयापासून (म्हणजे सामान्यशिक्षण अथवा प्राथमिकशिक्षण-देण्याच्या काळांत) केली पाहिजे. शाळांतून तिन्ही प्रकारच्या शिक्षणांची व्यवस्था सवडीप्रमाणे नीटपणे केलेली आहे. पण लोकांना बहुतेक बुद्धिवर्धक शिक्षणाचे मात्र महत्त्व वाटत असते. हा प्रकार सर्वथा अनिष्ट व घातक आहे. “ इंग्रजी राज्य झाल्यापासून विद्या अतिशय फैलावल्यामुळे दिवसे दिवस नवीन होणारी प्रजा अगदी अशक्त व खुरटी होत चालली आहे व स्वतंत्रेच मिथ्या वारे प्रत्येकाच्या मनांत संचारून कोणी कोणाची पर्वा करीनासा झाला आहे. मुळे पुढे मोठी झाल्यावर आपल्या आईवापांची अमर्यादा करू लागतात व गुरूच्या उपदेशाचे महत्त्व त्यांस वाटेनासे होते व सभ्यतेची वागणूक सुटल्यामुळे संमाननीय अशा इतर सदृहस्थांचा त्यांजकडून वारंवार उपमर्द होऊं लागतो. इ० ” अशा तऱ्हेचा मोठा जबर आक्षेप हल्लींच्या समाजावर आलेला आहे. या आरोमांमध्ये जरी अतिशयोक्तीचा भाग पुष्कळ आहे हे खास, तरी सूक्ष्म विचार केला असतां त्यांत सत्याचा अंश नाही असे मुळींच म्हणतां येणार नाही. परंतु अशी स्थिती शाळेत शिकविण्याची जी पद्धत सांप्रत चालू आहे ती मुळे होत आहे, हे म्हणणे मात्र बरोबर नाही. वरील आक्षेपांत लिहिलेले जे दोष हल्लीं समाजांत शिरले आहेत ते इकडे इंग्रजी विद्या फैलावल्यामुळे शिरले असे म्हणण्यापेक्षा शिक्षण हे सर्व शाळेतच मिळाले पाहिजे, त्यासंबंधाने घट्ट्या माणसांचे कर्तव्य काही नाही, या चुकीच्या समजुतीमुळे शिरले आहेत. शिक्षणाच्या तीन मुख्य अंगांपैकी एकाकडेच विशेष लक्ष देऊन त्याची तेवढी नीट वाढ करित गेल्यास दुसरी अंगे निःसंशय लुळी पडतील. नुसते बुद्धिविकासक शिक्षणच देत गेल्याने शरीर कसे कमकुवत होते ह्यांची उदाहरणे तर आपल्या दृष्टीपुढे पाहिजे तितकी आहेतच. परंतु त्याप्रमाणे नुसते

शारीर शिक्षण देऊन नीतिशिक्षणाकडे अथवा बुद्धिविकासक शिक्षणाकडे मुळीच दुर्लक्ष केलें तर काय परिणाम होतो तेंही ठिकठिकाणच्या तालभेष्या आखाड्यांतील तालीमबाज मज्जांच्या वर्तनाकडे दृष्टा दिली असता सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. त्या तालीम-बाजगड्यांना फक्त उत्तम प्रकारच्या पौष्टिक अन्नाचें सेवन करणें, नेहमी शारीरिक व्यायामांत निमग्न असणें, सामने-वाल्याशीं कुस्ती करणें, व अल्पस्वल्प कारणांनीं क्रोधवश होऊन एकदम लड्यालडो करूं लागणें, ह्या गोष्टी मात्र अत्यंत प्रिय असतात. परंतु नीतिमूलक बऱ्या वाईट गोष्टींचा विचार, अथवा विद्याविषयक हरएक प्रकारचा व्यासंग, ह्यांचे ते पक्के द्वेष असतात. याकरितां नुसतें एकदेशीय शिक्षण—मग तें कोणत्याही प्रकारचें असो—व्यवहारांला बहुतेक निरुपयोगी आहे यांत संशय नाही. केवळ एकदेशीय शिक्षण मिळालेल्या लोकांपेक्षा ज्यांस कोणत्याच प्रकारचें शिक्षण मुद्दाम दिलेलें नाही असे, म्हणजे ज्यांस आपण सामान्यतः अशिक्षित म्हणतो असे लोक देखील पुष्कळ वेळा जास्त सुख अनुभवीत असलेले दृष्टीस पडतात. ह्या अशिक्षित म्हटले जाणाऱ्या लोकांना मुद्दाम म्हणून जरी कोणतेंही शिक्षण दिलेलें नसलें तरी समाजांतील त्यांच्या नित्याच्या वागणुकींतच त्यांचे वेताचे व्यवहार चालविण्यापुरतें तिन्ही प्रकारचें जरूरीचें शिक्षण त्यांस आपोआपच मिळत असतें. समाज अथवा त्या समाजाची चालरीत हाच यांचा शिक्षक समजावयाचा. ह्या शिक्षकाकडून तिन्ही प्रकारचें शिक्षण त्यांस थोडें थोडेंच परंतु सारखें मिळत जातें, त्यामुळें सुधारलेल्या समाजांतील एकदेशी शिक्षणाप्रमाणें एकाचेंच प्राबल्य होऊन दुसरें अंग लुळें पडत नाही. व त्यामुळें एकंदरीत ते लोक सुखानें आयुष्य काढतात.

वरील एकंदर विवेचनावरून अशी सहज खात्री होईल कीं, सध्या आमच्या मुलांस फक्त बुद्धिविकासक शिक्षण चांगलें मिळून दुसऱ्या दोन प्रकारच्या शिक्षणांडे दुर्लक्ष होत आहे. पण हें कोणाच्या हातून होत आहे, याचा विचार सर्वांनीं करावा. याचा मुख्य दोष घराकडे येतो. घरीं नीतिशिक्षणाचा आरंभ झाला, म्हणजे शालेंतल्या शिक-

विषयामध्ये आलेले प्रसंग शिक्षक फुकट जाऊं देत नव्हिंत. परंतु बुद्धि वर्धक शिक्षण जसें शालेंत होतें तसें हेंही शालेंच पाहिजे, असें मानून स्वस्थ वसून उपयोगी नाहों. युरोपातल्या सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या बरोबरीनें आपल्याला पुढें जावयांचें असल्यामुळे हा भलता विचार मनांत आणणें कधींच हितावह होणार नाहीं. बुद्धिविकासक शिक्षण तर दिलेंच पाहिजे, परंतु ते देत असतां शारीर-शिक्षण व नीति-शिक्षण ह्यांकडे मुळांच दुर्लक्ष करितां कामा नये. असें केलेंतरच ह्या सुधारणेच्या युगांत सुखानें आयुष्य घालवितां येणार आहे.

आतां शारीर शिक्षण शाळांतून कसें द्यावें ह्याचा थोडा विचार करूं. हें शिक्षण सामान्यतः दोन प्रकारांनीं देतां येतें. एक मळखांब, बार, यांवरची कसरत मुलांकडून करविणें; व दुसरा आठ्यापाठ्या, चेंडूदांडू, खोपाणी, वगैरे खेळ त्यांकडून खेळविणें, व क्वार्ट-करविणें. ह्यांपैकीं जास्त हितावह प्रकार कोणता, अगर दोन्ही प्रकार सारखेच हितावह व आवश्यक आहेत, ह्या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. दोन्ही प्रकार शरीराला हितावह असून सारख्याच जरूरीचें जरी आहेत, तरी प्रत्येक प्रकाराला त्याच्या दृष्टीनें निरनिराळे महत्व आहे यांत संशय नाहीं. शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांना निरनिराळ्या प्रकारची कसरत मिळून त्यांची ठेवण सुरेख बांधेसूद होण्याला पहिल्या प्रकारच्या व्यायामाची जशी जरूर आहे, तशीच शरीराबरोबर मनही परस्पर स्पर्धेच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या ईर्ष्येच्या आनंदांत गढून जात असल्यामुळे दुसऱ्या प्रकारच्या व्यायामाचीही तितकीच आवश्यकता आहे. तथापि पहिल्या प्रकारचा व्यायाम मुलांकडून करविण्याला हल्लीं बऱ्याच अडचणी आहेत. हा व्यायाम करण्याला विशेष प्रकारच्या सामानाची जरूर असून ती सर्वांची बाबत असल्यामुळे आज एकदम सर्व ठिकाणीं तें सामान मिळण्याचा संभव नाहीं. शिवाय हा व्यायाम शिकविणारांची देखील आज तितकी तयारी नाहीं. शाळांनिहाय देऊंड शिक्षकांची योजना जरी

बरीच झालेली आहे, तरी जेथे अन्ट्रेड शिक्षकांकडूनच सर्व काम चालते, अशा शाळा देखील अजून पुष्कळ आहेत; आणि ज्या कित्येक ठिकाणी ट्रेन्ड शिक्षक असतात तेथे तरी ते सर्वच ह्या प्रकारचा व्यायाम मुलांस शिकविण्याला लायक असतात असे नाही. कसरत करणे हा जरी ट्रेनिंग कालेजांत आवश्यक विषयांपैकी एक विषय आहे, तरी तिकडे दुर्लक्ष करावे अशी आजपर्यंतची चाल होती. त्या विषयाला परिक्षेत चांगले महत्व मिळून तो अलीकडेसच पुढे आला आहे. तालमेप्रमाणेच मुलांना कवाईत शिकविण्याचे शिक्षणही सांप्रत शिक्षकांना मिळत असते. तेव्हां अलीकडले मास्तरलोक जरी हा विषय चांगल्या प्रकारे शिकलेले असतात, तरी ते अजून थोडेच आहेत. दुसरे असे आहे, शिक्षक लोक स्वतः गरीब, थोडाच पगार मिळणारे असल्यामुळे केवळ त्यांच्याच प्रयत्नांनी मुलांच्या घरच्या मंडळीवर वजन पडून हा विषय शाळांत शिकविण्यास उत्तेजन येईल असे मुळांच नाही. घरची मंडळी मुलांकडून हा व्यायाम करून घेण्यास नेहमी विरुद्ध असतात. एकाद्या उद्योगी शिक्षकाने कोठे तालीम, कवाईत वगैरे सुरू केल्यास घराहून कशा तकरारी येतात, ते सर्वास माहित असेलच. "आमच्या मुलांकडून तालीम करवू नका, तो अशक्त आहे. हातपाय मोडला तर उगीच पंचाईत होईल; तालीम करून त्याला घरी दूध वगैरे देण्याची सोय नसल्यामुळे तिची आम्हाला मुळांच जरूर नाही." असे एकना दोन अनेक नेरोप मास्तराकडे एकसारखे येत असतात. तेव्हां इतर सर्व प्रकारच्या सोई असूनही स्वतः तालीम करणारांचीच जर अशी स्थिती आहे तर त्या सर्व सोई असून नसून सारख्याच समजल्या पाहिजेत. याकरितां तूर्त ह्या प्रकारच्या व्यायामाची विशेष सक्ती न करितां जेथे जितकी अनुकूलता असेल तितक्या मानाने थोडा बहुत कसरत तेथे शिकवून लोकांत आस्था उत्पन्न करण्याचे काम प्रथम केले पाहिजे.

कवाईतीच्या व्यायामाची मात्र वर लिहिल्याप्रमाणे स्थिती नाही. त्याला अडचणी मुळांच नाहीत असे म्हटले तरी चालेल. सामानासाठी

